

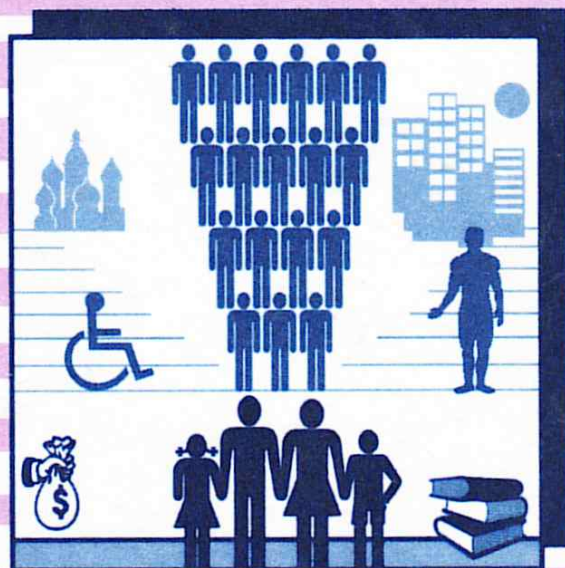
Югары Белемне —
татар телендә

К.Т.ГЫЙЗЭТОВ

Философия

«МЭГАРИФ»
НЭШРИЯТЫ

КАЗАН ДӘУЛӘТ МӘДӘНИЯТ ҺӘМ СӘНГАТЬ УНИВЕРСИТЕТЫ

К. Т. ГЫЙЗЗӘТОВ

ФИЛОСОФИЯ

ИКЕ КИТАПТА

Икенче китап

СОЦИАЛЬ ФИЛОСОФИЯ

Югары уку йортлары өчен дәреслек

КАЗАН
«МЭГАРИФ» НӘШРИЯТЫ
2003

УДК 373.167.1:1/14(075.8)

ББК 87.6я73

Г 92

*Казан дәүләт мәдәният һәм сәнгать университеты
гыйльми советы карары нигезендә басыла.*

Рецензентлары:

философия фәннәре докторы, профессор Я. Г. Абдуллин,
философия фәннәре кандидаты,
Казан дәүләт университеты доценты З. З. Ибраһимова

Китап Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты
каршындагы «Татарстан Республикасы халыклары телләре турында»
Татарстан Республикасы Законын гамәлгә ашыру комитеты ярдәмендә
нәшер ителде.

*Охраняется Законом РФ «Об авторском праве и смежных
правах». Воспроизведение всей книги или ее части на любых видах
носителей запрещается без письменного разрешения издательства.*

Гыйззәтов К. Т.

Г 92 Философия: 2 кит. 2 нче китап: Социаль философия: Юга-
ры уку йортлары өчен д-лек.— Казан: Мәгариф, 2003.—
407 б.

ISBN 5-7761-1238-9

Философия дәреслегенә икенче китабында социаль философия-
нәң предметы һәм статусы аңлатыла, үзлегеннән үсештәге система
буларак жәмгыять проблемалары баян ителә, аның икътисади, соци-
аль, сәяси һәм хокукий, рухи өлкәләре яктыртыла.

Китап югары уку йортлары студентларына, шулай ук фәлсәфә белән
кызыксынучыларга тәкъдим ителә.

БЗ—11(70)—138—2004/2005

ISBN 5-7761-1238-9

© «Мәгариф» нәшрияты, 2003

АВТОРДАН

Укучыга тәкәдим ителә торган китап — философия дәреслегенә, икенче өлешә. Ул «Социаль философия» дип атала.

Китанның эчтәлеген җәмгыятьтә хәрәкәт итә торган объектив закончалыклар гыйльме тәшкил итә. Философия дәреслегенә беренче китабындагы кебек үк, бу китапта да автор фикерләрен исбатлау процессында хаталы күренгән аерым карашлар тәнкыйть ителә, шуннан чыгып, кайбер очракларда предметларга, күренешләргә яңа билгеләмәләр бирелә, исеме җисеменә туры килеп җитмәгән терминнар яңа, тәңгәлрәк булганнары белән алыштырыла.

Философия дәреслегенә, икенче китабында автор тарафыннан куелган бурычларның, ни дәрәҗәдә үтәлүенә бәя бирү укучы хөкеменә тапшырыла.

Беренче бүлек

СОЦИАЛЬ ФИЛОСОФИЯНЕҢ ПРЕДМЕТЫ ҺӘМ СТАТУСЫ

Социаль философия, гомум фәлсәфә тәгълиматының аерылгысыз өлеше сыйфатында мөстәкыйль фән буларак, XIX гасырда гына формалаша. Нинди фән ул, аның объекты һәм төп предметы нидән гыйбарәт?.. Танылган тәгълиматлар арасында социология фәне дә бар. Француз теленнән тәржемә иткәндә ул жәмгыять турындагы фән дигән мәгънәне белдерә. Социаль философиянең дә танып белү объекты хакында сүз барганда шулай ук жәмгыять күздә тотыла. Шулай булгач, социаль философияне шул ук социология фәне дип атап буламы соң?.. Юк, аларны бер-берсенә тәңгәл дип санау һич тә дөрөс булмас иде.

Совет чорында бу фән «тарихи материализм» атамасы белән өйрәнәп киләнде. Ләкин 90 нчы елларда, илебездә социаль-икътисади һәм сәяси үзгәрешләр башлангач, гыйльми жәмәгәтчелек һәм халык массалары тарафыннан какшамас дәрәжәдә танылган тарихи материализм төрле яктан һөжүмгә, кысрыклауга дучар булды, фәннең атамасы да юкка чыгарылды (кулланылган очракта да, хәзер аңа кайберәүләр тарафыннан тәнкыйть уты гына яудырыла). Фәннең атамасы алып ташланса да, аның калыбы һәм структурасы әллә ни үзгәрмәде*. Яңа атама — «социаль философия» — жәмгыять турындагы фәннең асылын ача, әлбәттә. Ләкин

* К. Х. Момджян хаклы рәвештә кайбер авторларның философия дәрәслекләрен яңача язуларында мантыйкка зарар китерү бәрабәрәнә социаль философия проблематикасын «өлешләргә» (иҗтимагый булулык, антропология, этика, эстетика кебек философик фәннәргә) таратып бетерүләре турында әйтеп киткән иде. Бу күзәтү дәрәслектән ерак түгел (Авт.).

биредә «социология» белән «социаль философия» арасындагы аермалар хакында купкан бәхәсләр зур уңайсызлык тудыра.

Ләкин жәмгыять турындагы фәннең бу ике тармагы арасындагы аермалыклар хакында дәрәслекнең алдагы битләрендә әйтелер. Әлегә безнең игътибар социаль философиягә юнәлдереләчәк.

Жәмгыятьнең теге яки бу проблемалары буенча фикер йөртүләр борынгы философия тәгълиматларында ук урын алып килә. Ләкин социаль философия, мөстәкыйль фән булып, XVIII гасыр азагында гына формалаша башлый. Һәм ул жәмгыять турындагы фәннәр тарихында **географик мәктәп** сыйфатында барлыкка килә.

**Жәмгыятьне
өйрәнүдә
географик
мәктәп** Философиядә географик мәктәпкә Шарль Монтескьё (1689—1755) нигез сала. Дәрәс, географик юнәлештә беренче фикерләр Борынгы Грециядә Демокрит, Һиппократ, Һеродотларның хезмәтләрендә китерелә. Алар, табигый фикер йөртүне дини-мифологик карашлардан өстенрәк күрә, халыкларның мәдәниятенә, горәф-гадәтләренә географик шартларның, бигрәк тә климатның, хәлиткәч йогынты ясауы турында язалар. Бу галимнәр Греция һәм Урта диңгез буйлары климатының шушы җирләрдә яши торган халыклар тормышына уңай йогынты ясаганлыгын исбатларга тырышалар. Ә менә гарәп тарихчысы һәм социологы Ибн Хальдун (1332—1406), географик шартларның халыклар тормышына йогынтылы булуын тәкрарлап, бу турыда үзенчәлекле карашта торган. Ул уртача (умеренный) климат шартларында тереклек итүче кешеләрнең төрле, шул исәптән мәдәни эшчәнлек күрсәтүдә сәләтләрәк икәнлеген, ә экваторга якынрак җирләрдә яшәүче халыкларның андый сәләтләрдән мәхрүм булуы хакында яза. Моның сәбәбен ул түбәндәгечә аңлата: җылы якларда, гомумән табигый шартлар яхшы булган җирләрдә, кешеләргә торак, киём, шулай ук азык табу өчен әллә ни көч куярга кирәкми, ә менә төньяктарак урнашкан җирләрдә тереклек итүче халыкларга нәкъ менә шул беренче чиратта кирәкле нәрсәләрне табуга һәм җитештерүгә күп көч һәм вакыт сарыф итәргә туры килә.

Монтескьёга килгәндә, ул үзенә географик детерминизм яссылыгындагы карашларын «Законнар рухы турында» дип аталган хезмәтендә бәян итә. Гомумән, жәмгыять турындагы

философияда географик юнәлешнең ике (уңай һәм тискәре) ягы ачыла. Алар жәмгыятьнең үсеш чыганагын кайдадыр «югарыда», ниндидер илаһи көчлөрдә түгел, бәлки кешеләр яшәешен тәмин итүче Жир шарының үзәндә булган кыйммәтлөрдә күрәләр. Бу хезмәтлөрдә салынган идеяләр, урта гасырларда хакимлек итүче дини карашларны читкә этәрәп, теология һәм идеализм урынына материалистик фикерләргә алгы планга чыгаруга нигез булалар. Ләкин социаль философия өлкәсендә географик юнәлеш чын материализм дәрәжәсенә күтәрелә алмый әле. Бу бурычны фәкать Маркс белән Энгельс философиясе генә хәл итә ала. Алар фикеренчә, жәмгыять үсешенең чыганагы аңардан читтә, күчлөрдә һәм ниндидер илаһи затлар ихтыярында түгел, бәлки жәмгыятьнең үзәндә, житештерү өлкәсендә, шунда хәрәкәт итүче каршылыкларда (бу турыда алга таба да аерым һәм җентекләбрәк әйтелгән фикерләр булыр).

Биологик юнәлеш

ХІХ гасырда социаль философия өлкәсендә биологик юнәлеш билгеле бер урын били. Ул үзе бербөтен тәгълимат тәшкил итми, ә берничә тармакка, мәктәпкә аерыла.

Шуларның беренчесе — **органик** мәктәп. Аның күренекле вәкиле А. Шеффле әлеге мәктәпкә О. Конт белән Г. Спенсер философияләре башлангыч биргән дип саный. Шеффле әлеге мәктәпнең принципларын ныгыту һәм үстерүдә үз укытучыларын уздырып та җибәрә. Шеффле һәм аның тарафдарлары карашынча, «жәмгыять ул — тере организм», тере организмнарда хас барлык сыйфатлар жәмгыятьтә дә кабатлана. Мәсәлән, кеше организмындагы кан йөреше жәмгыятьнең сәүдә эшендә, хөкүмәт эшчәнлегендә чагыла, организмдагы матдәләр алмашы жәмгыятьнең икътисади тормышын хәтерләтә һ. б. Әлбәттә, жәмгыять тормышын характерлаганда төрле, шул исәптән образлы чагыштыруларны да кулланырга мөмкин, ләкин бер өлкәдәге күренешләрне икенче, «чит» өлкәдәгеләренә кайтарып калдыру берничек тә акланмый. Бу бигрәк тә закончалыкларга мөнәсәбәттә шулай. Әйтик, кеше организмында жәмгыятькә хас булган сыйнфый, милләтара һ. б. каршылыклар, житештерү ысулы, социаль революция кебек яисә аларга кай ягы беләндер охшаган күренешләр бөтенләй юк. Бу очракта социаль организмдагы күренешләр бөтенләй аңлатусыз калырга тиешме?..

Биологик юнәлешнең икенче мәктәбе — **социаль дарвин-чылык**. Бу мәктәп XIX гасырның икенче яртысында барлыкка килә. Аның вәкилләре (мәсәлән, Беджгот, Гумплович һ. б.) Дарвин теориясендә эволюцион процессның универсаль моделен күрәләр һәм аны җәмгыятьтәге процессларны аңлатуда кулланырга омтылалар. Аларча, социаль төркемнәр — шул ук биологик организмнар. Алар җәмгыятьтәге каршылык һәм конфликтларны биологик факторлар белән аңлатырга тырышалар. Биредә расалар арасындагы мөнәсәбәтләргә аеруча зур урын бирелә. Социаль дарвинчылар хайваннар дөньясындагы закончалыкларны (әйтик, ерткыч хайваннарның яшәү өчен көрәш нәтиҗәләрен) җәмгыятьтә сыйныфлар арасындагы мөнәсәбәтләргә аңлатуда файдаланырга омтылалар. Мәсәлән, урман эчендә бүре белән куян арасындагы мөнәсәбәтләр гомергә беренчесенең өстенлеген белән билгеләнә. Һәм моны үзгәртү беркемгә дә бирелмәгән. Шул ук канунны алар җәмгыять эчендәге мөнәсәбәтләрдә дә күрергә омтылалар. Шунлыктан кешеләр һәм сыйныфлар җәмгыять эчендә бара торган процессларны үзгәртүгә алынырга тиеш түгелләр дип санылар. Мәсәлән, АКШ социологы У. Самнер җәмгыятьтәге социаль тигезсезлекне табигый һәм үзгәртеп булмый торган күренеш дип таба. Ул гына да түгел, Самнер социаль тигезсезлекне цивилизация үзгәрешләренең мөһим факторы дип карый.

Биологик юнәлештә **расизм, фрейдизм, мальтузианчылык** кебек мәктәпләр дә хәрәкәт итә. Фрейдизмга дәреслекнең беренче китабында урын бирелгән иде. Расизм белән мальтузианлык концепцияләре хакында китапның алдагы битләрендә сөйләнәр.

Икътисади материализм Бу атама XIX гасырда Маркс һәм Энгельс теориясенә бирелгән булган. Ләкин ул үзенең төгәл булмавы аркасында фәнни кулланыштан төшеп калды. Маркс һәм Энгельс тарафыннан тулыландырылган социаль философия, югарыда әйтелгәнчә, тарихи материализм исеме астында популярлык казанды һәм хуплау тапты (тарихи материализм турында алдагы битләрдә махсус әйтеләчәк әле).

Психологик юнәлеш Социаль философиядә **психологик юнәлеш** социология фәнендәге чагылышы белән тыгыз бәйләнештә хәрәкәт итә. Социаль философия белән хәзерге социология арасындагы уртаклык һәм аерма-

лыклар турында китапның алдагы битләрендә сөйләнәчәк. Бу очракта аларның һәркайсы өчен дә характерлы булган моментлар гына искәртелер. Психологик юнәлеш өчен үзәк урында индивидның холкы тора. Кагыйдә буларак, ул жәмгыяттә хәрәкәт итүче объектив закончалыклардан ирекле итеп карала. Социаль философиядә психологик юнәлеш фрейдизм һәм бихевиоризм мәктәпләрендә чагылыш таба. Бихевиоризм исә беренче чиратта шуның белән характерлы: ул индивидның холкын мөстәкыйль, аның аңыннан ирекле күренеш дип карый. Бихевиористлар аң дигән категорияне гомумән танымау позициясендә тордылар. Алар, бер яктан, И. П. Павловның хезмәтләренә ригая күрсәтүчеләр буларак танылсалар, икенче яктан, алардагы идеяләргә бозып күрсәтү юлына бастылар. Бу күренешне академик Павлов җавапсыз калдыра алмады һәм үзенә «Психологларга физиологның җавабы» дигән хезмәтендә бихевиористларның хаталарын ачып салды.

Психологик юнәлеш фән өлкәсендә бигрәк тә Дюркгейм, Уорд, Мид, Тард, Лебон хезмәтләрендә чагыла. Әлбәттә, биредә Фрейд, Вундт, Фромм кебек галимнәргә исемнәрен дә искәртеп үтү зарур.

Техницистик юнәлеш Техницистик юнәлешне тарихи материализмның турыдан-туры оппоненты дип бәяләргә мөмкин. Аның вәкилләре индустриаль һәм постиндустриаль жәмгыять теорияләрен тудырдылар. Алар (Арон, Росток, Белл) турындагы язмалар дәрәжәләргә беренче китабында урын алды.

Шушы юнәлешләр арасында без төп игътибарны XX гасырда формалашкан Ватан философиясе принципларына һәм карашларына юнәлтәбез. Югарыда әйтелгәнчә, бу тәгълимат «тарихи материализм» атамасы белән өйрәнелгән килә. Ләкин бу очракта китапка шушы атаманы бирү дәрәжә булмастыр. Беренчедән, аның эчтәлегенә тарихи материализм тарафыннан каралган бүлекләргә генә кайтып калмый, ул үз эченә кайбер яңа бүлекләргә дә («яшәү һәм үлем», «глобальләну процессы» һ. б.) ала. Икенчедән, тарихи материализм тарафыннан традицион рәвештә каралып килгән кайбер проблемаларга башкачарак яңа килә. Шунлыктан автор китапның эчтәлеген «социаль философия» кысаларында карауны мәгъкуль күрә.

**Тарихи
материализм
хакында
фикерләр**

«Тарихи материализм» фәнненең кимчелекләре булмады түгел, алар (гомумән марксистик философия) турында дәреслекнең беренче китабында искәртелгән иде инде (кара: *Гыйззәтов К.Т.* Философия: 2 кит. 1 нче китап.— Казан, 2002.— 235—236 б.). Алар турында «Социаль философия» китабының кайбер бүлекләрендә дә сүз булыр. Ләкин безнең аерым белгечләребез «тарихи материализм»ның кимчелекләре хакында конкрет фикерләр әйтү урынына, аны бөтенләй танымау позициясенә бастылар. Мәсәлән, В. Д. Евстратов үзенең бер чыгышында: «Беренче чиратта шуны әйтергә кирәк: «диалектик һәм тарихи материализм» кебек фәннең һичкайчан да булганы юк» (кара: *Евстратов В.Д.* Социальная философия: попытки самоопределения // Социальная философия как наука и учебная дисциплина: современное видение.— Казань, 1994.— С. 3).

Югарыда әйтелгәнчә, совет чорында «тарихи материализм» атамасы астында К. Маркстың социаль философиясе өйрәнелде. Аның кимчелекләре турында әйтелде һәм тагын әйтелчәк. Ләкин «тарихи материализм» хакында «андый фәннең һичкайчан да булганы юк» дип әйтү бу бит «социаль философиянең гомумән булганы юк» дип әйтүгә тиң булып чыга.

Чыннан да, әгәр дә без Кант һәм Гегель тәгълиматларында ниндидер кимчелекләр күрәбез икән, алар калдырган гыйлемнәр хакында «һичкайчан булганы юк» дип әйтә алмыйбыз бит инде...

Бу яктан караганда, В. С. Барулин, Маркс философиясен тәнкыйтьләсә дә, аның «тарихи материализм» дигән атамасын, Евстратовча, инкяр итми (кара: *Барулин В. С.* Социальная философия: В 2-х частях: Ч. 1.— Москва: Изд-во МГУ, 1993.— С. 28—47). Шул ук позицияне танылган философ С. Э. Крапивенский да яклай (кара: *Крапивенский С. Э.* Социальная философия.— Волгоград, 1996).

**Социаль
философия
һәм
социология**

Социаль философиянең предметын билгеләгәндә аны социология фәне белән чагыштыру котылгысыз. Аларның уртак сыйфатлары, шулай ук аермалары турында бәхәсләр аз булмады. Ул бәхәсләрнең барысына да кагылып тормыйча, күпчелек авторларның чыгышлары өчен уртак бер моментка игътибар итү сорала. Алар фикеренчә, социология

фәне булган тәкъдирдә социаль философиягә бернинди урын да калмый. Кайбер авторлар социаль философияне атаклы инглиз драматургы Шекспирның үз мирасын кызларына өләшеп бетергән король Лиры белән чагыштыралар. Янәсе, философиядән политика, эстетика, этика, антропология, социология һ. б. тармакларны аерып алганнан соң, аның социаль философиясенә бернинди «мирас» та калмый инде...

Әйтергә кирәк, болай фикерләү абстрактлыктан азат түгел. Мәсьәләгә конкретрак килеп карыйк. Бүгенге социология фәнненең предметы нәрсә? Беренчедән, «социология» терминының ике мәгънәдә кулланылуын искә алырга кирәк. Тар мәгънәдә, ул — конкрет социологик тикшеренүләрдә кулланыла торган ысуллар туплаучы фән. Алар эмпирик социологиянең инструментларын тәшкил итәләр. Киң мәгънәдә, социология — «бербөтен системага ия булган жәмгыять, аның аерым социаль институтлары, шулай ук төрле төркемнәре, процесслары турындагы фән»* (кара: Философский энциклопедический словарь.— М., 1983.— С. 640). Ә «Социологиянең нигезләре» дигән дәреслектә социология (АКШ философы П. Сорокинча) «үзләре яши торган даирәдәге кешеләрнең холкын өйрәнә торган фән» дип билгеләнә (кара: Основы социологии. Курс лекций.— М., 1993.— С. 5).

Әгәр дә социология фәне энә шушы проблемаларны өйрәнә торган фән икән, социаль философиягә бернинди «мирас» калмады микәнни?..

Бу сорауга җавап бирү читен түгел. Гаять бай мирас калган. Бөтен хикмәт шунда ки, әлеге бай мирастан дәреслекләр өчен нинди проблемаларны зарур дип сайлап алырга соң? Хәлбуки 90 нчы еллардагы үзгәрешләр чорында югары уку йортларында укуыту программалары тулысынча диярлек АКШ миллиардеры Джордж Сорос канаты астында эшләнә. Яңа дәреслекләрнең күпчелеге «Россиядәге гуманитар белемнәрне яңарту» программасы яссылыгында аның акчасына языла башлады. Моңы башкару өчен бер төркем авторлар сайлап алынды. Тиз арада (бигрәк тә 1994 елда) шушы юнәлештә күп санлы яңа дәреслекләр дөнья күрдә.

Ул авторлар нинди принципларга таянып эшләделәр соң? Аларның беренче бурычы күп еллар дәвамында төзелгән

* Дәреслектәге русча текстлар авторның үз тәрҗемәсендә бирелде.

системалы структураны жимерүдөн гыйбарэт иде. Жимерү эше диалектик-материалистик философиянең «абстрактлылыгын», реаль чынбарлыкка «бәйләнмәгәнлеген» фаш итү байрагы астында алып барылырга тиеш булды.

Мәсәлән, К. Х. Момджян үз дәреслегендә югарыда күрсәтелгән бурычны үтәү юлындагы «позитив» программасын түбәндәгечә баян итте. Бу программа буенча Россиядәге философия дәреслекләре, АКШ университетларындагы кебек, «аек фикерләүгә», «көндәлек уңышларга» («здравый смысл», «повседневный жизненный успех» дип аталган принципларга) нигезләнгән булырга тиеш (кара: *Момджян К. Х. Социум. Общество. История.*— М., 1994.— С. 7).

Бу — Россия философларың турыдан-туры АКШ фәлсәфәсенең прагматизм юнәлешендә яшәп килгән тәгълиматына жайлашырга чакыру иде. Россия, чит илләрнең хәл-әхвәленә жайлашырга тырышуы аркасында, төрле авырлыктар кичерергә мәжбүр булды. Әлегә чакыруга кушылучылар, беренчедән, Россиянең милли менталитетын искә алмыйлар. Мәсәлән, АКШта ул бер төрле булса, Россиядә — бөтенләй башка. Шуңа ук АКШта туып тамыр жәйгән монетар идеологияне Россия жирлегенә күчерергә азаплануның нәрсәгә китерүе күпләргә мәгълүм инде. Икенчедән, чит ил модельләренә табынучылар, андагы бар нәрсәне камил һәм гадел генә дип табып, илебездәге (бигрәк тә совет чорында) уңай нәтижәләргә, хәтта зур казанышларга китергән традицияләрне яманлап, аларны жимереп ташлауны артык күрәләр.

Кайбер белгечләр үз дәреслекләрендә социаль философия проблематикасын, югарыда әйтелгәнчә, башка фәлсәфи тармактарга таратып бетерү юлына бастылар. Мондый мавыгуларны К. Момджян тәнкыйть итә. Ләкин шушы ук гамәлне үзе дә кабатлай. Аның дәреслегендә «жәмгыять», «социум», «тарих» кебек күренешләр шуларны чагылдыручы категорияләр рәвешендә генә урын алган. Шуңа ук вакытта әлегә категорияләрнең эчке жисемен тәшкил итүче житештерү закончалыктары, жәмгыятьнең социаль-икътисади нигезе (базисы) белән аның идеологик өскорма мөнәсәбәтләре, ижтимагый булулык һәм ижтимагый аң диалектикасы, соңгысының төрле формалары, халык массалары белән шәхес мөнәсәбәте, философиядә кеше проблемасы һәм башка шушындый күренешләрне ул гомумән читкә этәргән.

Моның сәбәбен аңлау читен түгел. АҚШ миллиардеры Дж. Сорос карашынча, аның акчасына язылачак дәреслекләр элеккеге (ягъни совет чорындагы) структураларны кабатларга тиеш түгелләр.

Ләкин объектив закончалыкларны кая куярга? Бөтен хикмәт шунда ки, хәзер Көнбатыш илләрнең философлары, кагыйдә буларак, жәмгыяттә хәрәкәт итүче объектив закончалыкларны танымыйлар. Аларга сукырларча (кайбер очракта аңлы рәвештә) иярүче Россия белгечләре марксизм тәгълиматы тарафыннан күрәзәлек ителгән кайбер социаль күренешләрнең чынбарлыкта «үтәлми» калуын сылтау итәләр. Мәсәлән, капитализм, Маркс белән Ленин күрәзәлек кылганнарга каршы килеп, моңарчы һәлакәткә дучар булмады, хәтта киресенчә, һаман ныгый барды.

Әйе, Маркс белән Энгельс, шулай ук Ленин да бу мәсьәләдә теоретик күрәзә итүләрендә үзләре яшәгән, ягъни XIX гасыр — XX гасыр башындагы тенденцияләргә генә таянып, ашыгычлык күрсәткәннәр. Ә капитализм XX гасыр урталарыннан башлап, хезмәт ияләре, бигрәк тә эшчеләр сыйныфы, таләпләренә җайлашу сәясәте алып бара. Бу аеруча аларның хезмәт хакын күтәрүдә чагыла. Эшчеләр сыйныфының бүгенге тормышы XIX гасыр һәм XX гасыр башындагы белән чагыштырганда шактый үзгә. Көнбатыш илләрдә югары технология нигезендәге җитештерү биргән табышларны бүлү системалары хезмәт ияләре файдасына сизелерлек үзгәрешләр кичерде. Шунлыктан капиталистик система үзенң гомерен бүгенге көнгә хәтле озайта алды да.

Беренчедән, бу капитализм строеның мәңге буласын исбатлау түгел әле, чөнки аның эчке кимчелекләре болай да җитәрлек. Икенчедән, капитализм системасы яшәү аралыгының озаюы жәмгыяттә объектив закончалыкларның хәрәкәт итүен һич тә инкяр итми. Закончалыкларны танып белү яңа белемнәр белән тулылана гына бара.

**Социаль философиянең
предметы**

Жәмгыяттә, табигатьтәге кебек үк, үзенчәлекле закончалыклар хәрәкәт итә. Алар социаль философиянең предметын тәшкил итәләр. Социаль философиянең предметын билгеләү мәсьәләсенә килгәндә, илебез философлары арасында совет чорыннан ук, уртақ фикернең булмавы күзәтелде.

Мәсәлән, танылган галим Г. С. Арефьева тарихи материализмның өйрәнү предметын иҗтимагый булулык белән

иҗтимагый аң арасындагы мөнәсәбәткә кайтарып калдыра (кара: *Арефьева Г. С. Исторический материализм как наука // Философские науки.*— 1982.— № 4.— С. 153). Бу карашны В. С. Барулин да хуплый. Ә «социаль философиянең предметын җәмгыятьтә хәрәкәт итә» торган закончалыклар тәшкил итә дигән фикерне әлегә проблеманы өйрәнүдә «беренче адым» гына дип бәяли (кара: *Барулин В. С. Социальная философия: В 2-х частях: Ч. 2.*— М., 1993.— С. 147).

Хәлбуки иҗтимагый булулык белән иҗтимагый аң арасындагы мөнәсәбәт (беренчесенең — беренчел, икенчесенең — икенчел рольдә хәрәкәт итүләре) — үзе бер закончалык. Димәк, социаль философиянең предметын фәкать иҗтимагый булулык белән иҗтимагый аң мөнәсәбәтләренә кайтарып калдыру — тарайтылган карашның күрсәткече генә булып чыга. Шунның өстенә, Барулин, социаль философиянең предметы турындагы һәммә концепцияләренә барлаганнан соң, укучыга көтмәгәндә түбәндәге нәтиҗәне ирештерә: «Кыскача әйткәндә, — дип яза автор, — тарихи материализм («социаль философия». — *Авт.*) ул — иҗтимагый **кешенең** асылын өйрәнә торган фән» (кара: *Барулин В. С. Социальная философия: В 2-х частях: Ч. 2.*— М., 1993.— С. 149).

Бу фикер дә тулы түгел, чөнки кеше проблемасы (бигрәк тә иҗтимагый кеше проблемасы) ул — социаль философиянең мөһим бер өлеше генә. Рус халкының «Яхшыны ташлап, яхшыны эзләмиләр» дигән әйтеме бар. Ул безнең өчен дә гыйбрәтле булса кирәк. Социаль философиянең предметы хакында югарыда китерелгән концепцияләр — «иҗтимагый булулык белән иҗтимагый аң арасындагы мөнәсәбәт» (Г. С. Арефьева), «иҗтимагый кеше» (В. С. Барулин) — шул ук исбатланган карашны туздырып, аның урынына шактый тар карашны алга чыгару гына.

Чынлыкта исә, социаль философиянең объектын тулаем җәмгыять тәшкил итсә, аның предметы җәмгыять өлкәсендә хәрәкәт итүче закончалыклардан гыйбарәт. Алар иҗтимагый булулык белән иҗтимагый аң арасындагы, шулай ук җитештерү ысулы эчендәге мөнәсәбәтләрдә дә социаль нигез (базис) белән өскорма, зарурлык белән иреклелек мөнәсәбәтләрендә дә, төрле милләتلәр арасындагы, җәмгыятьнең сыйнфый структурасы, рухи һәм башка шундый иҗтимагый өлкәләрендәге мөнәсәбәтләрдә дә хәрәкәт итә. Шунлыктан социаль философиянең танып белү предметын, югарыда әйтелгәнчә,

ниндидер бер элементка гына кайтарып калдыру аны артык гадиләштерү булыр иде.

Социаль философиянең предметын аныклау тагын бер мөһим мәсьәләгә кагылып үтүне сорый: социаль философия, гомумән, фәннәр рәтенә «сыя» торган күренешме, әллә юкмы?

Әлеге сорау нигезсез түгел. Көнбатыш илләр философиясендә бу сорауга күпчелек очракта тискәре җавап бирелә. Россия философлары арасында да төрле фикерләр булгалый. Моңы энә шул чит ил фәлсәфи тәгълиматлары йогынтысының нәтижәсе дип бәяләргә мөмкин. Аларча, философия, беренчедән, үзенәң эчтәлегә һәм формасы белән барлык фәннәрдән дә өстен, икенчедән, ул, башка фәннәрдән аермалы буларак, һичнинди конкретлыкка ия түгел. Мәсәлән, математика саннар белән эш итә, физика фәнненәң эчтәлеген масса, хәрәкәт, тизлек, егәрлек кебек конкрет күренешләр тәшкил итә, астрономия исә планеталарның һәм башка күк җисемнәренәң яшәвен һәм функцияләрен өйрәнә һ. б. Ә философия?.. Аның турында бердәм фикерләр юк. Мәсәлән, ватандашыбыз Н. Бердяев болай дип язган иде: «Философия һич кенә дә фән була алмый, һәм ул һичнинди мәгънәдә дә фәнни булырга тиеш түгел» (кара: *Бердяев Н. А. Философия свободы. Смысл творчества.* — М., 1989. — С. 264).

Атаклы философның болай фикерләве очраклы түгел. Аныңча, философия — чынбарлыктан читләшергә тиешле күренеш. Шунның өстенә, аның, ягъни Н. Бердяевның, мистика идеяләренә бирелгән булуы да бар бит әле. Бу очракта философиянең чынбарлык кебек феноменнан «чиста булуы» «ачыклана». Философияне объектив чынбарлыктан аерып карау шаукымы илебездәң кайбер философларына совет чорында ук йоккан иде инде. Мәсәлән, танылган философ Э. Ильенков философиянең асылын фикерләү турындагы фән дип аңлатырга тырышты.

Билгеле булганча, фән ул — иҗтимагый аңның конкрет өлкәдә барлыкка килгән фикерләрне системага салу, яңа белемнәрне, закончалыкларны ачу формасы. Шулай булгач, ни өчен соң әле без философияне, хосусән аның бер өлеше булган социаль философияне, фән дип таный алмыйбыз?

Әгәр кемнәрдер җәмгыять турындагы фәнне философия дип танымый икән, әйдә, шулай булсын, без моңа әллә ни гажәпләнмик. Ләкин диалектик-материалистик социаль фи-

лософия андый корбанга барырга исәп тотмый. Ул — фән. Эмма ул башка ижтимагый фәннәрдән үзенең хасиятләре белән аерыла. Мәсәлән, башка ижтимагый фәннәр ниндидер конкрет (сәясәт, хокуklar, әхлак, дин, сәнгать һ. б.) өлкәләрдәгә күренешләренә, аларда хакимлек итүче кануннарны өйрәнсәләр, диалектик-материалистик социаль философия жәмгыятьтә хәрәкәт итүче гомуми, барлык (югарыда күрсәтелгән) өлкәләр өчен уртақ закончалыкларны өйрәнә.

Социаль философиянең, гомумән философия фәне кебек үк, ике төп функциясе бар. Алар дөньяга караш һәм методологиядән гыйбарәт. Кайбер дәрәсләкләрдә социаль философия функцияләренә киндрәк исемлегә карала. Мәсәлән, С. Э. Крапивенский дәрәсләгендә югарыда китерелгән (төп) функцияләрдән гайре, «гуманистик» һәм «гомуммәдәни» функцияләр (кара: *Крапивенский С. Э. Социальная философия.* — Волгоград, 1996. — С. 13—15); В. Н. Лавриненко һәм В. П. Ратников редакциясендә чыгарылган дәрәсләктә «теоретик» һәм «күрәзәлек итү» функцияләре (кара: *Философия / Под ред. В. Н. Лавриненко, В. П. Ратникова.* — М., 1999. — С. 321—322) атап үтелә.

Ләкин социаль философиянең функцияләрен артык «киңәйтелгән» (дәрәсрәгә, артык конкретлаштырылган) вариантта күрергә тырышу үзен аклап бетерми, чөнки төп функцияләр белән бер рәткә төп булмаганнарын да кертү, исемлекне «шушындыйлар» бәрабәренә тагын да киңәйтүгә юл ача, ә барыннан да бигрәк, төп функцияләр булып танылган дөньяга караш белән методология дигән феноменнарның кадерә жуелуга китерә.

Дөньяга караш һәм социаль философиянең методологик функцияләре	Дәрәсләк авторы фикеренчә, дөньяга караш белән социаль философиянең методологик функцияләре башка төп булмаган функцияләренә һичинди каршылыксыз үзләренә сыйдыра алалар. Социаль философиядә органик рәвештә тупланган дөньяга караш белән методология шушы фәннең нинди буласын, аның юнәлешен һәм эчтәлеген ясалма өстәмәләрдән башка да билгели алалар. Мәсәлән, социаль философиядә материалистик дөньяга караш ижтимагый булулыкның ижтимагый аңга карата беренчеллеген, материал житештерүнең кешелек жәмгыяте өчен нигез фактор булуын таний һәм барлык рухи күренешләр турында, башлыча, жәмгыятьнең энә шушы материал фунда-
---	---

ментына бәйләп фикер йөртүне сорый. Әйтик, нәрсә ул сәнгать, аның асылы нидән гыйбарәт? Диалектик-материалистик тәғълимат күзлегеннән караганда, ул — чынбарлыкның эмоциональ-образлы чагылышы. Сәнгатьнең барлык үзенчәлекләре шушы караш нигезендә генә тирән һәм тиешле дәрәжәдә аңлатылырга мөмкин (дәрәслекнең алдагы битләрендә бу мәсьәләгә махсус тукталачакбыз).

Яисә жәмгыятьнең үсеш чыганагы мәсьәләсен алайк. Материалистик тәғълимат күзлегеннән караганда, ул, беренчедән, жәмгыятьтән тыш, нинди булса да илаһи көчләрдә түгел, бәлки аның үзендә; икенчедән, идеяләрдә түгел, бәлки **материаль житештерү** өлкәсендә (бу мәсьәлә шулай ук махсус аңлатуны сорый).

Диалектик-материалистик философиянең методологиясе дәрәслекнең беренче китабында («Диалектика ысулының принциплары» дигән атама астында) күрсәтелгән иде. Ул принциплар тулысынча социаль философия өчен дә характерлы.

Диалектик-материалистик методология буенча, беренчедән, жәмгыятьтәге бер генә предмет яисә күренеш тә башка предмет һәм күренешләрдән аерым, алар белән һичнинди бәйләнешсез яшәми. Жәмгыятьтә бар нәрсә дә бер-берсе белән тыгыз бәйләнештә, үзара йогынты ясашуда; аерым предмет нинди булса да үзгәреш кичерсә, аның үзгәреше үзе белән бәйләнештә булган башка предметларның, шулай ук башка күренешләренең үзгәрешенә китерә. Жәмгыятьтәге барлык предметларның, күренешләренең үзара бәйләнештә булуы анда сәбәп-нәтижә мөнәсәбәтләренең нигезен тәшкил итә. Әйтик, Россиядә 90 нчы еллар башында барлыкка килгән икътисади кризис жәмгыятьнең башка (социаль, рухи һ. б.) өлкәләрендә дә шушындый ук кризислар китереп чыгарды.

Икенчедән, жәмгыять, барлык материалъ предметлар кебек үк, катып калган нәрсә түгел, ул бер урында гына тормый, даими үзгәрештә яши. Бу турыда тирә-юньдәге өзелмәс вакыйгалар агышы гына түгел, бәлки киңрәк масштаблы, гомумән, кешелек жәмгыятендә бара торган глобаль үзгәрешләр дә сөйли. Моңы кешелек тарихы — цивилизацияләренең, ижтимагый-икътисади формацияләренең алышынып торыуы раслай.

Өченчедән, жәмгыятьтә өзлексез бара торган үзгәрешләренең чыганагы жәмгыятьнең үзеннән тыш ниндидер илаһи

көчлөрдө түгел, бәлки социаль материянең үзендә дидек. Төгөлрөк әйткәндә, жәмгыять эчендә даими рәвештә туып тора торган каршылыктарда. Чөнки һәр каршылык ул — чишелмәгән проблема. Аны чишү — жәмгыятьнең үсешен тәмин итә торган сәбәп һәм чыганаҡ. Жәмгыятьтәге каршылыктар, гомумән материядәге каршылыктар кебек үк, кешеләр тарафыннан чишелә алалар, ләкин кайбер очракта алар кешеләр ихтыярына буйсынмыйча яшәүләрен дәвам иттерәләр. Әмма хәл ителгән тәкъдирдә, алар урынына башка каршылыктар барлыкка килә. Шулай итеп, каршылыктар кешелек жәмгыятинең аерылгысыз «юлдашы» булып тора. Жәмгыятьтәге каршылыктарның универсальеге дә шунда.

Дүртенчедән, жәмгыятьтә бара торган үзгәрешләр характеры ягыннан катлаулы һәм күптөрле. Андагы үзгәрешләргә теземлелек белән бергә кинәт башкарылу, предметның, күренешнең башка предмет, башка күренеш белән кинәт алмашынуы да хас. Философия фәнендә алар эволюцион һәм революцион үзгәрешләр дип аталалар. Дәреслекнең беренче китабында алар турында сүз алып барылган иде инде («Сан һәм сыйфат үзгәрешләренең бер-берсенә күчү кануны» бүлеген кара), дәреслекнең алдагы битләрендә социаль үзгәрешләрнең бу шәкелләрдәге гәүдәләнешләренә киңрәк итеп, махсус тукталып үтәрбез.

Күренә ки, диалектик-материалистик социаль философиянең дөньяга караш һәм методологик функцияләренең шушы фәннең юнәлешенә һәм эчтәлегенә йогынты ясамый калуы мөмкин түгел. Киресенчә, диалектик-материалистик социаль философия үзенең анализларын һәм теоретик концепцияләрен нәкъ шушы ике фундаменталь факторга бәйләп эш итә.

Шул ук вакытта без жәмгыять турындагы фәннәрдә чагылыш тапкан барлык юнәлешләр, мәктәпләр биргән белемнәргә дә тулаем инкяр итәргә тиеш түгелбез. Социаль философиянең гасырларга сузылган тарихында һәр юнәлешнең, һәр мәктәпнең, һәр агымның диярлек нинди булса да уңай яклары, игътибарга лаеклы концепцияләре бар. Аларны җентекләп өйрәнергә һәм аек, уңай фикерләргә сөзеп алып файдаланырга кирәк. Мәсәлән, Гегельнең абсолют рухка багышланган хезмәтендә кешелек тарихында урын алган күп төрле вакыйгалар, эмпирик фактлар, автор тарафыннан идеалистик караш яссылыгында бәяләнгән булсалар да, материалистик

планда формалашкан белгечләр өчен дә үз әһәмиятләрән югалтмаганнар. Шул ук фикерне Гегельнең дин, сәнгать, хокуklar системасы, әхлак кебек иҗтимагый аң формалары турында карашларына карата да әйтеп булыр иде. Яисә З. Фрейд тәгълиматын алып карыйк. Әлбәттә, аның «сублимация», «либидо», «эдип комплексы» кебек концепцияләре, фәнни философия күзлегеннән караганда, тәнкыйть сынавына түзәрлек түгелләр. Ләкин Фрейд үзенең концепцияләре белән кеше аңына һәм психикасына бәйләнгән бүгенге проблемалар өстендә эшләүче белгечләрнең игътибарын аң асты, аңның контроленнән тыш яшәүче феноменнарға юнәлтә, алар турында яңа мәгълүматларга юл ачты.

Бу яктан караганда, АКШ философларының индустриаль һәм постиндустриаль теорияләреннән дә нәрсәдер «сыгып» алып була. Ләкин тулаем алганда, ул Россия менталитетына туры килә торган теория түгел, аны хәзерге вакытта Россиядә бара торган үзгәрешләр процессына нигез ташы итеп сайлау зур хата булыр иде.

Ә менә географик детерминизм мәктәбе казанышларының бүгенге көндә экология проблемаларын киңрәк бәяләү эшендә актуаль булып китүе дә бар.

Гомумән, тарихи процесс барышында кешеләрнең табылган белемнәренә, шулар нигезендә чыгарылган нәтиҗәле фикерләргә диалектик алым белән карау сорала. «Яманда яхшыны күрергә тырыш» дигән әйтем бар. Мөгаен, ул әйтем һәр халыкның акыл хәзинәсендә яшидер, чөнки объектив чынбарлык, тормыш үзе шуңа өйрәтә.

Социаль философия, мөстәкыйль фән буларак, танып белү өлкәсендә ниндидер үзенчәлекләргә ия. Бу исә философия гыйлемендә **социаль танып белү** дип аталган төшенчәнең барлыкка килүенә нигез була.

Нәрсә соң ул социаль танып белү?... Бер уйлаганда, кешенең танып белүе һәр очракта да социаль. Бәлки бу төшенчә фәкать юк кына нәрсәләрдә төпченергә яратучан кешеләр тарафыннан уйлап чыгарылган уйдорма гынадыр?... Ләкин болай уйлау дәрәс булмас иде. Социаль танып белү — кайбер үзенчәлекләргә ия булган феномен ул.

Беренчедән, социаль танып белү объекты үзенә субъектны да сыйдыра. Әйтик, табигать турындагы фәннәр (астрономия, физика, химия һ. б.) субъекттан азат. Аларның объекты — табигать үзе. Социаль танып белүнең объекты субъектны

сыйдыру белән бергә, аның, ягъни субъектның, күптөрлелеге белән эш итә. Бу исә танып белү гамәленә өстәмә кыенлыklar тудыра.

Икенчедән, социаль танып белү тарихи процессны, аның эчендә хәрәкәт итүче закончалыklarны ача. Ә алар төрле цивилизацияләрдә, төрле халыklarда, төрле тарихи чорларда үзенчәлекле чагылышка ия булалар. Шушы үзенчәлекләренң синтезын табу үзенә күрә бер проблема булып тора.

Өченчедән, социаль танып белү, фәннең башка өлкәләрендәге кебек үк, үзмаксат түгел, бәлки кешеләренң практик эшчәнлегә өчен рухи кулланма булып гәүдәләнә. Табигать фәннәрендә табылган белемнәр жәмгыятьнең үсеш проблемасына йогынты ясый алсалар да, ул (ягъни йогынты) жәмгыятьнең структур үзгәрешләрендә турыдан-туры чагылмый. Социаль танып белү, әгәр дә ул фәнни нигездә башкарыла икән, нәкъ менә социаль организмның структурасын үзгәртү сәләтенә ия була.

КҮНЕГҮ ӨЧЕН СОРАУЛАР:

1. Социаль философиянең предметы нидән гыйбарәт? Социаль философия белән социология фәне арасында аерма нәрсәдә?

2. Жәмгыять хакындагы теорияләргә кыска гына характеристика бирегез.

3. Диалектик-материалистик нигездәге социаль философиянең башка ижтимагый һәм гуманитар фәннәр өчен методологик роле нәрсәдә?

ӘДӘБИЯТ

Арефьева Г. С. Общество. Познание. Практика.— М., 1988.

Барулин В. С. Социальная философия: В 2-х частях: Ч. 1—2.— М., 1993.

Бердяев Н. А. Смысл истории.— М., 1990.

Маркс К. К критике политической экономии. Предисловие // Маркс К., Энгельс Ф. Соч.— Т. 13.

Маркс К. Тезисы о Фейербахе // Маркс К., Энгельс Ф. Соч.— Т. 3.

Мир философии: Ч. 1—2.— М., 1991.

Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество.— М., 1992.

Энгельс Ф. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии // Маркс К., Энгельс Ф. Соч.— Т. 21.

Ясперс К. Смысл и назначение истории.— М., 1994.

Икенче бүлек

ЖӘМГЫЯТЬНЕҢ ТАБИГЫЙ НИГЕЗЛӘРЕ

Жәмгыять яшәп килгән табигый шартлар чолганышын жентекләп тикшерми торып, жәмгыятьне өйрәнү мөмкин түгел. Чөнки ул табигый мохит әйләнәсендә һәм аның жир-легендә генә яши ала.

Табигать фәнни термин буларак философиядә берничә мәгънәдә кулланыла. Киң мәгънәдә ул «галәм», «материя», «булулык», «объектив реальлек» терминнарына тәңгәл кулланыш таба. Чыннан да объектив реальлекне «аң», «рух» кебек феноменнар белән чагыштырганда, «материя» яки «булулык» терминнары урынына еш кына «табигать» терминын кулланабыз. Философия фәнендә бу — гамәлгә кергән традиция. Тар мәгънәдә, табигать ул — кешеләрне, гомумән, кешелек жәмгыятен чолгап алган табигый даирә, мохит.

Табигатьне тар мәгънәдә алганда, аның эчтәлегендә нинди предметлардан һәм күренешләрдән тора соң? Гомумиләштереп әйткәндә, болар: атмосфера, гидросфера, геосфера, литосфера (туфрактан һәм таштан торган жир), космосфера, биосфера. Жыеп әйткәндә, табигать ул — жәмгыятьнең жир-легендә, яшәү йорты...

Ләкин табигать ул кешеләрне чолгап алган мохит кенә түгел, кеше үзе дә — табигать баласы. Кеше, — бер яктан караганда, социум элементы булса, икенче яктан, табигатьнең бер кисәкчәсе. Аннан соң табигать ул, — гомумән, социаль организмга үрелеп урнашкан күренеш. Маркс социумның табигатьтәге төрле әйберләр белән бәйләнгәнлеген кешеләр тарафыннан эшләп чыгарылган, көндәлек кулланышта булган өстәл һәм күлмәк мисалларында күрсәтә. Аларның беренчесе — кайчандыр урманда үсеп утырган агачтан эшләнгән булса, икенчесе, пахта кырыннан жыеп алынган мамыктан тукуылган (кара: *Маркс К., Энгельс Ф. Соч.* — Т. 23. — С. 81; Т. 46: Ч. I. — С. 324).

Гомумән, табигатьтәге төрле материаллардан (агачтан, металлдан, таштан, балчыктан һ. б.) эшлэнгән әйберләр дөньясын фәнни әдәбиятта «икенче табигать» дип атау да бар. Дөрөс, аларны барлыкка китерү өчен кеше үзенең хезмәтен сарыф итәргә тиеш була. Димәк, ул предметлар табигатьтән генә түгел, бәлки кешелек җәмгыятеннән дә көч ала. Бу исә җәмгыять белән табигать арасындагы бәйләнешнең аерылгысыз икәнлеген тагын бер кат раслый.

Биредә тагын бер моментны да искә алырга кирәк. Кешелек җәмгыяте — Җир шарындагы табигый материянең үзгәрә, катлаулана, үсә бару процессы нәтижәсендә барлыкка килгән феномен ул. Без, кешеләр, — барыбыз да табигать бишегеннән чыккан җан ияләре. Шунлыктан Җир шарындагы табигатьне җәмгыять тарихының Кереш бүлегенә дип әйтә алабыз. Димәк, табигатьне, аның барлык объектив закончалыкларын төшенүне җәмгыятьне танып белүдә мөһим бер адым дип карарга тиешбез.

Биредә шуны да игътибарга алырга кирәк: җәмгыятьтә, табигатьтә бер үк объектив закончалыклар нигезендә яшилар. Диалектика кануннары һәр икесе өчен дә уртак. Табигатьтә һәм җәмгыятьтә бара торган үзгәрешләрне диалектиканың уртак категорияләре ярдәмендә аңлатып була. Ләкин шул ук вакытта объектив закончалыклар да, диалектика категорияләре дә һәр өлкәдә (җәмгыятьтә дә, табигатьтә дә) үзенчәлекле чагылыш табалар.

Бу гына да түгел, табигатьтә һәм җәмгыятьтә һәркайсының үзенчәлегенә тәңгәл, аерым, мөстәкыйль закончалыклар да хәрәкәт ителәр. Аларны бутау, булган үзенчәлекне искә алмау, инкяр итү зур хаталарга китерә. Алдарак философиядә социаль дарвинизм, органик мәктәп кебек теорияләрнең җитди кимчелекләре турында әйтелгән иде. Алар йогынтысына бирешмәс өчен табигать белән җәмгыятьне диалектика методологиясә нигезендә тикшерү сорала.

Табигать белән җәмгыять тыгыз бәйләнештә булып, бер-берсенә йогынты ясап яшилар. Аларның үзара йогынтылары нәрсәдә чагыла соң?

Табигать белән	Табигатьнең җәмгыятькә булган йогынтысы
җәмгыятьнең	күпкырлы.
үзара	Философия фәнендә «җәмгыять» төшенчәсә
йогынтылары	«географик даирә» төшенчәсә белән мөнәсәбәттә дә карала. Төгәлрәк әйткәндә, кайбер очракта табигать

феномены географик фактор феномены белән алмаштырыла. Моның белән килешергә була, әлбәттә. Ләкин шунысын игътибарга алырга кирәк: географик фактор,— гомумән, табигать белән чагыштырганда, таррак күренеш ул. Географик даирә — жәмгыять белән турыдан-туры контактта яшәүче күренеш. Аның конкретлыгы, табигать күренешеннән аермасы да шунда. Ләкин фәлсәфи хезмәтләрдә ике төшенчә бердәй кулланылып килә. Ихтыяж туганда аларның аермасын да күрсәтергә була.

Биредә әллә ни хата юк. Моннан алда XVIII гасыр азындагы географик детерминизм дип аталган фәлсәфи мәктәп, аның уңай һәм тискәре яклары турында әйтелгән иде. К. Маркс үзенң «Капитал»ында табигать шартларында ике якны — эчке һәм тышкы якларны аера. Соңгысын, күрәсең, «географик даирә» дип атарга да мөмкин. Маркс «тышкы табигать шартлары» күренешендә дә ике төрдәге байлыкны аера: яшәү чараларын һәм житештерү чараларын. Беренчесенә уңдырышлы туфрак, балыкка бай сулар һ. б. керә. Икенчесен шарламалар, суднолар йөри алырлык елгалар, урман, металл, күмер һ. б. тәшкил итә. Цивилизациянең башлангыч стадияләрендә иң әһәмиятле рольне — беренче төрдәге байлыктар, соңгырак стадияләрдә икенче төрдәге байлыктар уйный башлыйлар. Шунлыктан беренче (борынгы) цивилизацияләр Жир шарының табигать факторлары уңай булган регионнарында барлыкка киләләр. Мәсәлән, Кытай, Һинд цивилизацияләре Янцзы, Ганг елгалары үзәннәрендә, Мисыр цивилизациясе Нил, Евфрат елгалары үзәннәрендә, Грек цивилизациясе Эгей диңгезе ярларында урнашкан була. Соңрак исә цивилизация Аурупага күчә.

Моңы ничек аңларга? Кешеләр яшәү шартларын булдырганда гадирәк эш кораллары белән дә чикләнә алалар. Чөнки кешеләрнең яшәү чараларын турыдан-туры табигатьнең үзеннән үзләштерү мөмкинлегенә бар (жылы, иркәли торган һава, урманнардагы жәнлекләр, кошлар, судагы балыктар һ. б.). Галимнәр, климатның ниндигенә зур әһәмият биреп, төрле регионнарда яшәүче халыктарның характерын да шуннан чыгып бәяли торган булганнар. Мәсәлән, географик детерминизм вәкиле Ш. Монтескье түбәндәге чагыштыруны калдырган: «Әсә климат кочагында яшәүче халыктар, картлар кебек сүлпән, салкын климатта яшәүчеләр,

егетләрчә җитез булалар» (кара: *Монтескьё III*. Избр. соч.— М., 1955.— С. 350).

Маркс үзенен хезмәтендә француз галиме Диодор Сицилийскийның борынгы мисырлылар турында язганнарын китерә: «Аларның,— дип тасвирлаган Сицилийский,— балаларны тәрбияләп үстерүдә бөтенләй көч куймауларына гажәпләнергә туры килә. Алар балаларга үтә гади ризыклар әзерлиләр; ...балалар күбрәк күлмәк-ыштансыз, аяк киёмсез йөриләр. Шулай итеп, алар өчен бала-чаганы тәрбияләп үстерү бернигә дә тормый» (К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве.— М., 1957.— С. 95). Шунда ук Маркс: «Капиталның туган җире тропик климатта, табигый байлыklar шартларында түгел, бәлки уртача климат шартларында»,— дип яза.

Жәмгыять үскән саен аңа яшәү чараларын табу кыенлаша бара. Аның өчен файдалы казылмалар табу ихтыяҗи факторга әверелә. Цивилизациянең төньяк регионнарга күчә баруы шуның белән аңлатыла да.

Географик сәясәт

Географик даирәнең халыклар, илләр өчен әһәмияте хакында сүз алып барганда, «географик сәясәт» дип аталган күренешкә дә тукталмыйча булмый. Географик сәясәт (русча — геополитика) ул — империалистик илләрнең реакцион, баскынчылык омтылышларын дәлилләүгә юнәлдерелгән доктрина. Бу термин беренче бөтендөнья сугышы елларында барлыкка килә, швед пангерманчысы Р. Челлен аны фәнни кулланышка кертүче дип санала, ә немец географы һәм социологы Ф. Ратцель доктринаны теоретик яктан дәлилләүче була. XIX гасырның 20 нче елларында бу доктрина Германия журналларында киң рәвештә пропагандалана башлый һәм фашистлар дәүләтенең рәсми сәясәтенә әверелә. Бу сәясәт буенча, немец милләте үзенен биологик сыйфаты белән яшәү мәйданын киңәйтүгә мохтаж була. Һәм геосәясәт вәкилләре яшәү мәйданын славян халыклары яши торган җирләр хисабына киңәйтергә исәплиләр.

Географик сәясәт доктринасын япон империалистлары да пропагандалый. Икенче бөтендөнья сугышы Германия һәм Япония сугыш чукмарларының баскынчылык омтылышларына чик куя. Ләкин XX гасырның икенче яртысында АКШ империалистлары геосәясәтне тагын да оятсызрак шәкелдә алып бара башлыйлар. Аларның доктринасы буенча, Җир шарының һәр регионы америкалыларның «яшәү

мәнфәгатьләре зона»сы дип бәяләнә. Шушы доктринаны алга куеп, алар Корея, Вьетнам, Гарәп илләре, Югославиядә һәм башка илләр һәм регионнарда сугышлар алып бардылар, миллионлаган кешеләрне үтерделәр, имгәттеләр, тораксыз, милексез калдырдылар, үксез балаларны рәнжәттеләр. ХХІ гасырда америкалыларның яшәү мәнфәгатьләре АКШ гаскәрләрен Әфганстан җиренә алып килә (халыкара террорист Бен Ладенны юк итү максаты сылтау итеп алына). Шул ук вакытта АКШ юлбасарлары Гыйрак җиренә басып керделәр.

Күренә ки, географик сәясәт — бөтен дөнья, барлык халыклар өчен зур куркынычлар тудыручы социаль күренеш. Аның белән көрәшү өчен барлык илләрнең бердәм булуы сорала. Юкса бу сәясәтне алып баручы агрессив көчләр каршы чыгучыларны берәм-берәм юк итеп баралар, үзләренә тагын да күбрәк көч туплыйлар.

Әлбәттә, географик сәясәт — кешеләрнең табигать белән үзара мөнәсәбәтен тискәре планда аңлауны гына чагылдыраторган күренеш. Гомумән алганда, җәмгыять белән табигать арасындагы мөнәсәбәтләр — катлаулы өлкә. Алар бер-берсе белән тыгыз һәм йогынтылы бәйләнештә яшиләр.

Табигатьнең җәмгыятькә йогынтысы Гомумән алганда, табигатьнең җәмгыятькә йогынтысы түбәндәгедән гыйбарәт. Беренчедән, табигать җәмгыять өчен яшәү чаралары ролен уйный. Җир шарын чолгап алган атмосфера, аның төрле җан ияләре яшәеше өчен файдалы һавасы кешеләргә үпкәләрне тутырып суларга, шуның белән үзләренең барлык әгъзаларын яшәтергә мөмкинлек бирә. Атмосфера һавасындагы кислород (ул һаваның 21 процентын тәшкил итә) яшәү өчен иң кирәкле аксым, май һәм углеводлар, шулай ук скелет кушымталары составына керә. Организмдагы биохимик һәм физиологик процессларда, бигрәк тә кешенең сулыш алу процессында, кислородның роле әйтеп бетергесез зур. Бер сүз белән әйткәндә, кеше организмы кислородсыз яши алмый. Табигать кешеләргә азык, су һәм тереклек өчен кирәкле бик күп башка әйберләр бирә.

Икенчедән, табигать җәмгыятьтә җитештерү чараларын эшләп чыгару өчен бай чыганаҡ, юмарт хәзинә ролен үти. Җәмгыятьне ул металл, минераллар, күмер, нефть, ягулык газы, агач, су, һава (аның составындагы газлар) һәм башка

шундый материаллар белән тәэмин итә. Кешелек жәмгыяте өзлексез үсү нәтижәсендә бүгенге цивилизация дәрәжәсенә күтәрелүе белән планетабыз табигате алдында да гаять бурычлы.

Өченчедән, табигать кешелек жәмгыяте, аның тереклеге өчен кирәкле даирә хезмәтен үти. Күп төрле һәм бай ландшафт, санап бетергесез төрләрдән торган үсемлекләр һәм хайваннар дөньясы, килешле климат шартлары һәм башка шартлар кешеләргә иркенләп яшәргә мөмкинлек бирә.

Дүртенчедән, төрле байлыкларга ия табигать ерак киләчәктә кешегә әвереләсе маймылга аңлы гамәлләрне үзләштерү өчен төрле шартлар һәм мөмкинлекләр тудырган. Ә бүгенге цивилизациядә табигатьтә тупланган байлыklar тәрәккыят юлында хәрәкәт итүче жәмгыять өчен материал фактор булуын дәвам иттерә.

Чыннан да, табигать жәмгыять өчен иксез-чиксез бай хәзинә ролен үтәмәсә, бүгенге заманда кешелеккә хезмәт итә торган сәнагать һәм мәдәният, икътисад һәм сәясәт, фән һәм техника булыр идеме?

Иич юк. Бөтен хикмәт шунда ки, бу мөнәсәбәт күпме дәвам итә алыр? Чөнки, белгечләрнең әйтүенә караганда, табигатьнең хәзинәләре чиксез түгел. Иртәме-соңмы, планетабыз цивилизациясә алдында: «Нәрсәне кайдан алырга?» кебек сораулар туачак. Бүгенге көндә исә жәмгыятьнең табигать байлыктарынан файдалануы һәм аның темплары көннән-көн арта гына бара.

Жәмгыятьнең табигатькә йогынтысы Әлбәттә, бу очракта капма-каршы юнәлештәге процесслар да юк түгел, без жәмгыятьнең табигатькә йогынтысы хакында да сүз алып бара алабыз. Бу процесс уңай һәм тискәре йогынтыларны күздә тотта. Беренчесә — табигатьне үстерү һәм камилләштерү, икенчесә, — киресенчә, аны... жимерү, таркату дигән сүз. Дөрәсен әйткәндә, бу күренешләрне бизмәнгә салып үлчәгәндә, беренчесенең өстенлеген расларга туры килә.

Иң элек уңай йогынтылар турында сүз алып барырбыз. Алар, асылда, жәмгыятьнең фауна (хайваннар дөньясы) белән флораны (үсемлекләр дөньясын) камилләштерү эшчәнлегенә кайтып кала. Нигездә, бу жәмгыять өчен мөмкин, реаль нәрсә. Мәсәлән, эссе коры жыллар исә торган регионнарда урман полосалары утыртыла; сөрелгән жир мәйданнары ки-

ңәйтелә; чокырлы-чакырлы жырлар, чытырманлыклы үлән-нән, шайтан таягы кебек чүп үләннәрдән арчылып, куе яшел-леккә күмелә; «тәртипсез» рәвештә барлыкка килеп, анда-монда файдасыз агып ята торган елгачыклар, инешләр тоташ-тырылып рәткә китерелә; тынчып беткән һәм төрле авырулар чыганагы булып яткан сазлыктар киптерелә һ. б. Әлбәттә, биредә, бакчачылык эшендә төрле селектив чаралар кулланып, яңа, югарырак сортлы яшелчә, жиләк-жимеш үстерү кебек эшләрне дә онытырга ярамый.

Ләкин, күренә ки, жәмгыятьнең флораны яхшыртуга юнәлдерелгән эшчәнлегә үз максат түгел, алар, соң килеп, жәмгыятьнең үз мәнфәгатләренә буйсындырылган эшләр генә.

Шул ук тенденцияне без фаунаны камилләштерү гамәлендә дә күрәбез.

Ә менә жәмгыятьнең үзен чолгап алган табигый байлыктардан файдалану күпчелек очракта бу хәзинәне ярлыландыру, жимерүгә китерә. Бу хәл хәзерге чорда табигать белән жәмгыять арасындагы каршылыктарның кискенләшә баруын күрсәтә.

Ул каршылыктар нидән гыйбарәт соң?

Кешелек һәм яшәү тарихы бер-берсенә бәйле ике тенденцияне тәшкил итә. Бер яктан, жәмгыять, шул исәптән аның житештерү көчләре үсә, ә кешеләрнең табигать өстеннән хакимлек итүе көчәя бара. Икенче яктан, кешеләр белән табигать арасында туган каршылыктар киңәя һәм тирәнәя.

Жәмгыять белән табигать арасындагы үсә баручы каршылыктарның зарарлы нәтижеләре турында XIX гасырда К. Маркс белән Ф. Энгельс та искәртеп узалар.

Ф. Энгельсның түбәндәге кисәтүе мәгълүм: «Табигать өстеннән казанган җиңүләребез белән бик мактанмыйк әле. Һәр җиңүебез өчен ул бездән үч ала. Әйе, һәр җиңү безне үзебез исәпләгән нәтижеләргә китерә. Ләкин алар бөтенләй көтелмәгән нәтижеләрне дә бирәләр. Алар еш кына беренчесенең нәтижеләрен юкка чыгаралар» (Маркс К., Энгельс Ф. Соч.— Т. 20.— С. 495).

Безнең илдә бер заман И. В. Мичуринның: «Табигатьтән хәер көтеп утырасы юк, аны яулап алу — безнең бурычыбыз» дигән гыйбарәсен абсолютлаштыру күзәтелгән иде. Әлбәттә, биредә бөек галимнең һичбер гаебе юк. Ул беркемне дә таби-

гать байлыкларын таларга чакырмаган. Аның фикеренчә, кешеләр тормышта фәкать «күктән төшкәнне» генә көтеп ятмаса, ә табигать тудырганны оста файдаланып, аның кайбер якларын, аңа һичнинди зыян китермичә генә, камилләштерү хакында да уйланырга тиешләр. Мичурин үзе, дөрестән дә, профессиональ эшчәнлек өлкәсендә төрле тәҗрибələr аркылы җимешләрнең сортларын камилләштерүгә ирешкән зур бакчачы-галим булып тора.

Ләкин җәмгыять өчен табигать байлыкларыннан комсызларча файдалану да характерлы. Арал диңгезенең драматик язмышына гына күз салыйк. Күптән түгел әле бу 64,5 мең км² тәшкил иткән гигант су бассейны иде (чагыштыру өчен: Татарстанның мәйданы — 68 км²). Хәзер бу диңгез төмам корыды, юкка чыкты. Сәбәбе — аңа коя торган ике зур елга — Амударья белән Сырдарья — суларын мамык басуларын сугаруда башсыз рәвештә файдалануда. Мамык җитештерүдә алынган файда бөтен бер диңгез хисабына булып чыкты.

Дәүләт проектында кайбер Себер елгаларының юлын үзгәртеп, аларны Байкал күленә койдыру идеясе дә бар иде. Ярый әле бу идея тормышка ашырылмый калды.

Бу тискәре күренешләр белән көрәшү иҗтйяҗы дөньяда социаль экология фәнен тудырды.

Экология проблемалары «Экология» терминын, беренчеләрдән булып, немец биологы Э. Һеккель (1834—1919) кертә. Бу термин башта тере организмнар белән аларны чолгап алган даирә арасындагы мөнәсәбәтләрне өйрәнүче фән мәгънәсендә кулланыла. Хәзер экология термины киңрәк, ул да булса җәмгыять белән аны чолгап алган даирә арасындагы мөнәсәбәтне өйрәнүче фән мәгънәсендә кулланыла башлады. Ә бу исә үтә җитди социаль проблемага әверелде. Бүгенге көндә дөньяда экологик ситуация гаять куркыныч: атмосфераның пычрануы күп җирләрдә күптән инде мөмкин булган чикләрне узып китте; дөнья океаны тере организмнарның төрләрен һәм саннарын югалта бара; шул ук хәл флора белән фаунада да күзәтелә: үсемлекләрнең һәм хайваннарның төрләре һәм саннары кимегәннән-кими бара, шуның өстенә, урманнар кырыла (алар яисә кисеп бетерелә, яисә янгыннардан, шулай ук атмосфераның чиксез пычраклыгынан юк ителә); елдан-ел файдалы ка-

зылма запаслары кими бара һ. б. Ә атом электр станция-ләрәннән файдалану нинди нәтижәләргә китерә?.. Чернобыльдә булган фаҗигале хәлләр бүгенге көндә дә үзләре турында искә төшереп торалар әле.

Хәзерге көндә дөньяда 500 дән артык АЭС эшли (матбугатта бу турыда төрле мәгълүматлар китерелә), алар биргән электр энергиясенең күләме дөньяда табыла торган электр энергиясенең 15—20 процентын тәшкил итә. Чернобыль катастрофасы бердәнбер түгел, дөньяда аңарчы Тримал-Айлендта (АКШ), Крейс-Мельвильда (Франция), Япониядә (уннан артык авария) һ. б. илләрдә булган фаҗигаләр билгеле.

Ләкин эш авария һәм катастрофаларда гына түгел. Илдәге атом-төш системасының башка технологик буыннары да кешенең, шулай ук башка җан ияләренең сәламәтлегенә гаять зур зарар китерергә мөмкин. Бигрәк тә уран рудникларында эшләүче һәм аларга якын җирләрдә яшәүче кешеләр һәм башка тереклек ияләре алардан зур зыян күрә. Өстәвенә, уранны баету заводларында, ягулыкны АЭСка күчерү этабында эшләүчеләргә, радиоактив калдыкларны күмүчеләргә дә хәвефле йогынты чамасыз зур. Ә табигатькә килгән зыян турында әйтеп торасы да юк.

Гомумән, дөләт экология проблемаларына битараф карамый кебек. Мәсәлән, СССР таркалганчы ук, Татарстанда «Экология-2005» дигән проект төзелгән иде. Анда түбәндәге юнәлешләр билгеләнде:

- һава атмосферасын саклау;
- су ресурсларын саклау һәм рациональ файдалану;
- җир ресурсларын саклау һәм рациональ файдалану;
- җир асты байлыкларын саклау һәм рациональ файдалану;
- урман ресурсларын саклау һәм рациональ файдалану;
- хайваннар дөньясын саклау һәм файдалану;
- табигатьне саклау территорияләрен оештыру һәм үстерү (Советская Татария.— 1989.— 11 окт.).

Ләкин бу проект кабул ителгәннән соң, күп вакытлар узды. СССР таркалды, Россиядә социаль-иқтисади строй алышынды. Бу шартларда илдә экология проблемаларын хәл итү өчен матди мөмкинлекләр шактый кимеде. Шунның өстенә, Россия Дөләт Думасы карары белән, Көнбатыш Аурупа илләрендәге радиоактив калдыкларны Россия территориясендә күмү турында рәсми положение кабул ителде...

Глобаль проблемалар Экологиянең глобаль проблемалары Берләшкән Милләтләр Оешмасы (БМО) тарафыннан да игътибарга алына. Кешелекне чолгап алган тирәлек проблемалары буенча 1972 елда беренче конференция үткәрелә (Стокгольм). Аннан соң шушы юнәлештә тагын берничә форум уздырыла. БМО билгеләгәнчә, табигать проблемалары глобаль өчкатлык (триада) аспектында (дөнья—кеше—табигать) карала. Ләкин бүгенге көндә экологиянең глобаль проблемаларын БМО тырышлыгы белән хәл итәргә омтылу иллюзия генә булып кала. БМО хәтта АКШ тарафыннан мөселман илләренә (Гыйрак, Ливан, Ливия, Иран, Әфганстан һ. б.) карата кылынган агрессив гамәлләрне туктату зарурлыгы турында да сүз әйтә алмый, киресенчә, АКШның бу региондагы хәрби сәясәтен хуплый гына. Ә шушы регионда барган киң масштаблы сугышларның (мөселман илләрен коточкыч кансызлык белән бомбага тоту) экологиягә нинди зыян китерүен чамалап була. Мәсәлән, бомбага тотканнан соң, бу урыннардагы нефть промыселларының януы корым кебек канцероген (агулы) продуктлар барлыкка китерә. Янгыннар төтенә күккә күтәрелә, соңрак жиргә корым катыш яңгыр булып ява.

Ә диңгез өстендәге нефть элпәсе? Ул суга кислород үтпә керүгә киртә булып, диңгез суындагы зоопланктонның (тере организмнар тупланган су катламы) таркалуына китерә. Әлбәттә инде, нефть продуктлары балыкларның һәлакәтенә дә сәбәпче була.

Глобаль экология ул — җәмгыятьтә бүгенге көндә туып тора торган проблемаларны гына түгел, бәлки киләчәктә туачакларын да үз эченә ала. Җәмгыятьтә агулык энергиясен сарыф итү мәсьәләсенә тукталыйк. Эш шунда ки, аның чамасы булырга тиеш.

Иң элек шунысын ассызыклап үтик: кояшның ультрафиолет радиациясе нәтижәсендә жир өстендә һәрвакыт ачы, ләкин күзгә күренми торган газ һәм аэрозольләр япмасы эленеп тора. Ә зур шәһәрләрдә сәнагать предприятиеләре гаять күп энергия куллану нәтижәсендә шул ук биеклеккә газлардан торган массалар да күтәрелә. Шуларның икесе кушылу нәтижәсендә барлыкка килгән томанлы-газлы катлам «смог» (инглиз теленнән тәрҗемә иткәндә — «төтен») дип атала. Ул артык киңәеп һәм куерып киткәндә, жир өстендә «парник» эффекты дигән күренеш барлыкка

килә. Ул шушы географик регионда жылылыкны бик нык арттыра.

«Парник» эффекты бер шәһәр масштабында гына булганда, Жир шары һәм кешелек өчен әллә ни куркыныч түгел, әлбәттә. Ләкин «парник» эффекты планета масштабында була калса, ул инде жылылыкның бөтен Жир шарында күпкә артуына китерә. Нәтижәдә Төньяк боз океаны эри башлый. Ә бу исә материкларның су астында калуына китерергә мөмкин.

Дерес, планетабызның киләчәге турында башка төрле күрәзәлек итүләр дә бар. Кайбер белгечләр аны гольфстрим агымы «маршруты»ның, янәсе, үзгәрәчәгенә бәйләп исбатларга тырышалар. Әгәр дә бу үзгәреш килеп чыга икән, Аурупа белән Төньяк Америка бик салкын пояста калачак. Шунысы игътибарга лаек: бу нәтижә дә барыбер энә шул «парник» эффектына бәйләнгән афәт булыр дип көтелә.

Кайбер фәлсәфи мәктәп вәкилләре экология проблемасын артык киң планда карарга тырышалар. Андый карашларның берсе буенча, экология ул — социаль структура факторларын өйрәнүче фән. Моның белән килешеп булмый, әлбәттә, социаль структура ул — мөстәкыйль проблема, һәм алдагы битләрдә аңа махсус урын биреләчәк. Ә менә Жир шарының бер «өлкәсе» буларак, табигать үзе һәм аның жәмгыять белән турыдан-туры мөнәсәбәте һәр яктан да өйрәнелеп беттеме икән? Бу сорауга җавап бирү читен түгел, куелган мәсьәләләргә өйрәнәсе дә, өйрәнәсе әле. Мәсәлән, биомохит (биосфера) белән ноомохит (ноосфера) проблемалары XX гасырда гына актив фәнни эзләнүләргә юлыкты.

Нәрсә соң ул «биомохит» һәм «ноомохит»?

Биомохит һәм ноомохит Биомохит — Жир шарының тере организмнар тереклек итә торган катлавы. Ул атмосфера-ның, гидросфераның һәм литосфераның билгеле (тере организмнар яши торган) өлешләреннән тора. Алар бер-берсе белән катлаулы биохимик цикллар аркылы бәйләнгән. Бу цикллар матдәләрнең һәм аларда тупланган энергиянең бер-берсенә күчешле (миграцион) процессларыннан тора.

«Биомохит» терминын 1875 елда Э. Зюсс дигән галим фәнни кулланышка кертә. Ә тәгълимат буларак ул безнең илдә 20—30 нчы елларда В. И. Вернадский (1863—1945) тарафыннан эшләнә (БСЭ: Т. 3.— М., 1970.— С. 364).

В. И. Вернадский карашлары буенча, биомохит тере мат-

дэлэрдэн тыш, кайбер башка матдэлэрдэн дэ тора. Алар түбэндэгелэр: биоген матдэ, катып калган (косный) матдэ, биокатып калган матдэ, радиоактив матдэ, таралган атомнар, галэмнэн чыгышлы матдэ. Галим фикеренчэ, биосфера эчендэге тере булмаган матдэлэр, асылда, кайчандыр тере булган матдэлэрдэге биохимик үзгэрешлэрнең эзлэре. Мәсәлән, атмосфера газлары (кислород, азот, углекислота), су, нефть, ташкүмер, известняклар, мрамор, гранит һ. б., нигездә, шул ук тере матдэлэрдэн үзгэргән (метаморфоза кичергән) матдэлэргенә. В. И. Вернадский хәтта Жир кабыгының тере матдэлэрдән мәхрүм катламын да «узган гомер биомохите» дип атый (шунда ук).

Биомохит тәгълиматы яңа мәгълүматлар жирлегендә тулылана һәм тирәнәя бара. Мәсәлән, тере матдэлэрнең куелыгы сайрак елгаларда күбрәк булса, тирәнрәк акваторияләрдә ул кимрәк. Жир йөзөндә дэ шул ук тенденция саклана, ягъни тере матдэлэрнең куелыгы төрлө жирдә төрлөчә. Урманнарда куерак; сахраларда, таулы урыннарда, котыпта сыеграк һ. б. Хәзерге көндә биомохитнең объектив функцияләре, биомохит тәгълиматының өйрәнү аспектлары дәлиллендә. Иң әһәмиятлесе шунда: биомохитнең биохимик һәм биогеохимик функцияләре кеше эшчәнлегә белән тыгыз бәйләнештә тора һәм нәтижәдә биомохит ноомохиткә әверелә.

Ноомохит — табигать белән жәмгыятьнең үзара бәйләнешендә кешенең гакыл белән сугарылган эшчәнлеген һәм аның ролен өйрәнә торган фән.

Ноомохит терминының синонимнары: техносфера, антропосфера, социосфера. Ноомохит терминын фәнни кулланышка француз галимнәре П. Тейяр де Шарден (1881—1955) белән Э. Леруа (1870—1954) кертәләр. Алар бу терминга теологик һәм телеологик мәгънә бирергә омтылалар. В. И. Вернадский француз галимнәре керткән терминны материалистик мәгънә белән сугара. Аның карашынча, ноомохит ул — биомохитнең иң югары стадиясе. Ул кешелекнең барлыкка килүенә бәйләнгән. Кешелек жәмгыяте табигать серләрен танып белү нигезендә зур көчкә ия була. Ул Жир планетасы сферасына (соңрак Жирнең галәм белән бәйләнешле сферасына) йогынты ясый башлый, аны билгеле кысада үзгәртүгә ирешә.

Ноомохит, Жир планетасында туып, соңрак, киңәя бару нәтижәсендә, космосның структур элементна әверелә. Ноо-

мохит тәгълиматы жәмгыять белән табигать арасындагы мөнәсәбәтне такыл нигезендә коруны көн тәртибенә куя (БСЭ: Т. 28.— М., 1976.— С. 103).

**Халык
жыелмасы** Жәмгыять белән табигатьнең тыгыз бәйләнеше дөнъяда (конкрет илдә, регионда һ. б.) халык жыелмасы (народонаселение) категориясе белән дә характерлана. Халык жыелмасы, бер яктан, жәмгыять өлкәсенә карый торган күренеш булса, икенче яктан, ул — табигать күренеше. Халык жыелмасы илләрдә һәм регионнарда стихияле рәвештә барлыкка килә. Ләкин моңа бер генә дәүләт тә битараф түгел. Халык жыелмасының составы мәсьәләсенә тукталыйк. Кешеләр яшьләре һәм җенсләре ягыннан, кәсеп, яшәү урыны (шәһәр, поселок, авыл һ. б.) буенча бер-берләреннән аерылалар. Ләкин халык жыелмасы проблемасының иң мөһим ягы — аның кабатлану (воспроизводство) хасияте. Берәүгә дә сер түгел: җир улларының саны үскәннән-үсә бара. Биредә күзгә ташланып торган бер закончалык хәрәкәт итә. Җир шарындагы халык санының үсеше борынгы заманда салмаграк темплар белән барган булса, соңрак, бигрәк тә буржуаз мөнәсәбәтләр урнаша башлагач, аның тизлегә шактый арта. Бу закончалыкны түбәндәге мәгълүматлар да раслый.

**Кешеләр
санының
динамикасы** Белгечләр карашынча, кеше (*homo sapiens*) барлыкка килгәннән соң, халык жыелмасының саны елына уртача 0,01—0,02 процентка үскән. Кешеләр хужалык итүдә прогрессиврак формаларга күчә барган саен (әйтик, утраклыкка күчү, игенчелек белән шөгыйльләнә башлау), халык жыелмасының үсеш темплары да үсә. Антик чорда ул 0,1 процентка; XVIII гасырда — 0,3; XIX гасырда — 0,6; XX гасырның беренче яртысында — 0,8; икенче яртысында 1,9 процентка күтәрелә.

Шуның белән бергә, Җир шарында кешеләр саны да үсә бара. Мезолит чорының соңгы этапларында (б. э. к. 7 мең ел) кешелек саны 5 млн га җитә. Неолит чорында (б. э. к. 3 мең елда) бу сан — 50 млн, яңа эра башында — 200 млн., Яңарыш чорында — 500 млн, XIX гасыр уртасында — 1 млрд, 1930 елда — 2 млрд, 1965 елда 3,3 млрд тәшкил итә (Философская энциклопедия.— Т. 3.— М., 1964.— С. 549), 1976 елда ул — 4 млрд, XXI гасыр башында 6 млрд була.

СССРда кешеләр саны түбәндәгечә үзгәрде. Россия империясендә: 1870 елда — 86,3 млн, 1897 елда — 124,6 млн,

1913 елда — 159,2 млн, СССРда: 1940 елда — 194,1 млн, 1950 елда — 178,5 млн, 1959 елда — 208,8 млн, 1970 елда — 241,7 млн, 1977 елда — 257,9 млн; (БСЭ: Т. 24.— II.— М., 1977.— С. 14). Күренә ки, СССРда халык саны үсеше (Бөек Ватан сугышы елларын алмаганда) канәгәтләнәрлек темплар белән барган. Шул ук чорда Россия Федерациясендә кешеләр санының үзгәреше түбәндәгечә: 1940 елда — 110,098 млн, 1976 елда — 134,650 млн. Шунның белән бергә, 1914—1974 еллар эчендә РСФСР халкы 1,5 мәртәбә, 1940 ел белән чагыштырганда (Бөек Ватан сугышы елларында күп югалтулар булса да) 21,5 процентка үсә (БСЭ: Т. 22.— М., 1975.— С. 219).

XX гасыр азагында Россиядә халык саны 147 млн исәпләнә. Димәк, чирек гасыр эчендә Россия халкы 10 процентка гына арткан булып чыга. Биредә төрле моментларны (миграция, туу белән үлү нисбәте һ. б.) күздә тотарга туры килә. Шулай да халык санының түбән темплар белән үсүен беренче чиратта Россиядә 90 нчы елларда башланган базар реформаларының нәтижәләре дип карарга кирәк. Чөнки нәкъ шушы елларда Россиядә кешеләр саны ел саен 1 миллионга кимеп бара.

Бу тенденция тагын да дәвам итәргә охшый. Демографларның белдерүенә караганда, киләсе 50 ел эчендә Россиядә кешеләр саны 114 миллионга калачак. Бу позиция буенча, Россия дөнья күләмендә VII урыннан XVI урынга төшәчәк (Шанс.— 2000.— № 2.— С. 3).

Кешеләр саны арту яисә кимү мәсьәләсен бер планда гына бәяләү дәрәс булмас иде. Гомумән, биредә түбәндәге факторлар роль уйный: кешеләрнең тууы, үлүе, өйләнешүе; шәһәрләшүе (урбанизация), күчеп йөрү процессларына (миграциягә) тартылуы; яшь ягыннан һәм гайлә составы ягыннан бүленгәнлегә; белем дәрәжәсә; раса, тел, этник, дин ягыннан бүленгәнлегә; социаль-иқътисади яктан бүленгәнлегә, эш белән тәэмин ителгәнлегә һ. б. Югарыда саналганнардан тыш, конкрет илдә медицина һәм санитариянең торышын, халыкның мәдәни үсеш дәрәжәсен дә исәпкә алырга кирәк. Мәсәлән, кешеләрнең шәһәрләшү процессына тартылуы аларның гайлә составына, балалар санын билгеләвенә дә йогынты ясый.

Жир шарында кеше санының арта баруы билгеле һәм бәхәссез факт. Дәрәс, тарихта кайбер дәверләрдә һәм кайбер

регионнарда капма-каршы процесслар да булган. Аларның сәбәбе төрле. Мәсәлән, XIV гасырда чума авыруы 15 млн кешене дөньядан алып китә. Беренче бөтендөнья сугышынан соң «испанка» дигән чирдән 20 млн кеше вафат була, ә XIX гасырда Һиндстан белән Кытайда 50 миллионнан артык кеше ачлыктан үлә. Икенче бөтендөнья сугышында СССРда гына 27 млн кеше һәлак була.

Демография фәне, туу һәм үлү турында статистика буенча, һәркайсының коэффициентын исәпләп чыгара. Мәсәлән, 1968—1973 елларда туым коэффициенты дөнья күләмендә — 34, үлем коэффициенты 14 процент тәшкил иткән. Шул елларда Җир шарындагы халык саны 75 миллионга арткан (20 процентка). Иң югары туым коэффициентлары (35—45 процент) Азия, Африка, Латин Америкасы материкларына туры килә. Аурупа һәм Төньяк Америка илләрендә бу коэффициент берничә мәртәбәгә кимрәк (БСЭ: Т. 17.— М., 1974.— С. 287).

Гомумән, Җир шарында кешеләр санының үсә бару тенденциясе галимнәрнең игътибарын күптәннән җәлеп итеп килә. Бу турыда сүз барганда, беренче чиратта, инглиз икътисадчысы һәм рухание Томас Мальтус (1766—1834) тәғълиматы турында әйтергә туры килә.

Т. Мальтус тәғълиматы Т. Мальтус — үзенең реакция карашлары белән танылган шәхес. Ул француз буржуаз революциясе идеологлары М. Кондорсе белән Ж.-Ж. Руссоның заманында прогрессив булган фикерләренә каршы чыга. Мальтус үзенең «Халык жыелмасы законы тәҗрибәсе» (1798) дигән китабында хезмәт ияләренең авыр хәлен һәм илдәге эшкә мохтажлыкны «кешеләр санының абсолют артыклыгы» һәм «халык жыелмасының табигый кануны» белән ақларга тырыша. Шушы «канун» буенча, янәсе, яшәү чараларының үсеше халык жыелмасы үсешеннән артка кала. Моңы ул биологик факторлар белән дәлилләргә омтыла. Янәсе, шушы биологик факторларның гамәле буенча, кешеләр саны геометрик прогрессия кануны буенча үсә барса, яшәү чаралары фәкать арифметик прогрессия кануны буенча гына үсәргә мөмкин. Шуннан чыгып, Мальтус кешеләрнең төрле эпидемияләрдән, ачлыктан, хезмәт авырлыгыннан, сугышларда кырылуларын, шулай ук илдәге эшкә мохтажлыкны һ. б. шушындый социаль афәтләрне ақларга тырыша. Ул гына да түгел, аларны ихтыяҗ дип саный.

XX гасырда Мальтус теориясе тарафдарлары аны берника-
дәр йомшартып бирергә тырышалар, ләкин аларның караш-
лары, асылда, шулай ук хезмәт ияләренә мәнфәгатьләренә
каршы юнәлдерелгән. В. И. Ленин аларны «Эшчеләр сыйны-
фы һәм яңарган мальтузианлык» дигән мәкаләсендә тән-
кыйтьләп чыга (кара: *Ленин В. И. ПСС.*— Т. 23). Шул ук тән-
кыйтьләнгән тенденцияне аларның бүгенге тарафдарлары да
кабатлыйлар.

Әлбәттә, халык жыелмасы, төгәлрәк әйткәндә, аның үсү
санын жайга салу проблемасы юк түгел. Бигрәк тә ул туры-
дан-туры Азия белән Африка илләре халыкларына карый.
Мәсәлән, кайбер белгечләр фикеренчә, 2050 елда Һиндстан
белән Кытайда кешеләр саны 1,5 млрд тан узачак. Халык
саны буенча Россия Нигерия, Бангладеш, Эфиопия, Конго,
Мексика, Вьетнам һ. б. кайбер илләрдән дә артта калачак.

Халык жыелмасының үсә баруын жайга салу, әлбәттә,
кирәкле эш. Чөнки дөньяда аның саны билгеле бер чаманы
сакларга тиеш. Ләкин бу проблема мальтузианлык кебек
хезмәт ияләренә каршы юнәлдерелгән теорияләрдән чыгып
хәл ителергә тиеш түгел. Хәлбуки Көнбатыш илләрнең эли-
тар позициядәге галимнәре бу бурычны үтәүдә шәфкатьсез
юллардан гайрәне белмиләр. Мәсәлән, инглиз галиме Хилл
медицина һәм гигиена өлкәсендәге прогрессны халык жыел-
масы проблемасын хәл итүдә комачаулый торган сәбәп дип
күрсәтә. Аның фикеренчә, әгәр дә алга киткән илләр Африка
һәм Азия илләренә медицина өлкәсендә ярдәм күрсәтүне
туктатмыйлар икән, кешелек дөньясы якын киләчәктә һәла-
кәткә дучар булчак. Бу юнәлештә фикерләүче кайбер галим-
нәр халык саны арта баруның атом һәм водород сугышын-
нан да куркынычрак булуын белдерәләр.

Биредә, бер яктан, аларның халык массасына жирәнеп
каравы чагылса, икенче яктан, фән һәм техниканың үсә,
камилләшә бару процессын аңламаулары күренә.

Гомумән алганда, халык жыелмасы — жәмгыять белән
табигать арасындагы мөнәсәбәтләрне чагылдыручы күре-
неш. Бу өлкәдәге процесслар — биологик, географик, соци-
аль-иқътисади факторлар нәтижәсе. Шунлыктан халык жы-
елмасы санын жайга салу күпкырлы эшчәнлек күрсәтүне
сорый. Әгәр дә бу проблеманы шушы өлкәдәге башка (мәсә-
лән, экология һ. б.) мәсьәләләр белән бергә карыйсың икән,
жәмгыять белән табигать арасындагы мөнәсәбәт күпкырлы

һәм катлаулы система рәвешен ала. Жәмгыять үзенең эшчәнлеген дә шушы системаның йогынтысы астында алып бара.

КҮНЕГҮ ӨЧЕН СОРАУЛАР:

1. Жәмгыять белән табигатьнең уртаклык һәм аерымлыктары нидән гыйбарәт?
2. Табигатьнең жәмгыятькә булган йогынтысы турында нәрсә әйтә аласыз?
3. Нәрсә ул географик даирә? Географик детерминизмның уңай һәм кимчелекле яктарын күрсәтегез.
4. Геосәясәт һәм аның конкрет чагылышлары.
5. Биомохит һәм ноомохит күренешләре. Аларга аңлатма бирегез.
6. Нәрсә ул халык жыелмасы? Жәмгыять белән табигать мөнәсәбәтендә ул нинди урын били?

ӘДӘБИЯТ

Большая советская энциклопедия.— Т. 3.— М., 1970; Т. 17.— М., 1974; Т. 18.— М., 1976.

Крапивенский Э. С. Социальная философия.— Волгоград, 1996.— С. 156—158.

Маркс К. Капитал // Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.— Т. 46: Ч. I.— С. 324.

К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве.— М., 1957.— С. 5.

Монтескьё Ш. Избранные сочинения.— М., 1955.— С. 350.

Философия / Учебник под ред. В. Н. Лавриненко.— М., 1999.

Философская энциклопедия.— Т. 1.— М., 1960.— С. 348; Т. 3.— М., 1964.— С. 548—551.

Өченче бүлек

ЖӘМГЫЯТЬ ҮЗЛЕГЕННӘН ҮСӘ ТОРГАН БЕРБӨТЕН СИСТЕМА БУЛАРАК

1. ЖӘМГЫЯТЬ КАНУННАРЫ

Жәмгыять, социаль күренеш буларак, философларны борынгы заманнардан ук кызыксындырып килә. Ләкин жәмгыять система буларак шактый соң өйрәнелә башлый. Сократ, антропологияне башлап җибәрүче дип саналса да, аның фикерләре күбрәк гаделлек-гаделсезлек, әхлак мәсьәләләренә кагыла. Демокрит белән Платон да социаль проблематикада шул заманда жәмгыятьнең сыйныфларга бүленеше, дәүләт белән идарә итү мәсьәләләрен күтәрү белән генә чикләнәләр. Социаль проблематика Аристотель фәлсәфәсендә киңрәк планда гәүдәләнә. Үзенең «Сәясәт» дигән хезмәтендә дәүләт, аның белән идарә итү проблемаларыннан тыш, ул кешенең социаль асылы, шулай ук жәмгыятьтә икътисадның роле турындагы фикерләргә исбатлауга якын килә.

Гаделлек, әхлак принципларына көнчыгыш мәселман (Әл-Фараби, Ибне Рөшд һ. б.) фәлсәфәсендә дә урын бирелгән. Инглиз галиме Томас Һоббс философиядә тәүге мәртәбә дәүләт барлыкка килү мәсьәләсен күтәрә, анда аның бөтендөнъя иҗтимагый фикер тарихында беренче тапкыр жәмәгать шартнамәсе турында карашы дәлиләнә. Соңрак бу проблеманы яңадан бөек француз галиме Руссо күтәрәп чыга.

XVIII гасыр француз галимнәре Вольтер, Дидро, Һельвеций, Һольбахлар, мәгърифәтчелек идеяләрен алга сөрәп, гомумән, жәмгыятьнең алмашыну, камилләшү перспективасына басым ясыйлар, ә Тюрго белән Кондорсе философия фәнендә тәрәккыят проблемасын күтәрәп чыгалар. Соңрак инглиз галиме Оуэн һәм француз галимнәре Сен-Симон белән

Фурье тарафыннан утопик социализм теориясе ижәт ителә. Ә философиядә позитивизм юнәлешенә нигез салган француз галиме Конт һәм инглиз галиме Спенсер жәмгыятьнең стадияль үсеше турында карашлар белән чыгалар. Социаль философия турында сүз барганда, әлбәттә инде, Гегельнең «Рух феноменологиясе» дигән хезмәтен искәртеп үтми булмый. Анда, идеалистик караш яктылыгында, аңның барлыкка килүе, ижтимагый аң формалары турында киң мәгълүмат китерелә.

Эмма югарыда исемнәре аталган философларның берсен дә без жәмгыятьне система буларак тикшереп, аның турында чын фәнни концепция тудырды дип әйтә алмыйбыз. Мәсәлән, шул ук Гегель, дөньяны объектив идеализм күзлегеннән бәяләп, аның турында система рәвешендә гыйлем бирергә омтыла. Ләкин Гегель системасы буенча, жәмгыять Абсолют идеянең ясалма күренеше генә. Ул илаһи идеяләрдән ирекле, объектив һәм мөстәкыйль жисем түгел. Социаль философия, чын мәгънәсендә фән булып, XIX гасыр уртасында гына формалаша.

Социаль философия — жәмгыять закончалыкларын өйрәнә торган фән. Аларны ачу һәм аларны белеп эш итү жәмгыять өчен ихтыяжи проблема булып тора.

Мәсәлән, жәмгыятьтәге үзгәрешләрнең нинди дә булса мәгънәсе бармы?.. Яисә алар, бер-берсенә бәйләнмәгән, броун хәрәкәте кебек, билгесез юнәлештә, хаотик шәкелдә, тәртипсез рәвештә төзелгән вакыйгалар гынамы?.. Гомумән, жәмгыятьтәге барлык вакыйгалар — зурмы ул, кечкенәме — барысы да кешеләр катнашы белән генә килеп чыгалар. Кешеләр нәрсә эшләргә теләсәләр, шуны эшлиләр. Дөрөс, алар арасында буйсыну-буйсындыру мөнәсәбәтләре дә бар. Берәүләр нәрсәнендер үзләренең теләкләренә, мәнфәгатьләренә каршы эшләргә мәжбүр булалар. Ә шулай да кешеләр ул эшләренә, үз мәнфәгатьләренә каршы килә торган булса да, башкаралар бит. Бер караганда, жәмгыятьтәге барлык кешеләрнең һәр жирдә һәм һәр заманда кылган эшләре ниндидер аморфлы, чуалчыклы бер төен тәшкил итә кебек.

Ә бәлкәм биредә кеше ихтыярына буйсынмый торган объектив закончалыклар да хәрәкәт итә торгандыр?..

Чыннан да, кеше ашый, эчә, ниндидер хезмәт башкара, арыганнан соң ял итә, ниндидер физиологик жәһәтләрен канәгатьләндерә. Барысын да үзе гамәл итә бит.

**Объектив
ихтыяжлар** Ләкин шунысын да онытмыйк: барысының да сәбәбен объектив ихтыяжлар тәшкил итә. Кешеләр кораблар, машиналар, тимер юллар, электр энергиясен файдалану максатыннан чыгып гигант буалар (плотиналар), һавада очу өчен самолетлар төзиләр. Бу эшләрнең барысын да кешенең акылы һәм алтын куллары башкара. Ләкин төптәнрәк уйлап карасаң, моның сәбәбе яңадан энә шул объектив ихтыяжларга кайтып кала. Әгәр дә кешеләр алдында дәрәяләр кичү ихтыяжы тумаган булса, кораблар төзелер идеме? Ә тимер юллар, агым суларда төзелгән буалар, төрле машиналар? Болар барысы да объектив ихтыяжлар аркасында барлыкка китерелгән. Димәк, кешеләрнең эшчәнлегенә, кагыйдә буларак, ихтыяжлар сәбәп була. К. Маркс В. Боргиуска язган хатында: «Әгәр дә җәмгыятьтә техник ихтыяж туа икән, фәнне ул унлаган университетларга караганда да тизрәк үстерә», — дигән юллар бар (кара: *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.* — Т. 39. — С. 174).

Әгәр дә кешеләрнең эшчәнлегенә котылгысыз рәвештә аларның ихтыяжларына нигезләнә икән, бу бәйләнеш объектив закончалык булып чыга. Алай гына да түгел, җәмгыятьнең даими үзгәрештә булып торышы — үзе объектив закончалык.

Димәк, җәмгыятьтәге вакыйгалар кешеләр катнашында гына барсалар да, җәмгыятьнең тирәнрәк катламында ниндидер куәтләрәк, объектив фактор хәрәкәт итә.

**Объектив
фактор** Объектив фактор, кагыйдә буларак, үзен әллә ни сиздерми (спонтан рәвештә) генә хәрәкәт итә. Ул, мәсәлән, кешеләрнең ихтыярына буйсынмый торган, ягъни объектив закончалыкларда чагыла. Энгельсның тирән искәртүе буенча: «Кешеләр үзләренең эшләрен уй-фикерләренә бәйләп аңлатырга өйрәнгәннәр, чынлыкта исә аларны кешеләрнең ихтыяжларынан чыгып аңлату сорала» (кара: *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.* — Т. 20. — С. 493). Энгельс ике факторны да искә ала. Кешеләрнең уй-фикерләре субъектив булса, алар тарафыннан тоела, үзләштерелә торган ихтыяжлар кешеләрнең ихтыярына буйсынмыйлар: алар җәмгыять үсешенә эчке закончалыкларын гәүдәләндерәләр.

Объектив фактор төрле формаларда чагыла. Ләкин барлык формалар өчен уртак нәтиҗә шул: җәмгыятьтәге үзгәрешләр — турыдан-туры субъектның эшчәнлегеннән генә түгел, җәмгыятьнең үзенчәлекле булуыннан да тора.

Субъектив фактор

Субъектив фактор дигәндә: кайберәүләрдә, ә жәмгыять үзе субъектлар жыелмасы түгел-мени, дигән сорау туарга мөмкин. Уйлап карасаң, чыннан да, жәмгыять аерым субъектлардан, индивидлардан тора. Шунлыктан жәмгыятьнең үзенчәлекле булуы, ахыр чиктә, субъектлар, индивидлар жыелмасының «үзенчәлегеннән» булып чыга бит... Димәк, безнең тарафтан искәртелгән объектив фактор шул ук вакытта субъектив та... Каршылыкмы бу? Әйе, каршылык. Ләкин логик түгел, бәлки диалектик каршылык. Ул капма-каршылыктарны тыгыз бәйләнештә, бер-берсенә үрелеп хәрәкәт итә торган күренешләр дип карый. Димәк, кайда объектив сәбәп, шунда субъектив момент та калкып тора. Һәм киресенчә, кайда субъектив момент, шунда объектив моментны да эзләргә кирәк була.

Жәмгыять эчендә бара торган процессларны объектив һәм субъектив факторлар яссылыгында характерлау — әлеге күренешнең эчке механизмын аңлатканда, әлбәттә, мөһим момент. Ләкин социаль процесслар шул хәтле катлаулы һәм каршылыклы ки, югарыда китерелгән яссылыкта гына аларны бөтен тулылыгы һәм тирәнлеген белән танып белүгә ирешеп булмый. Әйттик, жәмгыятьтә бара торган процессларда стихиялелек тә, шул ук вакытта аңлылык та бар.

Әйтергә кирәк, хәзерге заман Көнбатыш галимнәре үзләренең социаль тикшеренүләрендә бу аспектка игътибар бирмиләр диярлек. Россия философларына килгәндә, әлеге проблема совет чорында күп кенә авторларның игътибарын җәлеп итә иде. Һәм алар төп игътибарны жәмгыять белән фәнни идарә итү проблемасын эшкәртүгә юнәлдерделәр. Бу юнәлештәге тикшеренүләр социаль процессларда аңлылык тенденциясен алга куюны тәэмин итә иде. Хәзерге заманда, аерым алганда, базар мөнәсәбәтләре урнашып килгән шартларда, социаль проблематика өстендә эшчәнлек алып баручы галимнәр стихиялелекне алгы планга чыгара башладылар. Бу аспект бигрәк тә синергетика проблемасын актив эшкәртә башлауга бәйле булды.

Аңлылык һәм Кайбер авторлар жәмгыятьтәге үзгәрешләрдә **стихиялелек** чагылып килә торган аңлылык һәм стихияле-диалектикасы лек күренешләрен әлеге үзгәрешләрнең төр-ләре, формалары дип кенә бәялиләр. Чынлыкта исә аларны

бер-берсенә капма-каршы юнәлештә хәрәкәт итүче тенденцияләр дип бәяләү дәрәжәсрәк булыр иде. Алар жәмгыять үсешенә диалектик каршылыктары, — бер яктан, мөстәкыйль социаль феноменнар рәвешендә, икенче яктан, бер-берсенә береккән, бер-берсе белән үрелгән феноменнар булып хәрәкәт итәләр.

Стихиялелек белән аңлылыкны диалектик каршылыкның ике капма-каршы ягы дип карау жәмгыятьнең күчешле дәверләрендә аеруча зур әһәмияткә ия. Бу ситуацияләрдә кыйммәтләргә элек бирелгән бәяләр үзгәреш кичерергә мөмкин. Ә ул көрәшсез бирелми. Көрәш шул ук стихиялелек белән аңлылык арасында да чагылыш таба.

Жәмгыятьтә бара торган үзгәрешләрнең күпчелегендә аңлылык белән стихиялелек бер-берсенә аерылмаслык (интегратив) бәйләнгән. Ләкин төрле ижтимагый-иқтисади формацияләрдә ике тенденциянең берсе доминанта ролен үтәргә мөмкин. Мәсәлән, социализм урнашкан илләргә (монь СССР һәм башка социалистик илләр тәҗрибәсе җитәрлек дәрәжәдә күрсәтте) доминанта ролен, үзгәрешләрне стихия хөкеменә җибәрмәү, киресенчә, бар нәрсәне, бигрәк тә иқтисади үзгәрешләрне, аңлы рәвештә, алдан планлаштыру хас иде. Бу тенденциянең уңай һәм тискәре яктары да юк түгел. Әйткәнчә, уңай як кризисларга урын калдырмауны күз алдында тотса, тискәре як предприятиеләрне үзәктән төшерелгән планнар белән кысып, аларга үз инициативалары белән эшләргә урын калдырмау гамәлләрендә чагылды. Базар мөнәсәбәтләре урнашкан илләрдә, киресенчә, доминанта стихиялелеккә бирелә. Билгеле булганча, бу тенденциянең дә ике (уңай һәм тискәре) ягы бар. Уңай як предприятие җитәкчеләренең иркен сулыш белән эшчәнлек алып бара башлауларында чагылса, тискәре як элек билгеле дә булмаган мәшәкатьләрдә (заказлар, чимал табу, чыгарылган продукцияне сату һ. б. проблемаларда) гәүдәләнеш таба. Монь бигрәк тә СССР таркалу нәтижәсендә барлыкка килгән дәүләтләр мисалында күрергә була.

Югарыда әйтелгәнчә, аңлылык та, стихиялелек тә «саф» килеш очрамылар, алар бер-берсе белән үрелеп хәрәкәт итәләр.

Жәмгыять — гаять катлаулы күренеш. Ул төрле «өлешләрдән», элементлардан тора. Алар бер-берсенә тыгыз бәйләнештә, кушылган хәлдә берләшкән тәшкил итәләр.

**Жәмгыять
бербөтен
система
буларак**

Социаль система ул — ижтимагый мөнәсәбәтләр нигезендә хәрәкәт итә торган социаль субъектларның (сыйныфларның, халыкларның, милләтләрнең, башка төркемнәрнең, индивидларның) эчке тәртипкә оешкан бербөтенлеге.

Югарыда күрсәтелгәнчә, аңа үзлектән хәрәкәт итү хас. Димәк, **жәмгыять ул — үзлегеннән үзгәрүчән һәм үсә торган бербөтен система.**

Дәреслекнең беренче китабында система методы принциплары фәнни танып белүнең бер төре сыйфатында бәян ителгән иде. Жәмгыятьне социаль система итеп караганда шушы методны кулланмый булмый, әлбәттә. Бу метод бунча, һәр система төрле элементлар бербөтенлегенә булып бәйләнә. Бербөтенлекне тәшкил итүче элементлар — барысы да бер — уртак аспектта (по принципу однопорядковости) каралырга тиешләр. Әйттик, жәмгыятьне тәшкил итүче **социаль сфералар** аспекттында. Алар — икътисади, социаль (терминның тар мәгънәсендә), сәяси һәм рухи сфералар. Һәр сфера төрле тармаклардан тора. Система методы белән эш иткәндә аларның элементлар һәм аларның элементчыклары (подэлементы) тәшкил итә. Бу очракта әлеге элементларның структураларын тикшерү бурыч итеп куелмый (бу турыда алга таба сүз булыр), төп игътибар социаль системаның үзенчәлекләренә юнәлдереләчәк.

**Социаль
системаның
үзенчәлекләре**

Социаль система төрле үзенчәлекләргә ия. Алар арасында иң характерлылары һәм әһәмиятлеләре түбәндәгеләр.

Беренчедән, системаны тәшкил итүче элементларның бер-берсеннән аерылмаслыгы (интегральлегенә). Бу фикер җиңел аңлашыла булса кирәк, чөнки әлеге системаны, ягъни жәмгыятьне, тәшкил итүче элементлар (бу очракта сфералар) бер-берсеннән башка булалмыйлар: һәр жәмгыять котылгысыз рәвештә югарыда күрсәтелгән сфералардан тора, аларның берсен дә төшереп калдырып (юк дип санап) булмый.

Икенчедән, системаны тәшкил итүче элементлар үзара йогынтыда яшиләр һәм хәрәкәт итәләр. Философия фәне телендә бу күренеш «эчке мөнәсәбәтләр» (структура) дип атала. Чыннан да, югарыда китерелгән сфералар — һәркайсы башкаларга үзенең йогынтысын ясый һәм, киресенчә, аларның йогынтысын тоя, кабул итә.

Өченчедән, системаны тәшкил итүче элементлар буйсыну-буйсындыру (иерархия) мөнәсәбәтендә яшиләр һәм хәрәкәт итэләр. Алар арасында кайсыдыр элемент буйсындыручы (доминанта) функциясен башкара торган булса, калган элементлар, ахыр чиктә, шушы (доминанта ролендәге) элементка буйсыналар. Әйттик, жәмгыятьтә буйсындыру функциясен материал җитештерү (икътисади) өлкәсә башкара. Аның үсеш дәрәжәсә, шулай ук характеры, кагыйдә буларак (биредә чыгармалар да булырга мөмкин), рухи өлкәдәгә күренешләрне билгели. Жәмгыятьнең икътисади сферасы, конкрет әйткәндә, андагы җитештерү көчләренең үсеш дәрәжәсә һәм җитештерү мөнәсәбәтләренең характеры жәмгыятьнең сәяси, хокукий кыйммәтләренең торышына, шулай ук халыкның социаль тормышына да йогынты ясый. Әлбәттә, жәмгыять сфералары арасында үзара йогынты да бар (бу мәсьәлә китапның алдагы битләрендә махсус яктыртылачак), ләкин икътисадның жәмгыятьтәгә роле, ахыр чиктә, хәлиткеч була.

Жәмгыять, материянең кайбер башка төрләре кебек үк (кара: Общая теория систем // Философская энциклопедия.— Т. 4.— М., 1967.— С. 113), **ачык система** булуы белән характерлана. Шунлыктан һәр конкрет (капиталистик, социалистик һ. б.) жәмгыять башка жәмгыятьләр (капиталистик жәмгыять — социалистик, феодаль һ. б.; социалистик жәмгыять, — үз чиратында, капиталистик, феодаль һ. б.) белән үзара йогынты мөнәсәбәтендә яши. Ләкин бу күренеш һәр система эчендә хәрәкәт итә торган иерархик мөнәсәбәтләрне инкяр итә алмый.

Социаль системаның төп сыйфатлары

Социаль система — бербөтен организм. Аның төп сыйфатлары турында кыскача мәгълүмат белән В. Н. Лавриненко һәм В. П. Ратников редакциясендә чыккан дәреслек аша танышып була (кара: Философия.— М., 1999.— С. 393).

Ул сыйфатларга үзешчәнлек, үзоешканлык, үзеннән-үзе үсештә булу, үзенә җитәрлек (самодостаточность) булу керә. Дәреслек авторлары фикеренчә, беренче өч сыйфат жәмгыятьнең аерым сфераларына да, ә дүртенче сыйфат фәкать жәмгыятьнең тулы бербөтен килешенә генә хас.

«Жәмгыятьнең үзешчәнлек сыйфаты» дигәндә нәрсәне аңларга кирәк?

Үзешчәнлек («самодетельность») дип аталган сыйфат түбәндәгене күздә тотат. Кешеләр борынгы заманда ук тереклекне тәмин итү өчен, һичнинди «югары инстанция»нең күрсәтмәсен көтөп тормыйча, үз инициативалары белән (һәм, әлбәттә, мөстәкыйль рәвештә) кирәкле чараларны күрә торган булганнар. Борынгы кешеләр объектив ихтыяжны тою нигезендә, үзләре алдына конкрет бурычлар куйганнар; ачтан үлмәс өчен үзләренә азык әзерләгәннәр, моның өчен күп еллык тәҗрибәләренә таянып ашарга яраклы үсемлекләрне сайларга, шулай ук аларны махсус үстерергә өйрәнгәннәр; кешеләр ут табарга, кыргый хайваннарны ауларга, агым суны буып тегермән куярга, дәръялар буйлап дөнья гизү өчен саллар, соңрак көймә кебек җайланмалар ясарга һ. б. шушындый меңләгән предметларны булдырырга өйрәнгәннәр.

Кешелек тарихы даһи ачышлардан тора. Беренче чүкәч һәм балта, беренче камыштан, соңрак агачтан салынган тораклар, беренче тәгәрмәч һәм арба, беренче сука белән беренче кылыч, беренче җәя белән беренче тукума һ. б.— болар барысы да кешеләр тарафыннан объектив ихтыяж кушуы буенча тудырылган кыйммәтләр.

Ә «Илиада» белән «Одиссея» поэмаларын иҗат иткән борынгы грек шагыйре Гомер? Кем аңа шушы бурычны йөкләгән? Ә төрле халыкларның меңләгән-миллионлаган фольклор әсәрләре? Бөек татар шагыйре Габдулла Тукай чагыштыруын кулланып әйткәндә, халыкка ул энҗе-мәрҗәннәрне иҗат итәргә кем кушкан?

Ә техника өлкәсендәге уйлап табучылар?... Шуларның берсе — атаклы Томас Эдисон. Башлангыч белем алып, ул тумыштан килгән даһи сәләте нигезендә электротехникада йөзләгән ачышлар ясый. Шулар арасында телеграф, беренче фонограф, беренче генераторлар, беренче диктофон, беренче электр станциясе конструкциясе, аккумулятор, булган техниканы тагын да камилләштерү юлларын ачу һ. б. бар. Кешелек тарихына меңләгән-миллионлаган Эдисоннар билгеле.

Ә Константин Эдуардович Циолковский? Лесничий гаиләсендә туа. Скарлатина белән авырганнан соң 14 яшендә чукрак булып кала. Шунның аркасында мәктәпкә йөрүдән мәхрүм була. Ләкин бирешми: үзлегеннән югары уку йортлары программалары буенча әзерләнеп, физика һәм математика фәннәре буенча укытучы белгечлеге ала. Үзенең даһи

сәләтен ул газлар теориясендә, шулай ук тере организмнар гыйлеме өлкәсендә уңышлы рәвештә сынап карый. Ләкин аның легендар гыйльми һәм конструкторлык сәләте аеруча һавада очу теориясе өлкәсендә эшлэгәндә ачыла. Ул аэростатлар (дирижабльләр), самолетлар төзү буенча оригиналь теорияләр ижат итә. Ә соңрак реактив аппаратлар, шул исәптән планетаара сәяхәтләр өчен ракеталар төзү теориясе белән шөгыйльләнә башлый... Шушы сәламәтлеген югалткан олыгаеп баручы кешегә бу вазифаларны кем йөкләгән соң?

Беркем дә йөкләмәгән, бөек галим һәм уйлап табучы, кешелек жәмгыяте алдында объектив рәвештә туган ихтыяжны тоеп, шуңа җавап бирү максаты белән үзен әлегә ижади эшкә буйсындырган.

Йөзләгән-меңләгән Гомерларның, Эдисон-Кулибиннарның, Циолковский һәм Мичуриннарның шушындый ижтihatын ничек аңларга? Моңы кешелек жәмгыятенә үзешчәнлегә дип аңларга кирәк.

Үзоешканлык (самоорганизация) — жәмгыятьнең икенче мәһим сыйфаты. Биредә нәрсә күздә тотыла соң?

Сорауга төгәл җавап бирү өчен иң элек укучының игътибарын берникадәр читкә алып китү зарур. «Үзоешканлык», «үзоешкан система» терминнары фәнгә XX гасырның уртасында килеп керделәр. «Үзоешкан система» терминын фәнни кулланышка 1947 елда инглиз галиме У. Эшби кертә. Ул аны кибернетика турындагы хезмәтләрендә куллана. Үзоешкан системалар проблемасының төп мәгънәсе — төрле техник корылышларга, ягъни машиналарга кеше аңына хас сыйфатларны бирүдә. Соңрак бу принциплар башка фәннәрдә дә кулланыла башлый. Хәзерге этапта үзоешкан система принциплары биология, нейрофизиология, нейрокибернетика фәннәрендә кулланыш таба. Гомумән, үзоешкан система материал дөньяның күпчелек өлкәләрендә үзен раслый. Аның принциплары жәмгыять сферасында да үзен раслый дип санала. Дөрес, күпчелек авторлар бу карашны декларация рәвешендә генә белдерәләр.

Сүз дә юк, үзоешканлык жәмгыятьтә дә күзәтелә. Аны җентекләп өйрәнү — шиксез зарури гамәл. Ләкин биредә диалектика кануннарын да онытырга ярамый. Табигать һәм техника фәннәре өлкәләрендә ачылган кануннарны жәмгыять күренешләрен өйрәнгәндә бәхәссез кулланып булмый. Кешелек жәмгыяте табигать һәм инженерия өлкәләренә караганда

күпкә катлаулырак. Биредә субъектив фактор зур роль уй-ный. Машиналар «дөнъясында», әйтик, шул ук кибернетикада, хисаплап чыгару машиналарында бүгенге көндә информатика фәннәндә хәрәкәт итә торган закончалыклар нинди генә зур урын биләмәсен, алар барыбер кеше аңын тулысынча алыштыра алмыйлар. Шунлыктан табигать һәм техника фәннәре өлкәсендә формалашкан принципларны жәмгыять фәннәре өлкәсенә турыдан-туры күчерергә тырышу зур хата булып иде.

Үзоешканлык социаль системада үзенчәлекле төс ала. Ул машиналар «дөнъясында», шулай ук тере организмнар системаларында хәрәкәт итә торган принципларны кабатламый. Шулай да аның конкрет чагылышы нәрсәдән гыйбарәт соң?

Үзоешканлык — жәмгыятьтә, үзешчәнлек кебек үк, спонтан һәм стихияле рәвештә барлыкка килгән күренеш. Кеше, — билгеле булганча, күмәкләшеп яшәү өчен туган жан иясе. Монда, беренче чиратта, жәмгыятьнең гаилә дип аталган башлангыч ячәсен искә алырга кирәк. Гаиләнең барлыкка килүе турында төрле карашлар яшәп килде. Күп еллар дәвамында галимнәр, шул исәптән Руссо, Кондорсе, хәтта Гегель белән Конт та, жәмгыятьне гаиләнең «жәелеп киткән» варианты гына дип караганнар. Гаиләнең тарихи рәвештә барлыкка килүе һәм төрле үзгәрешләр кичерүе, гомумән, аның күп төрле формаларда гәүдәләнеш табауы турында беренче булып XIX гасырда швейцар галиме И. Бахофен әйтә. Үзенең «Аналар хокукы» дигән хезмәтендә ул берхатынлылык һәм берирлелеккә (моногам) хәтле күп хатыннар һәм күп ирләр белән торуның (полигам) яшәп килүе хакында яза. Бу — кешеләр үзоешканлыгының примитив (хайваннарга якын) формасы булган, әлбәттә. Бахофен өйләнешүнең тарихи үзгәрүчәнлеген белән бергә гаиләдә хакимлек итү роленең дә үзгәрә барганлыгын, башта — аналар ыругы (матриархат), аннан аталар ыругы (патриархат) булуын дәлилли. Бахофенның карашлары Аурупа галимнәре арасында күп кенә бәхәсләргә сәбәп була. Шул ук карашларны Мак Леннан да яклап чыга, ә Льюс Морган алар белән ризалаша. Соңрак әлегә хезмәттәгә мәгълүматларга таянып, Ф. Энгельс «Гаиләнең һәм хосусый милекнең килеп чыгуы» (1884) дигән хезмәтен яза.

Материалистик диалектика тәгълиматы буенча, гаилә күренешендә шәхси һәм күмәклек мөнәсәбәтләре дә чагыла.

Һәркайсының материалъ һәм рухи яклары бар. Материаль як ике моментта чагыла. Шуларның берсе — биологик ихтыяж (балалар тудыру мәсьәләсе), икенчесе — икътисади ихтыяж (милекне кемгә калдыру мәсьәләсе). Рухи як мораль кыйммәтләрдән (женси мәхәббәт, туганлык хисләре, ир белән хатынның бер-берсе алдында бурычлы, вөжданлы булу кирәклеген тоюы һ. б.) тора.

Күренә ки, гайлә һичкем тарафыннан да көчләп барлыкка китерелмәгән, ул кешеләрнең объектив ихтыяжлары нәтижәсе генә. Шунлыктан без аны социаль системага хас оешканлык сыйфатларының конкрет гәүдәләнешә дип бәяли алабыз.

Социаль системаның үзоешканлык сыйфаты гайлә мөнәсәбәтләре белән генә чикләнми, әлбәттә. Ул, мәсәлән, кешеләрнең хезмәт, көнкүреш өлкәләрендә дә чагылып килгән. Әйтик, татар халкының «Аерылганны аю ашар, бүленгәнне бүре ашар» дигән әйтеме ялгызлыкның кешегә нинди бәзаләр китерә алуына ишарә итә.

Ә кешеләрнең хезмәттә күмәкләп эшләргә омтылулары? Кешеләр, бигрәк тә авыл җирендә, өмә кебек йолаларны үтәп, аларны буыннан буынга тапшырып килгәннәр. Кешеләрнең ыругларга, кабиләләргә төркемләнүе, соңрак этник төркемнәр булып оешуы — болар барысы да, гомумән, җәмгыятьнең (социаль системаның) үзоешканлык сыйфатын гәүдәләндерә. Күп кенә илләрнең тарихында хезмәт ияләрен изү, халыкның өстен сыйныфларга каршы стихиячел бунтларга күтәрелүе, күрәсең, шул ук закончалыкны чагылдырган.

Социаль системаның тагын бер мөһим сыйфаты — аның **үзеннән-үзе үсештә** булуында.

Бу сыйфат киңрәк планда **үзеннән-үзе хәрәкәттә** дигән закончалыкны исбатлый. Билгеле булганча, хәрәкәт — материянең яшәү ысулы. Үсеш тә хәрәкәтнең бер төре, ул хәрәкәтнең алга, камилләшүгә таба юнәлдерелгән тенденциясен гәүдәләндерә.

Материаль системаның үзеннән-үзе үсештә булу идеясе Яңа заман философларының хезмәтләрендә үк урын таба. Мәсәлән, англиз галиме Д. Толанд, Спиноза теориясен дәвам иттереп, үзенең элгәреннән дә уза: ул субстанциянең мәңгә хәрәкәттә булганлыгын дәлилләргә тырыша. Ләкин Яңа заман философлары, алардан кала бөек француз материалистлары Дидро, Гольбах һ. б. хәрәкәтнең үсеш чыганагы

проблемасын күтәрә һәм аны хәл итә алмый калалар. Бу проблема классик немец философиясе бигрәк тә аның Гегель кебек бөек вәкиле тарафыннан гына хәл ителә.

Материалистик диалектика вәкилләре Гегельнең идеяләрен раслап, материянең үзеннән-үзе үсештә булуын исбатлыйлар. В. И. Ленин үзенә «Фәлсәфи дәфтәрләре»ндә диалектик концепциядә төп игътибар «үзеннән-үзе» үсешнең нәкъ чыганагын тануга юнәлдерелгән дип яза (кара: Ленин В. И. ППС.— Т. 29.— С. 317).

Жәмгыятьнең даими үзгәрештә булуы, гомумән, материянең даими үзгәрешләр процессында булуы кебек үк, ниндидер үзеннән тыш көчләр ихтыярында түгел, жәмгыятьнең даими хәрәкәттә, үзгәрештә булу чыганагы аның үзендә, үзәкчәрә торган эчке каршылыктарда.

Әлбәттә, жәмгыятьнең үсеш-үзгәреше аңлы кешеләр тарафыннан тәэмин ителә. Ләкин кешеләрнең уй-фикерләре, практик эшчәнлегә объектив закончалыктардан бәйсез түгел, киресенчә, аларның хәрәкәте белән бәйле, аларга котылгысыз рәвештә буйсына. Димәк, социаль системаның үзеннән-үзе үсештә булуы — аның төп сыйфатларының берсе ул.

Социаль системаның тагын бер мөһим үзенчәлегә аның үзенә житәрлек сыйфатына ия булуында.

«Үзенә житәрлек» категориясе Платон белән Аристотельдән килә. Россия философиясендә ул XX гасыр азагында яңадан фәнни кулланышка керде. «Үзенә житәрлек» проблемасы буенча фәнни конференцияләр оештырыла башлады, китаплар язылды, фикер алышулар, бәхәсләр уздырылды.

Нәрсә соң ул системаның үзенә житәрлек сыйфаты? Бу күренеш турында кирәкле мәгълүматны энциклопедик чыганакларда, хәтта соңгы елларда чыгарылган дәреслекләрдә дә табып булмый диярлек. Хәер, В. Н. Лавриненко һәм В. П. Ратников редакциясендә чыгарылган «Философия» дип аталган дәреслектә (моннан алдагы битләрдә аның чыганагы күрсәтелгән иде) әлегә күренеш үзенә аңлатма тапкан.

Системаның үзенә житәрлек булуы — аның үз эшчәнлеген, үзен-үзе саклый алу, аны яшәтү сәләтен туплаганлыгы дигән сүз. Дәреслек авторлары үзенә житәрлек күренешен фәкать жәмгыятьне бербөтен итеп, ягъни тулаем алып караганда гына таныйлар. Алар фикеренчә, жәмгыятьнең аерым сфераларына бу күренеш хас түгел. Ләкин башка чыганакларда үзгәчәрәк фикерләр белән дә танышырга була.

Мәсәлән, кайбер авторлар «үзенә җитәрлек» категориясенә җәмгыять сфераларын өйрәнү өчен актуаль инструмент булганлыгын исбат итәргә тырышалар (кара: Проблема самодостаточности этносов: теоретико-методологические вопросы. — Казань, 1998).

Бу категория турында барган бәхәсләрнең нечкәлекләренә кереп тормыйча гына, шуны әйтергә була: «үзенә җитәрлек» күренешен социаль системаның мөһим сыйфаты рәвешендә тану күпчелекнең карашына туры килә булса кирәк.

Бу күренеш нәрсәдә чагыла соң?

Кешелек җәмгыяте, Җир планетасында миллионлаган еллар дәвамында туган феномен буларак, моңа хәтле үзенә яшәвен тәмин итә алды. Җәмгыять үзен-үзе саклау функциясен үтәп килә. Аның икенче объектив функциясе — үзенә камилләшә баруын тәмин итү. Бу функция дә нигездә үтәлә дип әйтергә була.

Югарыда китерелгән моментлар җирлегендә җәмгыятьнең үзенә җитәрлек социаль система икәнлеген раслап була. Ләкин бу сыйфатны абсолют дип санау дәрәҗә булмас иде. XX гасыр уртасында — XXI гасыр башында туган дөнья-күләм экология проблемалары социаль системага җитди кисәтү ясый башлады. Бу шартларда социаль процесслар белән, бигрәк тә аларның турыдан-туры табигатькә кагылган эшчәнлегенә белән идарә итү мәсьәләсе алга чыга. Фәнни җирлектә алып барыла торган идарәгә буйсыну үзенә җитәрлек системаның тагын бер функциясидер.

Шулай итеп, җәмгыять, үзенә җитәрлек социаль система буларак, кешеләр эшчәнлегенең продукты булып тора. Аның киләчәгә дә кешеләр эшчәнлегенә нигезләнә.

Җәмгыятьтәге үзгәрешләрне өйрәнү аспекты Җәмгыятьтәге үзгәрешләр төрле аспектларда өйрәнеләп килә.

Беренче аспект — бара торган үзгәрешләрнең юнәлеше. Моңы танып белүдә төрле, шул исәптән капма-каршы фикерләр дә булды, һәм алар хәзер дә яшәп киләләр. Беренчедән, җәмгыятьтәге үзгәрешләрнең нинди булса да юнәлеше бармы, әллә юкмы?.. Бу сорауга җаваплар төрле. Икенчедән, әгәр дә җәмгыятьтәге үзгәрешләрнең юнәлеше бар икән, алар конкрет нәрсәдән гыйбарәт? Алга, тәрәккыяткә илтәләрме яисә, киресенчә, җәмгыятьне артка, җимерелүгә, һәлакәткә сөйриләрме?

Икенче аспект — бара торган үзгәрешләрнең чыганагы, хәлиткеч сәбәпләре, факторлары. Бу проблеманы хәл итүдә шулай ук төрле карашлар яшәп килә. Материалистик диалектика буенча, биредә, башлыча, объектив ихтыяжларны, ижтимагый процесслар барышында аларның ролен күздә тотарга кирәк. Аннан ары, жәмгыять эчендәге каршылыklar шул ук объектив ихтыяжларны аңлаучылар белән аларны аңламаучылар арасындагы каршылыкка кайтып кала. Каршылыklar жәмгыятьнең һәр сферасында да булырга мөмкин. Жәмгыять үсешә өчен төп, хәлиткеч каршылыklar—материаль житештерү сферасында. Димәк, башлыча, шушы каршылыklarны чишү сорала. Тагын бер момент. Рухи сферадагы каршылыklarны чишү, нигездә, материал житештерү сферасындагы каршылыklarны хәл итүдән торса да, аларның (ягъни рухи өлкәдәге каршылыklarның) әһәмияте чиксез зур. Сәясәт, хокук, әхлак, сәнгать һәм бигрәк тә идеология (ул алдан китерелгән рухи кыйммәтләрнең һәркайсында билгеле урын били) жәмгыять тормышында, шул исәптән материал житештерү сферасында булган проблемаларны чишүдә гаять зур роль уйный.

Өченче аспект — үзгәрешләрнең характеры. Дәрәслекнең беренче китабында баян ителгәнчә, жәмгыятьтәге үсеш, гомумән үзгәрешләр, эволюцион характерда да, шулай ук (сан үзгәрешләренең билгеле чаманы узуы белән) революцион характерда да булырга мөмкин. Жәмгыятьтә һәм эволюцион, һәм революцион характердагы үзгәрешләр — реаль. Эволюцион характердагы үзгәрешләр жәмгыять тормышында күбрәк урын алалар. Революцион үзгәрешләр, чагыштырмача азрак урын биләсәләр дә, эчтәлекләре ягыннан тирәнрәк һәм күләмлерәк күчешләргә китерәләр (дәрәслекнең алдагы битләрендә бу проблема жентекләбрәк каралачак).

2. ЖӘМГЫЯТЬТӘГЕ ҮЗГӘРЕШЛӘРНЕҢ ҮЗЕНЧӨЛЕКЛӘРЕ

Дәрәслекнең алдагы битләрендә жәмгыять үзгәрештәге **бербөтен социаль система** буларак каралган иде. Ләкин жәмгыятьнең хасиятләре моның белән генә чикләнми, андагы үзгәрешләр **тарихи процессны** тәшкил итәләр.

«Тарихи процесс» нәрсә соң ул? Бу термин жәмгыятьнең үзгәрә, аның бер торышының икенче торыш белән алмашына

баруын чагылдыра. Аерым алганда, ул жәмгыятътәге үзгәрешләрнең этаплардан, стадияләрден торуы турындагы фикерне хуплый.

Жәмгыятънең стадияль үзгәрешләре хакында сүз башлаганчы, аңа хас кайбер үзенчәлекле тенденцияләрне атап үтәргә кирәк. Ул тенденцияләр капма-каршы юнәлешләрдә хәрәкәт итүләре белән эчке каршылыктарга ия булган комплексларны тәшкил итәләр.

Тарихи процессның төрлелеге һәм бербөтенлеге Беренче комплекс — тарихи процессның күптөрлелеге һәм шул ук вакытта бербөтен булуы. Жир шарындагы халыкларның икътисади-социаль житлегүе, шул исәптән цивилизация стадиясенә керүләре үзгәлекләрдә чагылып килә. Мәсәлән, Африка, Азия халыклары цивилизациягә бер юл белән атласа, Көнбатыш Аурупа халыклары бөтенләй башка юлдан килә. Аның өстенә, шул ук регионнар эчендәге үзгәлекләр. Әйтик, бер үк Африка континентында мисырлыларның, Конго халкының тарихы, Аурупада инглизләр белән албаннарның, французлар белән госманлыларның тарихы бер-берсенекенә охшамаган. Аларның үзгәлекләре хәзерге заманда да ярылып ята. Аерма икътисади дәрәжәдә генә түгел, бәлки фән, мәдәният, дин һәм башка кыйммәтләрдә дә чагыла.

Шул ук вакытта тарихи процесс бербөтенне тәшкил итә. Бу хасият жәмгыятътәге барлык үзгәрешләрдә, ахыр чиктә, аның бүгенге яшәешендә чагыла. Тарихи процессны агып ятучы зур һәм киң елга белән чагыштырырга була. Елгага коючы күп санлы инешләр, кечерәк елгалар аның яшәешен тәмин итәләр. Төрле географик регионнарда, төрле илләрдә яшәүче халыклар бер-берсеннән бихәбәр булганда да һәм мәсе өчен уртак, фәкать кешеләргә генә хас тереклек кичергәннәр. Барысы өчен дә уртак кыйммәт, — беренче чиратта, аңа ия булу. Бу сыйфат аларны үзләренең яшәешен хезмәт белән тәмин итү сәләтенә ия итеп формалаштырган. Кешелек жәмгыятен тәшкил итүче халыклар барысы да, нигездә, бер үк мораль принципларга (яхшылыкка һәм яманлыкка; дуслыкка һәм дошманлыкка; мәхәббәткә һәм нәфрәткә һ. б.) ия.

Халыклар арасындагы үзгәлекләр үткәндә генә калмыйча, гомумән, планетабызның киләчәгендә дә урын алып. Ләкин мәсьәләгә глобаль күзлектән караганда, барлык халыкларның

килэчәге бер үк. Ул дөнъядагы илләрнең елдан-ел кискенләшә баручы экологик проблемаларны хәл итә алу-алмауларына бәйләнгән.

Икенче комплекс — кешеләрнең тарихи процесста **стихияле** һәм шул ук вакытта **аңлы рәвештә** эш итүләреннән тора*.

Югарыда әйтелгәнчә, *жәмгыять* ул — үзеннән-үзе үсештә булучы система. Бу сыйфат кешеләрнең иҗтимагый үсеш процессында стихияле хәрәкәт итүләрен дә аңлата. Әлбәттә, *жәмгыятьтә* барган үзгәрешләр кешеләрнең әлегә сыйфатына гына кайтып калмый. Шулай да ул кешеләр эшчәнлегенә хас нәрсә. Әйтик, һәр индивид, башкаларга карамыйча, нәрсәдер фикерли, нәрсәдер эшли. Индивид тарафыннан башкарыла торган күп кенә эшләр «югарыдан» *житәкчелек* итүдән бәйсез, бер-берсенә тоташып, стихияле рәвештә баралар. Мәсәлән, кешеләрнең ашау-эчү һәм башка физиологик ихтыяҗларны үтәүләре, тереклек итү максаты белән ниндидер кәсеп сайлаулары, гаилә һәм хезмәт коллективында билгеле нормалар буенча яшәргә тырышулары — боларның күбесе кешеләр тарафыннан стихияле рәвештә башкарыла.

Жәмгыять тарихында кешеләрнең стихияле гамәл кылулары аларның *хаким сыйныфларга* каршы күтәрелү вакыйгаларында да урын ала килде. Россия тарихыннан Степан Разин (XVII гасыр), Емельян Пугачев (XVIII гасыр) фетнәләрен генә алырк. Бу күтәрелешләр изелүче кешеләрнең түземлеге ахыр чиккә *житүне* күрсәткән. Шундый ук күтәрелешләр төрле чорларда башка илләрдә дә күзәтелгән. Мәсәлән, Борынгы Римда Спартак *житәкчелегендә* коллар күтәрелеше (I гасыр), Кытайда (IX гасыр), Германиядә (XVI гасыр), Австриядә (XVII гасыр), Швейцариядә (XVII гасыр) *хакимлек* итүче сыйныфларны дер селкетеп узган «крестьян сугышлары». Ә XIX гасырда Франция (1831), Англия (1839) һәм Силезиядәге (1844) эшчеләр күтәрелешләре. Әйе, боларның һәркайсында ниндидер этапта *житәкчеләр* дә табылган, ләкин

* Моннан алда стихиялелек белән аңлылык тенденцияләре *жәмгыять* үсешендә хәрәкәт итүче объектив һәм субъектив факторлар мөнәсәбәте аша яктыртылган иде. Әлегә очракта шул ук тенденцияләр тарихи процесс комплекслары сыйфатында карала. Бу тенденцияләрнең төрле аспектларда чагылышы аларны бәяләүдә каршылык тудырмас, киресенчә, аларны характерлаганда тулырак мәгълүмат бирә алыр (Авт.).

күтәрелешләрнең тамыры һәр очракта халык массаларының үзендә булган.

Кешеләрнең стихиялелеккә бирелүе СССР тарихында да булмады түгел. Бу бигрәк тә XX гасырның 80 нче еллар азасы — 90 нчы еллар башында күренде. Ул халыкның, бигрәк тә яшь буын вәкилләренең, совет илендәге тоталитар режимга каршы, демократик принциплар урнаштыру юнәлешендәге омтылышларын чагылдырган иде. Дөрөс, бу демократик принципларны урнаштыру өчен башланган хәрәкәт соңрак, юнәлешен үзгәртеп, жәмгыять башына олигархларның килүенә китерде. Ләкин бу инде башка мәсьәлә.

Кешеләрнең аңлы рәвештә эш итүләренең чагылышлары турында сүз башлар алдыннан, шушы терминның мәгънәләре турында әйтеп китәргә кирәк. Кешеләрнең аңлы рәвештә эш итүе фәлсәфи мәгънәдә аларның *homo sapiens* вәкиле булуына, ягъни гакылга һәм кеше миенең аңга ия булу сыйфатына бәйләнгән. Кешенең **хайваннан аермасы** нәкъ менә шунда. Ләкин кешеләргә мөнәсәбәттә «аңлы рәвештә эш итү» термины әхлакый-сәяси мәгънәдә дә кулланыла. Бу очракта аларның ни дәрәжәдә әхлакый нормаларга, гражданлык принципларына таянып эш итүләре күздә тотыла. Шулай икән, искә алганда, кешеләрнең **бер-берсеннән** аерылуын да күзәтергә була.

Бу моментны кайбер авторлар искә дә алмыйлар.

Кызганычка каршы, әлеге кимчелекне иң абруйлы чыганакта да очратырга мөмкин. Моңы, мәсәлән, мөхтәрәм белгеч Г. Глезерман үzeneң «Философская энциклопедия» өчен язылган мәкаләсендә күрсәтә. Аның фикеренчә, аңга ия булу («сознательность») терминның әхлакый-сәяси мәгънәсенә генә кайтып кала (кара: Философская энциклопедия. — Т. 5. — М., 1970. — С. 48). Ләкин «аңга ия булу» (киң, фәлсәфи мәгънәдә) фәкать «яхшы» һәм «иң яхшы» фикерләү һәм эшләү белән генә чикләнми, ул тискәре гамәлләргә дә хас. Бу аңлашыла булса кирәк, чөнки тискәре, хәтта җинаятьчел эшләрне башкаручылар да, — *homo sapiens* вәкиле буларак, аңга, гакылга ия затлар.

Мәсәлән, Гитлер һәм аның җинаятьчел даирәсе аңга, гакылга ия булмаганмы? Алар үзләренең коточкыч җинаятьләрен аңлы рәвештә башкарганнар, чөнки аларның һәркайсы аңга, гакылга ия, *homo sapiens* вәкиле булган.

Югарыда китерелгән ике капма-каршы тенденция — кешеләрнең стихияле, шулай ук вакытта аңлы рәвештә эш итүләре,

кагыйдә буларак, жыелган (интеграциялэнгән) шәкелдә, бер-берсе белән үрелеп хәрәкәт итәләр. Шул ук Разин һәм Пугачев фетнәләрен алыһк. Аларны без стихияле рәвештә күтәрелгән вакыйгалар дип бәяләдек. Ләкин, беренчедән, меңләгән крестьян халкын урыныннан кубарып, патшага каршы алып бару өчен акылга ия булу кирәк булмаганмыни?.. Икенчедән, бу тарихи вакыйгаларда катнашкан фетнәчеләр аңга, гакылга ия затлар түгел идемени?..

Тагын бер мисалга мөрәжғәгать итик. Илебездә 80 нче еллар азагында КПСС һәм СССР дәүләте башына Горбачевның килүен совет халкы күтәренке рух белән каршы алды. Аның сәяси «программасы»ның үзәген социализмның үсешен тизләтү тәшкил итә иде. Бу «программа»ны үтәү өчен халык массасы актив хәрәкәткә килде. Әлеге күренешне Горбачев «процесс пошел» дип характерлады. Әйе, процесс башланды. Ләкин аның башланган дәверендә һичкем дә бу процессның кая барып чыгачагын шәйләмәде. Хәлбуки башланган процесс тиз арада стихияле характер алды. Нәтижәдә аның асылы социализмның үсешен тизләтү түгел, бәлки аны жимерүгә кайтып калды. Күренә ки, бу очракта да без кешеләрнең аңлы эш итүенең капма-каршы тенденция — стихиялелек белән үрелеп баручы процесс булуын күрәбез.

Жәмгыятьтә ике капма-каршы тенденциянең жыелмасы (интеграциясе) үзенчәлекле булырга мөмкин. Әйтик, тоталитар жәмгыятьтә бара торган процессларда кешеләрнең алдан уйлап, планлаштырып гамәл итү тенденциясе хәлиткеч рольне уйный торган булса, базар мөнәсәбәтләре урнашкан жәмгыятьтә хәлиткеч рольне, киресенчә, стихияле тенденция уйный.

Һәр тенденциягә уңай һәм тискәре сыйфатлар хас. Шунлыктан аларның кайсын булса да абсолютлаштыру — кире нәтижәгә генә китерергә мөмкин.

Мәсәлән, план белән эшләү яхшы принцип. Шунсыз — стихия, хаос котылгысыз. План нигезендә гамәл итү предприятиегә генә түгел, һәр гаиләгә, һәр индивидка хас. Ләкин дәүләт күләмендә планлаштыруның чамасы булырга тиеш. Әйтик, предприятиегә үз инициативасы белән эшләргә урын калдыру да сорала. Югыйсә безнең илдә тоталитар система заманында предприятиеләрне план белән көчләү галәмәте дә булмады түгел.

Әмма барлык эшне үз агымына жибәрү тагын да начаррак нәтижәләргә китерә. Мәсәлән, Россиядә 90 нчы елларда бар-

ган үзгәртеп кору процессында дәүләт тарафыннан уздырылган планлаштыру системасының бетерелүе илнең күп кенә предприятиеләрен банкротлыкка төшерде, ә андагы квалификацияле инженер-техник кадрлар эшсез калды.

Ләкин җәмгыятьнең стихияле һәм шул ук вакытта аңлы рәвештә җитәкчелек ителүе бары тик җитештерү өлкәсенә генә кагылган мәсьәлә түгел, ул җәмгыятьнең барлык сфераларын да үз колачына сыйдыра.

Философия фәнендә кешеләрнең аңлы рәвештә гамәл итү күренешен объектив закончалык күренешенә мөнәсәбәттә карау да бар: «объектив закончалыклар һәм кешеләрнең аңлы рәвештә эш итүләре»... Философия фәнендә бу «бәйләнеш» диалектик капма-каршылыklarның типик мисалы булып санала.

Әйтергә кирәк, философиядә шул ук планда объектив шартлар белән субъектив фактор диалектикасын карау да бар. Бу бик мөһим аспект, аның конкрет чагылышлары турында дәрәслекнең алдагы бүлекләрендә сүз бара чак.

Өченче комплекс — тарихи процессның өзек-өзек шул ук вакытта өзлексез булуы. Бу комплексны ике аспектта карарга мөмкин. Шуларның берсе — тарихи процессны бүленгәнлек (стадиальлек) планында, ягъни цивилизацияләр һәм формацияләр яссылыгында өйрәнү. Икенчесе — стадияләрнең (формацияләрнең) алмашыну ысулларын күзәтү.

Соңгы аспект турында сүз дәрәслекнең алдагы бүлекләренең берсендә бара чак. Әлегә проблеманың беренче аспектна тукталу белән чикләнәбез.

3. ЖӘМГЫЯТЬТӘГЕ ҮЗГӘРЕШЛӘРНЕҢ БҮЛЕНГӘНЛЕГЕ (СТАДИАЛЬЛЕГЕ)

Кешелек җәмгыятен төрле стадияләргә бүлеп өйрәнү, — гомумән, диалектика кануннарына туры килә торган зарури гамәл. Эш шунда ки, җәмгыять үсеше, башка күләмле күренешләр кебек, башка сыйфатка күчүләренә белми чә, такыр юлдан гына бара торган процесс түгел, аңа абыну-сөртеңүләр дә, өзелеп яңадан ялганулар да, бер сыйфаттан икенче сыйфатка күчүләр дә хас.

Ләкин галимнәрнең җәмгыять үсешен дәверләргә, стадияләргә бүлгәндә уртак фикергә килә алганнары юк әле. Бу

проблеманы өйрөнгөндө, кимендө өч сәбәпне белеп эш итү сорала. Беренче сәбәп — галимнәрнең фәлсәфи методология-ләрненең төрлө булуда; икенчесе — аларның идеологик позицияләрненең чагылышында; өченчесе — галимнәрнең жәмгыятьнең үсеш юлларын үзлөрө яшәгән, үзлөрө белгән менталитетлардан чыгып билгеләвендө.

Кешелек тарихының төрлө «өлешлөргә», стадиялөргә бүленгәнлегө беренче тапкыр француз философы Огюст Конт тарафыннан бәян ителә. Аның карашынча, кешелек тарихын 3 стадиягә бүлөп бәялөргә кирәк. Беренчесе — дини (теологик) стадия, икенчесе — фәлсәфи (метафизик), өченчесе — фәнни (позитив) стадия. Беренче стадиядә кешеләрнең дини карашлары өстенлек итә. Бу стадиягә, Контча, мәжүсилек чоры да керә. Икенче стадиягә фантастик, дини карашларның фәлсәфи карашлар белән алмашынуы хас. Бу стадия дини карашларны жимерә. Шунлыктан аңа күбрәк жимерү тенденциясе хас, яңаны төзү аңа янәсе бирелмәгән. Бу функция, О. Контча, фәкать өченче стадиягә генә хас. Аның үзенчәлегө — позитив факторларга, фәнгә таянып эш итү. Конт фикеренчә, өченче стадия генә жәмгыятькә дөрес бәя бирә ала.

О. Конт теориясе философиядә позитивизм юнәлешен барлыкка китерә. Аның асылында, күргәнегезчә, субъектив идеализм ята, чөнки бу теория буенча, жәмгыятьнең үсеш чыганагы рухи өлкәдә булып чыга. Материаль фактор (житештерү һ. б.) искә алынмый. О. Конт тәгълиматы тарафдарлары хәзергә этапта **неопозитивизм** юнәлешендә эшчәнлек алып баралар. Алар, юнәлешнең «атасы» кебек үк, жәмгыять үсешө чыганаclarын идеаль факторларга кайтарып калдыралар. Бүгенгө көн фән үсешендә аларның абруе бик чамалы.

Ижтимагый-икътисади формацияләр концепциясе Жәмгыять үсешендәгө бүленгәнлек проблемасын К. Маркс үзенең **ижтимагый-икътисади формация теориясендә** ачарга тырыша. Бу төшенчәне ул тәүгө мәртәбә «Яллы хезмәт һәм капитал» (1849) дип исемләнгән фәнни хезмәтендә куллана. Маркс карашынча, кешелек тарихы ижтимагый-икътисади формацияләрне белә. Алар — борынгы, колбиләүчелек, феодаль, капиталистик формацияләр. Маркс, жәмгыятьнең өзлексөз үсештә булу закончалыгыннан чыгып, капитализмның яңа формация белән алмашыначагын күрәзәлек итә, һәм шушы «алмашчы»ны ул «коммунистик формация» дип атый.

Аныңча, бу формация ике басмадан (социализмнан һәм коммунизмнан) торачак.

К. Маркс ижтимагый-икътисади формация төшенчәсен «тарихи үсешнең билгеле стадиясендәге жәмгыять...» дип аңлата (кара: *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.— Т. 6.— С. 442*). Маркстың чордашлары бу теориягә югары бәя бирәләр. К. Маркс «Капитал» хезмәтенең 2 нче басмасына язылган «Соңгы сүзе»ндә күп кенә авторларның карашлары белән беррәттән рус рецензентының фикерен дә китерә (кара: Шунда ук.— Т. 23.— 21—22 б.).

В. И. Ленин фикеренчә, жәмгыять Маркска кадәр абстракт, тарихтан тыш, «гомумән жәмгыять» сыйфатында гына каралган. Маркс теориясе буенча, жәмгыять ул — конкрет үсеш стадиясендәге организм да. Маркс тарафыннан ачылган һәр формациянең үзенә генә хас җитештерү ысулы, җитештерү көчләре һәм җитештерү мөнәсәбәтләре, шулай ук сәяси, юридик өскормасы була. Ленин Маркстың бу теориясен Ч. Дарвин тәгълиматы белән чагыштыра. Аныңча, Дарвин, беренчеләрдән булып, биологияне, ә Маркс социологияне фәнни җирлеккә урнаштыралар. Ул формацияләр алмашынуының үзеннән-үзе бара торган тарихи процесс булуын ача (кара: *Ленин В. И. ППС.— Т. 1.— С. 139*).

Безнең фәнни әдәбиятта Маркстың бу теориясен гадиләштереп, өстәвенә, абсолютлаштырып аңлау гамәле дә урын алган иде. Капитализмның XX гасыр уртасыннан башлап егәрләнгән баруыннан, ә социалистик лагерьның, бигрәк тә СССРның таркалуыннан чыгып, кайбер авторлар Маркс теориясен гомумән хаталы дип бәяли башладылар.

Әйтергә кирәк, Маркстың бу теориясендә утопик моментлар юк түгел. Беренчедән, капитализм, Маркс уйлаганча, тиз генә бирешә торган строй булып чыкмады (Ленин да, хаталанып, аның якын киләчәктә һәлакәткә дучар булачагын фараз иткән иде). Шунның өстенә, коммунистик формациянең икенче фазасын характерлаучы принциплар да («һәркемнән — сәләтенә карап, һәркемгә — ихтыяжына карап») утопиядән азат түгел.

Тагын шунысы да бар: фәнни положениеләрне абсолютлаштыру теләсә нинди теориягә шәүлә төшерә ала. Моңа нисбәтән, совет чоры галимнәренең (ә алар тоталитар режим шартларында эшчәнлек алып барырга мәжбүр иделәр) Маркс белән Ленин хезмәтләрендәге фикерләргә, тарихи шартлар-

ның шактый үзгәргән булуын искә алмыйча, моңарчы пропагандалауны дәвам итүләре турында да әйтми булмый.

Ләкин бу гына да түгел. Маркстың ижтимагый-икътисади формация теориясе югарыда китерелгән положениеләргә генә кайтып калмый бит. Бу теориянең төп отышлы ягы шунда: ул жәмгыятьне система методы нигезендә анализлап, аның «анатомиясе»н, эчке төзелешен күзалдына китереп бастыра. Бу теория буенча, жәмгыятьнең система буларак нинди элементлардан торганлыгын, аларның структурасын, ягъни үзара мөнәсәбәтен, кайсы элементның — баш, буйсындыручы (доминанта), кайсының, киресенчә, буйсынучы булуына төшенеп була. Шушы мөнәсәбәتلәр алдагы бүлекләрнең берсендә жентекләп өйрәнеләчәк.

Тарихи процессның бүленгәнлегенә турында карашларны Америка галиме Льюс Морган (1818—1881) әсәрләрендә дә очратабыз. Ул үзенен «Борынгы жәмгыять» дигән хезмәтендә (1877) кешелек тарихын 3 стадиягә бүлеп карый. Алар: кыргыйлык, варварлык һәм цивилизация.

«Цивилизация» термины фәнни кулланышка XVIII гасырда ук француз мәгърифәтчеләре тарафыннан кертелә. Алар аны күбрәк «мәдәният» төшенчәсенә тиңләп карыйлар. Морган исә бу төшенчәгә киңрәк мәгънә салып, жәмгыять үсешендәге билгеле бер басма, стадия итеп карый.

Маркс белән Энгельс, тарихи процессны бәяләүдә ижтимагый-икътисади формация теориясе позициясендә торуларына карамастан, Морган теориясен ихтирам белән бәялиләр. Энгельс аның турында болай дип яза: «Морган Америкада тарихны материалистик аңлау теориясен яңадан ачты,... шуның нигезендә, варварлык һәм цивилизацияне чагыштырып, төп моментларда Маркс исбатлаган нәтижеләргә килде» (кара: *Маркс К. и Энгельс Ф.* Соч.— Т. 36.— С. 97).

Морган цивилизация чорына тәнкыйть күзлегеннән карый. Аны бигрәк тә кешеләрнең байлыкка, акчага табынулары борчый. Морган карашынча, цивилизация чорында байлык халыкка каршы торучы көчкә әверелә башлый (кара: *Маркс К., Энгельс Ф.* Избр. соч.: В 9 т.: Т. 6.— М., 1987.— С. 243).

Тарихи процессны стадияләргә бүлеп бәяләү кайбер башка теорияләрдә дә чагыла. Мәсәлән, рус тарихчысы һәм философы Н. Я. Данилевский (1822—1885) кешелек тарихында төрле «мәдәни-тарихи» типлар (цивилизацияләр) булган дип

саний: Мисыр, Кытай, Яһуд, Аурупа һ. б. Һәр тип өч дәвер уза: яшьлек, житлегү һәм һәлакәт чорын. Данилевский карашынча, һәр мәдәни-тарихи тип — башкалардан аеры (локаль). Аныңча, төрле типлар арасында иң камиле — славяннар тибы, ул үзенең югары гәүдәләнешен рус халкында таба. Рус мәдәниятен Аурупа халыклары мәдәниятенә каршы кую, бигрәк тә аның «Россия һәм Аурупа» дигән хезмәтендә чагылыш таба.

Күренә ки, Данилевскийның фикерләре славянофиллар карашы белән тоташа. В. Соловьев Данилевскийның кайбер шовинистик карашларын тәнкыйть күзлегә аша үткәрә.

Немец философы О. Шпенглер да кешелек тарихын шул ук локаль цивилизацияләр теориясе яктылыгында карый. Аның карашлары турында дәреслекнең беренче китабында язылган иде инде. Кешелек тарихын локаль мәдәниятләргә яисә цивилизацияләргә бүлеп аңлатырга тырышу инглиз галиме А. Тойнби белән америкалы П. Сорокинга да хас дигән идек. Аларның карашлары философия фәнендә «циклик теорияләр» рәтендә карала. Хәзерге заманда цивилизация теориясе күп төрле модельләрдә гәүдәләнеш таба (кара: Сравнительное изучение цивилизаций. Хрестоматия.— М., 1988).

Икътисади үсеш стадияләре концепциясе
Ниһаять, тагын бер караш — ул «икътисади үсеш стадияләре» теориясе (У. Ростоу). Дәреслекнең беренче китабында аның турында да кыскача мәгълүмат бирелгән иде. Моңы саф америкалыларча карашларны туплаган теория дип әйтергә мөмкин. Аның җирлегендә «индустриаль һәм постиндустриаль җәмгыять» теориясе дә (Д. Белл) барлыкка килә. Бу теорияләрнең уңай ягы — аларның хәзерге заман үзенчәлекләренә басым ясап гамәл итүләрендә. Ләкин алар кешелек тарихын чикләнгән рәвештә (фәкать икътисадны һәм аңа бәйле фән-техника өлкәсен генә) өйрәнәләр. Анда да төп урынны җитештерү көчләренең үсеше, бүгенге технология казанышлары нигезендә барлыкка килгән уйланулар, фикри нәтиҗәләр генә били. Шул ук вакытта җитештерү ысулының икенче мөһим ягын тәшкил иткән җитештерү мөнәсәбәтләре, шулай ук кешелекнең рухи өлкәсә белән бәйле проблемалар аларда бөтенләй урын тапмый.

Җәмгыятьне үзлегеннән үсә торган система дигән парадигмадан чыгып эш итү ул әле анда барган процессларга

субъектның һичнинди катнашы юк дигән сүз түгел. Кешелек дөнъясы — гакылга, аңга ия социаль субъект. Шуңа күрә аның объектив функцияләре жәмгыятьтә бара торган процессларга читтән карап тору белән генә чикләнми. Ул үзенә киләчәге турында да уйланырга, аны үзә өчен килешле шәкелдә күрәзәли белергә тиеш.

Шунлыктан жәмгыятьнең стадияль үзгәрешләр кичерүе хакындагы гыйлемнәр кешелекнең якын һәм ерак киләчәген дә объектив рәвештә игътибарга алырга тиеш. Бу яктан караганда, югарыда китерелгән концепцияләр бер дәрәжәдә түгел. Позитивизм концепциясе (О. Конт) турында әйтелде инде. Ул жәмгыятьнең бүгенгесен һәм киләчәген рухи, идеаль факторлар яссылыгында гына карап, үзенә чикләнмәгән күрсәтеп тора. Локаль цивилизацияләр теорияләре тарафдарлары (Данилевский, Шпенглер, Тойнби һ. б.) тарихи процессны бер-берсеннән аеры күренешләргә бүлгәлиләр дә кешелекнең киләчәге турында нинди булса да позитив күрәзәлек итүгә урын калдырмыйлар. Шуңа ук Шпенглерның «Аурупаның һәлакәте» дигән хезмәтен алың. Ул кешелекнең рухи халәтенең, бигрәк тә сәнгатьнең таркала баруын бик дөрес күрсәткән. Ләкин кешелек мондый финал белән килешер микән? Ул үзенә киләчәге өчен ниндидер иҗтиһат кылырга тиеш булыр. Шпенглер исә киләчәкне бары тик караңгы төсләрдә генә күрә алуын чагылдырган.

XVIII гасырда «цивилизация» төшенчәсе заман фәненә очраклы рәвештә кертелмәде. Бу төшенчә, гомумән, гуманитарлык, гаделлек принципларын да күздә тоткан. XIX гасыр галиме Л. Морган да аны юкка гына кешелек тарихында кин колачлы стадия дип атамаган. Дөрес, югарыда әйтелгәнчә, аңарда ул жәмгыять өчен хәвефле потенциаллар дә күргән. Шулай да ул, XVIII гасыр француз мәғрифәтчеләре кебек, туып килә торган цивилизациянең үзгәрешләргә киләчәге өчен зур кыйммәтләр туплавын һәм аңа күп казанышлар аңа итә торган күренеш булуын билгеләп үтә.

Соңгы елларда ватаныбыз галимнәре арасында жәмгыять (шуңа исәптән бүгенге Россия жәмгыяте) проблемаларын фәнни өйрәнүдә концептуаль юнәлешләр сайлау мәсьәләсе кузгатылды. Кайбер авторлар, формацион концепцияне читкә этәрәп, постиндустриаль жәмгыять концепциясенә таба борылырга өндәделәр. Моның белән килешү, асылда, җитештерү чараларының кем кулында булуын исәпкә алмау-

ны күрсәтә. Бу караш бүгенге Россия жәмгыятен өйрәнү өчен кулай булыр микән?.. Икенче берәүләр, формацияләр һәм постиндустриаль жәмгыять концепцияләренә дә йөз тотмыйча, ниндидер «өченче» концепциянең кирәклегенә турында сүз алып бара башладылар (кара: Вестник Российского философского общества.— М., 2000.— № 2). Бу фикерне кайбер башка авторлар да яклап чыкты (кара: *Крапивенский С. Э.* Социальная философия.— Волгоград, 1996). Алар фикеренчә, проблема формацияләр һәм цивилизацияләр концепцияләрен кушу юлы белән хәл ителергә тиеш. Ләкин ничек?.. Сорауга җавап юк.

Күрәсең, биредә башкача уйлау таләп ителә. Моннан алдагы битләрдә стадияль концепцияләренә төрлеләгә хакында сүз алып барганда, аның сәбәпләре дә күрсәтелгән иде. Галимнең фәлсәфи методологиясе белән идеологик позициясенең роле болай да аңлашыла булса кирәк. Ләкин тагын бер мөһим сәбәп — менталитет турында берни дә әйтелмәде әле. Фән өлкәсендә эшләүче белгечләр, кагыйдә буларак, үзләренә мәгълүм фактларга таянып эш итәләр. Үзләре яши торган социаль даирә, аның закончалыклары, алар тарафыннан алга чыгарылган объектив ихтыяҗлар галимнәрнең теоретик эзләнүләренә, фикерләвенә, фәнни хөкемнәренә ниндидер йогынты ясый. Кайвакыт бу йогынты хәлиткеч роль дә уйнап куя. Нәтиҗәдә фәнни концепцияләр, гыйльми юнәлешләр барлыкка килә.

Шуны искә алганда, «алтын миллиард» заманында туып, ул биргән социаль шартларда формалашкан галимнәр үзләренә теоретик концепцияләрен нәкъ үзләре яшәгән тирәлеккә нигезләнеп иҗат итәләр. Шунлыктан Америка Кушма Штатларында формалашкан Ростоу, Белл кебек галимнәргә Маркс тәгълиматы, аның формацияләр концепциясе гомумән чит. Ул гына да түгел, ул (алар белгән) чынбарлыкны чагылдырмый да... Гомумән, Маркстың сыйнфый көрәш тәгълиматы аларга кирәк тә түгел. Алар яши торган менталитет аны органик рәвештә кабул итми.

Һәм киресенчә, Россия кешеләре өчен (һәрхәлдә, шушы тарихи этапта) постиндустриаль жәмгыять концепциясе читтән кызыксынып күзәтү өчен генә. Ул бүгенге Россия жәмгыяте өчен реаль дә, кабул ителә торган да түгел. Менталитет — башка. АКШ моделе буенча төзелгән монетар концепциянең Россия жирлегендә уңышсызлыкка очравы әйтелгән

фикернең хаклыгын исбат итә булса кирәк. Шул ук вакытта Россия халкына бүген социаль яктан активрак тәгълиматлар якынрак булыр шикелле.

Шунлыктан төрле стадиаль концепцияләр, кайбер белгечләр фикерләвенчә, ниндидер синтезлау гамәленә мохтаж түгелдер. Аларның «кушылма» варианты реаль уңышларга китерә алмас.

Әлбәттә, тарихи процессны фәнни өйрәнүдә формацияләр, индустриаль һәм постиндустриаль, шулай ук цивилизацияләр теорияләре яктылыгында ирешелгән белемнәрнең әһәмиятен һич тә инкяр итеп булмый. Мәсәлән, хәзерге заман теорияләренең тарихны региональ, милли, дини хасиятле цивилизацияләргә бүлеп, алар арасындагы мөнәсәбәтләрне өйрәнүен, шуның нигезендә ниндидер киләчәктә булачак глобаль күренешләрне күзаллый алуын фәнгә зур өлеш кертү дип санарга кирәк. Әйттик, Гарвард университеты профессоры С. Хантингтон карашынча, бүгенге көндәге һәм якын киләчәктәге конфликтларның төп чыганагы идеология белән икътисадта түгел, бәлки мәдәният өлкәсендә булачак. Ә бөтендөнъя сәясәтенең хакими факторын, аныча, цивилизацияләрнең бәрелеше тәшкил итәчәк (кара: *Хантингтон С. Столкновение цивилизаций // Политические исследования. — 1994. — № 1. — С. 33*).

Дерес, бу теориянең очы-очка ялганып бетми. Мәсәлән, цивилизацияләр (биредә дини һәм милли факторлар гына күздә тотыла) идеологияләрдән азат микәнни? Аларда икътисади проблемалар да булмагачмы?

Гомумән, бүгенге цивилизация теорияләре сыйнфый факторларны бөтенләй читкә этәрәләр (кара: *Сравнительное изучение цивилизаций. Хрестоматия. — М., 1998*). Бу позиция күпләрне канәгатьләндерми, әлбәттә.

Формацияләр концепциясенә килгәндә, ул хәзерге заманда элеккеге абруен югалта бара. Моның сәбәпләре берничә. Ләкин төп сәбәп — СССРның, шулай ук Аурупаның кайбер башка илләрендә социалистик стройның таркалуында. Шунның өстенә, мәгълүмат чаралары аркылы социалистик строй турында фәкать тискәре хәбәрләр генә җибәрәп, кешеләрнең аңын яман, хәтта ялган хәбәрләр белән томалау үзенекен эшләде, әлбәттә.

Хәзерге дәвердә халык, бигрәк тә яшь буын арасында уздырылган социологик тикшеренүләрдә анкета тутыруга

тартылган индивидларның социализм белән капитализм (базар мөнәсәбәтләре) стройларын әллә ни идеаллаштырмавы чагыла. Кешеләрнең бер өлеше базар мөнәсәбәтенең тагын да жәелә баруын хупласа, икенче өлеше, гомумән, социалистик стройны мәгъкуль күрә.

Кешелек тарихын стадияләргә бүлөп өйрәнүдә дә карашлар төрлөлөгә чагылыш таба. Бүгенгә көндә галимнәрнең игътибарын бигрәк тә ике концепция жәлеп итә. Шуларның берсе ижтимагый формацияләр концепциясе булса, икенчесе — цивилизацияләр концепциясе. Бу ситуациядә югарыда китерелгән концепцияләрнең ниндидер (механистик) кушылмасын оптималь концепция итеп сайлау көтелгән нәтижәне бирә алмас кебек. Югарыда бу турыда әйтелгән иде инде. Дөрөсрәге, ике концепциянең дә яши бирүе мәгъкуль.

Ижтимагый формацияләр концепциясе тарихи процессның өзек-өзек һәм шул ук вакытта өзлексез булу закончалыгына нигезләнгән. Әлегә объектив закончалык жирлегендә тарихи процесста бер формациянең икенче формация белән алмашынып баруы, шушы алмашынуларның эволюцион һәм революцион характеры да ачыла. Югарыда әйтелгәнчә, Маркстың ижтимагый-икътисади формацияләр теориясе социаль организмның эчке төзелешен, структурасын, анатомиясен ачып бирә.

Маркстың бу теориясен тупас, метафизик рәвештә куллану очраклары да булгалады. Әгәр дә Маркс формацияләр алмашынуны гомуми закончалык рәвешендә генә исбатласа, бездә аны чамадан тыш конкретлаштырып эш итүләр дә булмады түгел. Мәсәлән, Н. С. Хрущевның турыдан-туры волюнтаристик басымы нәтижәсендә КПССның XXII съезды тарафыннан кабул ителгән Программада (1961) коммунизмның икенче фазасы барлыкка килү елы да (1980) күрсәтелгән булып чыкты. Ә инде шушы «срок»та Программада куелган бурычларның үтәлмәве совет халкы арасында (сәяси оппонентларның бәяләмәсе турында әйтәсе дә юк) марксизм тәгълиматына, шул исәптән аның формацияләр теориясенә карата шикләнү тойгылары уятты, бу теориянең абруен какшатты.

Ләкин формацияләр теориясе ягында, элеккечә, объектив закончалыклар кала. Бары аларны субъектив теләкләргә, волюнтаристик гамәлләргә жайлау ниятләреннән арыну ына сорала.

Цивилизация теорияләренең, югарыда күрсәтелгән уңай яклары белән бергә, кимчелекләре дә ярылып ята.

Беренчедән, тарихта төрле региональ, дини һәм милли локаль цивилизацияләр чыннан да булмаган түгел. Алар белән беррәттән цивилизация (Л. Морганча) кешелек тарихында мөстәкыйль стадия дә тәшкил иткән бит әле. Әмма цивилизация теориясенең бүгенге тарафдарлары бу хакыйкәтне оныттылар булса кирәк.

Икенчедән, алар тарихи процесста дини, милли, региональ факторларны искә алу белән генә чикләнәләр. Сыйнфый фактор кебек зур социаль феномен белән санашмау теориянең тулылыгына, шулай ук дәрәжәсенә зарар китерми калмый.

Өченчедән, хәзерге цивилизация теорияләре күбрәк тасвирлау, читтән карап тору тенденциясенә ия. Аларның берсе дә тарихи процесска актив катнашмый диярлек.

Гомумән, цивилизациягә, ягъни тарихи процессның югары стадиясенә, һәрхәлдә, ике дәвер хас булырга тиеш кебек. Беренче дәвер — кешеләрнең (шул исәптән галимнәрнең) цивилизациядәге күренешләрнең баруын күзәтүе, аларны тасвирлавы, аларга читтән торып бәя бирүе. Бу тенденция гыйльми хезмәтләрдә дә чагыла.

Икенче дәвер — кешеләрнең (шул исәптән галимнәрнең) цивилизациядә барган күренешләрне күзәтүе, аларга тыштан бәя бирү белән генә чикләнмичә, процессларга актив рәвештә катнашуы, цивилизациянең алда буласы тенденцияләрен фәнни нигездә танып белүе, халык массалары мәнфәгатьләреннән чыгып, аларны камилләштерү юлларын исбатлавы.

Жәмгыять төрле сфералардан тора. Аның һәр сферасында конкрет принциплар хәрәкәт итә. Халык массалары күзлегеннән караганда, алар ни дәрәжәдә гадел һәм ни дәрәжәдә үзгәртүгә мохтаж? Шунны исәпкә алып, цивилизация баскычына менгән жәмгыятьнең һәр сферасына (икътисади, социаль, сәяси-хокукий һәм рухи сфералар) конкрет критерийлар тәкъдим итеп була. Мәсьәләне шушы яссылыкта карау цивилизацияләр теориясен тыштан күзәтү кысасыннан азат итеп, социаль активлыкка китерә алыр иде. Бу проблема конкрет шәкелдә Россия галимнәренең кайбер хезмәтләрендә тикшерелә. Шушы планда формалашкан социум «Цивилизация кыйммәтләре жәмгыяте» дип атала (кара: *Гизатов К. Национальная идеология.* — В 2-х т.: Т. 2. — М., 1999).

Гомумән, жәмгыятьнең үзлегеннән үсә торган бербөтен система булуы аның пассивлыгы турында сөйләми. Жәмгыятьнең үзеннән-үзе үсештә булуы гакылга, аңга ия булган затлар — кешеләр тарафыннан тормышка ашырыла.

КҮНЕГҮ ӨЧЕН СОРАУЛАР:

1. Жәмгыятьнең үзлегеннән үсә торган система булуын сез ничек аңлайсыз? Бу процесста субъект нинди роль уйный
2. Социаль системаның төп сыйфатлары нидән гыйбарәт?
3. Жәмгыятьтәге үзгәрешләрнең юнәлешен, чыганагын һәм характерын ничек аңлатыр идегез?
4. Жәмгыятьтәге үзгәрешләрдә стихиялелек һәм кешеләрнең аңлы рәвештә эш итүләре. Аларның диалектикасы нидән гыйбарәт?
5. Тарихи процессның бүленгәнлеген ничек аңлатыр идегез? Бу турыда нинди карашларны беләсез? Аларга характеристика бирегез.

ӘДӘБИЯТ

Гизатов К. Национальная идеология: В 2-х т.: Т. 2.— М., 1999.— С. 199—206.

Глезерман Г. Сознательность // Философская энциклопедия.— Т. 5.— М., 1970.— С. 48.

Ленин В. И. Философские тетради // ППС.— Т. 29.— С. 317.

Маркс К. Капитал // Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.— Т. 23.— С. 21—22.

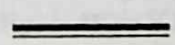
Общая теория систем // Философская энциклопедия.— Т. 4.— М., 1967.

Проблема самодостаточности этносов: теоретико-методологические вопросы.— Казань, 1998.

Сравнительное изучение цивилизаций. Хрестоматия.— М., 1998.

Хантингтон С. Столкновение цивилизаций // Политические исследования.— 1994.— № 1.— С. 33.

Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.— Т. 36.

Дүртенче бүлек

ЖӘМГЫЯТЬНЕҢ ИКЪТИСАДИ НИГЕЗЕ

Моннан алдагы бүлектә жәмгыять үзлегеннән үсә торган бербөтен система итеп каралган иде. Ул төрле сфералардан тора. Шуларның иң әһәмиятлесе — икътисад. Социаль, сәяси-хокукий һәм рухи сфералар үзара тыгыз элемтәдә булып, аларның һәркайсы икътисади сфера белән дә бәйләнештә яши, ахыр чиктә аңа буйсына. Жәмгыятьнең икътисади тормышы катлаулы организм тәшкил итә. Аның элементлары кешеләрнең көндәлек тормышында зур урын алып тора. Алар жәмгыять структурасында система булдыручы, доминанта роленә ия элемент вазифасын үтилә.

Философиядә икътисад проблемасы

Икътисад (экономика) грекларның *oikonomike* сүзеннән алынган. Турыдан-туры тәржемә иткәндә, «өйдәге хужалыкны алып бару сәләте» дигән мәгънәгә ия. Бу терминның хәзерге кулланышы билгеле киңрәк. Бүгенге көндә фәндә аның өч мәгънәдә кулланылуы мәгълүм: 1) житештерү мөнәсәбәтләрененң жыйелмасы, жәмгыятьнең икътисади нигезе (базисы); 2) конкрет илнең халык хужалыгы; 3) житештерү мөнәсәбәтләрен яисә аның тармакларын өйрәнүче фән (кара: БСЭ.— Т.29.— М., 1978.— С. 602).

Икътисад, фән буларак, үз эченә күп төрле проблемаларны сыйдыра. Мәсәлән, жәмгыять һәм аның икътисади өлкәсе; жәмгыять һәм халыкның икътисади тормышы; икътисадның жәмгыятькә йогынтысы; икътисад һәм сәясәт; икътисад һәм жәмгыятьнең рухи өлкәсе, аларның бер-берсенә йогынтысы; икътисади аң һәм аның жәмгыять тормышына йогынтысы; кешеләрнең икътисади мөнәсәбәтләре; кешеләрнең икътисади мәнфәгатьләре; жәмгыятьнең яисә дәүләтнең икътисади сәясәте, икътисади статистика һ. б.

Югарыда китерелгән проблемаларның санын тагын да арттырып булыр иде, әлбәттә. Ләкин әлеге исемлек үзе генә дә икътисадның ни дәрәжәдә киң һәм күпкырлы социаль күренеш икәнлеген раслый булса кирәк. Борынгы чорларда икътисад (аерым хужалыклар мәгънәсендә) билгеле бер кысалардан читкә чыга алмаган. Кешеләр (гаилә, ыру, кабилә һ. б. төркемнәр составында) **үзләренә житәрлек** (самодостаточность) принцибы нигезендә тереклек алып бара торган булганнар. Мондый хужалыкларда чын (киләчәктә барлыкка киләчәк) икътисади мөнәсәбәتلәр булмаган әле. Алар урынына кан-кардәшлек, туганлык мөнәсәбәتلәре хакимлек итеп килгән. Мондый хужалыклар башка шундый ук хужалыклар белән алыш-биреш (сәүдә) мөнәсәбәтләренә әллә ни зур мохтажлык кичермәгәннәр. Аристотель андый системаны **автаркия** дип атаган. Ләкин кешелек җәмгыятендә житештерү көчләренең үсә баруы, житештерелгән продукциянең үзләреннән артып кала башлавы кешеләр арасында алыш-биреш мөнәсәбәтләренең үсүенә китерә. Шул рәвешле, үсеп бара торган җәмгыяттә сәүдә мөнәсәбәтләрен тудыру һәм яшәтү өчен алмашу кыйммәте кирәк була башлый, аның нәтижәсе буларак акча барлыкка килә.

Аристотель — антик полис (шәһәр, дәүләт) шартларында яшәгән шәхес. Борынгы Греция полислары чын мәгънәсендә дәүләт булмаганнар әле. Атаклы галим полисны аерым хужалык тибына тиңләп, аны «үзенә житәрлек» (автаркия) кысасында яши алачак дип уйлаган. Ләкин кешеләрнең сәүдә белән шөгыйльләнүен, гомумән бу өлкәдәге эшчәнлеген, табигый гамәл дип санаган. Шул ук вакытта Аристотель бу күренешнең тискәре ягын да күрә башлаган. Аерым алганда, кешеләрнең акчага табынуы аларның рухи яктан ярлылануына китерә, дигән.

Ләкин житештерүнең үсә һәм камилләшә баруы җәмгыяттә сәүдә мөнәсәбәтләрен киңәйтә һәм тирәнәйтә, алмашу кыйммәтләренең (акчаның) ролен көчәйтә бара. Дәрәс, колбиләүчелек һәм феодализм шартларында акчаның роле әллә ни үсә алмый әле, дәүләتلәр арасындагы сәүдә, гомумән, натураль формада гына бара. Ләкин базарның стихияле рәвештә киңәя баруы феодаль милекчелекнең тарая, гади (натураль) товар житештерүнең таркала, капиталистик житештерүнең үсә, ныгый баруына китерә. Бу шартларда акча,

гади (алыш-бирешне тээмин итэ торган) функция үтөүдөн туктап, капитал функциясен башкара башлый.

Дөрес, һәр дәүләт үз акчасын коя. Сәүдә итү жиңелрәк булсын өчен, төрлө дәүләтләр алдында стихияле рәвештә гомуми эквивалент табу мәсьәләсе килеп баса. Һәм бу бурычны иң затлы металл — алтын үти башлый. Рәсми чыганаclarга караганда, алтын — акча урынына — Кытайда, Һиндстанда һәм Мисырда б. э. к. 1500 ел элек, ә Борынгы Грециядә б. э. к. 8—7 гасырлар чамасы элек кулланыла башлаган (кара: БСЭ.— Т. 9.— М., 1972.— С. 563).

Ләкин, һәр предметның, һәр күренешнең ике капма-каршы ягы булган кебек, алтын да бу сыйфаттан азат түгел. Ул берәүләрне күкләргә ашыручы көчкә ия булса, икенче берәүләрне упкынга да тәгәрәтә ала. Гөтененң Мефистофеле фәлсәфәсе буенча, «кешеләр металл өчен һәлакәткә баралар». Кешеләрнең алтынга табынуларын Тәүрат гаепләгән, рибачылыкны Коръән дә хөкем иткән. Джек Лондонның Мартин Иден исемле герое, байлыкның иң югары дәрәжәсенә ирешкәч, гомеренең мәгънәсезгә узуын аңлый. Биредә без алтынның диалектик каршылыктар жыелмасы икәнлеген күрәбез. Ләкин шулай да кешеләрне рухи таркалуга дучар итүе белән бергә, ул халыктарның һәм дәүләтләрнең икътисади мөнәсәбәтләрен яшәтү чарасы да булып кала. Бу металл халыкара (дәүләтара) мөнәсәбәтләрдә гомуми эквивалент булып хезмәт итә.

Икътисад — абстракция түгел, ул конкрет күренеш. Һәр ижтимагый формациянең, һәр социаль стройның үзенә генә хас икътисади системасы була. Шунлыктан һәр жәмгыять тарихы — бер үк вакытта жәмгыятьнең икътисади тарихы да.

Жәмгыятьнең икътисадын сәяси икътисад (политэкономия) фәненнән башка өйрәнергә мөмкин түгел. Сәяси икътисад гыйлеме, мөстәкыйль фән буларак, XVI гасыр азагында, Аурупада капитализм туган чорда барлыкка килә. Бу чор галимнәре икътисади проблемалар хакында әллә ни теорияләр калдырмаганнар, тарихта алар турында мәгълүмат юк диярлек. Аның каравы XVIII гасырда сәяси икътисад өлкәсендә ике даһи — инглиз галиме А. Смит һәм Д. Рикардо мәйданга чыга. Аларның төп казанышы — кыйммәтнең хезмәт теориясен тудыруда. (Ләкин инглиз галиме У. Петти бу мәсьәләне алардан да алдарак өйрәнә башлый.) А. Смит һәм Д. Рикардо хезмәтне кыйммәтнең субстанциясе дип

бәялиләр. Алар капиталистик жәмгыятьнең өч сыйныфтан (эшчеләр, капиталистлар һәм жирбиләүчеләрдән) торуын әйтәләр. А. Смит белән Д. Рикардо хезмәт хакы, риба (рента), табыш, өстәмә кыйммәт категорияләрен анализлыйлар. Ләкин алар бу өлкәдәге кайбер катлаулы күренешләрне аңлай алмыйлар. Мәсәлән, эшчегә түләнә торган хезмәт хакының чын бәясе, өстәмә кыйммәтнең чыганагы һәм закончалыгы кебек күренешләр аларга аңлашылмый. Капитализмны да алар (бигрәк тә Д. Рикардо) бердәнбер мөмкин булган жәмгыять дигән караштан чыгып бәялиләр.

Сәяси икътисад мәйданына К. Маркстың чыгуы аңа хәтле яшәп килгән концепцияләргә тәнкыйть күзлегеннән карауны таләп итә. К. Маркс А. Смит һәм Д. Рикардоларның теорияләрен читкә какмый гына, алар калдырган фәнни мирасны ижади файдаланып, өстәмә кыйммәт канунын ача. Бу ачыш, Ленин бәяләмәсе буенча, «Маркстың икътисади теориясенең нигез ташын тәшкил итә» (кара: *Ленин В. И. ПСС.*— Т. 23.— С. 45), ул эшчеләр сыйныфының буржуазия тарафыннан эксплуатацияләнүенең асылын ачып бирә. Бу турыда тулырак мәгълүматны дәреслекнең алдагы битләрендә табарсыз. Икътисади концепцияләр турында теманы дәвам итү жәһәттеннән XIX—XX гасырларда Көнбатышта туган кайбер теорияләр белән кыскача танышып үтү зарур.

Сәяси икътисад теорияләрен ижат итүдә Бөекбритания галимнәре зур активлык күрсәтәләр. Шулар ук Т. Мор һәм Р. Оуэнның утопик социализм теорияләрендә баян ителгән икътисади карашларын да читләтеп узып булмый. XX гасыр башында Кембридж мәктәбе вәкилләре икътисади категорияләрен психологик караштан чыгып анализлыйлар. Ләкин XX гасырның 20 нче елларында үзенең кыю концепцияләре белән Дж. Кейнс мәйданга чыга. Ул, башка галимнәрдән аермалы буларак, монополистик капитализм белән дәүләт идарә итәргә тиеш дип исбатлый. Аның принципларын тормышка ашыру нәтижәсендә, АКШ узган гасырның 20 нче еллар азагындагы тирән кризистан чыгуга ирешә.

Кейнс теориясенә таянып АКШ кризис упкынлыгыннан чыга алса да, анда ул киң жирлек табалмый. Бу теорияне Чикаго мәктәбе вәкилләре Ф. Найт һәм М. Фридмен теорияләре кысрыклап чыгара, һәм XX гасырның икенче яртысында АКШның икътисади сәясәтенә Фридманның монетаристик теориясенең йогынтысы зур була. XX гасырның 90 нчы ел-

ларында, Е. Гайдар тырышлыгы белән, Россия икътисадына да Чикаго мәктәбе теорияләре нигез ташы булып ята.

Көнбатыш илләрнең икътисади теорияләре турында сүз барганда, Германия галиме Л. Эрхард исемен дә атарга кирәк. Аның икенче бөтендөнъя сугышыннан соң дөнъяга килгән социаль юнәлешле базар мөнәсәбәтләре теориясе алман иленә шактый уңышлар китерә.

Гомумән, жәмгыять тормышында гыйльми теорияләрнең роле зур булса да, икътисади үсешнең күзгә ташланып тормый торган, ләкин шул ук вакытта гаять мөһим чыганаclarы булуны да ассызыклап үтәргә кирәк. Моннан алда объектив ихтыяжларның роле турында әйтелгән иде инде. Ихтыяж — организмның, шәхеснең, социаль төркемнең, гомумән жәмгыятьнең эшчәнлеген тәмин итүдә нәрсәгә булса да мохтажлыкны, нәрсәнең булса да житенкерәмәвен белдерә; субъектның активлыгын кузгатучы эчке сәбәпче ролен үти (кара: БЭС.— Т. 20.— М., 1975.— С. 439).

А. Н. Леонтьев ихтыяжларны түбәндәгечә классификацияли. Ул түбән һәм югары ихтыяжларны аера. Аныңча, беренчеләрен биологик һәм физиологик ихтыяжлар, икенчеләрен социаль ихтыяжлар тәшkil итә. Социаль ихтыяжларны материал һәм рухи төрләргә бүлеп бәялиләр. Дөрес, материал ихтыяжлар югары төр ихтыяжларга «сыеп» бетмиләр, ә материал ихтыяжларның кайбер төрләрен түбән һәм югары ихтыяжлар рәтенә кертәп тә була.

Икътисад сферасында иң мөһим ихтыяж — хезмәт. Кеше башка жан ияләреннән нәкъ хезмәткә ихтыяжы һәм хезмәт башкаручы зат булуы белән аерыла. Хезмәт, материал һәм рухи кыйммәт буларак, кешесыман хайванны миллионлаган еллар дәвамында барган филогенез процессында аңга ия булган зат иткән. Фәкать хезмәт кенә яңадан туган баланы онтогенез процессында шәхес итеп формалаштыра ала.

Жәмгыятьнең үсеш чыганагы Хезмәт, башлыча, кешенең яшәү чыганагын тәшkil итә. Кешенең хезмәте житештерүгә юнәлдерелгән. Ә житештерүсез кешелек жәмгыяте яши дә алмас иде. Бу фикер — социаль материализмның нигез ташы. Шунның белән ул тарихны аңлатуда идеалистик тәгълиматлардан аерылып тора да.

Әлеге тезис һәркемнең миенә тирәнрәк үтеп керсен өчен, бу очракта мәсьәләне кинрәк планда карау сорала. Сүз, гомумән, жәмгыятьнең үсеш чыганагы турында бара. Чөнki мате-

риализм һәм идеализм арасындагы төп аерма нәкъ дөнъяның ничек барлыкка килүе, шулай ук аның үсеш чыганагы мәсьәләләренә карый. Бу мәсьәләгә экскурс рәвешендә генә булса да тукталмый булмый.

Жәмгыятьнең үсеш чыганагы хакындагы идеалистик карашлар башта дини карашлар белән үрелеп чагылыш таба. Дөнъяны (димәк, жәмгыятьне) аңлатуда борынгы заман идеалистларының берсе генә дә Ходай Тәгаләне искә алмый хөкем йөртмәгән. Алар фикеренчә, дөнъяны (шул исәптән жәмгыятьне) тудыручы да Алла, аның үзгәрештә, үсештә булуы да Алла кодрәтеннән тора, хәтта һәр кешенең язмышы да (димәк, һәр кылган эше дә) Алла кулында гына. Дөрөс, XVII—XVIII гасырларда философиядә деизм агымы барлыкка килә. Бу агым тарафдарлары (Вольтер, Руссо, Локк һ. б.) карашынча, Алланың барлыгы дөнъяның әүвәл сәбәбе сыйфатында гына таныла, дөнъядагы барлык әйберләрнең торышы, үзгәреше Алладан бәйсез дип санала. Бу агым руханилар өчен жимергеч удар була, әлбәттә. Ләкин деизм ул әле барыбер материализм түгел, бигрәк тә социаль философия өлкәсендә. Чөнки деизм вәкилләренең берсе дә жәмгыять үсешенең чыганакларын фәнни аңлатуга барып житә алмыйлар.

Мәсәлән, күп кенә галимнәр, табигатьне аңлатуда материалистлар булып танылсалар да, кешелек тарихын аңлатуда идеализм позициясендә калалар. Эш шунда ки, жәмгыятьнең үсеш чыганагын алар идеаль яки рухи өлкәдә табарга тырышканнар. Бу рухи өлкә ул дингә бирелгәнлек кенә түгел. Шулай ук Гогольнең Маниловы кебек тормыштан аерылган буш хыяллар белән юану гына да түгел. Жәмгыятьнең үсеш чыганагын идеаль, рухи өлкәләрдә күрү ул — ниндидер бөөк шәхесләрнең алдынгы идеяләренә, канатлы фикерләренә өстенлек бирү дигән сүз. Моңа тәнкыйть күзлегеннән карау бөөк шәхесләрнең тарихтагы ролен инкяр итү түгелме соң? Ёич юк. Зур шәхесләрнең тарихи процесстагы роле шиксез, ләкин аларның башында туа торган идеяләрнең үзләрен дә ниндидер объектив ихтыяжларның нәтижәсе дип кенә карарга кирәк. Мәсәлән, сугыш ихтыяжлары таләп итмәгән булса, дары уйлап чыгарылган булыр иде микән? Аны беренчеләрдән булып, сугыш максатларында, Кытайда житештерә башлылар, соңрак ул гарәпләрдә кулланылыш таба. Беренче тимер юллар Англия һәм Ирландия рудникларында ясала, паровоз-

лар йөртү өчен беренче тимер юл шулай ук Англияда (ул Манчестер белән Ливерпуль шәһәрләрен тоташтыра) 1830 елда төзелә. Россияда беренче паровозлар аталы-уллы Черепановлар тарафыннан уйлап чыгарыла. Әлбәттә, бу үз заманы өчен могжиза булган машиналарның конструкцияләре идеяләр рәвешендә кеше башында туа, ләкин ул идеяләр жәмгыятьнең билгеле тарихи чорларында барлыкка килгән объектив ихтыяжларның нәтижеләре генә була.

Сәнгать өлкәсен алыык. А. Пушкин Россия тарихында рус милли әдәбиятын башлап жиберүче буларак таныла. Белинский сүзләренә караганда, рус әдәбиятында Пушкинга хәтле ияреп язу өстенлек иткән. Димәк, Пушкинның башында туган идеяләр «беренчел»?.. Ә нишләп соң бу идеяләр аңа хәтле, әйтик, 200 ел элек бер кемнең дә башына килмәгән? Сәбәп янәдән энә шул объектив ихтыяжларда. Россияда чын милли әдәбиятка ихтыяж XIX гасыр башында гына туа. Бу бигрәк тә 1812 елгы Ватан сугышыннан соң Россияда патриотизм дулкыны барлыкка китергән таләпләргә жавап рәвешендә була.

Шундый ук хәл белән без татар әдәбияты тарихында да очрашабыз: XX гасыр башында Г. Тукай ижаты хәзерге татар шигъриятенә нигез сала. Аңа хәтле татар шигърияте Көнчыгыш (гарәп, фарсы) поэзиясенә ияреп ижат ителсә, XX гасыр башында 1905—1907 елгы революция шартларында татар дөнъясында милли хәрәкәт дулкыны белән халыкның чын милли әдәбияты барлыкка килә.

Сәясәт өлкәсен дә алып карыйк. Рус патшасы Петр I — Россиягә күп төрле яңалыклар керткән бөөк шәхес. Ләкин аның шушы заман рус жәмгыятен үзгәртеп кору идеяләре объектив рәвештә барлыкка килгән ихтыяжларга бәйләнгән булган.

Кешеләр яшәешенәң тышкы ягында нәкъ шушындай тамаша күзәтелә: бар нәрсә үсешенәң чыганагы энә шул бөөк шәхесләр башында туа торган идеяләрдә. Ләкин болай фикерләү алдану булыр иде. Югарыда әйтелгәнчә, даһи идеяләр тиктомалга гына барлыкка килми, аларның нигезен һәм чыганагын объектив ихтыяжлар тәшкил итә. Димәк, чынбарлыкта барлыкка килә торган бөөк үзгәрешләренәң чыганагы идеяләр өлкәсендә түгел, бәлки материал чынбарлыкның үзендә, аның эчке катламында шәкелләнүче объектив ихтыяжларда.

Идеяләр, ничек кенә матур һәм даһи булмасыннар, жәмгыять үсешендә алар беренчел түгел, ә икенчел. Ә нәрсә соң беренчел? Беренчел функцияне материалъ житештерү башкара. Уйлап карасаң, чыннан да бит, кешеләргә сәясәт, дин, сәнгать һ. б. идеаль (рухи) кәсепләр белән шөгыльләнү хәлендә булу өчен, башлыча, ашарга, эчәргә, кияргә киём, яшәү өчен ниндидер торак җайларга кирәк. Шунсыз кеше үлемгә дучар.

Димәк, кешеләргә үзләренең яшәешен тәэмин итү өчен, беренче чиратта, житештерү белән шөгыльләнәргә кирәк. Материаль житештерү ул — кешеләрнең тереклеген өчен зарур булган иң беренче шөгыль һәм иң беренче шарт. Ул гына да түгел, материалъ житештерү — жәмгыять үсешенең чыганагы да. Материаль житештерү булмаса, идеяләр ничек кенә гүзәл булмасыннар, кеше, гомумән жәмгыять, үзенең тереклеген тәэмин итә алмас иде. Димәк, жәмгыять үсешенең чыганагы идеаль (рухи) өлкәдә түгел, бәлки материалъ житештерү өлкәсендә.

Бу тезис марксистик философиянең иң төп тәгъбирләренең берсе булып. Ул **кешелек тарихын материалистик аңлауның асылын тәшкил итәдер.**

Тарихны материалистик аңлау тагын бер аспектта ачыла. Социаль материя, — гомумән материя кебек үк, объектив реальлек. Димәк, аны ижтимагый булулык, дип тә танырга була. Жәмгыятьтә аның белән беррәттән ижтимагый аң күренеше дә бар. Шуларның кайсы беренчел дә, кайсы икенчел?.. Материалистик диалектика өйрәтүе буенча, беренчел функция ижтимагый булулык ягында, ижтимагый аң исә икенчел функцияне үти.

Әлегә тәгъбир — кешелек тарихын материалистик аңлауның тагын бер чагылышы. Бу аңлашыла да, кешеләрнең стихияле, объектив рәвештә материалъ житештерү процессын алып барулары ижтимагый булулыкның мөһим элементы булып гәүдәләнә. Югарыда китерелгән ике тәгъбир (материаль житештерүнең дә, ижтимагый булулыкның да беренчеллеген) диалектик-материалистик философиянең һәр яктан да дәлилләнүен исбат итә.

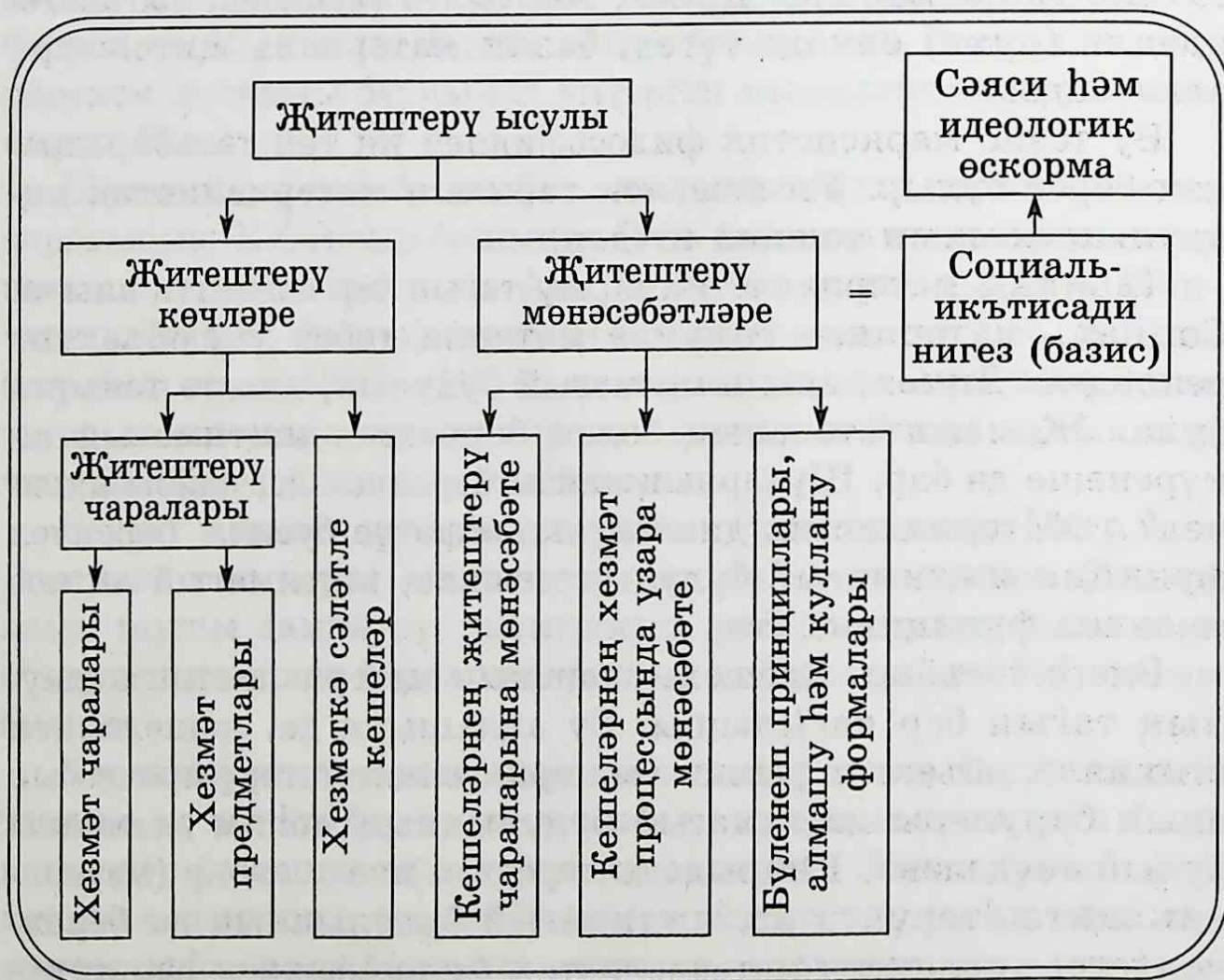
Дәрәслекнең өченче бүлегендә жәмгыятьне формацион аспектта карау мөмкинлегенә хакында әйтелгән иде. Формацион аспект, жәмгыятьне система сыйфатында карап, аның эчке төзелешен, элементар бәйләнешен (структурасын) ачар-

га ярдәм итә. Формацион аспект, югарыда образлы итеп әйтелгәнчә, жәмгыятьнең анатомиясен ачу мөмкинлеге бирә. Дәрәслек авторы, шушы моментларны күздә тотып, ижтимагый житештерү күренешен ижтимагый-икътисади формация призмасы аркылы карауны мәгъкуль күрә.

**Житештерү
ысулы
һәм аның
структурасы**

Ижтимагый-икътисади формациянең нигезен житештерү ысулы тәшкил итә. Житештерү ысулы нинди булса, ижтимагый-икътисади формация дә шундый була. Житештерү ысулы катлаулы, төрле, үзара тыгыз бәйләнешләрдә торган элементлардан гыйбарәт. Аның һәм, гомумән, ижтимагый-икътисади формациянең структурасын түбәндәге схема рәвешендә күз алдына китерергә мөмкин.

ИЖТИМАГЫЙ-ИКЪТИСАДИ

ФОРМАЦИЯ

Схемадан күренгәнчә, житештерү ысулының ике ягы бар: житештерү көчләре һәм житештерү мөнәсәбәтләре. Аларның һәркайсы төрле элементлардан тора.

Житештерү көчлөре Житештерү көчлөрөнөң беренче элементы — **хезмэт чаралары**. Ул күп төрлө хезмэт коралларынан тора. Аңа станоклар, жиһазлар, инструментлар; житештерү цехлары, склад биналары; житештерү эшендө катнашучы (жигүлө, авто-, авиа- һ. б.) транспорт; житештерү предприятиялөрөнө килә торган юллар (тимер юллар, шоссе, һава, су юллары һ. б.) керә. Жыеп айткәндө, хезмэт чаралары ул — житештерүдө катнашучы барлык кораллар һәм мәйданнар.

Икенче элемент — **хезмэт предметлары**. Кешеләрнөң хезмәте, процесс буларак, нәрсәгәдер юнәлдерелгән була. Менә шулар хезмэт предметлары дип атала. Аларга нәрсәләр керә соң? Хезмэт предметлары ул — урманнар, андагы кошлар, жәнлекләр; кыргый хайван көтүләре; жир өстендөгө үсемлекләр, ташлар, тау токымнары, минераллар, жир астындагы ташкүмер, нефть, газ; житештерү өчен файдаланыла торган су бассейннары — елгалар, күлләр, диңгезләр; атмосфераны тәшкил итүче газлар (азот, кислород, водород һ. б.).

Хезмэт чаралары белән хезмэт предметлары жыелмасы **житештерү чаралары** дип атала. Житештерү чаралары (хезмэт чаралары белән хезмэт предметлары) жәмгыятьнөң үсеш дәрәжәсен күрсәтә.

Мәсәлән, борынгы жәмгыятьтө хезмэт чараларын таштан кыелган балта, жәя белән ук, күсәк һ. б. шушындый кораллар тәшкил иткән. Нәкъ шушы кораллар борынгы жәмгыятьнөң үсеш дәрәжәсен күрсәтәләр дә. Хәзерге цивилизациялө жәмгыятьнөң хезмэт чараларына тукталыйк: компьютерлар, космик корабльләр, атом станцияләре... Аңлашыла ки, аерма — жир белән күк арасыдай.

Хезмэт предметларына килгәндө дә, шул ук хәлнө күрәбез. Биредө бер белешмә бирү сорала. Хезмэт предметларын турыдан-туры югарыда саналган элементлар жыелмасы дип аңлау дәрәжә булмас иде. Хезмэт предметларына фәкәт үзлөрөнө кеше хезмәтен сөңдергән предметлар гына керә. Мәсәлән, нефть белән газ Татарстан жирләре астында моннан берничә мең ел элек тә яткан булгандыр. Борынгы заман кешеләре бу турыда белмәгәннәр дә, белгән булсалар да жир астынан аны чыгара алмаганнар. Димәк, борынгы чорларда ул байлыктар жир астында яткан тәкъдирдә дә хезмэт предметлары булып исәпләнә алмаганнар. Шулай итеп, хезмэт предметлары, хезмэт чаралары кебек үк, жәмгыятьнөң үсеш дәрәжәсен характерлаучы күрсәткеч булып тора.

Өченче элемент — хезмәткә сәләтле кешеләр. (Маркс бу элементны «эш көче» («рабочая сила») дип атаган.)

Хезмәткә сәләтле кешеләр, алдагы ике элемент кебек үк, жәмгыятьнең үсеш дәрәжәсен характерлый. Әйтик, борынгы кешеләр оста укчылар булганнар дип әйтеп була. Алар, ике агачны бер-берсенә ышкып, ут таба белгәннәр. Күрәсең, алар кыргый хайваннарны буйсындыруда да хәзерге заман кешеләреннән шактый оста булганнар. Ләкин алар автомашина, самолет, компьютер һәм башка хәзерге заманда кешеләрнең көнкүрешенә нык үтеп кергән механизмнар анында көчсез булырлар иде. Замана кешеләренең интеллекты башка. Алар катлаулы конструкцияләр, масштаблы төзелешләр планлаштыра, химик лабораторияләрдә кеше организмы өчен кирәкле матдәләргә ачыклай, авыруларны дөвәләү максаты белән катлаулы операцияләр ясый, симфоник музыка яза, панорамалы фильмнар иҗат итә, шәһәрләр, күперләр төзи ала һ.б.

Жыеп әйткәндә, житештерү көчләре жәмгыятьнең нинди баскычта торуын күрсәтә.

Житештерү мөнәсәбәтләре Житештерү мөнәсәбәтләренең беренче элементы кешеләрнең житештерү чараларына мөнәсәбәте дип атала.

«Мөнәсәбәт» сүзендә кешеләрнең житештерү чараларын биләүче булуы яисә биләүче булмавы күздә тотыла. Берәүләр житештерү чараларын биләүдән мәхрүм. Мәсәлән, эшчеләр, жирсез крестьяннар һ. б. Икенче берәүләр, киресенчә, аларга хужа. Ләкин житештерү чараларына хужа булу төрле формаларда чагыла. Алар милек формалары дип атала.

Мәсәлән, социалистик жәмгыятьтә өч милек формасы аерыла: дәүләт милке, кооператив милке һәм шәхси милек. Социалистик жәмгыятьтә хосусый милек йә бөтенләй юк, йә гомуми структурада аның өлеше бик кечкенә.

Капиталистик жәмгыятьтә милек формаларының саны шактый күп. Мәсәлән, анда да дәүләт милке, кооператив милке һәм шәхси милек кебек формалар яши. Ләкин бу жәмгыятьтә төп урынны хосусый милек алып тора. Аның төрләре дә күп. Мәсәлән, аерым кешенең, гаиләнең, кешеләр төркеменең сәнагать, сәүдә, көнкүреш әйберләре житештерүче предприятиеләргә хужа булуы. Хосусый милекне шулай ук жир бүлемтекләре (участоклары), шундагы биналар, корымалар, житештерү кораллары, транспорт чаралары, банклар,

акча, акция, облигациялар һәм башка кыйммәтле кәгазьләр тәшкил итә.

Хосусый милек индивидуаль (бер кеше хакимлеге астындагы) ниндидер зур милекне биләүдә катнашучы кешеләр союзы (корпорация), акционерлар жәмгыяте милкенә һәм башка төрлөргә аерыла.

Кешеләрнең житештерү чараларына мөнәсәбәтте житештерү мөнәсәбәтләренең төп (доминанта) элементын тәшкил итә, һәм ул житештерү мөнәсәбәтләренең башка элементларына да йогынты ясый.

Житештерү мөнәсәбәтләренең икенче элементы **кешеләрнең житештерү процессында үзара бәйләнеше** дип атала.

Кешеләр житештерү процессында төрле функцияләрне башкаралар. Гади бер әйберне — металлдан ясала торган болтны алың. Берәү металлны (чимал рәвешендә) заводка алып кайта. Икенче берәү аны цехка китереп тапшыра, өченче берәү алдан эзерләнгән сызымнар буенча болтны кыру станогында эшләп чыгара, дүртенче берәү әйбернең дөрес эшләнгәнлеген техник контроль бүлегендә тикшерә, тагын кемдер эзер болтларны завод складына илтәп тапшыра һ. б. Димәк, эзер булганчы болтка ничә кешенең көчә керә. Бу кешеләр барысы да үзара ниндидер мөнәсәбәттә булалар. Мондый мөнәсәбәтләр **технологик бәйләнешләр** дип атала.

Ләкин кешеләр технологик бәйләнешләрдән тыш, үзара буйсыну-буйсындыру бәйләнешләрендә дә торалар. Әйтик, берәү — заводның хужасы, икенче берәү — аңа буйсынучы директор, ул үзе барлык эшчеләр һәм хезмәткәрләр өстеннән тора, аларның эше белән идарә итә. Ә гади эшче, әйтик, энә шушы болтны турыдан-туры эшләп чыгаручы кеше иерархия баскычында торучы барлык башлыкларга буйсынучы булып чыга.

Житештерү мөнәсәбәтләре структурасында кешеләрнең үзара бәйләнеше дигәндә без технологик бәйләнешләрне түгел, бәлки **иерархик бәйләнешләрне** күздә тоталар. Һәм бу бәйләнешләр, ахыр чиктә, кешеләрнең житештерү чараларына булган мөнәсәбәтте белән билгеләнә. Гадиләштереп әйткәндә, кем дә кем житештерү чараларының хужасы — шул житештерү процессында катнашучы барлык эшче һәм хезмәткәрләрне буйсындыручы, аларның эшен (хезмәтен) оештыручы да.

Билгеле булганча, социалистик жәмгыятытә бар милекнең хужасы — дәүләт үзе. Ләкин житештерү процессында эшчеләр һәм хезмәткәрләрнең үзара иерархик мөнәсәбәттә булуы шулай ук табигый, чөнки житештерү процессын стихия хөкеменә ташлап булмый. Хезмәтнең дәүләт тарафыннан баштан ахырга хәтле оештырылуы — социализмның беренче һәм иң мөһим шарты ул. Ләкин, югарыда әйтелгәнчә, биредә индивид та, гаилә дә, акция тотучылар да түгел, бәлки дәүләт үзе милекнең хужасы булып тора.

Гомумән, хезмәтне оештыру эшендә социализм белән капитализм арасында аерма зур. Мәсәлән, социалистик житештерү өлкәсендә продукцияне турыдан-туры житештерүчеләрдән тыш, түбәндәге инстанцияләр эшчәнлек күрсәтә: предприятие күләмендә — партия комитеты, халык контроле комитеты; район, шәһәр, өлкә күләмендә — яңадан шундый ук комитетлар; өлкә (республика) күләмендә — план әзерләүче инстанция, шушы инстанциянең билгеләве буенча, житештерүне житештерү чаралары белән тәмин итүче инстанция (техснаб); иң югары, дәүләт инстанциясендә — шушы функцияләргә ил күләмендә башкаручы инстанцияләр; алар белән турыдан-туры житешчелек итүче партия Үзәк Комитеты белән Министрлар Советы, алар янындагы контроль комитетлары һ. б. Болар барысы да жентекләп уйланылган һәм көйләнгән системаны тәшкил итә. Ә системаның төп вазифасы — планың үтәлешен тәмин итү (әлбәттә, аның башка вазифалары да бар; ләкин бу очракта алар турында сүз бармый).

Капиталистик жәмгыятытә житештерү һәм аның белән идарә итү өлкәсендә бөтенләй башка система хәрәкәт итә. Биредә планың дәүләт тарафыннан төшерүче һәм житештерү процессын житештерү чаралары белән тәмин итүче инстанцияләр (Госплан, Госснаб) юк. Житештерү өлкәсендә катнашучы кешеләргә әйдәп баручы партия комитетлары да, шулай ук житештерү инстанцияләренә эшен контрольдә тотучы оешмалар да юк. Әлегә оешмаларның функцияләрен стихиялә рәвештә хәрәкәт итүче базар мөнәсәбәтләре үз өстенә ала. Дөрес, стихиялә төстә бара торган житештерү процессында базар мөнәсәбәтләренә хас белгечләр, учреждениеләр катнаша. Мәсәлән, базар хәлен өйрәнә, житештерелгән товарларны уңышлы сату, яңа товарлар житештерү мәсьәләсен күрәзәлек итүче хезмәт (маркетинг); житештерү белән идарә итү принциплары, ысуллары, формалары жыелмасы һәм

житештерүнең эффектлыгын арттыру юлларын өйрәнүче жезмәт (менеджмент); предприятие һәм аның тарафыннан житештерелгән товарларны сатуда арадашлык итү хезмәте (брокерлык һәм дилерлык) һ. б. (кара: *Кураков В. Л., Хисамутдинов С. Р.* Маркетинг и менеджмент. Словарь-справочник. — М., 2001. — С.33, 62, 127, 132).

Житештерү мөнәсәбәтләренең өченче элементы — бүленеш принциплары, алмашу һәм куллану формалары.

Гомумән, бүленеш — кабат житештерүнең бер стадиясе, житештерү белән куллануны тоташтыручы буын ул. Бүленеш процессында берләштерелгән жәмәгать продуктының нинди өлеше кем файдасына калуы ачыла.

Бүленеш принципларының гадел һәм гадел булмаган төрләре бар. Кешелек дөнъясы ике капма-каршы (хакимлек итүче һәм буйсындырылган) сыйныфка аерылганнан бирле житештерү нәтижәләрен бүлү мәсьәләсендә гаделсезлекне генә татып килде.

Алмашу — житештерү процессына хас күренеш. Ул — хезмәт бүленеше нәтижәсе. Борынгы жәмгыятьтә житештерү продуктлары белән алмашу башта очраклы характерда булып, ритуал шәкелендә генә гәүдәләнгән. Ягъни аның әллә ни кирәге дә булмаган. Соңрак исә, хезмәт бүленеше киңәя барган саен, алмашу күренеше ихтыяҗга әверелә башлый. Ә житештерүнең үсә баруы бу процессны тагын да көчәйтә төшә.

Кешелек тарихы күрсәткәнчә, житештерү продуктлары белән алмашу күренешенең төрле функцияләре бар.

Борынгы чорда, югарыда әйтелгәнчә, алмашу күбрәк ритуал функциясен үтәгән. Бу функция бигрәк тә теге яки бу халык акча кебек эквивалент белән таныш булмаган дәвердә яшәп килгән.

Кешеләр, дәүләтләр арасында алыш-биреш, сәүдә мөнәсәбәтләре үсә бару нәтижәсендә акча эквиваленты дөнъяга чыга. Әлегә процесста алмашу күренеше юкка чыкмый, ул башка форма гына ала. Аерым алганда, житештерү продуктларын алмашу акча (алтын) ярдәмендә башкарыла башлый. Бу — алмашу күренешенең икенче төр функциясе.

Өченче төр функцияне вазифа дип атау дөрөсрәк булыр. Ул дәүләт тирән кризис кичергән дәвердә чагыла. Мәсәлән, Россиядә XX гасырның 90 нчы елларында икътисад һәм финанс системасы таркалу нәтижәсендә халыкка хезмәт хакы

түләү өчен акча бирү тоткарлана, аны сатылмый торган товар белән түләү формасы киң тарала.

Куллану — икътисади ихтыяжларны канәгатьләндерү процессында жәмәгать продуктынан файдалану ул.

Куллану ике төргә аерыла. Шуларның берсе — житештерү максаты белән, икенчесе житештерүгә бәйләнмәгән максат белән башкарыла. Житештерү максаты белән башкарыла торган куллану хезмәт коралларын, чималны, хезмәт кадрларын һ. б. булдыруны күздә тота. Житештерүгә бәйләнмәгән куллану кешеләрнең яшәеш (ашау-эчү, киенү һ. б.) максатын күздә тота. Куллануның беренче төре кабат житештерүгә сарыф ителсә, икенчесе, үзеннән-үзе аңлашылганча, андый вазифадан азат.

Куллану — кабат житештерү процессының иң соңгы фазасы. Ул бүленеш һәм алмашу фазалары белән тыгыз бәйләнгән. Куллану, гомумән, житештерү белән дә аерылгысыз бәйләнештә яши. Чөнки житештерүсез куллану була алмаган кебек, кулланусыз житештерү дә була алмый.

Куллану дәрәжәсе теге яки бу илдә һәм теге яки бу тарихи чорда житештерү көчләренең үсеш дәрәжәсе белән билгеләнә. Кешеләрнең, гаиләләрнең, сыйныфларның куллану дәрәжәсе шушы илдә жәмәгать продуктының (дәүләт кеременең) бүленешенә бәйле. Сыйныфларның, гаиләләрнең бүленештә өлеше нинди булса, кулланулары да шундый ук. Кулланудагы аерма конкрет жәмгыятьтәге бүленеш принципларының гаделлек дәрәжәсен характерлый. Мәсәлән, бүгенге көндә Россиядә «яңа руслар»ның куллану өлкәсендә чамадан тыш «кыланулары» турында күп санлы анекдотлар йөри. Олигархлар, интеллектуаль яктан, «яңа руслар»дан өстенрәк булганга, кыланышлары белән әллә ни күзгә ташланмаса тырышалар. Ләкин аларның кереме күпкә зуррак. Бу хәл Россия жәмгыятендә бүленеш принципларының ни дәрәжәдә «гадел» булуы хакында сөйли.

Югарыдан күренгәнчә, житештерү мөнәсәбәтләренең структурасы, житештерү көчләрәнеке кебек үк, гаять катлаулы. Шуннан чыгып, житештерү ысулының ни дәрәжәдә катлаулы булуы турында да әйтеп була.

Житештерү ысулы ул — система. Аның структурасына координатив һәм субординатив бәйләнешләр хас. Житештерү ысулы — диалектик катлаулы система. Аның эчке элементларына каршылыклы берлек характерлы. Алар бер-

берсенә төрлечә йогынты ясап яшиләр. Житештерү ысулының һәр ягы (житештерү көчләре һәм житештерү мөнәсәбәтләре) тыгыз челтәрле жыелма тәшкил итә. Шуны истә тотканда гына, аның, ягъни житештерү ысулының, катлаулы хәрәкәттә яшәвен аңларга мөмкин.

Житештерү көчләре белән житештерү мөнәсәбәтләре арасындагы диалектик бәйләнешләр түбәндәге характеристикаларга ия.

Житештерү көчләре белән житештерү мөнәсәбәтләре арасындагы диалектик бәйләнешләр	1) Житештерү көчләре — житештерү ысулының иң мөһим ягы. Житештерү мөнәсәбәтләренә карата ул беренчел. Ягъни житештерү көчләре нинди булса, житештерү мөнәсәбәтләре дә шундый, аңа туры килә. Бу иерархик мөнәсәбәткә нәрсә сәбәп булып тора соң? Билгеле булганча, җәмгыять тормышында житештерү мөнәсәбәтләренең урыны һәм роле гаять зур. Шулай булгач, аның икенчел рольдә калуы дәрәҗә булырмы?..
---	---

Биредә шунны истә тотарга кирәк: кешеләр, гомумән җәмгыять, житештерүсез яши алмый. Ә житештерү процессын алып бару өчен корал, чимал һәм башка материал шартлар кирәк. Ә болар — барысы да житештерү көчләренең элементларын тәшкил итә. Ә барыннан да бигрәк, булган коралны, материалны «эшкә җигү» өчен махсус белемгә, сәләткә ия кешеләр кирәк. Кеше — житештерү көчләренең иң мөһим, хәлиткеч элементы.

Житештерү көчләре хәрәкәткә килсен өчен, житештерү өлкәсендә катнашучы кешеләрнең билгеле бер тәртиптә оешуы, ниндидер бәйләнештә булуы да шарт. Бу ниндидер «өстәмә вазифа» түгел, ә ихтыяҗ. Һәм чыннан да, житештерү көчләренең дәрәҗәсе житештерү мөнәсәбәтләренең эчтәлеген һәм характерын билгели.

Әйтик, иң борынгы җәмгыять кешеләре эре хайваннарга, төрле ерткычларга ауга ялгыз гына йөри алмаганнар. Моның өчен ниндидер кораллар эзерләргә кирәк булган. Ул кораллар, әлбәттә, күмәк милек рәвешендә генә кулланыла алган. Ау китерә торган табыш тигез итеп бүленгән («тигез» дигән характеристиканы абсолют мәгънәдә аңларга кирәкми, табышны бүлгәндә община әгъзаларының яшә ягыннан олыга-кечегә аерылуы табигый хәл булган дип уйларга кирәк). Иң борынгы җәмгыять кешеләре азык-төлекне тереклек итәрлек

дәрәжәдә генә таба һәм житештерә алганнар, шунлыктан анда хосусый милек формалашу өчен мөмкинлекләр булмаган. Хосусый милекнең тууы (ә бу инде яңа житештерү мөнәсәбәтләре элементы) фәкать житештерү көчләренең яңа, югарырак баскычка күтәрелүенә бәйләнгән.

2) Житештерү мөнәсәбәтләре житештерү көчләрәннән соң икенчел булып торса да, ул аңа пассив рәвештә буйсынучы күренеш түгел. Ул үзен тудырган күренешкә, ягъни житештерү көчләрәнә, кайтарулы йогынты ясый ала. Бу йогынты ике төрле — уңай һәм тискәре булырга мөмкин. Житештерү мөнәсәбәтләре житештерү көчләренең үсешен көчәйтә дә, тоткарлый да ала.

Мәсәлән, XX гасырның 20 нче еллары азагында бөтендөнья икътисади кризисы башлана. Аның үзәге АКШта була. 1929—1933 елларда (Г. Гувер президентлык итә) сәнагать өлкәсендәге кризис житештерү күләменең ике мәртәбә кыскаруына китерә. Эшсезләр саны 17 млн га житә. Кризис АКШ президентының икътисад өлкәсендә дәрәжә сәясәт алып бармавына бәйле була. Ул эре монополияларне дәүләт канаты астына ала һәм икътисад өлкәсендә хаос барлыкка килә. Президент Г. Гуверның сәясәте житештерү мөнәсәбәтләре өлкәсен колачлый. Житештерү мөнәсәбәтләренең Г. Гувер сәясәте белән билгеләнүе житештерү көчләре үсешен тоткарлый, шунның нәтижәсе буларак АКШта тирән икътисади кризис башлана.

1933 елда АКШ президенты булып сайланган Ф. Рузвельт Г. Гувер сәясәтен тәнкыйть утына тота һәм икътисад өлкәсендә «яңа курс» игълан итә. «Яңа курс»ның асылы шунда: ил икътисады дәүләт контроле астына алынып, булачак үзгәрешләр дәүләт тарафыннан җайга салына, максатчан рәвештә дәүләт көйләвенә күчерелә. Рузвельт, үзенең «яңа курс»ын үткәргәндә, англиз галиме Дж. Кейнс теориясенә таянып эш итә. Һәм «яңа курс» үзенең нәтижәләрен дә бирә: АКШ тирән кризистан чыгуга ирешә. Ф. Рузвельт АКШта зур популярлык казана.

Шулай житештерү мөнәсәбәтләренә кертелгән яңалык (дәүләтнең икътисад белән идарә итә башлавы) житештерү көчләре алдында торган киртәне алып ташлый, житештерү көчләре тиз арада үсеш режимына күчә.

3) Житештерү көчләре белән житештерү мөнәсәбәтләре каршылыклы бердәмлек тәшкил итәләр.

«Бердәмлек» дигәндә ике аспектны күз алдында тоту со-
рала. Беренчесе — капма-каршылыklarның, ягъни житеште-
рү көчләре белән житештерү мөнәсәбәтләренә, диалектик
бердәмлегә. Бу аспектта аларның бер-берсен инкяр итүе дә,
бер-берсен күздә тотуы да фараз ителә. Икенче аспект —
житештерү мөнәсәбәтләренә житештерү көчләренә туры
килүе (соответствие), аларның бер-берсенә тәңгәл булуы.
Аңлашыла ки, бу очракта житештерү көчләренә житештерү
мөнәсәбәтләре комачау итми һәм алар үсеш иреге ала.

Житештерү көчләре белән житештерү мөнәсәбәтләренә
бер-берсенә туры килмәвен, кайберәүләр түбәндәгечә аңла-
тырга тырышалар. Янәсе, житештерү мөнәсәбәтләре житеш-
терү ысулы системасының пассив ягы булганлыктан житеш-
терү көчләренән артта калалар. Аны, янәсе, алга киткән (?)
житештерү көчләренә туры китерү өчен үзгәртүгә, көйләргә
кирәк була. Бу проблема реформалар юлы белән хәл ителүгә
мөмкин. Әгәр дә реформалар үз вакытында эшләнми икән,
житештерү көчләре һәм житештерү мөнәсәбәтләре арасында
килештереп булмый торган каршылык туа. Бу очракта артта
калган житештерү мөнәсәбәтләрен көчләү юлы белән яңала-
рына алыштырырга кирәк була. Ә бу инде — социаль револю-
ция дигән сүз.

Житештерү көчләре белән житештерү мөнәсәбәтләре
диалектикасы озак еллар дәвамында шушы схема яссылы-
гында аңлатылды. Болай фикер йөртү кайбер рәсми рәвеш-
тә расланган дәрәслекләрдә дә урын тапкан иде. Өстәве-
нә, әлегә схеманы Маркса «таянып» дәлилләргә тырыш-
тылар...

Ләкин бу схема дәрәслекне чагылдырмый. Асылда, ул
Маркстың кайбер тезисларын аңлатуга, аны бозып, вульгар-
лаштырып тасвирлауга гына кайтып кала.

Биредә менә нәрсәгә әһәмият бирергә кирәк. Житештерү
көчләре белән житештерү мөнәсәбәтләре арасындагы кар-
шылык артта калган житештерү мөнәсәбәтләре белән алга
киткән (?) житештерү көчләре арасында түгел. Әгәр дә жи-
тештерү көчләре алга киткән булса, житештерү өлкәсендә төп
проблема хәл ителгән булып чыга бит инде.

Чынлыкта исә (һәм Марксча) житештерү мөнәсәбәтләре,
кимчеләкләргә ия булу аркасында, житештерү көчләренә
алга баруына комачау итә башлыйлар. Комачау шул хәтле
зур булырга мөмкин ки, хәтта ул теге яки бу дәүләтнең икъ-

тисадын тирэн кризиска дучар итә (мондый хәлне югарыда АКШ мисалында күзәттек). Димәк, каршылык алга киткән житештерү көчләре белән артта калган житештерү мөнәсәбәтләре арасында түгел, бәлки зур кимчелекләре булган житештерү мөнәсәбәтләре белән житештерү көчләрененң алга таба бару **ихтыяжы** арасында.

Мондый ихтыяж һәр дәүләткә, аның һәр яшәү дәверенә хас. Шушы ихтыяжга тиешле җавап булсын өчен, җәмгыятьтәге житештерү мөнәсәбәтләрененң (яки аның аерым элементларының) һәр дәвердә тиешле дәрәжәдә көйләнгән булуы шарт. Бусы — җәмгыять белән идарә итүчеләр кулында. Социалистик житештерү шартларында бу проблема, гомумән алганда, Дәүләт планы (Госплан) учреждениеләре тарафыннан ихтыяж һәм куллану мәсьәләләрененң торышын, аларның килчәген җентекләп өйрәнү юлы белән чишелә. Базар мөнәсәбәтләре шартларында әлегә проблема предприятиеләрдә маркетинг кебек махсус учреждениеләр тарафыннан хәл ителә. Дөрес, маркетингның эшчәнлегә предприятие кысаларынан читкә чыкмый, дәүләт күләмендә җәелми.

Житештерү мөнәсәбәтләрен (аның аерым элементларын) һәрвакыт камилләштереп тору сорала. Бу бурычны аз гына соңга калып үтәү дә үзененң тискәре ягын күрсәтә. Һәм ул житештерү көчләрененң аксый башлавында чагыла, ахыр чиктә, билгеле дәрәжәдә кризиска китерә.

Шул ук СССР һәм ул таркалганнан соңгы Россия икътисадын, аерым алганда, шушы дәүләттә житештерү көчләрененң түбәнгә тәгәри баруын гына күзәтик. СССР 1941—1945 елларда икътисад өлкәсендә зур кыенлыктар кичергән булса да, сугыш тәмамланганнан соң, өч ел эчендә (1948) үз сәнагатен сугышка кадәрге дәрәжәгә җиткерә алды. Узган гасырның 50—60 нчы елларында СССР үзененң житештерү көчләрен югары темпларда (елга 9—11 % ка) үстерә барды (чагыштыру өчен: АКШта бу күрсәткеч 3—5 % тан артмады). Ләкин 70 нче елларда СССР икътисады үзененң шушы үсеш темпларын югалта башлады. Һәм 80 нче еллар уртасында ул 2,5 % чамасы тәшкил итте. Житештерү көчләре үсешененң сәбәпләре нәкъ әнә шул житештерү мөнәсәбәтләре өлкәсенә карый иде. Алар, атап әйткәндә, Үзәкнең тоталитар стильдә житечлек итүендә, Үзәк аппаратының бюрократлаша башлавында иде. Дәүләт башында торучы житечлекче органнар кризис алды ситуациясен төрле реформалар белән юк итәргә тыры-

шып карадылар. Алар эллә ни нәтижә бирә алмады, чөнки төп сәбәпләр (предприятиеләр ирегән тоталитар рәвештә чикләү, житәкчелек итүдә бюрократик стильнең көчәя баруы) элеккечә кала бирде...

Дәүләт белән житәкчелек итүгә М. С. Горбачев килгәннән соң, икътисад өлкәсендәге курс югарыда китерелгән кимчелекләрне бетерүгә түгел, бәлки базар мөнәсәбәтләрен урнаштыруга юнәлдерелде. Бу исә житештерү мөнәсәбәтләрен камилләштерү түгел, аны тамырдан үзгәртеп кору юлы иде. Шуның өстенә, ул Көнбатыш илләр, аерым алганда АКШ моделе буенча алып барыла башлады. Ләкин Россия менталитеты моны кабул итмәде. Шуның нәтижәсендә Россия дәүләтенең (шул исәптән СССР таркалу нәтижәсендә барлыкка килгән башка мөстәкыйль дәүләтләрнең дә) житештерү мөнәсәбәтләре стихиялелеккә, тәртипсезлеккә, системасызлыкка дучар булды. Бу исә, үз чиратында, житештерү көчләренә тискәре йогынты ясады. Гомумән, элеккеге СССР таркалу нәтижәсендә барлыкка килгән илләр икътисадындагы аянычлы хәл ХХІ гасыр башына кадәр дә сузылды.

Мисал өчен, Россиядә житештерү көчләре чыгарган барлык (валовой) продукциянең реформа елларындагы үзгәрешен (1989 ел — 100 процент дип алына) түбәндәге таблицадан да күрергә мөмкин.

Продукция төре	1989 ел	2001 ел (1989 елга карата процентларда)
нефть	100	61
ташкүмер	100	65
йөк машиналары	100	25
металл кисү станоклары	100	12
тракторлар	100	6
комбайннар	100	14
цемент	100	40
кирпеч	100	40
ит	100	19
сөт	100	59
май һ. б.	100	32

(РФ Дәүләт статистикасының рәсми басмасыннан, 2001)

Күренә ки, житештерү мөнәсәбәтләре — жәмгыять тормышында гаять зур роль уйный торган күренеш. Аның объектив ролен, жәмгыятьтәге урынын аңлау өчен берәз читкә китеп фикерләп алу зарур.

Югарыдан күренгәнчә, житештерү ысулы жәмгыятьтә булган күп санлы күренешләрне үз колачына сыйдыра. Ләкин жәмгыять структурасында булган барлык күренешләр аның колачына кереп бетми әле. Күп кенә социаль күренешләр, житештерү ысулы кысасына кермичә, «тышта» калалар...

**Социаль-
икътисади
нигез
һәм сәяси-
идеологик
өскорма**

Мәсәлән, дәүләт, аның учреждениеләре... Шулай икән, суд, прокуратура, армия, милиция... Ә мәдәният, аның структур элементлары? Ә әхлак, хокук, дин һәм аларның учреждениеләре?... Боларның барысы да жәмгыять структурасына керә, ләкин житештерү ысулы структурасына керми. Димәк, ул ниндидер башка күләмә ягыннан киңрәк күренешкә карый булып чыга. Андый күренеш дөрестән дә бар. Һәм ул «иҗтимагый-икътисади формация» дип атала. (Иҗтимагый икътисади формациянең структурасын гәүдәләндергән схема китапның 74 нче битендә китерелә.)

Ә югарыда саналган күренешләр (дәүләт, аның учреждениеләре, мәдәният һ. б.) житештерү ысулы белән ниндидер бәйләнештә торамы? Әлбәттә. Ләкин бу бәйләнеш турыдан-туры түгел, ә аның структур элементлары — житештерү мөнәсәбәтләре аша гына урнаша.

Житештерү мөнәсәбәтләре житештерү көчләренә карата «икәнчел» булып бәйләнсә дә, аларның жәмгыятьтәге роле гаять зур. Асылда, ул — жәмгыятьнең иҗтимагый-икътисади строе. Жәмгыятьнең житештерү ысулы структурасына керми торган барлык элементлары өчен ул **социаль-икътисади нигез** (базис) ролен үти. Һәм бу очракта жәмгыятьтәге юридик, сәяси, әхлакый, фәнни, дини, сәнгати идеяләр, шулай ук аларның мәнфәгатьләрен тормышка ашыручы учреждениеләр сәяси һәм идеологик **өскорма** ролен башкаралар.

Димәк, жәмгыятьнең социаль-икътисади строе житештерү мөнәсәбәтләре жыелмасында туплана. Ул жәмгыятьтә яшәп килә торган барлык идеяләргә, шулай ук аларга туры килгән учреждениеләр жыелмасына социаль-икътисади нигез ролен үти.

Ә жәмгыятьнең өскормасы нәрсәдән гыйбарәт? Сәяси һәм юридик идеяләргә алыһ. Жәмгыятьтә алар ниндидер бердәнбер сыйныф, бердәнбер милләт идеяләре һәм мәнфәгатьләре белән генә чикләнми, алар күп булырға да мөмкин. Ләкин жәмгыятьтә (конкрет илдә) аерым сыйныфлар (шулай ук милли берәмлекләр) һакимлек итәләр. Шунлыктан аларға туры килгән учреждениеләр (дәүләт аппараты, суд, прокуратура, эчкә эшләр министрлығы һаскәрләре, армия, төрмә һ. б.), нигездә, әнә шушы һакимлек итүче төркемнәрнең мәнфәгатьләрен кайғыртып хәрәкәт итәләр.

Фәнни идеяләргә — Фәннәр академиясе, югары уку йортлары; дини идеяләргә — мәчет, чиркәү, синагога; әхлакый идеяләргә — балалар бакчасыннан башлап һәртөрле тәрбияви учреждениеләр; сәнгати, мәдәни идеяләргә театр, клублар, телевизион тапшырулар, кинофикация учреждениеләре һ. б. туры килә.

Жәмгыятьнең социаль-иқътисади нигезе белән аның сәяси һәм идеологик өскормасы арасында тыгыз бәйләнешләр, диалектик мөнәсәбәтләр урнаша. Бу ике күренеш арасында беренчел рольне, әлбәттә, социаль-иқътисади нигез уйный. Өскорма исә, буйсынучы күренеш булса да, үзен тудыручы һәм яшәешен тәмин итүче социаль нигезгә билгеле бер йогынты ясей. Бу йогынты уңай да, шулай ук тискәре дә булырға мөмкин, чөнки жәмгыятьтә һөкем сөрүче идеяләр яшәп килүче стройны яклау белән бергә, аңа каршы да юнәлдерелгән булырға мөмкин. Димәк, ниндидер сәяси идеяләр социаль базисны ныгытуға хезмәт итсә, әлегә стройға каршы юнәлдерелгән идеяләр, киресенчә, аны какшатуга хезмәт итәләр. Мондый хәлне бигрәк тә XX гасыр азагы — XXI гасыр башында Россия жирлегендә күзәтергә мөмкин.

Жәмгыятьнең өскормасы — зур вәкаләткә ия көч. Аның тарафыннан алып барыла торган эшчәнлек тә күзгә тапшынып тора, кешеләрнең, шулай ук сыйныфларның һәм милли төркемнәрнең язмышы да өскорма учреждениеләрнең позициясенә һәм конкрет һәмәленә бәйле. Гомумән, өскорма — жәмгыятьнең барлык мәсьәләләргә хәл итүче, барлык эшләрнең барышына тон бирүче, зур һокукларға ия социаль буыны.

Ләкин сәяси-идеологик өскорма, жәмгыятьнең иқътисади-социаль нигезе белән чагыштырганда, икенчел рольне генә

башкара бит. Шунуң өстенә, икътисади-социаль нигез (житештерү мөнәсәбәтләре) житештерү көчләре белән чагыштырганда үзе дә икенчел.

Димәк, иерархияне күздә тотканда беренчелек житештерү көчләре ягында, гәрчә жәмгыять тормышында аның «хакими» роле калкып тормый, хәтта сизелми дә диярлек.

Ләкин житештерү көчләренең беренчеллеге шик астына алынырга тиеш түгел, чөнки материалъ житештерүсез жәмгыять яши дә алмас иде. Житештерү көчләренең беренчеллеге төрле сәяси, идеологик катламнар астында «күмелгән» килеш хәрәкәт итә.

Әгәр дә шулай икән, сәяси, идеологик өскорма житештерү көчләренә буйсына түгелме соң? Әлбәттә буйсына. Ләкин ахыр чиктә генә. Житештерү көчләре белән жәмгыятьнең өскормасы арасында турыдан-туры бәйләнеш урнашмый, ул житештерү мөнәсәбәтләре (социаль-икътисади нигез) аша тормышка ашырыла. Житештерү мөнәсәбәтләре житештерү көчләре белән өскорма арасында арадашчы ролен үти. Жәмгыять структурасында житештерү мөнәсәбәтләре бик үзенчәлекле урын тотат. Житештерү көчләренә карата ул форма, ә өскормага мөнәсәбәттә эчтәлек вазифасын үти.

Житештерү көчләре белән өскорма арасындагы бәйләнешне шул ук Россия мисалында күзәтик.

90 нчы елларда башланган үзгәртеп корулар Россия икътисадында кризис тудырды. Димәк, без биредә житештерү мөнәсәбәтләрендәге үзгәрешләрнең нәтижәсе житештерү көчләрендә чагылуын күрәбез. Ләкин сәбәп әлегә бәйләнештә генә түгел, бәлки өскорма элементларының катнашуында да. Эш шунда ки, Россия икътисадын үзгәртеп кору идеясе жәмгыятьнең өскормасында барлыкка килә, шунуң өстенә, дәүләт аппараты тарафыннан (бу да өскорма элементы) тормышка ашырыла. Димәк, житештерү көчләре өлкәсендә туган кризисның оеткысы өскорма структурасында ук салына.

Икенче мисал. Жәмгыятьнең өскормасы аның житештерү көчләре белән турыдан-туры бәйләнештә тормый. Ләкин житештерү көчләрендәге үзгәрешләрнең йогынтысы, ахыр чиктә, өскорма элементларында да урын таба. Мәсәлән, Россиядә 90 нчы еллардагы икътисади кризис, дәүләт кеременең шактый кимүе аркасында, дәүләт тарафыннан мәдәнияткә һәм мәгарифкә жибәрелә торган акчаның күләме кискен

кыскартылды. Бу исә мәдәният, сәнгать, шулай ук мәгариф системасында эшчәнлек алып баручы (дәүләт бюджетында торучы) хезмәткәрләрнең социаль хәле түбәнәюгә китерде. Димәк, житештерү көчләре өлкәсендәге кризис житештерү мөнәсәбәтләренә (хезмәт ияләренең социаль хәле жәмгыятьтә житештерелгән продуктларның бүленеш принцибын күрсәтә) генә түгел, ул өскорма структурасы элементларына да тискәре йогынты ясый.

Ә житештерү мөнәсәбәтләре (жәмгыятьнең социаль-икътисади нигезе) белән өскорма арасындагы бәйләнеш, аларның үзара йогынтысы тагын да ачыграк чагыла. Әйтик, 90 нчы елларда Россия жәмгыятенең рухи өлкәсендә элек (совет чорында) тыелып килгән, шунлыктан сирәк чагылган кайбер күренешләр (спекуляция, фахишәлек, наркомания, кеше үтерүләр һ. б.) зур урын били башлады. Бу, тискәре күренешләрнең чәчәк атуын ничек аңларга? Аның сәбәбен өскорма өчен социаль нигез ролен үтәүче житештерү мөнәсәбәтләрендә эзләргә кирәк. Һәм ул сер түгел. Жәмгыятьнең базар мөнәсәбәтләренә күчүе чиксез иреклеккә юл ачты. Жәмгыятьтә кешеләр арасындагы барлык мөнәсәбәтләр, асылда, сату һәм сатып алу принципларына нигезләнә башлады, рәсми рәвештә рөхсәт ителгән иреклек югарыда саналган күренешләргә җирлек булды. Аңлашыла ки, бу мисалда без социаль нигезнең (житештерү мөнәсәбәтләренең) өскормага булган йогынтысын күрәбез. Ләкин йогынты бер яклы гына түгел. Кешеләрнең рухи яктан таркалуы алар яшәгән социаль-сәяси стройның (житештерү мөнәсәбәтләре җыелмасының) төзеклегенә тискәре йогынтысын ясамый калмый, аның эчендә каршылыктар тудыра, аны какшата.

Жәмгыять өскормасы структурасында идеология һәм сәнгать зур урын алып торалар. Аларның жәмгыять тормышындагы роле дә әйтеп бетергесез зур. Ләкин идеология, мәдәният һәм сәнгать, югарыда әйтелгәнчә, жәмгыятьнең социаль нигезенең (базисның), шулай ук, ахыр чиктә, житештерү көчләренең йогынтысын татып яшиләр. Шул ук вакытта жәмгыятьнең өскормасы башка жәмгыятьләр өскормасы белән дә бәйләнештә бит. Димәк, алар арасында да үзара йогынты — реаль хәл. Чит илләр белән фән, мәдәният, сәнгать өлкәләрендәге бәйләнешләр, төрле рухи кыйммәтләр алмашып яшәү гомумән аклана дип санарга кирәк. Лә-

кин кыйммәтләр белән «кыйммәтләр» арасында аерма була. 90 нчы елларда бу өлкәдәге хезмәттәшлек кино һәм телеэкраннарның чит илләрдән, бигрәк тә АКШтан килгән эстетик һәм әхлакый яктан түбән сыйфатлы продукция тарафыннан яулап алынуына китерде. Экранда күрсәтелә торган шәфкатьсезлек, кансызлык, вату-жимерү, атыш, үтереш, порнография — болар барысы да яшъ буын психологиясенә һәм әхлагына тискәре йогынты ясамый калмады, әлбәттә.

Һәм бу хәл өскорма өлкәсендә генә «йомылып» калган күренеш түгел, ул социаль базисның (димәк, житештерү мөнәсәбәтләренен) һәм житештерү көчләренен кайбер структур элементларына йогынты ясый. Житештерү мөнәсәбәтләрендә бу йогынты алмашу һәм куллану элементларында чагыла. Мәсәлән, кешеләрнен әхлакый азгынлыгы (өскорма күренеше) чит илләрдән контрабанда юлы белән кергән порно- һәм наркопродукцияне куллану да (куллану элементы), спекулятив бәяләр белән сату (алмашу элементы) гамәлләрендә чагыла.

Өскорма өлкәсендәге тискәре күренешләр уку йортларында белем алган кайбер белгечләрнен жинаятьчел нигездә алыш-биреш белән шөгыйльләнә башлап, дәүләт тарафыннан билгеләнгән житештерү өлкәсеннен аерылуларына, шунның белән жәмгыятькә зыян китерүләренә сәбәп була.

Гомумән, югарыда күрсәтелгән бәйләнешләр, үзара йогынтылар, жәмгыятьнен ни дәрәжәдә катлаулы система булуын раслый. Бу хасиятне танып белүдә ижтимагый-икътисади теориянен роле зур. Аның структурасын белү жәмгыятьтә булган теләсә нинди күренешне һәм процессны фәнни нигездә аңлатырга мөмкинлек бирә.

Бу теориянен методологик әһәмияте дә бар. Ул жәмгыять үсешнен чыганагын аңлата. Ижтимагый-икътисади теория буенча, жәмгыятьнен төп үсеш чыганагын идеаль, рухи өлкәдә түгел, бәлки материалъ житештерү өлкәсендә эзләргә кирәк. Мондый караш философия фәннен башка социаль проблемаларын аңлауда да юлкүрсәткеч булып хезмәт итәргә тиеш.

Ижтимагый булулык

Фәлсәфәдә кешелек тарихын материалистик рухта аңлау тагын бер тәгъбирдә чагыла. Ул түбәндәгедән гыйбарәт: жәмгыять тормышында беренчел рольне ижтимагый булулык, икенчел рольне ижтимагый аң уйный. Бу турыда тәфсиллерәк итеп дәрәс-

лекнең ижтимагый аң структурасына багышланган бүлегендә бәян ителәчәк.

Ләкин нәрсә соң ул ижтимагый булулык? Әлбәттә, ул — булулыкның жәмгыять предметларын һәм күренешләрен туплаган өлеше. Шунлыктан әгәр дә без булулыкны объектив реальлек дип атыйбыз икән, шул ук бәяне ижтимагый булулыкка карата да әйтә алабыз. Бу билгеләмә дөрес, әмма ижтимагый булулыкны, гомумән, булулык белән чагыштырганда, ул конкретлыктан мәхрүм булып чыга, чөнки бу билгеләмәдә жәмгыятьнең сыйфатлары чагылыш тапмый.

Ижтимагый булулык ул — жәмгыятьнең материал яшәү шартлары. Объектив шартлар жыелмасы нинди булса, ижтимагый аңның барлык чагылышлары да, ахыр чиктә, шундый була. Ләкин ижтимагый булулыкны болай бәяләү дә тулы түгел әле, чөнки биредә ижтимагый булулыкның даими үзгәрештә яшәве искәртелмәгән. Шунлыктан ижтимагый булулыкны реаль яшәеш процессы дип тә билгеләп була. Шунның өстенә, ижтимагый булулык ул — социаль материя дә.

Жыеп әйткәндә, ижтимагый булулык ул — жәмгыятьнең материал яшәү шартлары; реаль яшәү процессы; социаль материя.

Жәмгыятьнең башка якларын дөрес аңлау өчен дә ижтимагый булулыкның асылын тәгъбирләүнең әһәмияте гаять зур.

КҮНЕГҮ ӨЧЕН СОРАУЛАР:

1. Жәмгыятьнең үсеш чыганагын нәрсәдә күрәсез? Бу мәсьәләгә идеалистик карашлар белән материалистик карашларның аермасы нәрсәдә чагыла?

2. Нәрсә ул житештерү ысулы? Аның ижтимагый-икътисади формациядәге роле.

3. Житештерү көчләренең структурасы нинди элементлардан тора?

4. Житештерү мөнәсәбәтләренең структурасы нинди элементлардан тора?

5. Житештерү көчләре белән житештерү мөнәсәбәтләренең диалектикасын ничек аңлайсыз?

6. Ижтимагый-икътисади нигез һәм сәяси-идеологик өскорма. Аларның диалектикасын ничек аңлатыр идегез?

7. Нәрсә ул ижтимагый булулык? Аның сыйфатлары нидән гыйбарәт?

ЭДЭБИЯТ

Большая советская энциклопедия.— Т. 9.— М., 1972.— С. 572—573 (золото); Т. 20.— М., 1975.— С. 439 (потребности).

Кураков В. Л., Хисамутдинов С. Р. Маркетинг и менеджмент. Словарь-справочник.— М., 2001.

Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.— Т. 20.

Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.— Т. 32.

Осадчая Н. М. Современное кейнсианство.— М., 1971.

Философская энциклопедия.— Т. 1.— М., 1960.— С. 207—213 (бытие, общественное бытие).

Бишенче бүлек

ЖӘМГЫЯТЬНЕҢ СОЦИАЛЬ ӨЛКӘСЕ

Жәмгыять, бербөтен система буларак, төрле сфералардан тора. Моннан алдагы бүлек жәмгыятьнең икътисади сферасына багышланган иде. Икътисад, югарыда бәян ителгәнчә, жәмгыятьнең нигезен тәшкил итә. Икътисади өлкәдән гайре, жәмгыятьнең социаль өлкәсе, әхлакый, сәяси-хокукий, рухи сфералары бар дидек. Әлеге бүлек социаль сферага багышлана.

Жәмгыятьнең социаль өлкәсен (сферасын), гомумән, жәмгыять (социум) белән бутарга ярамый. Чөнки соңгысы — киңрәк, ул үзенә төрле өлкәләрне сыйдыра. Социаль өлкә, жәмгыятьнең конкрет «өлеше» буларак, кешеләрнең яшәү сыйфаты, социаль төркемнәр, аларның үзара мөнәсәбәте, юнәлеш бирүче көчләр белән характерлана.

Жир йөзөндә аңга, гакылга ия булган затлар кешелек дигән социаль күренешне тәшкил итәләр. Аның турында хөкем йөртү төрле моментларны истә тотуны таләп итә. Беренчедән, кешелек — Жир шарында аңга ия булган затларның бердәнбер берлеге, икенчедән, бу берлек гаять чуар.

Кешелек тәҗрибәсе шуны күрсәтә: адәм балалары төркемнәргә оешканда ниндидер уртақ мәнфәгатьләр нигезендә гамәл итәләр. Бу хасият закончалык көченә иядер. Ул төрле зурлыктагы төркемнәргә, хәтта Жир шарындагы барлык кешеләр җыелмасына, ягъни кешелек күренешенең үзенә дә хас.

Мәсәлән, хәзерге заманда (XX гасыр азагы — XXI гасыр башында) бөтен кешелек өчен иң хәвефлесе шул: дөньяга экологик һәлакәт куркынычы яный. Бу куркынычны бетергә омтылу, һич югы аның тискәре йогынтысын киметү уртақ проблемага әверелә.

Бу яктан караганда, күпчелек кешеләр өчен мәдәниятнең, әхлакый нормаларның сафлыгын саклау да уртақ бурыч булып кала.

Ләкин кешелеккә бергә оешу ғына түгел, уртақ мәнфәгатьләр нигезендә төрле төркемнәргә бүленү дә хас. Моңа гажәпләнәсе юк, материал чынбарлык үзе капма-каршылыктардан тора. Бу исә кешеләрнең материал җирлеген чуарлый, ә үзләрен (шәхси мәнфәгатьләре нигезендә) төрле төркемнәргә оешып яшәргә дучар итә.

**Жәмгыятьтә
социаль
төркемнәр
мәсьәләсе**

Жәмгыять эчендә күп санлы социаль төркемнәр яши, һәм аларның һәркайсына ниндидер үзенчәлек хас. Бу күренеш философия фәнендә социаль структура төшенчәсе астында өйрәнелә. Ләкин, төшенчә бер булса да, жәмгыятьнең социаль структурасы төрлечә классификацияләнә. Мәсәлән, С. Э. Крапивенский үз дәреслегендә биш (этник, демографик, сыйнфый, профессиональ, яшәү өчен урын сайлау үзенчәлегә буенча) структураны аера (кара: *Крапивенский С. Э. Социальная философия.* — Волгоград, 1996. — С. 101). Кайбер башка авторлар гаилә, хозур итү, кызыксыну (хобби) кебек моментлар буенча да төркемнәрне аерып өйрәнү мәсьәләсен куялар.

Алар белән килешеп тә буладыр, әмма бу «структуралар»ның кайберләре социология яисә политология фәннәренә карый. Укучыга тәкъдим ителә торган дәреслектә сыйнфый һәм этник структуралар ғына урын алачак.

1. СЫЙНФЫЙ СТРУКТУРА

Кешеләрнең сыйнфый төркемнәргә бүленеше борынгы чорлардан ук килә. Башта алар сыйныфлар дип тә аталмаган, кешеләрнең аерымлануы берәүләрнең бай, икенче берәүләрнең ярлы булуы белән билгеләнгән.

Гомумән, бай һәм ярлы булуны кайбер хәзерге заман авторлары нисбилек (янәсе, һәрнәрсә чагыштырып бәяләүгә мохтаж) белән аңлатырга тырышалар. Димәк, аларга кешеләрне байларга һәм ярлыларга аеру кирәкми булып чыга. Әлбәттә, әйберләргә бәяләүдә нисбилекне бөтенләй инкяр итү нигезсез булып иде. Әйтик, хәзерге заманда да бай булу һәм ярлылык төрле илләрдә (әйтик, АКШта һәм Әфганстанда)

төрлечә бәяләнергә мөмкин. Ләкин бер үк илне, бер үк җәмгыятьне алганда, нисбилеккә ихтыяҗ югала диярлек. Кешеләр борынгы заманда да байлык белән ярлылыкны бәяләүдә ялгышмаганнар. Һәм байлар белән ярлылар арасындагы мөнәсәбәتلәр (бер яктан, ризасызлык, нәфрәт; икенче яктан, эрелек, тәкәбберлек) нигезсез булмаган.

Патшалар, корольләр, ханнар, солтаннар, алардан кала дворяннар, морзалар, капиталистлар, банкирлар, шулай ук башка югары катлау вәкилләре халык массаларын изүдә чикне белмәгәннәр. Хезмәт ияләре алар өчен томана халык төркеме, гавам, өченче сорт кешеләр рәтендә генә йөргән. Колбиләүчелек заманында коллар, гомумән, хайваннар дәрәҗәсендә бәяләнгән. Феодализм чорында халыкны изү берни-кадәр йомшартылган булса да, Россия кебек илләрдә крепостной халык коточкыч җәбер-золым астында яшәгән.

Төрле сыйныфлар, катлаулар арасындагы мөнәсәбәتلәр барлык халыкларның да борынгы әкиятләрендә һәм башка әсәрләрдә урын тапкан. Кагыйдә буларак, байлар комсыз, шәфкатьсез, хәтта акылга зәгыйфь итеп тасвирлансалар, ярлылар, киресенчә, олы җанлы, вөҗданлы, намуслы итеп сурәтләнгән.

Хезмәт ияләре гомер-гомергә баю гамәлен үз максат итеп куючыларны яратмаганнар. Һәм бу караш халык иҗатындагына түгел, дөньякүләм таралган диннәрнең изге китапларында да урын алган. Мәсәлән, Тәүратта кайбер кешеләрнең «алтын бозау»га (ягъни акчага, алтынга) табынулары тәнкыйди караштан чыгып бәяләнә. Коръән тәфсирендә «Сыер сүрәсе»нең 51 нче аятендә бозык кешеләргә мөрәҗғәгать итү рәвешендә түбәндәге сүzlәр китерелә: «Муса (пәйгамбәр.— *Авт.*) Тур тавына киткәч, сез бозау ясап, шул бозауга гыйбадәт кыла башладыгыз. Шунның өчен сез залимнәрсез» (ассызык безнеке.— *Авт.*). Биредә «бозау» дигәндә гади бозаугына түгел, «алтын бозау» күздә тотыла. Ә шул ук сүрәнең 275 нче һәм 276 нчы аятләрендә «риба ашаучылар» (русча — ростовщиклар) каһәрләнә: «Аллаһ сәүдә эшләрен хәләл итте, риба эшләрен хәрам кылды...» «Аллаһ риба белән кәргән малны һәлак итә... Рибаны хәләл диюче кяферне Аллаһ сөйми...»

Шулай хезмәт ияләре гасырлар дәвамында югары катлау тарафыннан изелеп килгәннәр. Капитализм строе да (бигрәк үзенең башлангыч чорында) халык массаларына әллә ни

мөлкәт бирмәгән. Дәрәсләкнең беренче китабында XIX гасырда Аурупаның кайбер илләрендә эшчеләрнең изүчеләргә каршы күтәрелешләре тасвир ителгән иде. Эшчеләр сыйныфының социаль хәле хакында француз әдибе Эмиль Золяның «Жерминаль» романында үтемле язылган. Ә рус әдәбиятында бу тема Максим Горькийның «Ана» романында яктыртылган. Мәжит Гафури «Шагыйрьнең алтын приискасында», Шәриф Камал «Козгыннар оясында» әсәрләрендә татар эшчеләренең кызганыч хәлен тасвирлаганнар.

Тигезсезлек, гаделсезлек кешелек жәмгыятенең һәр чорында Жир шарының һәр почмагында хезмәт ияләренең аерылгысыз «юлдашы», мөһим үзенчәлеге булып килгән.

**Жәмгыятьтә
социаль
тигезсезлек
турында
теорияләр**

Ләкин борынгы заман галимнәре социаль тигезсезлекне жәмгыять өчен табигый, ул Алла тарафыннан бирелгән дип санаганнар. Жәмгыятьтәге тигезсезлекне антик чор галимнәре дә күрмәгәннәр, әлбәттә. Платон милек ягыннан бер-берсенә каршы төркемнәрне «катлау» («сословие») дип атаган. Үзенең «Дәүләт» дигән хезмәтендә ул «ике шәһәр» кешеләренең бер-берсенә дошманлык хисләре белән яшәүләре хакында яза. Ләкин Платон төрле катлауларның каршылыгын юк итү турында түгел, бәлки алар арасындагы мөнәсәбәтләрне тәртипкә салу хакында гына сүз алып барган. Платон үзенең «идеаль дәүләт»ендә жәмгыятьнең 3 катлаудан торуын күрә: философлар яки идарә итүчеләр; сакчылар (сугышчылар); игенчеләр һәм һөнәрчеләр. Ул: «Безнең һәркайсыбыз үзенчәлекле булып туа һәм билгеле эшләрне башкару өчен билгеләнә», — дип язган була (кара: Платон. Государство.— СПб, 1863). Платон колбиләүчелекне дә табигый күренеш дип санаган.

Аристотель дә шундый ук карашта тора. Ул: «Берәүләр — үзләренең табигатьләре белән ирекчеләр, икенчеләр — коллар; аларга шундый булу файдалы да, гадел дә», — дип язган (кара: Аристотель. Политика.— СПб, 1911). Дәрәс, Аристотель Платон карашын берәз «шомарта» төшкән. Ул колбиләүчеләрнең урта катлавын гына үз идеалына муафыйк күргән. Колбиләүчеләрнең иң югары катлавын ул турыдан-туры оятсызлыкта, азгынлыкта гаепли торган булган. Колбиләүчеләрнең түбән катлавын шулай ук мәгъкуль күрмәгән. Аристотель Борынгы Грециядәге демократик олигархик стройны ике капма-каршы көчләр көрәшенең нәтижәсе дип бәяләгән.

Урта гасырлар галимнәре дә сыйнфый каршылыклы чынбарлык Алла тарафыннан урнаштырылган, дигән карашта торганнар.

Гомумән, «сыйныфлар» төшенчәсе фәнни кулланышка Аурупа илләрендә капиталистик мөнәсәбәтләр урнаша башлаган чорда гына керә башлый. Мәсәлән, утопик коммунизм вәкиле француз галиме Жан Мелье (1664—1729), феодальстройны тәнкыйтьләп, ике капма-каршы сыйныф — байлар (жирбиләүчеләр, руханилар, банкирлар) һәм ярлылар (крестьяннар) турында болай дип язган: «Бер үк жәмгыятьтә әйтерсең лә ике раса яши: берсе берни дә эшләми, фәкать хозурлана һәм боерыклар гына бирә, икенчесе хезмәт итә, газап чигә һәм буйсынып яши» (кара: *Волгин В.П.* Французский утопический коммунизм.— М., 1960.— С. 28).

Шул чорның кайбер галимнәре капма-каршы сыйныфларның барлыкка килү сәбәпләренә төшенергә омтылалар. Франция галиме Габриель Мабли (1709—1785): «Милек безне ике сыйныфка — байларга һәм ярлыларга бүлә», — дип яза (кара: *Мабли Г.* Избр. произведения.— М.—Л., 1950.— С. 109—110). Мабли, — дворян гаиләсендә туып үскән булуына карамастан, утопик коммунизм идеяләре белән яшәгән галим. Аның фикеренчә, жәмгыять белән идарә итү хокукы халыкка бирелергә тиеш. Ул жәмгыятьнең революцион үзгәрешләрен аклап чыга.

XVIII гасыр уртасында сыйныфлар тәгълиматын эшкәртүдә тагын бер мөһим адым ясала. Француз табибы һәм икътисадчысы Франсуа Кенэ (1694—1774) капиталның чыганагы сәүдә өлкәсендә түгел, ә житештерү өлкәсендә булуын күрсәтә. Бу тәгъбир инглиз икътисадчылары Адам Смит (1723—1790) белән Давид Рикардога (1772—1823) капиталның анатомиясен фәнни танып белүгә юл ача. А. Смит, беренче булып, сыйныфларны традицион рәвештә «байлар»га һәм «ярлылар»га бүлеп түгел, ә конкрет шәкелдә аңлатуга килә. Ул үзе яшәгән чорда жирбиләүчеләр, капиталистлар һәм эшчеләр сыйныфларының барлыгын исбатлый. А. Смит үзенә хәтле сер булып йөргән хакыйкәтне ача. Керемнәр 3 формада яши (жирдән алына торган рента, хезмәт хакы һәм капиталдан алына торган табыш).

Д. Рикардо А. Смит карашлары нигезендә капитал табыш белән хезмәт хакы арасындагы каршылыкларны ача. Ләкин Смит белән Рикардо капиталистик житештерү ысулын «таби-

гый форма» дип раслыйлар, шунуң белән капиталистик ысул нигезендә барлыкка килә торган каршылыкларны фәнни аңлату дәрәжәсенә күтәрелә алмыйлар.

Сыйныфлар барлыкка килү мәсьәләсе Сыйныфлар барлыкка килү мәсьәләсе еллар дәвамында примитив рәвештә аңлатылып килә. Янәсе, алар Ходай Тәгалә тарафыннан яратылган, шунлыктан кешеләр үз язмышларына риза булып түзәргә генә тиешләр. Сыйныфларның барлыкка килүен аңлата торган теорияләр дә дәрәжәләтән ерак торганнар. Мәсәлән, Дюрингның «көчлөү» теориясе (аны Ф. Энгельс үзенә «Анти-Дюринг» хезмәтендә юкка чыгара). Чынлыкта исә, сыйныфлар — тарихи күренеш, алар жәмгыять үсеш процессында аның билгеле бер дәрәжәдә генә барлыкка киләләр. Белгечләрнең белдерүенә караганда, сыйныф жәмгыять планетабызның төрле регионнарында төрле чорларда туа. Мәсәлән, Нил, Евфрат һәм Тигр елгалары үзәнендә — б. э. к. 4—3 меңенче елларда, Һиндстан һәм Кытайда — б. э. к. 3—2 меңенче, Греция һәм Римда б. э. к. 1 меңенче елларда барлыкка килә (кара: БСЭ.— Т. 12.— М., 1973.— С. 281).

Сыйныфларның барлыкка килүе кешеләрнең житештерү процессында өстәмә продукт эшләп чыгара алу мөмкинлегенә бәйле. Өстәмә продукт житештерү хезмәт житештерүчәнлегенә югарырак басмага күтәрелүен күрсәтә. Житештерүдә өстәмә продукт барлыкка килә башлау кемнәргәдер (әйтик, кабилә һәм дин башлыкларына һ. б. затларга) аны үзләштерү, аңа хужа булу мөмкинлегенә бирә. Бу исә кешеләрнең милек ягыннан тигезсезлеген күтереп чыгара. Шулар рәвешле, хосусый милекчеләк һәм сыйныфлар барлыкка килә. Ф. Энгельс жәмгыятьтә буйсыну-буйсындыру (иерархик) мөнәсәбәтләре тууның ике юлын атай: 1) община эчендә изүче катлауның аерылып чыгуы, 2) общиналар арасында барган сугышлар нәтижәсендә эсерлеккә төшкән сугышчыларның кол ителүе. Алар бер-берсенә үрелеп барганнар. Нәтижәдә ыргык строеның харабәләре жирлегендә сыйныф жәмгыять барлыкка килә, ә сыйныфлар арасында үзара дошманлык мөнәсәбәтләре урнаша.

Шунысы игътибарга лаек: нинди генә регионда, нинди генә халык яшәгән жирдә булмасын, изүчеләр саны, изелүчеләр саны белән чагыштырганда, шактый ким булган. Моңа аңлавы читен түгел, көчләр һәрвакыт изүчеләр ягында

була. Төрле жирлөрдә, төрле дәверлөрдә алар һаман үзгәрми диярлек: хакимият, акча һәм корал. Шуның өстенә, изүчеләрне аклауга юнәлдерелгән идеология, изелүчеләрнең томаналыгы, түземлеге турында да әйтергә кирәк.

Сыйнфый көрәш теориясенең барлыкка килүе һәм үстерелүе Француз утопик коммунизмы вәкиле Гракх Бабёф (1760—1797) һәм француз тарихчысы Огюст Тьерри (1795—1856) сыйныфлар теориясен эшкәртүдә тагын бер мөһим адым ясыйлар. Алар сыйныфлар арасындагы көрәш чыганагын хосусый милектә күрәләр. Шунан чыгып, Бабёф хосусый милекне юк итү идеясен күтәрә. Ул — француз буржуаз революциясендә актив катнашучы шәхес. Берничә мәртәбә төрмәгә утыртыла, ниһаять үлем жәзасына хөкем ителә.

Сен-Симонның сәркатибә булган елларда (1814—1817) О. Тьерри аның йогынтысына эләгә, ләкин соңрак бөек утопист белән элемтәсен өзә. Тьерриниң карашлары кыюрак һәм кискенрәк. Аныча, тарихның субъекты — халык. Тарихи процессны ике сыйныфның (бер яктан, буржуазия һәм крестьяннар, икенче яктан, дворяннар һәм руханилар) көрәше тәшкил итә. Ләкин соңрак Тьерри үз карашларыннан ваз кичә. Шулай да К. Маркс Тьерриниң теоретик хезмәтләрен югары куя, галимне француз тарихы фәнендә «сыйнфый көрәш» идеясенең атасы дип бәяли.

Гомумән, Аурупаның икътисадчы һәм тарихчы галимнәре Маркска хәтле үк сыйныфлар арасындагы көрәшне таныган булсалар да, аны буржуазия сыйныфы мәнфәгатьләре күзлегеннән генә бәялиләр. Алар өчен сыйнфый көрәш — фәкать буржуазиянең дворяннар сыйныфы белән власть өчен барган көрәше генә. Француз буржуаз тарихчылары эшчеләр сыйныфының Аурупа илләрендә үсә барган ризасызлыгын, көрәшкә күтәрелүен күрмиләр диярлек. Аларның кайбер вәкилләре, мәсәлән, Франсуа Гизо (1787—1874), гомумән, реакцион эшлеклеләргә әвереләләр.

Сыйнфый көрәш хакында сүз барганда, Россия иҗтимагый фикерен искә алмый булмый. Биредә бигрәк тә А.И. Герцен белән Н. Г. Чернышевский карашларына игътибар итү сорала. Чернышевскийның Лондонга, «Колокол» журналы мөхәррире Герценга жибергән «Русьны балтасәнәккә чакырыгыз» дигән ялкынлы өндәмәсе күпләргә мәгълүм.

Ләкин Н. Г. Чернышевский, тарихи чиклэнгәнлек кичерү сәбәпле, үзенең сәяси өметләрен эшчеләр сыйныфына түгел, ә крестьяннары сыйныфына, крестьян революциясенә баглый.

Аурупада XIX гасырның уртасы эшчеләр хәрәкәтенең көчәюе белән характерлана башлый. Бу яңа чынбарлык ижтимагый фикер мәйданына пролетар революция вәкилләрен чыгара. Билгеле, аларның теоретик хезмәтләрендә сыйныфлар, сыйнфый көрәш мәсьәләләре төп урынны ала. Ләкин бу тарихи чорда (XIX гасыр уртасы) сыйнфый көрәш теориясе яңа сулыш алуға ирешкән була инде.

К. Маркс үзенең И. Вейдемейерга юллаган хатында (1852 ел, 5 март) болай дип яза: «Хәзерге җәмгыятьтә сыйныфларның булуын, шулай ук аларның бер-берсе белән көрәш алып баруын ачу да минем казанышым түгел. Буржуаз тарихчылар — сыйныфлар арасындагы көрәшнең тарихи үсешен, ә буржуаз икътисадчылар сыйныфларның икътисади анатомиясен миңа кадәр күп алдан язганнар инде. Минем тарафтан ачылган яңалык түбәндәгелә исбатлаудан тора: 1) сыйныфларның яшәеше фәкать җитештерү үсешенең билгеле тарихи фазалары белән генә бәйле, 2) сыйнфый көрәш зарури рәвештә пролетариат диктатурасына китерәчәк, 3) бу диктатура үз сыйныфларның юкка чыгуына һәм сыйныфларсыз җәмгыятькә баруда күчешне генә тәшкил итә» (кара: *Маркс К. и Энгельс Ф.* Соч.— Т. 28.— С. 427).

Маркстың **пролетариат диктатурасы** дигән теоретик тәгъбире — күп бәхәсләргә дучар булган парадигма. Бу төшенчәне ул беренче мәртәбә «Франциядә сыйнфый сугыш» хезмәтендә куллана (1850). Моның турыдан-туры сәбәбе — Франциядә 1848 елның июнь аенда эшчеләрнең революцион күтәрелешенең җиңелүендә. Франция эшчеләренең бу чыгышы Аурупа илләрендә хезмәт ияләре күтәрелешләренең иң югары ноктасын тәшкил итә. Эшчеләр Франция хөкүмәтенең провокациясенә (дәүләт мастерскойларын ябу нәтижәсендә 100 меңгә якын кеше эшсез кала) җавап рәвешендә Париж һәм Марсель шәһәрләрендә баррикадаларга чыгалар. Ләкин кораллы көчләргә каршы тора алмыйлар, җиңелүгә дучар булалар.

Франция пролетариатының бу күтәрелештә җиңелүенең төп сәбәбе — аның крестьян һәм вак буржуазия массалары йөзендә союзниклар таба алмавында. Тагын бер сәбәп Франция эшчеләренең милли буржуазиягә буш өметләр (иллюзия-

ләр) баглавында. Бу ике сәбәп эшчеләр киләчәк бәрелеш-ләрдә, милли буржуазиягә мөнәсәбәттә яшәп килгән буш өметләрдән ваз кичеп, властыны кыю рәвештә үз кулларына алырга һәм жәмгыятьтә үз диктатураларын урнаштырырга тиеш, дигән нәтижәгә китерә.

Марксистлар пролетариат диктатурасын вак буржуаз элементларның хөкүмәт белән килешергә, ә анархистларның дәүләтне гомумән юкка чыгарырга омтылуларына каршы юнәлдерүне күздә тоталар.

Париж коммунасы җиңелгәннән соң (1871), Маркс пролетариат диктатурасы идеясен кабат күтәрәп чыга. Үзенә «Гота (шәһәр исеме. — *Авт.*) программасына тәнкыйть» дигән хезмәтендә: «Капиталистик һәм коммунистик жәмгыять арасында беренчәсе икенчесенә революцион рәвештә әверелә торган дәвер ята. Бу дәвергә сәяси күчү дәвере дә туры килә; һәм шушы дәвернең дәүләте дә пролетариатның революцион диктатурасы гына булырга мөмкин», — ди (кара: Шунда ук. — Т. 19. — 27 б.).

Пролетар революциядән соң пролетариат диктатурасының зарури чара булуы турында Ленин үзенә «Дәүләт һәм революция» (1917) дигән хезмәтендә яза. Ул марксизм теориясен пролетариат диктатурасы тәгъбиреннән башка башына да сыйдыра алмый. «Кем дә кем сыйныфлар көрәшен тануны пролетариат диктатурасын тануга хәтле җиткерә — бары шул гына марксист», — дип яза ул (кара: Ленин В. И. ПСС. — Т. 33. — С. 34).

Күрәсең, Маркс (XIX гасырда) һәм Ленинның (XX гасыр башында Россия шартларында) социалистик революциянең җиңеп чыгуын күздә тотып, пролетариат диктатурасын зарури чара дип санаулары дөрес булган. Шул ук Россияне алырк. Әгәр дә 1917 елның октябрдә социалистик революциядән соң Россия илендә диктатура урнаштырылмаган булса, гражданнар сугышында җиңеп чыгу, илне индустриалаштыру, Бөек Ватан сугышында фашистлар Германиясен тармар итү, Аурупаны шушы коточкыч чумадан коткару, гомумән, дөньяда икенче (АКШтан соң) держава дәрәжәсенә ирешү мөмкин булыр идеме?.. Ёич юк. Моңы СССРның дуслары гына түгел, хәтта иң явыз дошманнары да танырга мәҗбүр булганнар иде инде.

Ләкин СССРда диктатура шартларында (аны «тоталитар режим дәүләте» дип бәяләделәр) шушы дәвер эчендә хата-

лар да булмады түгел. Шуларның иң зурысы — аерым кешеләргә, шулай ук аерым халыкларга карата һич акланмаган репрессиялар... Дөрес, бу афәт социалистик строй (диктатура, тоталитарлык) галәмәте генә түгел, бәлки Россия жәмгыятенен традиция рәвешендә шәкелләнгән менталитеты күрсәткече дә иде.

**Диктатура
проблемасына
бүгенге
карашлар**

Ләкин Маркс һәм Ленин заманнарында чыңлап торып зарури булган принцип XX гасырның икенче яртысында үзенә актуальлеген югалта башлады. Моңың берничә объектив һәм субъектив сәбәбе дә бар иде.

Беренчедән, Аурупа жәмәгәтчелегендә диктатураны (нинди генә сыйныфлар тарафыннан урнаштырылган булмасын) кабул итмәү хисләре уяна башлады. Бу, беренче чиратта, Германия белән Италиядә 20 нче еллардан 40 нчы еллар уртасына хәтле хакимлек иткән фашистлар партиясе диктатурасына бирелгән бәянең чагылышы иде. Әлбәттә, СССР-дагы диктатураны фашистлар Германиясендәге диктатурага тиңләү һич тә дөрес булмас иде. Ләкин диктатура бит... Димәк, шәхес ирегенә базыну, аны чикләү, аңа киртә кую дигән сүз. Икенче бөтендөнья сугышында фашизмны тулысынча тар-мар итү кешеләрдә күп нәрсәгә яңача карау ихтыяжы тудырды. Кешелеккә күп корбаннар китергән сугыштан соң һәр шәхес, һәр халык иркен сулыш ала башлауга сусаган иде.

Икенчедән, КПССның XX съездында СССР белән 30 ел дәвамында житәкчелек иткән И. В. Сталинның гаепләрен, бигрәк тә аның репрессиялар сәясәтен фаш итү үз илебездә генә түгел, башка илләрдәге революцион партияләр арасында да тетрәндергеч тәэсир тудырды, советлар илендәге диктатурага карата тискәре хисләр һәм уйлар барлыкка китерде.

Өченчедән, XX гасырның икенче яртысында алга киткән капиталистик илләрдә эшчеләр сыйныфының социаль хәле сизелерлек дәрәжәдә җиңеләйде. Биредә, башлыча, шул ук СССР дәүләтендә хезмәт ияләрен бушлай социаль тәмин итү һ. б. гуманитар ярдәм чараларының йогынтысы зур булды. Капиталистик илләр башында торучы хакимлек итүче төркемнәр беренче социалистик илнең социаль өлкәдәге казанышларын исәпкә алмый булдыра алмыйлар иде инде. Бу яктан караганда, КПСС оппонентларының берсе испан «евро-

коммунизм»ы лидеры Каррильоның фикерләре гыйбрәтле. Аның язуына караганда, СССР халкы Октябрь революциясенең башка илләргә күбрәк нәрсә бирүен аңламыйлар. Каррильо карашынча, Аурупа илләре эшчеләре «социализм бөтен Аурупада җиңүгә иреште» дип әйтә алалар. Ләкин «СССР-ның үзеннән башка» дигән өстәмә белән.

Көнбатыш илләрнең эшчеләр сыйныфы эчке үзгәрешләр (трансформация) кичерүгә юлыкты. Хезмәт ияләре, бигрәк тә эшче халкы, материал шартларның уңай якка үзгәрә төшүе нәтижәсендә властьларга, гомумән социаль-иқтисади стройга каршы булган сыйнфый импульсларын, революцион рухларын югалта башладылар.

Заманында В. И. Ленин эшчеләр сыйныфының капиталистик стройга каршы көрәшендә өч (иқтисади, сәяси һәм идеологик) форма барлыгын, сыйнфый көрәштә фәкать иқтисади максатларны гына күздә тотуның хәвефлелеген исбатлаган иде. Бу сәяси һәм идеологик яктан караганда чикләнгән тенденция марксизм фәнендә «экономизм» дип исемләнде. Әйтергә мөмкин, хәзерге шартларда Көнбатыш илләрдәге иқтимагый мөнәсәбәтләрдә бу тенденция доминанта ролен уйный башлады.

XX гасырның 50 нче еллары азагында Италия һәм Франция компартияләрендә «пролетариат диктатурасы» дигән тезиска карата тәнкыйть карашлары сизелә башлады. Моны искә алмый мөмкин түгел иде инде. Һәм 1961 елда КПСС-ның XXII съезды тарафыннан кабул ителгән Программада: «Пролетариат диктатурасы, социализмның тулы һәм соңгы нәтижәдә җиңүен тәмин итеп, үзенең тарихи миссиясен үтәде һәм эчке үсеше ягыннан зарурлыгын югалтты. Пролетариат диктатурасы дәүләте бөтенхалык дәүләтенә әверелде» дип теркәлдә (кара: Программа КПСС.— М., 1971.— С. 101).

КПСС Программасына әлеге төзәтмәне кертүнең ике яклы булуын искәртүгә кирәк. Әйе, СССРда социализм төзү процессында пролетариат диктатурасы үзенең зарурлыгын чыннан да югалтты диярлек. Ләкин бу — мәсьәләнең бер ягы гына әле. Аның икенче ягы шунда ки, безнең социалистик җәмгыятьтә диктатура бөтен халыкка түгел, бәлки партия-совет номенклатурасына гына күчкән булып чыкты.

Кешелек җәмгыятендә XX гасырның икенче яртысында барлыкка килгән социаль трансформацияләр аңа хәтле иҗат

ителгән теорияләрне, шул исәптән марксизмның сыйныфлар турындагы тәғълиматын да, юкка чыгара башлады кебек. Бу турыда нәрсә әйтеп була соң?

Әйе, марксистик теориянең кайбер тәғъбирләре хәзерге этапта үзенең актуальлеген югалтты. Шул ук пролетариат диктатурасы мәсьәләсен алыҗк. Хәзерге этапта аны күтәрәп чыгуның эволюцион һәм революцион процесска файдасы юк диярлек. Югарыда китерелгән дәлилләр белән беррәттән, тагын шунысын да әйтергә кирәк: Көнбатыш илләрдә барлыкка килгән тәғълиматлар, шул исәптән жәмгыятьнең «урта катлаулары», «урта сыйныфы» дигән теорияләр, эшчеләр сыйныфының революцион хәрәкәттән читтә булуын дәлилләргә алыналар. Һәм бу юнәлештә алып барылган сәяси пропаганда аерым нәтижәләргә дә ирешми түгел (жәмгыятьнең социаль структурасы проблемасына багышланган хәзерге теоретик концепцияләргә дәреслекнең алдагы битләрендә махсус тукталабыз).

Ә шулай да марксизмның сыйныфлар теориясе ни дәрәжәдә фәнни, ни дәрәжәдә ул башка, бүгенге көндә аңа каршы торучы теорияләр белән ярышырлык та, ни дәрәжәдә объектив реальлекне дөрес чагылдыра алырлык?

Бу сорауларга җавап бирү өчен, башлыча, социаль сыйныф феноменының эчке асылын, аның төп сыйфатларын танып белү таләп ителә.

Социаль
сыйныф-
ларның төп
билгеләре

В. И. Ленин үзенең «Бөек башлангыч» мәкаләсендә социаль сыйныфларның төп хасиятләрен билгели. Алар, ягъни сыйныфлар, кешеләрнең зур төркемнәре буларак, бер-берсеннән түбәндәге сыйфатлар белән аерылалар:

1) иҗтимагый җитештерү системасында биләгән **урыннары**; 2) җитештерү чараларына булган **мөнәсәбәтләре**; 3) хезмәтне оештырудагы **рольләре**; 4) жәмгыять байлыгыннан үзләштергән өлешләрне нинди **ысуллар** белән алулары һәм ул өлешләрнең күләмнәре буенча (кара: *Ленин В. И. ПСС.* — Т. 39. — С. 15).

Шушы билгеләмә (аерым алганда, анда күрсәтелгән беренче сыйфат буенча) сыйныфларны ике төргә — төп сыйныфлар һәм төп булмаган сыйныфларга бүлеп була. **Төп сыйныфлар** конкрет жәмгыятьнең төп җитештерү ысулы белән бәйле булалар. Мәсәлән, колбиләүчелек жәмгыятендә — коллар һәм колбиләүчеләр; феодал жәмгыяте — крепостной крестьян-

нар һәм дворяннар, алпавытлар; капиталистик жәмгыятьтә — эшчеләр һәм капиталистлар; социалистик жәмгыятьтә — эшчеләр һәм крестьяннар.

Калган сыйныфлар (әйттик, феодаль жәмгыятьтә — һөнәрчеләр һәм формалашып килә торган буржуа; капиталистик жәмгыятьтә — крестьяннар һәм дворяннар һ. б.) төп булмаган сыйныфларны тәшкил итәләр. Аларның хезмәте үзләре яшәгән жәмгыятьнең төп булмаган житештерү ысулы белән бәйлә була. Мәсәлән, феодаль жәмгыятьтә формалаша башлаган буржуаз житештерү ысулы төп ысул булып өлгөрмәгән әле, ә капиталистик жәмгыятьтә крестьяннар һәм алпавытлар эшчәнлегендәге ысул әһәмиятен жуйган инде.

Гомумән, сыйныфларны бүлеп, дифференциацияләп гәмәл итүдә шартлылык та юк түгел. Һәр жәмгыять структурасында күчешле (төп сыйныфтан төп булмаган сыйныфка күчеп баручы, һәм киресенчә) сыйныфлар да була. Шунның өстенә, сыйныф категориясенә фәкәть житештерү өлкәсендә хәрәкәт итүче катлаулар гына кертелә. Әйттик, интеллигенция сыйныф дип саналмый, ул, янәсе, социаль катлау гына. Ләкин интеллигенция үзе дә төрле төркемнәрдән тора. Мәсәлән, гуманитар фәннәр өлкәсендә хезмәт куючылар жәмгыятьнең житештерү процессы белән турыдан-туры бәйлә түгел. Ләкин инженерлар, техниклар (интеллигенция вәкилләре буларак) житештерү процессында катнашмыйлармы?.. Әлбәттә катнашалар. Ул вакытта нишләп соң без аларны сыйныф дип бәяли алмыйбыз?.. Биредә (сыйныфлар теориясен эшкәртүдә) очы-очка ялганмаган моментлар бар әле. Ләкин югарыда күрсәтелгән төп положениеләр шик астына алынырлык түгел.

Эчке составлары ягыннан социаль сыйныфлар бер төрле генә булмыйлар. Мәсәлән, Борынгы Грециядә шул ук колбиләүчеләр аристократларга һәм демократларга аерылганнар. Һәр сыйныф эчендә төрле катлаулар була. Әйттик, капиталист белән капиталист, шулай ук эшче белән эшче, галим белән галим, артист белән артист арасында керемнәре ягыннан зур аермалыклар күзәтергә була.

Тагын бер үзенчәлек. Төрле сыйныфларның жәмгыятьтәге өлешләре үзгәрүчән тенденция тәшкил итә. Соңгы йөзъеллык күрсәткәнчә, барлык хезмәт ияләре составында крестьяннар сыйныфының өлеше кими, эшчеләр һәм техник интеллигенциянең өлеше арта бара. Мәсәлән, АКШта 1870 елда сәнагать

өлкәсендәге эшчеләрнең өлеше авыл хужалыгы өлкәсендәге эшчеләрнең (крестьяннарның) өлешенә тигез булса, 1960 елда бу күрсәткеч 16:1 нисбәтенә җитә (БСЭ.— Т. 12.— М., 1973.— С. 281). Россиядә 1913 елда сәнагать өлкәсендәге эшчеләрнең өлеше белән авыл хужалыгы өлкәсендәге эшчеләр (крестьяннар) өлешенә нисбәте 1:4,5 булса, 1976 елда (СССР-да) нисбәт киресенчәгә (3,8 : 1) үзгәрә (БСЭ.— Т. 24, II.— М., 1977.— С. 16). Төп тенденция авыл хужалыгы өлкәсендәге эшчеләренә өлеше елдан-ел кими, сәнагать өлкәсендәгеләренә өлеше үсә барудан гыйбарәт.

Тагын бер үзенчәлекле момент. Сәнагать һәм фән-техника үсеше ягыннан алга киткән илләрдә җитештерү өлкәсендә катнашучы кешеләрнең өлеше кими барса, җитештерү өлкәсеннән тыш өлкәдәге хезмәт ияләренә өлеше арта бара. Мәсәлән, 2000 елга җитештерү өлкәсеннән тыш өлкәдәге хезмәт ияләренә өлеше Франциядә — 65, АКШта — 70, Англиядә 75 процентка җитә (Диалог.— 2001.— № 5.— С. 26).

Социаль сыйныфларның төп сыйфатлары турында сүз булган иде. Ләкин сыйныфлар, гомумән алганда, үзләренә психологияләре, ихтыяжлары һәм мәнфәгатьләре белән дә характерланалар. Сыйныфларның берләшүендә зур роль аларның социаль мәнфәгатьләренә туры килә. Сыйныфлар арасындагы көрәш, башлыча, әнә шушы социаль мәнфәгатьләренә төрле, хәтта капма-каршы булуына бәйләнгән.

XX гасырның 90 нчы елларында безнең иҗтимагый фәннәр өлкәсендә сыйныфый көрәш темасы ничектер арткарак чигерелде. Әйтерсез лә ул кем тарафыннан барлыкка китерелгән уйдорма гына, шунлыктан аның теоретик әһәмияте дә юк.

Бу позицияне бер генә сәбәп белән аңлатып була: биредә хәзерге заман Көнбатыш илләр тәгълиматларының йогынтысы ярылып ята. XX гасырның икенче яртысында туган теорияләр буенча, хәзерге цивилизациялә жәмгыять өчен сыйныфый каршылыктар хас түгел, идеологияләренә дә сүнәп баруы характерлы. Билгеле булганча, бүгенге көндә күп кенә Россия белгечләре, элеккеге (совет заманындагы) социаль-сәяси позицияләрен капма-каршы позициягә алыштырып, бөтенләй башка юнәлештә «фикерли» башладылар. Нәкъ хәзерге заман Көнбатыш илләр белгечләредәй... Югыйсә Россия үзе генә дә сыйныфый каршылыктарның югары ноктасын гәүләндерүдә жанлы мисал булып торадыр.

Сыйнфый каршылыклар һәм төрле сыйныфлар арасындагы көрәш кешелек тарихының һәр дәверендә чагылып килде.

Сыйнфый көрәш жәмгыять үсешенен даими юлдашыгына түгел, ул — аның үсеш чыганагы да. Болай дип әйтү жәмгыятьнең үсеше, алга барышы өчен башка чыганаclar юк дигән сүз түгел. Төп чыганаk материалъ житештерү өлкәсендә. Сыйнфый көрәш исә — энә шул житештерү өлкәсендәге чыганаkның бер чагылышы. Каршылыклар рухи өлкәдә дә бар, һәм жәмгыятьнең үсеше өчен аларның да әһәмияте зур. Жәмгыять структурасының житештерү өлкәсеннән гайре башка өлкәләрендәге каршылыклар вакыты-вакыты белән басылып яисә томаланып торырга мөмкин. Ләкин аларны, нигездә, инкяр итү яисә яшереп калдырырга тырышу диалектика кануннарының мантийгына каршы тору булып иде. Инде шунысын да истән чыгарырга ярамый: әгәр дә Көнбатыш илләрдә хәзерге этапта сыйнфый каршылыклар йомшарган икән, шул ук илләрнең үткәннән, аларның бүгенге тормышын узган этаплардагы кискен сыйнфый бәрелешләрнең нәтижәсе дип карарга туры килмимени?

Ә бүгенге жәмгыять һәр яктан уңышка ирешкән, тук «алтын миллиард» кысасына кергән илләрдән генә торамы? Ә калган илләр? Әйтик, Көнъяк Америка, Африка, Азия илләрендәге сыйнфый бәрелешләр?.. Аларның туктаганы да юк. Кызганычка каршы, бүгенге көндә ижтимагый фәннәр өлкәсендә нәкъ менә шушы «алтын миллиард» илләре галимнәре тон биреп тора бит.

Сыйнфый каршылыклар, сыйнфый көрәш дәвам итә. Бүгенге көндә ул элеккечә өч формада чагыла. Алар жәмгыятьнең икътисади, сәяси һәм идеология өлкәләрендә хәрәкәт итәләр. Теге яки бу илдә, аның теге яки бу этабында әлеге формаларның берәрсе өстенлек алырга, теге яки бу этапта барысы бергә хәрәкәт итә башларга да мөмкин. Ул көрәш, үзеннән-үзе барлыкка килеп, «көтмәгәндә», «шартлау» характерында да булырга мөмкин.

Шулай да капиталистик жәмгыятьнең алдынгы илләрендә хезмәт ияләренең социаль хәле югарырак басмага күтәрелде. Моның сәбәпләре дә мәгълүм. XX гасырда куерып киткән сыйнфый бәрелешләр, киң күләмле революцион вакыйгалар капиталистик илләрдә хакимлек итүче көчләрне социаль сәясәтләрен үзгәртәргә мәжбүр итте. Хәзерге этапта

Аурупа һәм Төньяк Америка илләрендә эшчеләр һәм интеллигенция, Россиядәге белән чагыштырганда, хезмәт хакын шактый күбрәк алуға ирештеләр.

Көнбатыш галимнәренң теорияләре Көнбатыш галимнәре моны планетабызда бара торган глобальләну процессы белән аңлатырга тырышалар. Бу процессны информатика казанышлары, дәүләтара мәйданнарның («транснациональные пространства»), капитал туплау өчен җайланган зоналарның («оффшорные зоны») һ. б. шушындый халыкара, дәүләтара институтларның хәрәкәт итә башлавы белән бәйлиләр. Әлеге процессларның нәтижәләрен җентекләбрәк өйрәнү сорала. Ләкин алар җәмгыятьнең социаль структурасы, сыйныфый мөнәсәбәتلәр проблемаларын көн тәртибеннән алып ташлый алмыйлар.

Һәм Көнбатышта бу проблемалар буенча хезмәтләр дә бөтенләй үк язылмый түгел. Алар, әлбәттә, төрле. Ләкин аларның барысына да хас уртақ сыйфатлар да бар. Мәсәлән, алар хәзерге җәмгыятьтә кешеләрнең зур социаль төркемнәргә тупланып хәрәкәт итүен шик астына куялар. Көнбатыш илләр галимнәре карашынча, хәзерге җәмгыять,— оешкан система булудан бигрәк, хаос хәлендә хәрәкәт итә торган күренеш. Аларча, җәмгыять структурасын тәшкил итүче төркемнәргә «сыйныфлар» дип атау урынына «социаль катлаулар» дип атау дәрәжә булып.

Бу караш бөтенләй үк яңа түгел, аны заманында атаклы немец философы һәм социологы М. Вебер игълан иткән идеиндә. Аны **социаль стратификация** теориясенә башлап җибәрүчәсе дип саныйлар (М. Вебер концепцияләренә белешмә дәрәжәлекнең беренче китабында урын алды).

XX гасырда бу юнәлешне дәвам иттерүчеләр арасында француз философы Р. Аронны атап була. Бу юнәлеш АКШта хәзерге этапта да яшәп килә.

Социаль стратификация теориясенә төп моментлары түбәндәгеләрдән гыйбарәт: 1) хәзерге җәмгыять ике антагонистик сыйныфка бүленми; 2) сыйныфлар урынында катлаулар (стратлар) хәрәкәт итә; алар күп санлы (төрле авторлар төрле сандагы катлауларны атыйлар); кешеләр бер катлаудан икенче катлауга күчә алалар, шунлыктан катлаулар үзләре дә шартлы рәвештә генә яшиләр (бу караш **социаль мобильлек** концепциясен гәүдәләндерә); 3) төп момент рәвешендә «урта сыйныф» концепциясе игълан ителә.

Көнбатышның кайбер галимнәре карашынча, алдынгы капиталистик илләрдә хәзер «урта сыйныф» жәмгыять эгъзаларының күпчелеген тәшкил итә, һәм бу хәл Көнбатыш илләрнең социаль стабильлеген, иминлеген тәэмин итә. «Урта сыйныф» Көнбатыш өчен үзенә күрә визит карточкасына әверелде. Көнбатыш галимнәренең мантийгы шул: әгәр дә жәмгыятьнең күпчелеген «урта сыйныф» тәшкил итә икән, бу жәмгыять социаль каршылыктарны белми булып чыга.

Болай фикер йөртүнең мәгънәсе юк түгел кебек. Чыннан да, дәүләттә тудырылган шартлар шушы дәүләт кешеләренең күпчелеген канәгатьләндерә ала икән, бу дәүләт, гомумән, гаделлек принципларында төзелгән булып чыга. Ул дәүләтнең социаль-иқътисади строе да камил һәм гадел дигән сүз. Әгәр дә шулай икән, нишләп инде Россия жәмгыятенә «сыйныфлар каршылыгы», «сыйныфый көрәш» дигән концепцияләр белән баш чуалтып торырга? Тотарга да, АКШның «урта сыйныф» концепциясен тулысынча кабул итеп, сәси кыйбланы энә шушы урта сыйныфны булдыруда күрә башларга. Ул вакытта жәмгыятебез дә иркен сулыш ала башлаячак, анда бернинди ризасызлыкка, конфликтларга урын калмаячак...

Нәкъ менә шуны, Россиядә дә «урта сыйныф»ка таянып эш итәргә кирәк дигән теорияне, базар мөнәсәбәтләре идеологлары алга куя башладылар да.

Әмма Россиядә бу теорияне тормышка ашырырга мөмкинме соң?

Моңы аңлау өчен берничә моментны истә тотарга кирәк.

Беренчедән, «урта сыйныф», АКШ галимнәренчә, үзенең житештерү чараларына булган мөнәсәбәте буенча түгел, бәлки керемнәр күләме буенча аерыла. Һәм бу («сыйныф» дип аталган) төркемгә турыдан-туры житештерү өлкәсендә эшләүчеләр генә түгел, бәлки укытучылар, табиблар, журналистлар, сәнгать әһелләре һ. б. өлкәдә хезмәт итүче белгечләр дә керә.

Методологик якны алганда, бу — үзе бер чатаклык. Эш шунда ки, керемнәр күләме үзе, кагыйдә буларак, тагын да мөһимрәк, хәлиткеч факторга бәйле. Ул да булса, кешеләрнең житештерү чараларына булган мөнәсәбәтенә. Һәрхәлдә, бу факторны читтә калдыру нигезсез булып иде.

Икенчедән, Россия хөкүмәте заказы буенча эшләүче идеологлар, «урта сыйныф»ның абруен күккә күтәрергә тыры-

шып, аны шул ук АКШта житештерү өлкөсөндө «төп көч» дип ышандырырга тырышалар. Чынлыкта исэ һич алай түгел. АКШта (шулай ук башка алга киткән индустриаль һәм постиндустриаль иллөрдө) житештерелә торган продукциянең төп өлөшөн «урта сыйныф» түгел, бәлки гигант масштабтагы корпорацияләр бирә. Россия карынында шәкелләнә торган «урта сыйныф»ның житештерү өлкөсөндөгө өлөшө дә шул чамада булачак.

Өченчедән, АКШта шәкеллөнгән «урта сыйныф» кешелөренең айлык кереме, академик Н. Римашевская күрсөтүенчә, 6—12 мең доллар чамасы исөплөнә (кара: Известия.— 1998.— 28 апр.). Россия валютасына күчөргөндө, ул аена 200—400 мең сум булып чыга. Россиядә шушы ук категориядөгө хөзмөт иялөренең айлык кереме 90 доллар (3000 сум) гына. Димәк, аларның керем ягын алганда, Россиядөгө «урта сыйныф» вәкиллөрен АКШтагы «урта сыйныф» вәкиллөре белән бер рөткә куеп гамәл итү үзен һич тә аклый алмый. Шуннан чыгып, Россиядөгө «урта сыйныф»ны шундагы социаль-иктисади стройның төп таянычы дип тә санап булмый*.

Лөкин югарыда китерелгән фактлар АКШның һәр яктан да гадел жәмгыять икәнлеген исбат итүгә нигөз түгел. Соңгы

* Югарыда әйтелгән фикерлөргә мөнөсәбәттә берничә сөрау туа.

Беренчө сөрау: Россиядә айлык керемнөре ягыннан АКШ белән тиңләшерлек хөзмөткөрләр бармы?.. Рәсми статистика буенча, Россиядә иң зур хөзмөт хакы хакими катлау (идарә итүчө элита) кешелөренә туры килә. Мәсәлән, РФ министрлары, РФ Дәүләт Думасы рәисө һәм Федерация Советы рәисө, премьер-министр һәм РФ президентының айлык хөзмөт хакы 50—70 мең сум дип билгелөнгән. Бу — фөкәть рәсми рөвөштә белдерелгән мәгълүмат кына (рәсми булмаган мәгълүматлар, әлбәттә, шактый зуррак саннар белән характерлана). Шул ук вакытта аерым олигархларның айлык кереме 700—800 мең дип исөплөнә (кара: Сов. Россия.— 2002.— 18 июля).

Икенчө сөрау: шушындый зур хөзмөт хакы алучы кешеләр хөзөргө Россия жәмгыятө структурасының нинди өлөшөн тәшкит итөләр, һәм алар бүгөн Россиянең «урта сыйныф»ы дип исөплөнә алалармы?.. Жавап шөбһөсөз: бүгөнгө көндә Россия жәмгыятө структурасында аларның өлөшө бик кечкөнә, һәм бу төркөм (АКШ галимнөре тарафыннан билгелөнгән критерийлар буенча) «урта сыйныф» дип карала алмый. Россия жәмгыятөнен күпчөлөгөн тәшкит итүчө хөзмөт иялөренең (аларны шартлы рөвөштә «урта сыйныф» катлавы дип карап булыр иде әлө) айлык кереме идарә итүчө катлау һәм олигархлар катлавы вәкиллөренең айлык керемөннән 25—400 мөртәбә кимрөк.

ике дистә ел эчендә Жңир шарында бара торган глобальләну процессы АҚШ жәмгыятендәге социаль полярлашуны тагын да югарырак дәрәжәгә күтәрде. Мәсәлән, АҚШта иң аз керемле 10 процент кешеләр белән иң күп керемле 10 процент кешеләр арасындагы аерма жңир белән күк арасы. 1982 елны АҚШта 18 миллиардер саналган булса, 1998 елда аларның саны 170 кә жңиткән (Философские науки.— М., 2001.— № 1.— С. 19).

Күп кенә башка илләрдә дә хезмәт ияләренең хәле «алтын миллиард» илләрендәгечә түгел. БМО мәгълүматлары буенча, 1960 елда 20 процент иң бай кешеләр кереме белән 20 процент иң ярлы кешеләр кеременең нисбәте 30 : 1 булган булса, XX гасыр азагына әлегә нисбәт 78:1 тәшкил иткән (Философские науки.— М., 2001.— № 1.— С. 19).

Көнчыгыш Азиядә 1997—1999 еллар эчендә абсолют ярлыларның саны 40 миллионнан 100 миллионга хәтле үскән.

Димәк, бүгенге жәмгыятьнең төрле социаль сыйныфларга бүленгәнлегә — реаль факт. Алар арасындагы каршылык —

Күренә ки, Россиядә урта катлау хезмәт ияләренең айлык кереме АҚШ дәүләтендәге «урта сыйныф» вәкилләренең айлык керемәннән бер сүзсез калыша. Хәзерге этаптагы Россия шушы чиксез аерманы юк итә яисә, һич булмаганда, киметә аламы?... Киметә ала. Мондый тәкъдимнәр булды. Шуларның берсе (һич кенә дә «бердәнбере» түгел) — билгеле шартларда баеп калган олигархларның, шулай ук башка жңинаятьчел әһелләрнең чит ил банкларына күчерелгән салымнарын дәүләт һәм халык карамагына кайтару. Ләкин барлыкка килгән аерманы бөтенләй юк итү хәзерге этапта реаль түгел. Монның сәбәбе түбәндәгедән гыйбарәт.

Югарыда әйтелгәнчә, АҚШ халкы «алтын миллиард» категориясенә керә. Монның сәбәбе нидә? Нишләп соң АҚШта шулай да, бездә (ягъни Россиядә) бөтенләй башкача?... Монның сәбәпләре күп, һәм төрле. Биредә шуны гына әйтеп үтәсе килә: АҚШ валютасы (доллар) ничә дистә еллар дәвамында инде алтын белән бер эквивалентта йөри, гәрчә дөньяның төрле илләрендә кулланышта йөргән долларлар суммасы АҚШның алтын запасы белән бары тик 4 процентка гына тәэмин ителә. Мондый хәл дәүләтнең банкротлыгын күрсәтә. Ләкин бу — теориядә шулай. Практикада — гаять зур гаделсезлек. Ләкин бу гаделсезлекне, хәтта абсурд хәлне үзгәртү реаль түгел инде. АҚШ «долларлар» дип атала торган кәгазьләр массасын тагын да үстерә ала (һәм бу үстерү АҚШның алтын запасын арттыру белән бер булачак). Шушы долларлар массасына АҚШ чит илләрдән теләсә нинди һәм теләсә күпме кыйммәтләр китерә ала. Һәм бу практик рельсларга салынган инде. Шуннан чыгып, АҚШтагы хезмәт хакының чагыштырмача зур булуына гажәпләнергә урын калмый кебек.

шулай ук уйдырма түгел, бәлки социаль чынбарлыкның объектив үзенчәлегә. Димәк, сыйныфлар арасындагы көрәш тә төрле регионнарда төрле формада һәм төрле кискенлектә хәрәкәт итә торган процесс дигән сүз.

2. ЭТНИК СТРУКТУРА

Этнослар дип кешеләрнең тарихи һәм тотрыклы рәвештә барлыкка килгән төркемнәре — кабилә, милләт элгәре («народность»), милләт атала. Белгечләрнең мәгълүматларына караганда, хәзерге заманда Җир шарында 2000 нән артык этник төркем яши. Әлбәттә, алар бер-берсеннән сан, икътисади, мәдәни үсеш һ. б. яклары белән шактый аерылалар. Ләкин һәр этнос өчен ике сыйфатның: уртак территория һәм уртак телнең булуы характерлы.

Кешеләр яши торган табигать даирәсе, шушы кешеләрнең хужалык алып бару үзенчәлекләре һәм, гомумән, кешеләрнең материал яшәү шартлары аларның көнкүрешендә, рухи мәдәниятләрендә, психологияләрендә үзенчәлекле сыйфатлар формалаштыра. Этносның рухи тормышында аның этник үзәге зур әһәмияткә ия булып тора.

Этносларның килеп чыгуы фәндә этногенез дип атала. Тарихи рәвештә барлыкка килгән этнос, социаль күренеш буларак, җәмгыятьнең структур элементын тәшкил итә. Этнос вәкилләренең, кагыйдә буларак, өйләнешүләре, үзләренең тел, йола, мәдәният һ. б. этник элементларын буыннан буынга тапшырып яшәүләре нәтижәсендә һәр этносның үзен саклап килүе һәм кабат «житештерүе» тәмин ителә. Әлбәттә, этник төркемнәрнең тормышы давам итүдә социаль даирәнең роле гаять зур, ләкин биредә биологик факторның әһәмиятен дә танымый булмый. Югыйсә бер үк этнос вәкилләренең тышкы охшашлыгын ничек аңлатырга кирәк?..

Югарыда әйтелгәнчә, этнос берничә төрдә гәүдәләнә.

Этносларның төрләре:	Этносларның башлангыч төре кабилә дип атала.
Ыру,	Кабилә берничә (кайвакыт дистәләрдә) ыру-
кабилә һәм	ның кушылуы нәтижәсендә барлыкка килә.
милләт элгәре	Ыру өчен аның вәкилләренең бер ата-бабадан
	булуы характерлы. Ыру составындагы ирләр белән хатын-

кызларга өйлөнөшү (экзогамия) тыела торган булган. Шун-
лыктан ыруларның кабилэлэргә оешуы объектив ихтыяж
тәшкил иткән. Ыру борынгы ижтимагый-икътисади фор-
мациянең (Морган классификациясе белән алганда, «кыр-
гый жәмгыятьнең») башлангыч ячәясе булган. Шуңа күрә
ул замандагы жәмгыять тә ыруглык жәмгыятье дип атала.
Ыруглык, бер яктан караганда, сыйнфый жәмгыять элгә-
ре булса, икенче яктан, югарыда әйтелгәнчә, беренче этник
төркем — кабилә структурасын тәшкил итә торган ячәя
булган.

Кабилә, этник төркем буларак, ыру белән бер чорда бар-
лыкка килгән дип әйтергә була, чөнки экзогамия принцибы
кешеләргә ыру төркемнәре дәрәжәсендә генә калырга мөм-
кинлек бирмәгән. Кабилә, берничә ыруны үзәндә туплаучы
төркем буларак, шул ук туганлык, кан-кардәшлек нигезен-
дә оешкан этносны гәүдәләндергән. Ләкин кабиләнең сый-
фатлары һәм функцияләре ыруныкы белән чагыштырганда
киңрәк һәм катлаулырак. Кабиләгә конкрет территория,
формалашкан тел, йолалар, бергә ауга йөрү, бергәләп читтән
кылынган баскынлык актларына каршы тору, хәтта ұзаң эле-
ментлары да хас. Кабиләләр тормышын XIX гасырда Швей-
цария тарихчысы И. Бахофен һәм Америка галиме Л. Морган
жентекләп өйрәнәләр һәм шуның нигезендә үзләренәң атак-
лы хезмәтләрен дөньяга чыгаралар. Кабиләләр тормышы,
аларның яшәеш нормалары, йолалары турында жылы хисләр
белән сугарылган әсәрләрен күренекле язучы Фенимор Купер
да калдырган.

Шунысы да игътибарга лаек: ыру белән кабилә — кешелек
үсешенәң түбән баскычын тәшкил итүче төркемнәр (алар
Жир шарының кайбер регионнарында, мәсәлән, Африкада,
Азиянең кайбер утрауларында хәзерге чорда да яшиләр әле).
Алар үзләрендә потенциал рәвештә тарихның житлеккән
этапнарын характерлый торган социаль институтнарын туп-
лый торган булганнар. Кешеләр кыргыйлык чорында парлы
гайләне белми яшәгәннәр. Хатын-кызлар белән ирләр ара-
сындагы женси мөнәсәбәтләр төркемчел («групповой брак»)
характерда булган. Ләкин бу төркемчел, тәртипсез женси
мөнәсәбәтләр потенциал рәвештә парлы гайлә яралгысын
туплаган, һәм жәмгыять үсешә нәтижәсендә ул реаль гәүдә-
ләнеш тапкан.

Ыру һәм кабилә социаль сыйныфларны да белми яшәгән. Житештерү көчләренең үсеше нәтижәсендә (өстәмә продукт житештерү мөмкинлегенә белән) хосусый милек һәм сыйныфлар барлыкка килгән.

Ыру белән кабилә дәүләт институты белән дә таныш булмаганнар. Дәүләт функцияләре (идарә итү, үзе били торган территорияне саклау, яшә буынны тәрбияләү һ. б.) ыру белән кабилә тарафыннан башкарылган. Жәмгыятьнең давамлы үсеше (калма-каршы сыйныфлар барлыкка килү белән) дәүләт институтын тудырган.

Ниһаять, ыру белән кабилә нигезендә башта милләт элгәре («народность»), соңрак (буржуаз мөнәсәбәتلәр урнаша башлау белән) милләт барлыкка килгән.

Милләт элгәре — кешеләрнең уртак территориядә, тел, мәдәният һәм икътисади элементларның яралгыларын туплап тарихи барлыкка килгән социаль-этник төркеме.

Милләт элгәре, кагыйдә буларак, берничә кабиләнең җыелмасын тәшкил итә. Асылда, ул — кабиләләр союзы. Ләкин милләт элгәре, социаль житлегү ягыннан, аерым кабиләдән өстен тора.

Беренчедән, милләт элгәре өчен кан-кардәшлек сыйфаты хас түгел, чөнки союзны тәшкил итүче кабиләләр союз структурасына керү белән үзләре дә җитди үзгәрешләргә дучар булалар. Алар милләт элгәре составына керүгә, үзләрнен мәстәкыйльлекләрен югалтып, яңа этник төркем, ягъни милләт элгәре составында эреп югалырга мәҗбүр булалар. Дөрес, аларның аерым үзенчәлекләре (диалект, төрле йолалар һ. б.) сакланып калырга да мөмкин. Ләкин, кагыйдә буларак, этник союз составына кергән кабиләләр арасында кайсыдыр кабилә күп яктан өстен булырга, шушы союзның үзәген тәшкил итәргә мөмкин.

Милләт элгәре жәмгыять үсешенен феодализм басмасына тиң социаль-этник төркем дип санала. Дөрес, кайбер милләт элгәреләре, мәсәлән борынгы эллин, борынгы мисыр социаль-этник төркемнәре, колбиләүчелек чорында ук оеша башлаганнар. Шулай да Аурупа регионнарындагы күпчелек милләт элгәреләре феодализм мөнәсәбәтләре шартларында бергә оеша башлыйлар. Мәсәлән, борынгы рус, шулай ук поляк милләте элгәреләре төрле территорияләрдә славян кабиләләрнен кушылуы нәтижәсендә барлыкка киләләр; немец милләте элгәре төрле герман кабиләләре (баварлар, алманнар һ. б.)

кушылудан туа (кара: Философская энциклопедия.— Т. 3.— М., 1964.— С. 545). Татар этносына килгәндә, галимнәр арасында аның тууы хакында бердәм фикернең булганы юк әле. «Татары» дигән китап авторларының фикере буенча, бу турыда бүгенге көндә өч төрле теоретик концепция бар. Беренчесен алар — «болгар-татар», икенчесен — «татар-монгол», өченчесен «төрки-татар» теориясе дип атыйлар (кара: Татары.— М., 2001.— С. 43).

Милләт элгәре җәмгыятьнең төрле социаль басмаларында төрле сыйфатлар белән характерланырга мөмкин. Мәсәлән, колбиләүчелек чорында оешкан милләт элгәре бер хасиятләргә ия булса, капиталистик җәмгыять шартларында икенче хасиятләргә йөртә, ә социалистик җәмгыятьтә ул аеруча җитди үзгәрешләр кичерә. Ләкин уртақ закончалыклар бер үк. Милләт элгәре — кабилә басмасын узган этник төркем булса да әле милләт басмасына ирешмәгән социаль-этнический төркем. Аның үз эчендәге икътисади элементләре ныклы бербөтенне тәшкил итмиләр әле. Соңгысы фәкать милләт социаль-этнический төркемгә генә хас.

Милләт һәм аның билгеләре Милләتلәр җәмгыятьтә буржуаз мөнәсәбәтләр урнаша башлаган чорда барлыкка киләләр. Бу күренешнең нигезен буржуаз җәмгыять биләгән территориядә икътисади мөнәсәбәтләрнең (сәнагать, аграр өлкә, сәүдә тармакларының) тәмам җитлегеп, бербөтен системага әверелүе тәшкил итә. Философиядә идеалистик юнәлеш вәкилләре милләтләрнең барлыкка килү сәбәпләрен фәнни нигездә аңлата алмадылар. Мәсәлән, И. Фихте аны Алла кодрәтеннән күрә. О. Бауэр һәм кайбер башка галимнәр һәр халыкка (милләткә) «алдан әзерләнгән» язмыш хасиятен тагалар.

Диалектик-материалистик тәгълимат буенча, милләткә түбәндәге сыйфатлар хас.

Тел уртаклыгы. Һәр милли телнең диалектлары булырга мөмкин. Мәсәлән, рус халкында Үзәк Россия диалекты белән беррәттән Көнъяк Россия, Себер диалектларын һ. б. аерып була. Татарларда Казан татарлары теле белән беррәттән керәшен татарлары, мишәрләр, Нократ татарлары, Себер татарлары кебек диалекталь төрләр бар. Ләкин милли телнең диалекталь төрлелеге рус белән татарның үз эчләрендә мөстәкыйль милләтләргә аерылуын күрсәтми, киресенчә, әлеге телләрнең эчке байлыгы турында гына сөйли.

Кайбер авторлар, милләт өчен тел уртаклылыгы гына җитми, аның әдәби тел дәрәжәсендә булуы да шарт, диләр.

Әлбәттә, әгәр дә теге яки бу халыкның теле фәкать көнкүреш өлкәсендә кулланыла торган лексика белән генә чикләнә, ә милли әдәбияты ярлы яисә бөтенләй юк икән, бу социаль-этник төркемнең мәдәни дәрәжәсе турында — милләт дип тану өчен — әллә ни әйтеп булмый. Мәсәлән, Россия территориясендә яшәүче яһүдләрнең милли телләре бар дип санаганда да, аны энә шушы көнкүреш вазифасы яссылыгында гына танырга кала, ә милли телдә (идиш яисә иврит телләрендә) әдәбиятлары юк икән, аларны милләт дәрәжәсендә бәяләү мөмкинлегенә шикле. 1970 елгы халык санын алу буенча үткәрелгән тикшеренүләр нәтижәсендә элеккеге СССР составында яһүдләрнең саны 2 миллион 151 меңгә җитүе ачыкланган иде. Шуларның 17,7 проценты гына идиш (яһүд) телен ана теле дип таныган. Димәк, аларның тел уртаклыгы мәсьәләсе үзеннән-үзе төшеп кала дигән сүз (кара: БСЭ.— Т. 9.— М., 1972.— С.10).

Территория уртаклыгы. Бу сыйфат буенча, теге яки бу социаль-этник төркемнең бергә укмашып яшәве сорала. Үзләрен билгеле бер милләт вәкиле дип тәкъдим иткән кешеләрнең ничә проценты шушы территориядә яшәргә тиеш?

Бу сорауларга рәсми җавап туплаган чыганаclar юк.

Элеккеге СССР территориясендә күп кенә милләт вәкилләре үз республикаларында яшиләр иде. Бер төбәктә укмашып яшәү бигрәк тә Урта Азия, шулай ук Кавказ һәм Кавказ арты, аннан кала Балтыйк буе республикалары халыкларына хас булды. Бу үзенчәлек хәзерге заман (СССР таркалганнан соң) өчен дә характерлы. Ләкин илебездә барлык халыклары өчен дә хас түгел. Татар халкын алыык. Элекке СССР заманында татарларның саны 7 миллионга якын дип исәпләнсә дә, аларның чиреге генә Татарстан Республикасында яши иде. Шуннан бирле хәл әллә ни үзгәрмәде кебек. «Татары» монографиясе авторларының мәгълүматларына караганда, 1992—1998 еллар эчендә миграцион үзгәрешләр нәтижәсендә татарларның саны 93 меңгә арта. Әгәр дә 1989 елгы халык санын алу нәтижәләре буенча татарлар Татарстанда 48,5 процент тәшкил итсәләр, 1995 елда аларның өлеше 51 процентка җитә (Татары.— М., 2001.— С. 508).

Ләкин БДС (СНГ) жирендә яшәгән 7 миллионга якын татар халкының Татарстанга чиреге генә туры килүе кай-берәүләрдә татарларның милләт булып танылуына каршы караш тудыра, янәсе, татарларның милләт дип саналуы өчен территория уртаклыгы юк. Бу дәлилне нигезле дип әйтеп булмый.

Беренчедән, татарлар гасырлар дәвамында һәм бүгенге көндә дә Идел бие (Ульяновск, Самара, Саратов, Түбән Новгород, Әстерхан өлкәләре), Урал бие (Башкортстан Республикасы, Екатеринбург, Пермь, Чиләбе өлкәләре), Көнбатыш Себер (Төмән өлкәсе) һәм башка төбәкләрдә яшәгәннәр һәм яшиләр. Бу җирләр XVI гасырда Явыз Иван тарафыннан басып алынган, анда яшәгән халыкның күпчелеге юк ителгән, өлешчә руслаштырылган. Шулай булуга карамастан татар халкы үзенең телен, динен, мәдәниятен саклай алган һәм хәзер дә яшәвен дәвам итә.

Ә 1920 елда, Татарстан автономиясенең чикләрен билгеләгәндә, аңа татарлар яшәгән төбәкләрнең бик кечкенә өлешен генә калдырганнар. Башкортстанны гына алайк. Бу республика биләгән җирләр 143,6 мең кв. км тәшкил итә. Татарстан җирләре исә нибары 68 мең кв. км гына (Башкортстан территориясеннән ике мәртәбә кимрәк). Ләкин шул ук Башкортстанда (1959 елгы халык санын алу буенча) 786,6 мең татар яши (башкортларның саны — 737,7 мең). Әнә шул 800 меңгә якын татар халкының күпчелеге Башкортстанның көнбатыш районнарында, Татарстан белән Башкортстан чиге буйларында гомер сөрә. Димәк, 1918—1920 елларда Башкортстан белән Татарстанның чикләрен билгеләгәндә кичерә алмаслык хата җибәрелгән булган. Хәзерге вакытта аны төзәтү кыен. Ләкин бу хәл татар милләтенең территория уртаклыгы дигән сыйфатын шик астына куя.

Ижтимагый психология уртаклыгы. Бу сыйфат күп төрле күренешләрдә чагылыш таба. Мәсәлән, милли характерда (бу күренеш дәрәслекнең алдагы бүлекләрендә тәфсилләбрәк аңлатылыр). Шулай ук милләтнең үзәгиндә. Бу, беренче чиратта, бер милләт кешеләренең үзләрен нәкъ әнә шушы милләт вәкилләре дип тануында чагыла. Бу хасият милләт вәкиленең үз милләте өчен горурлык хисләре тоюы белән характерлана. Ижтимагый психология һәр милләтнең сәнгәтендә, йолаларында, дини (яки атеистик) фикер-

ләвендә, әхлакый нормаларында һ. б. рухи үзенчәлекләрен-
дә урын таба.

Икътисади тормыш уртаклыгы. Бу күренеш жәмгы-
яттә буржуаз мөнәсәбәтләр формалаша башлау белән бар-
лыкка килә һәм милләт эчендәге икътисади бәйләнешләрнең
тотрыклы рәвештә үсүенә китерә. Моның нигезен, асылда,
материаль житештерү ихтыяжлары тәшkil итә. Ләкин мате-
риаль житештерү, шул исәптән милләтнең икътисади тор-
мышы, аның сәяси, идеологик кыйммәтләре белән дә үрелеп
бара.

Икътисади тормыш уртаклыгы милләтне милләт элгәрен-
нән аерып торучы төп сыйфат дип карарга кирәк.

Милләт **расалардан** аерыла. Расаларга уртак морфоло-
гик һәм физиологик сыйфатлар хас. Жир шарында өч раса
аерыла: негроид, европеоид һәм монголоид. Шушы сый-
фатлар нигезендә расалар теориясе яши. Аның буенча, ке-
шеләр расаларга бүленгәнлектән, үзләренең цивилизация
ясый алырлык мөмкинлекләре белән дә аерылалар. Расалар
теориясен яклаучы галимнәр һәм сәясәтчеләр кешеләрне,
расаларына карап, «югары» һәм «түбән» категорияләргә
бүләләр. Расизм теорияләренең реакционлыгы көн кебек
ачык.

Милләтләр теориясендә шовинизм белән милләтчелек
юнәлешләре яши. Хәер, алар теория генә түгел, ә практика
да. «Милләтчеләр» дип кешеләрнең үз милләтен башка мил-
ләтләрдән өстен күрә, аны башка милләтләргә каршы кую-
чыларны атыйлар. Шовинизм — милләтчелекнең иң югары
ноктасы, иң чик формасы.

Шовинизм, — гадәттә, империячел идеология чагылышы,
ул күпмилләтле илләрдә хакимлек итүче милләт вәкил-
ләренең социаль һәм рухи буйсыну кичерүче милләтләргә
юнәлдерелгән карашларында, гамәлләрендә чагыла.

«Милләтчелек» термины икенче, ягъни милли патриотлык
мәгънәсендә дә кулланыла. Шул ук вакытта кайберәүләр
(аңлапмы, аңлап бетермичәме) кешеләрнең милли-патриотик
хисләрен, аларның үз милләте белән горурлануын, башка,
бигрәк тә «олы милләт» вәкилләре тарафыннан хәкарәт итү-
ләренә каршы торуларын «милләтчелек» дип каһәрлиләр.
Мондый позиция үзе «милләтчелек», хәтта аның иң югары
ноктасы — «шовинизм» булып чыга.

**Милли кар-
шылыклар
проблемасы**

Күпмиллэтле дәүлэттә милли каршылыклар-
ның (фәлсәфи мәгънәдә) булуы табигый хәл.
Төп бурыч — аларны конфликт дәрәжәсенә
житкермәүдә. Кайберәүләр «милли мәсьәлә —
уйдырма гына ул, асылда, аны юк дип санарга кирәк» дигән
(үзләренчә, тирән фикергә ия) тезисны игълан иткән булалар.
Чынлыкта исә милли мәсьәлә, — бигрәк тә күпмиллэтле дәү-
лэттә, даими рәвештә үзе турында искә төшереп, гел «кычкы-
рып» торучы проблема.

Дәрәслекнең беренче китабында әйтелгәнчә, каршылыклар
өч стадиядә чагылырга мөмкин. Аерымлык, каршы тору һәм
конфликт стадияләрендә. Каршылыкларның нинди формада
(стадиядә) чагылуы объектив һәм субъектив факторларга
бәйле. Бу өлкәдә стихиялелек тә юк түгел. Ләкин биредә
билгеле закончалыклар да хәрәкәт итә. В. И. Ленин, милли
мәсьәлә буенча күп һәм актив шөгыйльләнгән кеше буларак,
үзенең «Милли мәсьәлә буенча тәнкыйди фикерләр» (1913)
дигән мәкаләсендә ике капма-каршы тенденциянең хәрәкәт
итүе турында язган. «Үсештәге капитализм милли мәсьәләдә
ике тарихи тенденцияне белә. Беренчесе — милли тормыш-
ның һәм милли хәрәкәтләрнең уянуы, һәр төрле милли
изүләргә каршы көрәш, милли дәүләтләрнең барлыкка ки-
лүе. Икенчесе — милләтләр арасындагы мөнәсәбәтләрнең үсә,
ешая төшүе, милли киртәләрнең җимерелүе, капиталның,
гомумән икътисади тормыш, сәясәт, фән һәм башкаларның
интернациональ берлеге барлыкка килү (кара: Ленин В. И.
ПСС.— Т. 24.— С. 124).

Күренә ки, Ленин ике тенденция хакында хөкем йөрт-
кәндә капитализм чорына хас тенденцияләрне күздә тоткан
булган (Россиянең бүгенге чынбарлыгы шуны тулысынча
гәүдәләндерә).

Ләкин капма-каршы тенденцияләр социалистик җәмгы-
ятькә дә хас. Бу аңлашыла, чөнки милли аерымлык социа-
лизм өчен дә характерлы. Совет галимнәре, Ленин положе-
ниеләренә таянып, социалистик җәмгыять шартларында
хәрәкәт итүче тенденцияләр турында да теоретик концеп-
цияләр булдырырга тырышканнар иде. «Ике тенденция»
проблемасы тирәсендә озакка сузылган бәхәсләр, конферен-
цияләр, «түгәрәк өстәлләр» уздырылды. Ләкин проблеманы
теоретик эшкәртүдә чиновникларның басымы шулкадәр

көчле иде ки, галимнәр фәнни яктан нигезсез концепцияләре яктарга мәжбүр булдылар. Аерым алганда, социалистик дәүләттә ике тенденция «милләтләрнең **чәчәк атуы** һәм **якынлашуы**» дигән формага кайтып калды.

Асылда, бу, «югарыдан» төшерелгән күрсәтмә буенча, социалистик җәмгыятьтә милли мөнәсәбәтләр өлкәсендә **һичнинди каршылыктар юк**, дигән концепция иде. Чөнки «чәчәк ату» белән «якынлашу» һич кенә дә фәлсәфи мәгънәдәге каршылыктар түгел. Һәм, барыннан да бигрәк, алар милләтләр арасындагы тенденцияләре ачып бирә алмыйлар.

Хәлбуки социализмда да, капитализм җәмгыятендәге кебек үк, үзләренең юнәлешләре алынган капма-каршы ике тенденция хәрәкәт итә. Шуларның берсе — интегратив (үзәккә омылу), икенчесе — дифференциатив (үзәктән качу) тенденция. Аларның гармоник багланышы милләтара мөнәсәбәтләрнең тигезлеген, тотрыклылыгын тәмин итә.

Ләкин тигезлек һәм тотрыклылык социаль шартларның үзгәрүе, һиндидер объектив һәм субъектив факторларның йогынтысы нәтижәсендә какшарга, җимерелергә дә мөмкин. Биредә бигрәк тә субъективистик (хаталы) хөкемнәрнең тискәре роле зур. Шуңа күрә вакытта милли мөнәсәбәтләр кебек нечкә мәсьәләдә дөрес сәясәт алып баруның әһәмиятен дә танырга кирәк.

Югыйсә сәясәтче галимнәр (әлбәттә, инде илнең идарә башында торучылар) Ленин әйткән ике тенденцияне танысалар да, Ленинның ук: «Марксистларның милли программасы ике тенденция белән дә **санаша**» дигән өстәмәсен истән чыгаралар. Алар милләтләрнең якынлашу тенденциясен генә танырга әзер. Ә бит «милли чынбарлыкның һәм милли хәрәкәтләрнең уянуы, һәр төрле милли изүләргә каршы көрәш, милли дәүләтләрнең барлыкка килүе» кебек башка тенденцияләр дә бар. Бу тенденция дә объектив бит. Димәк, аңа каршы хәрәкәт итү, иртәме-соңмы, үзенең тискәре нәтижәсен бирәчәк. Ә бу нәтижә, кагыйдә буларак, милләтләрнең изүчеләргә каршы чыгышларында чагыла. Мондый чыгышлары, гадәттә, «милләтчелек» дип бәяләргә ашыгучылар була. Ә бу — Ленин әйткән объектив тенденцияләрнең берсе. Аның белән санашырга гына кирәк.

Ул тенденция үзен бигрәк тә икенче бөтендөнья сугышы тәмамлангач сиздерде, Африка, Азия һәм Латин Америкасы континентларында төрле милләтләр үзләрен колониаль

изелүдән азат итеп, 70 тән артык мөстәкыйль дәүләт төзеделәр.

СССРда әлеге тенденция тулысынча искә алынмады. Дөрес, бу өлкәдәге хаталар җитди конфликтларга китермәде. Милләтара конфликтлар бер-бер артлы Горбачев җәмгыятьтә «яңача фикерләү» урнаштыра башлагач калкып чыга башладылар. Әрмәннәр белән азәрбайҗаннар арасындагы каршылык (1987 ел) канлы бәрелешләргә, сугышка хәтле барып җитте.

Жәмгыятебездә, КПСС җитәкчелек иткән чорда, милли сәясәт өлкәсендә хаталар да булмады түгел. Мәсәлән, СССР халыкларының дустанә яшәп, үзара якынлашу процессы барса да, бу процессны «югарыдан» көчәйтү гамәлләре милли республикаларда тискәре нәтиҗәләргә дә китерде. Мәсәлән, Татарстанда милли мәктәпләрнең саны кими барды, татар теленең кулланылышы тарайганнан-тарая барды, СССР күләмендә ваграк этник төркемнәрнең югала, зуррак милләتلәр тарафыннан «йотыла» баруы — болар барысы да милли мөнәсәбәтләр өлкәсендә эчке каршылыкларның кискенләшә баруына йогынты ясады.

Жәмгыятьнең базар шартларына күчеш процессында милли мөнәсәбәтләр өлкәсендә субъектив факторның тискәре роле көчәя төште. Әлбәттә, сәясәт өлкәсендә урнашып килүче хәбәрдарлык (гласность) уңай күренеш иде. Ләкин бу күренеш милли мөнәсәбәтләр өлкәсендәге каршылыклы сәясәт нәтиҗәсендә үзенең әжерен югалта башлады (биредә башка өлкәләрдәге хаталарны да искә алырга кирәк, әлбәттә). Россия президенты башта «Суверенитетны йота алган хәтле алыгыз» дип әйтсә, соңрак суверенитет өчен көрәш алып баручы Чечняга каршы канлы сугыш башлап җибәрде. Чечняга каршы башланган Икенче сугыш (1999) бөтен дөньяга Россия хөкүмәтенең милли мәсьәләне һәр халык өчен уңай юнәлештә хәл итә алуга сәләтсезлеген күрсәтте.

Бу тенденция бигрәк тә 2001—2002 еллар дәвамында милли республикаларның конституция нигезендә суверенитетка ирешкән казанышларын төрлечә чикләү, бөтенләй юк итү сәясәтендә чагылды.

Шул ук чорда А. Солженицынның милли республикаларны юк итеп, алар урынына губерналар булдыруга чакырулары Россиянең «патриотик» даирәләрендә яклау тапкан иде инде. Бу ситуациядә кайбер «гыйльми» кадрларның

да «ятып каласы» килмэгәнлеге ачылды. Мәсәлән, милли мәсьәләләр буенча әйдәп баручы белгечләрнең берсе профессор В. А. Тишков үзенең чыгышында «Россия милләте», «Татарстан милләте» дигән категорияләргә тәкъдим итеп, аларны гамәлгә ашырырга чакырып чыкты (кара: Татары.— М., 2001.— С. 8).

Беренче терминның («Россия милләте») мәгънәсе шунда булса кирәк: бу АКШ моделе буенча (анда «Америка милләте» дигән төшенчә илдәге барлык милләтләрне инкяр итә). Икенче терминның мәгънәсе болай да аңлашыла: татар милләте дип әйтүгә урын калмый булып чыга...

Жәмгыятьнең социаль өлкәсә каршылыкларны үзенә жыючан була. Сыйныфлар, милләтләр арасындагы каршылыклар халык массаларының киң фронт белән хәрәкәткә килүенә сәбәп була. Моның нәтижәсә төрле булырга мөмкин. Ләкин, ахыр чиктә, жәмгыятьнең алга үсешә, төрле каршылыклар аша, аларны җиңеп чыгу юлы белән бара.

КҮНЕГҮ ӨЧЕН СОРАУЛАР:

1. Жәмгыятьнең сыйныфый структурасын ничек аңлайсыз? Социаль сыйныфлар ничек барлыкка килгәннәр?
2. Нәрсә ул сыйныфый көрәш? Аның нигезен нәрсә тәшкил итә?
3. К. Маркстың пролетариат диктатурасы дигән тәгъбирен ничек аңлайсыз? Шушы тәгъбиргә хәзерге карашларны ничек аңлатыр идегез?
4. Социаль сыйныфларның төп билгеләрен ничек аңлайсыз?
5. Жәмгыятьнең социаль структурасы хакында Көнбатыш теорияләре турында нәрсә әйтә аласыз?
6. Этнос төрләре: ыру, кабилә һәм милләт элгәре. Аларга кыскача характеристика бирегез.
7. Нәрсә ул милләт һәм аның төп билгеләре нинди?
8. Милли мөнәсәбәтләр арасындагы ике капма-каршы тенденция. Аларны ничек аңлатыр идегез?
9. Милли каршылыклар проблемасы. Аларны чишүдә субъектив факторның роле.

ӘДӘБИЯТ

Аристотель. Политика.— СПб, 1911.

Бауэр О., Национальный вопрос и социал-демократия.— СПб., 1909.— С. 29.

Библия.— Казань, 1991.

БСЭ.— Т. 9.— М., 1972.— С. 10; Т. 12.— М., 1973.— С. 281.

Гизатов К. Национальная идеология: В 2-х т.: Т. 2.— М., 1999.— С. 3—26.

Коръән тәфсире. Сыер сүрәсе.— Казан, 1992.

Ленин В. И. Критические заметки по национальному вопросу // ПСС.— Т. 24.— С. 113—150.

Ленин В. И. Великий почин // ПСС.— Т. 39.— С. 1—29.

Маркс К. Письмо к И. Вейдемейеру // Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.— Т. 28.— С. 427.

Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта // Маркс К. и Энгельс Ф. Избр. произв.— Т. 1.— М., 1955.

Платон. Государство.— СПб, 1863.

Татары.— М., 2001.— С. 43, 508.

Философская энциклопедия.— Т. 3.— М., 1964.— С. 545.

Философские науки.— 2001.— № 1.— С. 19.

Алтынчы бүлек

ЖӘМГЫЯТҢҢҮЗГӘРЭШЛӘРНҢҢ ТИПЛАРЫ ҺӘМ ХАРАКТЕРЫ

Моннан алдагы бүлектә без жәмгыятьнең эчке төзелеше, структурасы турында сөйләдек һәм аның бербөтенне тәшкит итүен күрдик. Безнең өчен шунысы да мөһим: жәмгыятьнең бербөтенлегенә катып калган масса түгел, ул эчке каршылыктарга ия булган бербөтен. Диалектика кануны буенча, эчке каршылыктар үсеш чыганагын тәшкит итәләр. Бу канун, гомумән, жәмгыять өчен дә хас. Ул, объектив дөньядагы барлык предметлар, күренешләр кебек, даими хәрәкәт, үзгәреш кичереп яши. Гомумән, аңарда бара торган үзгәрешләр дөньякүләм процессны тәшкит итә.

Жәмгыять — кешеләр җыелмасы. Димәк, жәмгыятьнең үзгәрештә, хәрәкәттә булуы кешеләр эшчәнлеген күрсәтә. Гомумән, кешелек тарихы — ул кешеләр эшчәнлегенә тарихы. Ләкин кешегә бу дөньяда күпме бирелгән?..

Әйе, Җир шарында ул — бердәнбер аңа ия булган зат. Кеше шәһәрләр төзи, галәмгә оча, сәнгать эсәрләрен иҗат итә, фәнни ачышлар ясый, гомумән планетабызда тәрәккыят барышын тәмин итә. Кешенең табигатына үзгәртергә тырышуы мәгълүм. Дөрес, моның тискәре яктары да күренми түгел. Гомумән, экологик проблемаларның якын киләчәктә кешелек дөньясы өчен иң актуаль мәсьәлә булып китчәгә көн кебек ачык. Ләкин Җир шарында табигый дөнья кешелек дөньясыннан иртәрәк барлыкка килгән. Шулай гына алганда да ул үзенә ихтирам белән карауны сорый.

Ә менә кешеләрнең жәмгыятьне үзгәртү мәсьәләсе ничек тора?.. Бер яктан караганда, кеше жәмгыятьтә бөтен теләгәннән эшли кебек. Моннан алда әйтелгәнчә, жәмгыятьтәгә үзгәрешләргә стихиялелек тә, шулай ук кешеләрнең (ә алар

социаль системаның «элементар кисәкчәләре») аңлы, максатчан эшчәнлегенә буйсынучанлык та хас. Ә шулай да жәмгыять үзгәрешләрендә кеше ихтыярының роле ничек бәйләнә? Гомумән, кешенең иреклегенә чиге буламы? Яисә кешенең иреклегенә һичнинди чикне белми торган абсолют феноменмы?

Бу һәм шуның кебек башка сораулар галимнәрне күптәннән борчып килгән. Субъектив идеалистлар, кешенең иреклеген объектив шартлардан аерып, бар нәрсәдән бәйсез дип карыйлар. Бу бигрәк тә кеше ихтыярын абсолютлаштыручылар өчен хас. Аның теоретик нигезләрен XIX гасырда немец галимнәре Шопенһауэр, Вагнер, Ницше һ.б. төзөгән. Философия фәнендә ул агым волюнтаризм дип атала.

Чынлыкта исә иреклекек мөстәкыйль күренеш түгел. Дәрәс, һәр кеше үз алдына килеп баскан проблемаларны кайчан һәм ничек хәл итү мәсьәләсен үз акылы белән хөкем итә ала, ләкин ул, кагыйдә буларак, объектив шартлар белән санашырга тиеш була. Әгәр дә ул шартлар жәмгыять өлкәсендәге һиндидер күренешләргә **котылгысыз** ясыи икән, бу бәйләнеш **зарурлыкны** тәшкил итә булып чыга.

Зарурлык — үзенең асылы һәм характеры ягыннан закончалык белән бер рәттә торучы күренеш. Кайвакыт аларны аермыйлар да. Ләкин алар арасында аерма юк түгел. Закончалык, кыскача гына әйткәндә, **тотрыклы** рәвештә **кабатлана** торган күренешләрдә гәүдәләнә. Зарурлык дип күренешләргә **котылгысыз** рәвештә барлыкка китерә торган бәйләнешләргә атыйлар.

Зарурлык һәм иреклекек. Философиядә ихтыяр проблемасы Дәрәслекнең беренче китабында зарурлык очраклылык категориясе белән бәйләнештә каралган иде. Әлегә очракта исә ул иреклекек категориясе белән бәйләнештә алына. Әйтик, урта мәктәп тәмамлаган яшь егет югары уку йортына керергә уйлый. Ул яшәгән чорда микроэлектроника иң абруйлы белгечлек санала, ди. Шушы белгечлек буенча конкурс гаять зур: бер урынга 10—15 кеше, ди. Ә егетнең физикадан сәләте һәм әзерлегенә чамалы гына (мәктәп биргән аттестатта да «3» ле тора). Егет башында — дилемма, бер яктан, микроэлектроника — хәзерге чорда иң абруйлы белгечлекләрнең берсе, димәк, егеткә үзен шушы белгечлеккә багышлау кулай; ләкин, икенче яктан,

егетнең эзерлеге һәм бигрәк тә табигать тарафыннан бирелгән сәләте шушы белгечлек буенча китүгә киләчәктә зур уңышлар вәгъдә итә алмый. Нишләргә?.. Егет, микроэлектрониканың абруйлы икәнлеген алга куеп, шушы белгечлеккә бара торган конкурста катнаша аламы? Әлбәттә катнаша ала, чөнки бу очракта һәр кеше **ирекле**. Ләкин егеткә, иреклелеге белән горурланып, үзен шушы белгечлеккә багышларга тырышу теләгән нәтижәне бирмәячәк. Димәк, бу кешегә үзенең ниятен үзгәртәргә, үзе өчен башка, өметлерәк варианты сайларга туры киләчәк. Ә бу адым иреклелекнең объектив шартларга буйсынганлыгын күрсәтә. Димәк, кешедә иреклелек ихтыяры чамадан тыш зур булган тәкъдирдә дә, аны конкрет, объектив шартларга карап кулланырга туры килә.

Әлеге мисал гомуми нәтижәләр чыгару өчен «кечкенәрәк» булып тоелырга мөмкин. Ләкин бу мисалның мантийгы масштаблырак гамәлләргә дә туры килә.

Мәсәлән, XX гасырның 30 нчы еллары азагында Адольф Һитлер акылга сыймый торган хыял белән чирләп, үзенә бөтен дөньяны буйсындыру, барлык халыкларны Германиянең колы итү максаты белән сугыш башлап җибәрә. Бу дуамал хыялның нәрсә белән бетүе мәгълүм.

Диалектик-материалистик тәгълимат буенча, иреклелек — шәхеснең үзен объектив закончалыклардан, зарурлыктан бәйсез дип санавында түгел, бәлки объектив закончалыкларны, зарурлыкны танып белү нигезендә гамәл итүендә. Бу караш Һегель тарафыннан түбәндәге тезиста бәян ителгән иде: **«иреклелек ул — танып беленгән зарурлык»**.

Практик тормышта аның белән исәпләшмәү еш очрый. Шул ук Һитлер турындагы мисалны гына алың. 1941 елны ул СССР белән сугыш башлап җибәрә. Бу — думаллык. Чөнки СССР — бөек дәүләт, аның еракларга сузылган территориясе, ныклы тылы, бай икътисади потенциалы һ. б. отышлы сыйфатлары була. Ләкин Һитлер бу объектив реальлек белән санашмый. Ә моның нәтижәсе билгеле.

Хәзер XIX гасыр азагында шул ук Германия башында торган Отто Бисмарк сәясәтенә күз салыйк. XIX гасырның 80 нче еллары азагында Германиянең хәрби даирәләре арасында кайбер белгечләр Россия белән, янәсе, «саклану максаты»н күздә тотып (превентив рәвештә) сугыш башлау мәсьәләсен күтәрәп чыга башлыйлар. О. Бисмарк аларны акылга утырта: «Россиягә сугыш белән барырга ярамый», — ди ул.

Бисмарк бу нәтижәгә объектив шартлар нигезендә килгән. Ул шушы конкрет шартларда Россияне жиңеп чыгуны **котылгысыз**, ягъни **зарури** дип тапмаган, зарурлыкны, кире-сенчә, Россия белән рәсми рәвештә «Перестраховка килешүе» (1887) төзүдә күргән. Димәк, зарурлык объектив шартлар тарафыннан билгеләнә.

Гомумән, зарурлык белән закончалык — төрле процесслар-да аралашып яши торган күренешләр. Төгәлрәк әйткәндә, алар — бер-берсен «аркылы уза» торган күренешләр. Мәсәлән, табигатьтә кояшның чыгуын һәм баюын, жәмгыятьтә кеше-нең тууын һәм үлүен генә алыык. Чагыштырып карасаң, бу күренешләрдә **закончалык** билгеләре дә (күренешләрнең **тот-рыклы** рәвештә **кабатлануы**), **зарурлык** билгеләре дә (кояш баюның, шулай ук һәр кешенең кайчан да булса дөньядан китеп баруының **котылгысызлыгы**) урын таба.

Закончалык белән зарурлык кешеләрнең, һәр яктан да үлчәп, акыл белән эш итү гамәлендә чагылыш таба. Бисмарк белән булган мисалга тукталыйк. Бөөк канцлерның зарур-лыкны (Россия белән сугышта Германия һәлакәтенең **котыл-гысызлыгын**) истә тотуы турында әйтелгән иде инде. Ә закон-чалык нәрсәдә?.. Кешеләр күп еллар дәвамында түбәндәге закончалыкны күзәтә килгәннәр: «көчле белән көрәшмә», «көчле белән көрәшүнең бер кемгә дә жиңу шатлыгы биргәне юк әле...» Бу хакыйкәтне берәүләр шәхси күзәтүләре нәти-жәсендә, икенче берәүләр үз жылкәләрендә татып үзләш-тергәннәр...

Адольф Гитлер исә Аурупаның сугыш кырларында жи-ңел бирелгән жиңүләр тантанасыннан исереп, барлык кеше-ләр өчен дә объектив закон булып танылган гыйбарәне искә алмаган.

Гомумән, объектив закончалыклар белән санашмау гасыр-лар дәвамында немец философларының милли үзенчәлегә булып килде дип әйтү дәрәсләктән ерак булмастыр. Күрәсен, ул әле И. Канттан килә. Кант карашынча, шәхеснең ихтыя-ры объект тарафыннан түгел, бәлки аның (шәхеснең) «Мин телим» комплексы тарафыннан билгеләнә. Артур Шопен-һауэр өчен ихтыяр — барлык яши торган затлар өчен закон. Танып белү — әйберләрнең асылын ачу түгел, бәлки әйбер-ләрнең **ихтыяж** булган мөнәсәбәтен генә ачу.

Ф. Ницше, Шопенһауэр волюнтаризмы нигезендә форма-лашып, үзенең укутучысы кебек үк, дөньяның нигезен их-

тыярда күрә. Ихтыяр,— аның фикеренчә, чынбарлыкның этәргеч көчә дә, җенси теләк тә, хакимлеккә (властька) омтылышлар туплаучы көч тә. Соңгысы, ягъни кешенең хакимлеккә омтылышы, яшәү ихтыяры белән бер (бу фикерне Ницше Дарвин теориясенә таянып исбатларга тырыша).

Ләкин Ницше фәлсәфәсенең үзәген «супер кеше» теориясә тәшкил итә. Аңа индивидуальлек, гади катлау кешеләренә җирәнәп карау хас, ул дөньяның барлык проблемаларын, янәсе, берүзе хәл итүчән, һәм бу максатка ул, әхлак нормаларын читтә калдырып, кансызлык белән ирешә; «өстенлекле кеше»,— имеш, «киләчәк кешесе», бүгенге кимчелекләр һәм ялган аңа хас түгел; «өстенлекле кеше» образы — хакимлеккә омтылуучы көчләр ихтыярга ия шәхес.

Ницше бу идеясен «Заратустра шулай сөйләгән иде» дигән китабында төп персонаж образында гәүдәләндерергә омтылган.

Бөек немец композиторы Рихард Вагнер гомеренең соңгы елларында Шопенһауэр һәм Ницше фәлсәфәсә йогынтысын кичерә. Ул пессимизм һәм немец шовинизмы идеяләренә бирелә. Ижатының беренче дәверендә революцион идеяләр белән янып яшәгән шәхес, соңгы өч дистә елда реакцион идеяләргә бирелә башлый, ә җәмгыятьтәге барлык каршылыкларны чишү юлларын Шопенһауэрның идеалистик философиясендә табарга өнди. Шулай да ул иҗат иткән образлар, бигрәк тә «Нибелунг божрасы» операсының баш герое Зигфрид, кешеләрне алтынга табыну чиреннән азат итүче идеаль батыр булып гәүдәләнә. Ләкин композиторның замандашлары аны халык мифларын бозуда гаеплиләр.

Р. Вагнер, классик музыкада реформатор булу белән бергә, немец милләтен башкалардан өстенрәк кую белән мавыккан сәнгатькяр. Шунысы игътибарга лаек: Адольф Гитлер, үзенең идеологиясенә иң көчләр йогынты ясаучылар арасында, беренче урынга Шопенһауэр яки Ницшене түгел, ә Рихард Вагнерны куя.

Социаль үзгәрешләрнең типлары һәм характерлары Китапта сүз моңа хәтләр җәмгыятьтәге үзгәрешләрнең гомуми закончалыклары турында барды. Ләкин социаль үзгәрешләр бер-берсеннән үзләренең типлары һәм характерлары белән дә аерылалар. Социаль үзгәрешләр (социаль динамика) турында язылган хезмәтләр күп түгел. Бу терминны фәнни кулланышка О. Конт керткән. Ул, аны со-

циаль торыш (социаль статика) дигән термин белән янәшә куеп, жәмгыятьтә хәрәкәт итә торган капма-каршы тенденцияләрне өйрәнү мөмкинлеген гамәлләштергән.

Ләкин социаль үзгәрешләр термины ватаныбыз фәнни әдәбиятында киң кулланыш тапмады. Басым социаль үзгәрешләрнең характерына (революцион һәм эволюцион үзгәрешләргә) ясалып, аларны үз эченә сыйдырган киңрәк проблематика (ягъни социаль үзгәрешләр) бөтенләй игътибардан читтә калган иде. Хәлбуки социаль үзгәрешләрнең характерлары гына түгел, бәлки типлары да өйрәнелергә хаклы.

Гомумән, социаль үзгәрешләр типик яктан бер-берсеннән бара торган юлның «**бизәге**» белән аерылалар (С. Э. Крапивенский үзенең дәрәслегендә «барлык типлар **юнәлеш** ягыннан характерланалар» дип игълан итә. Ләкин барлык социаль үзгәрешләр юнәлеш ягыннан тәрәккый һәм тәрәккый булмаган юнәлешләргә аерылалар. Типлар исә башка характеристикага мохтаж).

О. Конт социаль үзгәрешләрне бары тик «туры сызылган юл» (линейный) тибында гына күрә алган. С. Крапивенский аны «линейный» дип атый. Моннан тыш, ул тагын ике типны — циклы һәм спиральле үзгәреш типларын аера.

«**Туры сызылган юл**». Иң киң таралган үзгәрешләр тибы. Дәүләтләр күпчелек очракларда нәкъ әнә шушы типтагы үзгәрешләр кичереп яшиләр. Икътисад җайга салынган булса, ул жәмгыятьнең башка өлкәләрендәге проблемаларны хәл итү өчен нигез булып тора. Ул жәмгыятьтәге үзгәрешләрнең стабильлеген дә тәмин итә.

Стабильлек бер урында тору дигәнне аңлатмый. Стабильлек үсешне күздә тота. Жәмгыятьнең даими үсеше өчен аның системасындагы барлык структур элементларның бер-берсе белән тыгыз бәйләнештә, бер-берсенә ялганган булуы шарт. Шунда гына ул кризислардан, төрле эчке тетрәнүләрдән азат булып яши. Стабильлек фән һәм техникада ачышлар булып торуны күздә тота. Ул гына да түгел, шушы өлкәдәге ачышларның булып торуы үзе жәмгыятьнең стабиль яшәвен тәмин итә дә.

Жәмгыятьнең стабиль яшәве **кумулятив** үзгәрешләрне күздә тота. Кумулятивлык фән һәм техникада элек булган казанышларны юкка чыгару юлы белән түгел, бәлки яңа казанышларны элек ирешелгәннәргә «сеңдереп» алга

баруны күздә тота. Бу закончалык фән һәм техниканың һәр тармагында да үзен күрсәтә. Эш төрле механизмнарның камилләшә баруында гына түгел. Хәтта фән өлкәсендәге ачышлар да шушы ук тенденцияне чагылдыра. Әйттик, хәзерге заманда үсеш кичерүче биотехнология фәне XX гасырның уртасында туган молекуляр биологияне «читләтеп узып» дөнъяга чыга алыр идеме?.. Ә бүгенге кибернетика һәм информатика икенче бөтендөнъя сугышы елларында немец авиациясенә каршы көрәшү ихтыяжы белән Норберт Винер тарафыннан тудырылган беренче зенит приборларынан башка була алыр идеме?..

Бу закончалык шушындый ук тотрыклы характерда сәнгать өлкәсендә дә хәрәкәт итә. Рус поэзиясендә милли үзенчәлекле классик әдәбиятны А. С. Пушкин тудырган булса, татар поэзиясендә ул сукмакны Г. Тукайга салырга туры килә. Рус һәм татар поэзияләрендә чын милли әдәбият Пушкин белән Тукайдан башлана. Алар ук — үзләренең милли әдәбиятларында реализм методын башлап җибәрүчеләр. Ә рус классик язучысының: «Без барыбыз да Гогольнең шинеленнән чыкканбыз» дигән образлы гыйбарәсе шул ук безгә таныш булган тенденцияне, ягъни стабиль үсештә бар нәрсәнең дә кумулятив характерда баруын чагылдыра.

Жәмгыятьнең стабиль яшәве эчке каршылыкларга да ия. Ләкин ул каршылыклар үз вакытында хәл ителә ала.

Цикллы үзгәрешләр тибы. Бу тип үзгәрешләр «туры сызылган юл» буенча бара торган типтан үзенең тарихи «бизәге» белән аерыла. Цикллы үзгәрешләр, атамасыннан ук күренгәнчә, тарихи процесста төрле «өзекләр»дән тора. Ул «өзекләр» тарихи циклларны гәүдәләндерә. Шушы караш җирлегендә цивилизацияләр теориясе барлыкка килә. Аның тууын күп еллар дәвамында немец галиме О. Шпенглер (1880—1936) тәгълиматына, аерым алганда, аның мәшһүр «Аурупаның баешы» (1922) хезмәтенә бәйләп аңлатып килделәр. Хәлбуки О. Шпенглерга хәтле үк, цивилизацияләр (цикллар) теориясен рус галиме Н. Я. Данилевский (1822—1885) эшкәртә башлаган булган.

Н. Я. Данилевский үзенең «Россия һәм Аурупа» (1869) дип аталган төп хезмәтендә үзенә хәтле урнашкан теорияләргә каршы чыгып, кешелек тарихы ул бер сызык буенча гына, бер юнәлештә генә даими үсеш кичерүче эволюцион процесс түгел, халыклар, аерым шәхесләр кебек үк, туалар,

үсэлэр, чэчэк аталар, аннан соң шиңэлэр, ди. Аныңча, кайбер халыклар тарихка мәдәни типлар рәвешендә кереп калалар, ә калган халыкларга зур тарихи процесста ниндидер этнографик рольне генә башкарырга туры килә.

Данилевский фикеренчә, тарихта кешелекнең бербөтен цивилизациясе юк, тарих төрле цивилизацияләрдән тора. Галим аларны мәдәни-тарихи типлар дип атый. Данилевский карашы буенча, кешелек тарихы 10 типны белә. Алар: 1) Мисыр, 2) Кытай, 3) кушма: Ассирия — Вавилон — Финикия — Халдея (борынгы семит), 4) Һинд, 5) Иран, 6) Яһүд, 7) Грек, 8) Рим, 9) Яңа семит (ягъни Аравия), 10) Герман — роман (Аурупа) типлары.

Данилевский карашынча, кешелек тарихын борынгы чор, урта гасырлар һәм «яңа» гасырларга бүлеп өйрәнү дәрестүгел, чөнки, аныңча, һәр мәдәни-тарихи типның, һәр табигый организмныкы кебек үк, төрле дәверләре: бала чагы, үсмер чоры, җитлегү чоры, картаю һәм сүнү чоры була. Халыкның чэчэк аткан чорын ул цивилизация дип атый (кара: *Данилевский Н. Я. Россия и Европа.* — СПб, 1995. — С. 143).

Данилевский фикеренчә, һәр халыкның цивилизация чорына хәтле озакка сузылган хәзерлек чоры була. Бу чор (галим аны этнографик чор дип атый) 1000 еллар чамасы дәвам итә, ә цивилизация чоры — 600 елга якын. Ә инде ниндидер цивилизацияне «мәңгелек» дип санауны Данилевский мәгънәсезлеккә исәпли. Мисал итеп, ул Борынгы Грецияне, шулай ук Кытайны, Римны китерә.

Данилевский цивилизацияләр арасындагы бәйләнешне, әлгәре булган цивилизацияләрнең соңрак туган цивилизацияләргә йогынтысын (бигрәк тә фән һәм техника өлкәсендәге йогынтыларны) инкяр итми. Ә менә халыкның дини, көнкүреш йола-гадәтләре, психологик үзенчәлекләре, менталитеты, сәнгате, аныңча, бүтән халыкларга йогынты ясый алмый. Гомумән, бер мәдәни-тарихи тип тәшkil иткән халыктан икенче мәдәни-тарихи типны тәшkil иткән халыкка ниндидер кыйммәтләрне күчереп утыртуны ул мәгънәсезлек дип саный. Чөнки ул вакытта, аның карашынча, халык үзенең үзенчәлеген югалтачак.

Данилевский үзенең күп кенә теоретик карашларын дин белән бәйләп гамәл итә. Аның өчен «кешелек» концепциясе, шулай ук «кешелек мәнфәгатьләре» дә абстракция генә. «Кешелек мәнфәгатьләре» — фәкать Алла кодрәтендәге мәсь-

элэ генэ ул. Данилевский христиан динендэ православиене һәм аның беренчеллеген таний, ә католицизмны христиан диненең аннан аерылган бозык тармагы дип саний. Данилевский Папа культын (папацезаризмны), аның тәре йөртүчелек идеяләрен, чукундыру походларын, колониаль сәясәтен каты тәнкыйть итә. Чын христианлыксыз, ягъни гаделсезлек принцибыннан гайре цивилизация дә мөмкин түгел дип саний ул (кара: Шунда ук.— 184 б.).

Философиядә циклы үзгәрешләр тибы хакында О. Шпенглер, А. Тойнби, П. Сорокин кебек галимнәр дә яздылар. Аларның теоретик концепцияләре дәрәслекнең беренче китабында баян ителде.

Спиральле үзгәрешләр тибы. Типның атамасыннан ук күренгәнчә, ул «туры сызылган юл» һәм «циклы үзгәрешләр» типларыннан үзенә «бизәге» белән аерылып тора. Бу типтагы үзгәрешләр турында дәрәслекнең беренче китабында да әйтелгән иде инде. Инкярны инкярлау кануны, универсаль буларак, җәмгыять тормышында да чагыла. Моңа мисаллар да китерелде. Әйтик, фәндә төрле теоретик концепцияләренә, инкяр ителгәннән соң, янәсе, «яңадан» кайтуы, ягъни спиральнең яңа буынында яңа белемнәр нигезендә кабат торгызылуы. Шулай ук милек (күмәк, хосусый, катнаш) формаларының «яңадан кайту» закончалыгын алырк. Төрле формаларның «яңадан кайтуы» аларның артка чигенүе түгел, бәлки спиральнең югарырак буынында урын алуы гына диелгән иде.

Гомумән, спиральле үзгәрешләр тибында ике мөһим момент игътибарны җәлеп итә. Беренчедән, анда капма-каршылыкларның бер-берсен «кысрыклап чыгару», бер-берсен алмаштырып тору тенденциясе чагыла. Икенчедән, ул җәмгыятьтәге үзгәрешләрнең «шома» гына, «туры сызылган юл»-дан гына бармавын, аның төрле тайпылышларга — читкә борылу, артка алып ташлану, яңадан үзенә кайту кебек шәкелләргә — дучар булу мөмкинлеген күрсәтә. Билгеле, болар — диалектика хасиятләре.

**Эволюцион
һәм революци-
он үзгәрешләр**

Социаль үзгәрешләр үзләренең характеры белән дә үзенчәлекле төрләргә аерылалар. Шулар арасында иң танылганнары — эволюцион һәм революцион үзгәрешләр.

Эволюцион үзгәрешләр — материянең барлык төрләренә хас закончалык. Асылда, алар — сан үзгәрешләрнең, ягъни материал дөньядагы эзлекле характерда бара торган үзгә-

решләрнең, конкрет чагылышы. Социаль материядә ул зур урын алып тора, чөнки жәмгыять,— гомумән, материя кебек үк, аның үзлегеннән үсеш кичерә торган бер төре.

Ләкин «жәмгыятьнең үзлегеннән үсеш кичерүе» һич тә «үзгәреш процесслары кешеләр катнашыннан тыш та бара ала» дигән нәтижәгә китерергә тиеш түгел.

Жәмгыятьнең үзлегеннән үсеш процессында кешеләрнең эшчәнлегә төрле формаларда чагыла. Кешеләр көндәлек тормышта «жәмгыятьне үстерүдә мин дә катнашам» дип уйлап тормыйлар. Һәркем үзенең профессиясе, һөнәре буенча ниндидер эшләрне даими рәвештә башкарып килә: кемдер мартенда корыч эретә, икенче берәү кырларда иген үстерә, өченчесе тораclar салу өчен катлаулы сызымнар сыза, дүртенчесе машиналар йөртә, бишенчесе югары уку йорты аудиторияләрендә лекцияләр тыңлый — белгеч булырга әзерләнә, кемдер бөтен көчен һәм вакытын балалар тәрбияләү эшенә багышлый һ. б.

Эволюцион процесста кешеләрнең мондый көндәлек эшчәнлеген шартлы рәвештә «пассив» катнашу дип атый алабыз (болай дип әйтү кешеләрнең хезмәт урыннарында актив эш алып баруларын инкяр итми).

Ләкин кешеләр, көндәлек (күнегелгән) эшләре белән беррәттән, жәмгыятьтә булган белән генә чикләнмичә, аның кайбер якларын кимчелекләрдән арындыруга, нәрсәнедер үзгәртеп коруга омтылалар. Мондый омтылулар «түбәннән», ягъни халык массалары тарафыннан да булырга мөмкин. Ләкин үзгәртүләр, кагыйдә буларак, идарә органнары тарафыннан эшләнә. Алар «реформа» дип аталалар.

Реформа (лат.reformo — үзгәртеп кору) — жәмгыятьнең ижтимагый строена кагылмыйча, аның аерым якларына үзгәрешләр кертү. Кагыйдә буларак, алар — уңай үзгәрешләр. Антагонистик жәмгыятьләрдә реформалар, социаль стройга үзгәрешләр кертүне күздә тотмаганлыктан, үзләрендә каршылыклы тенденцияләрне туплый торган булалар. Бер яктан, алар хезмәт ияләренең көнкүрешен яхшыртуга өлеш кертсәләр, икенче яктан, шушы стройны жимерелүдән саклау функциясен үтиләр.

Кешелек тарихы күп төрле реформаларны белә. Россия тарихында 1861 елда Александр II нең крепостнойлык хокукын бетерү турында Манифесты чыга. Реформа крестьяннары колларча буйсынудан азат итсә дә (бу — реформаның

уңай ягы), крестьян халкын җирле итү мәсьәләсенә килгәндә, аны элеккечә җәберләнгән хәлдә калдырды. Манифест игълан итү крестьяннары арасында төрле күтәрелешләр китереп чыгарды. Шуларның берсе тарихка Казан губернасында Бездна күтәрелеше дигән исем белән кереп кала. Бездна (Спас өязе) крестьяннары күтәрелешенә Чистай, Лаеш өязләре, Сембер һәм Самара губерналары крестьяннары да кушыла (бу күтәрелештә барлыгы 10 меңләп крестьян катнаша). Крестьяннары күтәрелеше патша гаскәрләре тарафыннан кансыз рәвештә бастырыла. Рәсми мәгълүматлар буенча, 91 кеше атыла, 87 кеше яралана, күпләргә башка төрле җәзалар бирелә (кара: Бездненское восстание 1861 г. // Сб. документов.— Казань, 1948). Бу тарихи вакыйга Таҗи Гыйззәтнең «Наемщик» музыкаль драмасында да чагылыш таба. Россиядә Николай патша хөкүмәте рәисе П. А. Столыпинның аграр реформасы (1906) да шушындый ук социаль каршылыкларга юлыга. Бу реформа буенча, Россиядә традицион рәвештә яшәп килгән крестьян общинасы җимерелүгә дучар ителә. Реформа буенча, авылда сыйнфый таяныч булдыру максаты белән, общинаның иң яхшы җирләре кулак хуҗалыкларына кисеп бирелә. Авылда җирне сату һәм сатып алу турында кануннар кабул ителә. Столыпинның бу яңалыклары Россия җәмәгатьчеләге арасында ризасызлык тудыра. Россиянең алдынгы фикерле кешеләре бигрәк тә җирне хосусый милеккә әверелдерү чарасын кабул итә алмыйлар. Каршы чыгучылар Дәүләт Думасында да табыла. Столыпинның: «Аларга бөек тетрәнүләр кирәк, ә безгә бөек Россия кирәк»,— дигән ялкынлы сүзләрен кайберәүләр социал-демократларга адресланган дип аңлатырга тырышалар. Бу дәрәҗә түгел. Столыпинның әлегә сүзләре 1907 елның 10 апрелендә Дәүләт Думасындагы чыгышында яңгырый. Һәм алар Дума составындагы радикалларга адресланган була.

Столыпинның аграр реформасы икътисад өлкәсендә көтелгән нәтиҗәләргә бирми, ләкин авылда сыйнфый каршылыklarның тирәнәюенә, кискенләшүенә китерә (кара: *Аврех А. Я.* Столыпин и третья Дума.— М., 1968). Бу каршылыklar Таҗи Гыйззәтнең тагын бер әсәрендә — «Чаткылар» драмасында сәнгатьчә чагылыш таба.

Христиан дине өлкәсендәгә кайбер реформаларга тукталыйк. Төбәп әйткәндә, алар христиан диненең католицизм тармагына каршы юнәлдерелгән була. Киңрәк алганда, ул

феодаль тәртипләргә, шушы стройның дин өлкәсендәге санкцияләренә протестлы мөнәсәбәтне чагылдыра. Протестантлар, башлыча, Голландиядә (XVI гасыр), соңрак Англиядә (XVII гасыр) католик чиркәүнең һәм аның башында торучы Рим Папасының авторитетына каршы чыгалар. Гомумән, алар фикеренчә (Лютер принциплары буенча), Алла белән дингә инанучы арасында арадашчы (Папа, руханилар һ. б.) кирәк түгел, һәр инанучы Алла белән турыдан-туры үзе аралаша ала, аның өчен бары тик Аллага ихлас ышанырга гына кирәк.

Протестантлыкның берничә тармагы (лютераннар, кальвинчылар һ. б.) барлыкка килә. Реформация социаль яктан да, рухи яктан да уңай күренеш була.

Революцион үзгәрешләр, эволюцион төрдән аермалы буларак, сыйфат үзгәрешләрен чагылдыралар.

Әлбәттә, жәмгыять өлкәсендә һәр үзгәреш (әйтик, реформалар) үсештәге «сикереш»не аңлата. Икенче яктан, һәр социаль «сикереш» революция түгел. Революция ул — искене жимерү, яңаны тудыру, асылда, киң жәелгән һәм тирәнгә үтеп кергән социаль үзгәрешләр системасы. Гомумән, революция — гаять дәрәжәдә катлаулы күренеш, шунлыктан аның үзенчәлекләренә махсус тукталу сорала.

Социаль революциянең үзенчәлекләре Беренчедән, социаль революция очраклылык яисә гадәти барган процесстан «читкә тайпылыш» кына түгел. Ул — **закончалыклы** күренеш. Бу тезиска басым ясауның әһәмияте шунда ки, кайбер сәясәтчеләр, хәтта галимнәр революцияне «көтмәгәндә» яки «фәлән шәхеснең хатасыннан килеп чыккан хәл» дип кенә бәяләргә тырышалар. Икенче берәүләр (бу фикерне узган гасырның 90 нчы елларында гына ишетергә туры килә иде): «Безгә революцияләр кирәкми», — дип пошынган булалар, әйтерсең лә революция, зарури, закончалыклы күренеш буларак, булырга аңа, булмаскамы дип, кемнән булса да сорап тора.

Революциянең объектив сәбәпләре була. Аларның нигезен жәмгыятьтәге каршылыklarның чамадан тыш кискенләшүе тәшкил итә. Диалектика кануннарын кулланып әйткәндә революция сан үзгәрешләренең, чаманы узып, сыйфат үзгәрешенә күчүен исбатлый.

Дерес, революция өчен объектив сәбәпләрнең булуы гына житми, субъектив факторның хәрәкәт итүе дә шарт.

Мәсәлән, XVII гасыр уртасында англиз буржуаз революциясе буржуаз житештерү ихтыяждары белән Стюартлар династиясе абсолютизмы арасындагы каршылык жирлегендә барлыкка килә. Инглиз дворяннары арасындагы конфликт король (Карл I) ягындагы көчләрнең таркалуына китерә. Крестьян халкы, феодаль тәртипләргә каршы килеп, буржуаз парламент һәм аның лидеры Оливер Кромвель ягына баса. Англия короле Карл I мәйданда жәзалап үтерелә, англиз буржуаз революциясе тантана итә.

Россиядә 1917 елгы буржуаз-демократик революция шулай ук жәмгыяттәге каршылыктарның кискенләшүенә бәйле була. Илдә икътисади кризисның тирәнәя баруы, 1914 елда башланган мәгънәсез империалистик сугышның давам итүе, завод-фабрикалардагы эшсезлек, барлык өлкәләрдә тәртипсезлек, хаосның хөкем сөрүе, патша министрларының булдыксызлыгы һәм хыянәте, ачлык һ. б. күренешләр халык массаларын патша режимына каршы күтәрә. 1917 елгы Февраль революциясе үз алдында торган бурычларны (патшаны бәрәп төшерү, илдә демократик республика урнаштыру, алпавытларның жир биләү системасын юк итү һ. б.) үти. Күренә ки, бу юлы да революция ниндидер очраклы вакыйга түгел, бәлки объектив сәбәпләр тудырган закончалыклы күренеш, массаларның социаль изгүгә түзә алмыйча ясаган ихтыяри адымы булган.

Икенчедән, социаль революцияне тормышка ашыру өчен, илдә **революцион ситуациянең** тууы шарт.

**Революцион
ситуация.**

**Аның
билгеләре**

Революцион ситуациянең эчке мәгънәсен һәм төп билгеләрен В. И. Ленин түбәндәгечә аңлаткан иде: 1) «югары катлауларның кризисы», ягъни хакимлек итүче сыйныфларның үз хакимлекләрен үзгәртмичә саклап калу мөмкинлеген юк. Революциянең тууы өчен түбән катлауларның элеккечә яшәргә теләмәве генә житми, югары катлауларның элеккечә яши алмаулары да кирәк; 2) изелүче сыйныфларның хәле гадәттән тыш кискенләшү; 3) массаларның активлыгы үсү (кара: *Ленин В. И. ПСС.— Т. 26.— С. 218*).

Югарыда саналган билгеләрне Ленин **объектив** факторлар рәтенә кертә. Алар аерым төркемнәрнең һәм партияләрнең, шулай ук сыйныфларның ихтыярыннан ирекле.

Ленин шушы объектив үзгәрешләрне **революцион ситуация** дип атый. Аның фикеренчә, мондый ситуация XIX га-

сырның 60 нчы елларында Германиядә, 1859—1861, 1879—1880 елларда Россиядә барлыкка килгән була. Ләкин ул очракларда революцияләр булмый кала. Ленин моның сәбәбен түбәндәгечә аңлата: «Һәр революцион ситуациядән революция тумый, аның өчен югарыда китерелгән объектив үзгәрешләргә субъектив фактор да кушылырга тиеш: революцион сыйныфның массалар белән берлектә билгеле юнәлештә тиешле чаралар күрүгә сәләтле булуы зарур. Ул чаралар хөкүмәтне сындырырлык дәрәжәдә көчле булырга тиеш, чөнки ул, хәтта кризислар чорында да үзеннән-үзе «егылмый» (кара: Шунда ук.— 219 б.).

Революцион теориядә теге яки бу илдә туган революцион ситуацияне файдалану мәсьәләсе буенча төрле карашлар булды.

Бу хакта конкрет мәгълүматны Ленинның «Безнең революция турында (И. Суханов язмалары буенча)» дигән мәкаләсеннән табып була. Мәкаләдән күренгәнчә, Суханов Ленин һәм большевиклар адресына Россиядә 1917 елгы социалистик революция Маркс теориясе буенча башкарылмады, дигән гаеп ташлый. Суханов үзенең язмаларында Маркстың социалистик революцияләр иң элек Аурупаның сәнагать һәм мәдәният ягыннан алга киткән капиталистик илләрендә булачак дигән фразасын нигез итеп ала. Димәк, Сухановча, Россиядә 1917 елгы социалистик революция марксистик теориягә «туры килмәгән», «тиешле вакыттан элек» башкарылган булып чыга. Ленин Сухановның зарлануларын җавапсыз калдырмый. Беренчедән, Суханов марксизмны педантларча кулланырга тырыша (Маркс үзе үк ничә тапкыр бу мәсьәләне аек акыл белән хәл итү кирәклеген искәртә).

Икенчедән, әгәр дә социализм төзү өчен мәдәниятнең югары үсеш дәрәжәсенә ирешүе шарт икән, ни өчен безгә, ди Ленин, башта революцион юл белән мәдәният үсешен югары дәрәжәгә күтәрердәй шартлар тудырмаска (кара: Ленин В. И. ПСС.— Т. 45.— С. 378—382)?

Бөтен хикмәт тә шунда ки, Суханов һәм II Интернационал вәкилләре өчен иң мөһиме — теориянең «хәрефе», ә реаль, объектив шартлар берни түгел. Ленин, теория мәсьәләсенә килгәндә, үзенең оппонентларынан һич тә калышмаган, ләкин ул теоретик кына түгел, революционер-практик та булган.

Тарихи үсеш процессында 1917 елда Россияда революцион ситуация туа. Шушындый объектив шартлар булганда, Ленинга һәм большевикларга Россиянең сәнагаты һәм мәдәнияттә югары үсеш дәрәжәсенә ирешүен көтеп утырыргамы (моның өчен ничә дистә ел кирәк булыр иде икән?), яисә тарих тарафыннан бирелгән форсатны, ягъни революцион ситуацияне файдаланып, хезмәт ияләрен социалистик революциягә күтәрергә, аны уңышлы башкарганнан соң, революция һәм яңа жәмгыять биргән шартлар нигезендә сәнагать белән мәдәниятне үстерә башларгамы?..

Ленин, чын революционер буларак, революцион ситуацияне файдалануны мәгъкуль күрә.

Әйтергә кирәк, Ленин сайлаган юл үзенең хаклыгын совет жәмгыятенең жиде дистә ел эчендә ирешкән казанышлары белән раслый. СССР бөтендөнья күләмендә икенче бөек дәүләт дәрәжәсенә ирешә.

Кайбер авторлар бу фактларны инкяр итәргә тырышалар. СССРның һәм коммунизмның турыдан-туры дошманы У. Черчилль илебезнең берничә дистә ел эчендә нинди зур уңышларга ирешүен, Сталин Россияне сука белән мирас итеп алып, атом бомбасы белән калдырды, дип бәяли. Ә АКШның атаклы икътисадчысы Дж. Гэлбрейт совет икътисадчысы Св. Меншиков белән әңгәмәсендә болай ди: «...сезнең илегез соңгы житмеш ел эчендә — икътисади якны алганда — царизмның примитив икътисадыннан соң чиксез зур юл узды» (кара: Капитализм, социализм, сосуществования.— М., 1988.— С. 27).

Бөтендөнья революцион хәрәкәтендә социаль революциянең эчке мәгънәсен һәм аның өчен зарури факторларны аңлау мәсьәләсендә ике капма-каршы гадәттән тыш тенденция яшәп килә.

Шуларның берсе — **бланкизм**. Бу тенденция революцион көрәштә заговорчыларга хас алымнарны төп юл дип санап, бөтен революцион эшчәнлекне шуңа нигезләүне гәүдәләндерә. «Бланкизм» атамасы — шушы агымның лидеры француз революционеры Луи Бланки (1805—1881) исеминән алынган. Бланки үзен кыю, куркусыз революционер итеп таныта, берничә мәртәбә төрмәдә утыра, хәтта атарга хөкем ителә.

Бланкизм революцион хәрәкәттә стратегик һәм тактик яктан зарарлы тенденция дип бәяләнә. Россияда аның тараф-

дарларын народниклар арасында очратып була. Иң күренек-
леләрдән П. Н. Ткачевны (1844—1885) күрсәтергә мөмкин.

Икенче гадәттән тыш тенденция — **парламентаризм**. Бу тенденция революцион көрәштә реакцион хөкүмәтнең социаль сәясәтенә йогынты ясауда парламент формаларына өстенлек бирүне, аны абсолютлаштыруны аңлата.

Гомумән, революцион хәрәкәттә парламент формасын хезмәт ияләре мәнфәгатьләрендә файдалану мөмкин дип санала. Кайбер Көнбатыш илләрдә (мәсәлән, Франциядә, Италиядә) аерым этапларда бу юнәлештәге эшчәнлек ниндидер уңай нәтиҗәләр дә бирде. Ләкин революцион теория буенча, бу форманы абсолютлаштыру революцион хәрәкәтнең төп юлыннан читкә тайпылу булып иде. Революцияләр, тарихи процессның закончалыклы күренеше булса да, ниндидер бер акт белән генә чикләнми. Әйттик, француз буржуаз революциясе 1789 елның 14 июлендә халык массаларының күтәрелеше һәм Бастилияне алу белән генә тәмамланмый. Революцион акт булды, ди. Шуннан нәрсә?.. Эш шунда ки, реакцион сыйныфлар һичкайчан да хакимлекне үз теләкләре белән беркемгә дә бирмиләр, хакимлекне алардан тартып алырга кирәк була. Шул очракта гына революцион үзгәрешләр реаль гәүдәләнеш алырга мөмкин. Дәүләт властеның бер сыйныфлар кулыннан икенче сыйныфлар кулына күчүе революциянең беренче билгесе һәм төп шарты булып санала. Шунсыз революция оттырачак.

Социаль революциянең **өченче** төп билгесе — **көчләү**.

Кайбер хәзерге сәясәтчеләр революциянең бу хасиятен коточкыч бер золым, ә революциянең үзен кешеләр өчен зур афәт, читтән ябырылган йогышлы авыру дип танытырга тырышалар. Революция, — әлбәттә, кемнәр өчендер тигез генә барган тормышка хәвефле мизгелләр өстәү, икенче берәүләргә болай да җиңел булмаган яшәеш тәртибенә шау-кымлы бимазалар кертү. Начар булса да, тыныч яшәргә өйрәнгән адәм баласына шау-шулы митинглар да, демонстрацияләр дә, аларны тукмаклар белән коралланган егетләрнең рәхимсез рәвештә халык массаларын туздыруларын күрү дә кирәкми.

Ләкин кешелек тарихында бер генә революциянең дә көчләүсез узганы юк. Югарыда аның кайбер сәбәпләре хакында әйтелгән иде. Хакимлекне бер генә сыйныф та «болай гына», үз теләге белән бирергә теләми һәм бирми дә. Ул гына да

түгел, хакимлекне югалтканнан соң, кагыйдә буларак, кораллы каршылык та оештырыла, кайбер илләрдә гражданныр сугышы да башланып китә.

Ә үз хакимлеген югалткан көчләр озак еллар дәвамында каршылык күрсәтеп киләләр. Ул каршылык төрле техник һәм рухи диверсияләр шәкелендә дә булырга мөмкин. Бу көчләр контрреволюцион идеяләргә, «изгә әманәт» рәвешендә, буыннан буынга тапшырып килә торган булалар. Моның конкрет чагылышын XX гасыр азагында Россия мисалында да күрергә була.

Гомумән, Маркстың образлы шәкелдә кисәтүе буенча, «көчләү ул яңа туып килүче җәмгыятьнең кендек әбисе» (кара: *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.— Т. 23.— С. 761*). Маркстың пролетариат диктатурасы турындагы теориясә, нигездә, энә шушы бер-берсенә дошман булган ике капма-каршы социаль сыйныф арасындагы көрәшнәң революцион акттан соң да дәвам итәчәген исбатлый.

Мәсьәләнең шул ягын да искә алырга кирәк. Көчләү ул — хаким сыйныфларның озак еллар дәвам иткән көчләнә дә җавап. Бу — социаль-психологик момент. Ләкин ул — сыйныфлар арасындагы мөнәсәбәтләр өчен бик көчле фактор. Бу турыда рус шагыйре А. Блок түбәндәге фикерләрен белдергән иде: «Нишләп крестьяннар алпавыт утарындагы затлы җиһазларны җимерәләр? Чөнки ул утарларда крестьян кызларын хурлаганнар һәм көчләгәннәр. Нишләп җәннәттәге кебек матур бакчаларны юк итәләр? Чөнки бай әфәнделәргә гасырлар дәвамында, шушы бакчалардагы агачлар күлгәсәндә рәхәтлек кичеп, үзләренең кем икәнлегә белән масая торган булганнар... Ә нишләп изгә чиркәү диварларын җимерәләр? Чөнки симереп беткән батюшка шушы изгә йортларда кикерә-кикерә ришвәтләр җыя, шуның өстенә, «аракы белән сәүдә итә торган булган» (кара: *Завтра.— 1997.— № 46*).

Сыйныфый көрәш теориясә буенча, пролетариат диктатурасы — искене җимерү һәм көчләү генә түгел, бәлки яңаны төзү чарасы да. СССРда бу функция, нигездә, уңышлы үтәлә һәм илгә зур казанышлар китерә. Ләкин пролетариат диктатурасы үзенә көчләү функциясен башкаруда кичерә алмаслык хаталар да җибәрә, күп санлы кешеләр, нахакка гаепләнә, нигезсез җәзага хөкем ителә. Ә бу — зур җинаять, һәм моңа бернинди дә аклау юк.

Гомумән, социаль революция — гаять катлаулы, эчке каршылыклары булган һәм, озак елларга сузылып, төрле этаплардан торган **диалектик процесс**. Социаль революцияларнең **дүртенче** үзенчәлегә шунда.

Бу үзенчәлек бигрәк тә Октябрь социалистик революциясә мисалында чагыла.

Аның **беренче сәяси этабы** Россия кебек гигант дәүләттә бер атна эчендә башкарылды, дип әйтеп була. Бу этап сәяси хакимлекнең капиталистлар кулыннан хезмәт ияләре кулына күчүе белән характерланды. Соңрак чын хакимлек партия-совет номенклатурасы кулына күчте. Социалистик үсешкә житәкчелек итү вазифасын нәкъ шушы социаль төркем үтәде.

Икенче, социаль-икътисади өлкәдәге этап ике дистә елга сузылды. Моның эчтәлегә һәм нәтижәсә хосусый милекне дәүләт һәм күмәк хужалык милкенә күчерүгә кайтып калды. Бу этапта жәмгыяттә культура революциясә булды. Әйтик, 1897 елгы халык санын алу нәтижәләре буенча, Россия халыклары арасында укый-яза белүчеләрнең саны 28,4 % тәшкил итсә, 50 нче еллар азагына СССР тоташ грамоталы кешеләр иленә әверелә (БСЭ.— Т. 24, II.— С. 404—405).

Социаль революциянең **бишенче** үзенчәлегә аның, ахыр чиктә, ижтимагый тәрәккыятне тәэмин итүче көч булуында.

Кайбер танылган галимнәр социаль революцияларне мәгънәсез күренеш дип исбатларга тырышалар. Ортега-и-Гасет образлы формада болай дип тә белдергән иде: «Революция үзенң балаларын ашый»... (кара: *Ортега-и-Гасет*. Восстание масс // Вопросы философии.— 1989.— № 3.— С. 152).

Күренә ки, атаклы галим революцияне үзенң балаларын ашаучы коточкыч мифик затка тиңли. Ләкин бу чагыштыру бөтенләй үк урынсыз түгел. Революция — каршылыклы күренеш. Анда катнашкан кайбер геройлар чыннан да һәлакәткә очрыйлар. Ләкин бу революциянең асылын тәшкил итми, бер детале генә булып тора. Ортеганың: «Революцияне **сабырлар** башлап жибәрә, **гадәттән тыш кешеләр** дәвам иттерә, ә **кирегә кайту** (реставрация) йомгак ясый» дигән гыйбарәсә дә дәрәслеккә туры килми. Әгәр аның бу фикере дәрәслекне чагылдырса, жәмгыять бер урында гына таптанып торыр иде. Икенче бер зур галимнең әйтүенә караганда, «революция — тарихның локомотивы ул». Ләкин кешелек тарихы, асфальт жәйгән шома һәм, шәһәр проспекты кебек,

туры гына бара торган юл түгел, аның сикәлтәләре дә, читкә тайпылышлары да, артка чигенү кебек хасиятләре дә булырга мөмкин. Шул якны алганда, социаль революцияләренң казанышларын саклап калу җәмгыятькә һәр очракта җиңел генә бирелми. Аурупа илләрендә, XIX—XX гасырларда булган революцияләренң барышын бүлеп, теге яки бу илләрне элеккеге стадияләренә кайтаручы вакыйгалар да җитәрлек.

XX гасыр азагында кешелекне гажәпкә калдырган вакыйга, мөгаен, дөньяда беренче социалистик ил булган Советлар Союзының таркалуы, Үзәк һәм Көнбатыш Аурупа илләрендәге социалистик стройның җиммерелүе булгандыр.

Бу зур социаль-сәяси вакыйганы төрлечә аңлатырга омтылдылар. Кайбер авторлар, шул исәптән совет заманында СССР тарихын һәм фәнни коммунизмны укытып йөргән галимнәр, «СССРның таркалуы котылгысыз иде, ә социализм үзен «гомумән аклый ала торган строй түгел иде» кебек фикерләр белдерә башладылар.

Беренчедән, аларның көтмәгәндә шундый «күрәзәлек итү сәләтенә ия булуларына» ышанасы килми.

Икенчедән, СССРның шулай кинәт кенә таркалуы чит ил сәясәтчеләре өчен дә көтелмәгән хәл иде. Моңы АКШның атаклы икътисадчысы Дж. Гэлбрейтның түбәндәге фикере дә исбатлый: «...ни генә булмасын, Советлар Союзының капиталистик илгә әверелеп китүе турында хыялланыу ахмаклык булып иде» (Капитализм, социализм, сосуществование.— М., 1988.— С. 22).

Әгәр дә безнең «алдан күрүчеләребез»нең карашы хак икән, социалистик революциянең закончалыклы күренеш булуы да шик астына алына. Ул вакытта тәрәккыят тә әнә шушы капиталистик җәмгыять кысасыннан ары атлый алмый булып чыга...

Моңың шулаймы яисә шулай түгелме икәнлеген ачыклау зур әһәмияткә ия, шунсыз җәмгыять үзгәрешендә революцион форманың зарурлыгы турындагы мәсьәлә дә чишелми кала дигән сүз.

Асылда исә, Россиядә социалистик революциянең үзен аклавы күпләр өчен бәхәсле мәсьәлә түгел. Әйтик, марксизмның һәм коммунизмның идеологик дошманы Н. Бердяев, 1917 елда Россиянең һәлакәттән котылуында Октябрь революциясенең роле зур, ди. Ул болай дип яза: «Россиядә анархик таркалу куркынычы бар иде, ул коммунистик дикта-

тура тарафыннан туктатылды, аның лозунгларын халык хуплап каршы алды» (кара: *Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма.*— М., 1990.— С. 109). СССРның дөнья күләмендә АКШтан соң икенче көчле дәүләт дәрәжәсенә күтәрелүе — шулай ук бәхәссез факт, дидек. Димәк, 1917 елгы социалистик революция үзен аклады.

Ләкин социаль революциянең жиңүгә ирешүе — бер нәрсә, ә аның **саклап калу сәләте** — икенче нәрсә. Революцион теория тарихи процессларны дәрәс аңлатуга мохтаж. Биредә конъюнктурлыкка урын булырга тиеш түгел.

Югарыда күрсәтелгән вакыйгалар, әлбәттә, очраклы түгел иде, гәрчә күпләр өчен ул көтелмәгәндә булды. Бу бигрәк тә СССРның язмышына кагыла. Дәрәс, 60 нчы елларда халыкта ил житәкчелегенә карата мөнәсәбәтләр үзгәрә башлаган иде инде. 70 нче еллар азагы — 80 нче еллар башында аңлы һәм компетентлы даирәләр арасында: «Без кая барабыз?» дигән сорау туып, шуның тирәсендә борчылулар куера башлады.

СССРның таркалуы һәм Аурупа илләрендә социалистик стройның жимерелүе бу илләрдә булган революцияләргә саклап кала алмау тенденциясен раслады. Бу катлаулы процессның сәбәпләре барлык илләрдә дә бер түгел. Мисал өчен, СССРга гына тукталу да житәр.

СССРның таркалуына һәм социалистик стройның жимерелүенә нәрсәләр сәбәп булды соң?..

Беренче сәбәп. Халыкның аерым катлаулары каршында социализмның яман аты чыгу. Бу, беренче чиратта, аның үзен-үзе раслау процессында аеруча каты алымнар куллануы аркасында булды. Ул алымнар үзләрен бигрәк тә 30 нчы еллар азагында күрсәтте. Атаклы англиз философы Бертран Рассел болай дип язган иде: «Мин коммунизмның зарурлыгына һәм булачагына ышанам, Россия кешеләренең коммунизм хакында өметләр белән януларына да ышанам... Ләкин Мәскәүнең коммунизмны урнаштыру алымнары шул хәтле хәвефле ки, аларның азагы турында уйламышлар да (кара: *Рассел Б. Практика и теория большевизма.*— М., 1991.— С. 5—6).

Икенче сәбәп. СССРдагы социализм 70 нче еллар уртасында кайбер яклары белән яңаны үзләштереп өлгерә алмый башлады. Шуның өстенә, халык аңында «социалистик милек ул — беркемнеке дә түгел» кебегрәк тәнкыйди караш урнаша

башлады. Ул гына да түгел, СССРда халык саны арта барган саен, кайбер ашамлык айберлэре дефицитка айлэнде. Хэлбуки бер генэ дәүлэт тэ барлык айберлэрне дә илдэге бөтен халык өчен житэрлек күлэмдэ житештерүне үзенэ бурыч итеп куялмый. Эгэр дә Көнбатыш иллэрдэге кибетлэрдэ ни телисең, шул бар икэн, аның зур өлеше башка иллэрдэн сатып алынган. Э менэ совет хөкүмэте ялган абруй бэрабэрэнэ (янасе, Советлар Союзы азык-төлекне читтэн сатып алуға мохтаж түгел), халыкны кытлыкка (дефицитка) күнэргэ өйрөтөп бетерде. Бу хэл социализм строена карата тискэре хислэр уята килде.

Өченче сәбәп. КПСС һәм дәүлэт житәкчелэрненең компетентлы булмавында: Н. С. Хрущевның волонтаристлыгында, Л. И. Брежневның житәкчелек итүненең соңгы елларында консервативлыкка бирелүендә. Гомумән, ил белән идарә итүненең бюрократлаша башлавында.

Күренекле совет икътисадчысы С. Меншиков болай дип язган иде: «Планлаштыруны һәм идарә итүне чиктән тыш үзәкләштерү үзлэрен бик нык саклап калырга омтылучы үзенэ бер төрле бюрократик социаль катлау тудырды. Идарә аппараты барлык халык санының 15 % тәшкил итә башлады. СССРда барлығы 280 млн кеше яшәсә, идарә аппаратында эшләүчелэрненең саны 18 млн га житте (кара: Капитализм, социализм, сосуществование.— М., 1988.— С. 52).

Шунысы әһәмиятле: совет аппаратының бюрократлашуы совет хакимиятенең беренче елларында ук сизелә башлый инде. В. И. Ленинның ул заманда Финанс халык комиссары булган Г. Я. Сокольниковка язган хатында түбэндәге юллар бар: «Безнең барлык хужалык оешмаларыбыз бюрократлык белән авырый. Коммунистлар бюрократларга әверелделәр. Эгэр дә безне нәрсә дә булса һәлакәткә китерә икэн, ул энә шул бюрократлык булыр» (кара: Ленин В. И. ПСС.— Т. 54.— С. 180. Ассызык безнеке.— Авт.).

Әйтергә кирәк, бюрократлашу, гомумән, Россия менталитетының үзенчәлекле бер хасиятедер. Бюрократлашу, кагыйдә буларак, интеллектуаль яктан житлекмәгән, түбәннән күтәрелгән индивидларга хас. Русларның: «Из грязи — в князи» дигән гыйбарәсе бик дөрес ул. Советлар Союзындагы бюрократлашу — үзенэ бер күренеш. Аның йогынтысы Компартия аппаратына барып житүгә партократия барлыкка килә.

Шунысын да әйтми булмый: базар мөнәсәбәтләренә күчү елларында идарә аппаратының (Үзәктә һәм урыннарда) Россиядәге кебек «кабаруына» дөнья тарихында тиңнәр юк.

Дүртенче сәбәп. Партия-совет номенклатурасының халыктан аерылуы. Моның нигезен кадрларны сайлап алу һәм аларны үстерү принципларында эзләргә кирәк. Еллар дәвамында урнашкан принцип буенча, кешеләргә иерархия баскычлары буенча үсү өчен компартия члены булу шарт итеп куела иде. Бу принципның мәгънәсе дә аңлашыла кебек — яңа жәмгыять төзегәндә җаваплы постларга аның идеяләренә тугры кешеләр генә сайланырга тиеш иде. Ләкин бу принцип үзен тулысынча аклый алмады: ул капкаларын төрле карьеристларга да киң итеп ачты. Партия һәм жәмгыятебез өчен сынаулы көннәр килгәндә алар үзләренең идеологик ориентацияләрен 180°ка бордылар. Шуның нәтижәсендә элекке партия-совет номенклатурасы тулысынча диярлек социализм дошманнары рәтенә басты.

Бишенче сәбәп. Тышкы көчләрнең СССРга каршы юнәлдерелгән киң планлы һәм һөжүмчән эшчәнлеге. Моңа икенче бөтендөнья сугышы тәмамланып килгәндә дөнья күргән АКШның сәйси разведка системасы җитәкчесе Аллен Даллесның яшерен инструкциясе (№ 2004, 1945 ел, 17 июль) шаһит булып тора.

Менә аның тексти: «Сугыш тәмамланыр (Япония белән сугышка нокта куелмаган әле — *Авт.*), бар да рәтләнәр, үз җаена килер, һәм без Американың барлык матди куәтен, алтын байлыгын, нәрсәбез бар — барысын да кешеләрне алдауга, ахмакландыруга ташларбыз.

Кешенең мие, аның аңы үзгәругә бирелүчән. Хаос чәчеп, без аларда хөкем сөрүче кыйммәтләрне сиздермичә генә ялган кыйммәтләр белән алыштырачакбыз, шушы ялган кыйммәтләргә инандыра башлаячакбыз.

Ничек? Без Россиядә үзбездәң фикердәшләребезне, союзникларыбызны, ярдәмчеләребезне табачакбыз. Әкрәнләп кенә — эпизод арты эпизод аша — Җир йөзәндә иң буйсынамас характерлы халыкның иң зур масштаблы һәлакәте, халык үзаңының яңадан кабына алмаслык булып сүнү трагедиясе уйналачак.

Аларның әдәбиятын һәм сәнгәтен без социаль мәгънәдән арындырачакбыз, иҗатчыларны халык массаларының тормыш процессларын сурәтләү теләгеннән биздерәчәкбез.

Әдәбият, театр, кино, матбугат, телевидение — барысы да кешеләрнең иң түбән уй-фикерләрен, хисләрен күккә күтәрәчәкләр. Без үзләрен «сәнгатькяр» дип санап йөргән элементларга — әгәр дә алар кешеләрнең аңына секс, жеңси бозыклык, көчләү, садизм, хыянәт һ. б. шушындый принцип-ларны сәңдерә алу сәләтен күрсәтә алалар икән — һәр төрле булышлык күрсәтәчәкбез, аларны күккә чөйчәкбез.

Дәүләт белән идарә итүдә без хаос һәм буталчылык тудырачакбыз. Без әкрәнләп, ләкин актив рәвештә учреждение-ләрдәге түрәләрдә кирелек, дуамаллык, ришвәтчелек, принципсызлык сыйфатларын үрчәтәчәкбез. Бюрократлык һәм хезмәттә кәгазь боткасы тудырып эшләүчеләр иң дәрәжәле кешеләргә әвереләчәк. Намуслылык һәм әдәплелек көлкегә калачак, шунлыктан аларның беркемгә дә кирәге калмаячак, алар искелек калдыкларына әвереләчәкләр. Алар урынына хамлык һәм оятсызлыкны, алдау һәм ялганны, исереклек һәм наркоманлыкны, кешеләрнең бер-берсеннән куркуын, әрсезлекне, хыянәт һәм халыклар арасында дошманлыкны (беренче чиратта, рус халкына карата дошманлык һәм күрәл-маучылыкны) — барысын да без оста һәм сиздермичә генә тормышка ашырып барачакбыз, һәм бу нормалар чәчәк ата-чак. Фәкать сирәк кеше генә бу үзгәрешләрнең сәбәбен аң-лаячак.

Ләкин андый кешеләрне без котылгысыз хәлгә куячакбыз, аларны адәм мәсхәрәсе итәчәкбез, аларга яла ягып, жәм-гыятьнең ташландык элементларына әверелдерәчәкбез.

Без кешеләргә бала чактан ук тотыначакбыз. Һәрвакытта да яшь буынга, пычрак кешеләргә, космополитларга исәп тотачакбыз.

Без эшләрне менә шул рәвешле алып барачакбыз да» (кара: Политическая мысль второй половины XX века.— Пермь, 1999.— С. 488—489).

СССР таркалганнан соң, АКШ президентының бөтен дөньяга: «Безнең миллиардлаган чыгымнарыбыз үзләрен аклады», — дип мактануы күпләргә таныш.

Алтынчы сәбәп. Халкыбызның шактый гына өлешенең, бигрәк тә яшьләр даирәсенең, яңа барлыкка килгән «демо-кратлар»ның ялган вәгазьләренә ышанып, аларга хаталы бәя бирүендә.

Жиденче сәбәп. КПСС житәкчеләренең илдә милли мәсьәләне нигездә һәм гомумән дәрәс хәл итүе белән бергә

(СССРдагы һәр милләткә, билгеле иерархиялекне саклап, дәүләтчелек статусы бирелде), кайбер милләтләргә (мәсәлән, Казан һәм Кырым татарларына, Төньяк Кавказның кайбер милләтләренә) карата хаталы, нахакка жәберләү гамәлләре дә кылынды.

Китерелгән сәбәпләргә тагын ниндидер моментларны өстәп булыр иде. Кайбер авторлар Горбачев белән Ельцинның хыянәтчел эшчәнлеген иң беренче һәм хәлиткеч сәбәп дип атыйлар.

Горбачев 1999 елда Төркия университетында ясаган чыгышында болай диде: «Минем яшәвемнең төп максаты коммунизмны юк итү иде. Үземнең партиядәге һәм илдәге дәрәжәмне шушы максатка ирешү өчен файдаландым». Россия халкы моны коточкыч хыянәт дип бәяләде.

Горбачевның совет халкыннан яшерен рәвештә алып барган хыянәтчел гамәлләре ачыла бара. Мәсәлән, 1987 елның 13 мартында Горбачев белән Дж. Буш (бу вакытта Үзәк разведка идарәсе (ЦРУ) директоры) очраша. Шушы (сәгать ярым барган) очрашудан соң Дж. Буш АКШ президенты Рейганга: «Горбачев совет сәясәтен Көнбатыш ихтияжларына яраклаштырачак...» — дип белдерә. Әлеге очрашудан соң Горбачев үзенң барлык эшчәнлеген Көнбатышка буйсындырып алып бара башлый. Ә 1991 елның декабрендә, ельцинчыларның СССРны таркату актыннан соң, Горбачев Вашингтонга шалтыратып, Бушны болай дип шатландыра: «Раштуаны (Рождество Христово.— *Авт.*) тыныч кына бәйрәм итә аласыз, СССРны юк дип санагыз» (кара: Сов. Россия.— 2002.— 9 февраля).

Хыянәтнең ролен киметү безнең максатка керми (ул, гомумән, «дүртенче сәбәп»кә карый торган момент; шуның белән бергә, сәяси хыянәтнең, бигрәк тә аның иерархик баскычның иң югары басмасында утыручы житәкчеләр тарафыннан эшләнүенең, үзенчәлекле социаль-психологик феномен буларак, киң һәм тирән эзләнүләр нигезендә аңлатылганы юк әле). Социаль революцияләр теориясен һәрьяклап фәнни эшкәртү өлкәсендә аңа лаеклы урын бирелергә тиеш.

Мәсәлән, революция һәм контрреволюция арасындагы мөнәсәбәтләрне алыык.

Бу мәсьәләне карау алдыннан, башлыча, контрреволюциянең эчке асылын һәм билгеләрен ачыклау сорала. Әлбәттә, ул — революциянең капма-каршы ягы. Асылда, ул — бәрәп

төшерелгән сыйныфларның социаль революциягә реакциясе, искергән стройны кайтаруга юнәлдерелгән акт (кара: БСЭ.— Т. 13.— М., 1973.— С. 74).

Кешелек тарихы күп кенә контрреволюцияләргә белә. Төрле сәбәпләр аркасында кайбер революцияләр оттыруга дучар булалар. Әйттик, XIX гасырның 1848—1849 елларындагы Германия революциясе, 1871 елда Париж Коммунасы; XX гасырда — 1918 елгы Германия буржуаз-демократик революциясе, 30 нчы елларда Испаниядәге демократик революция һ. б.

Контрреволюция, социаль революциягә реакция буларак, революция актыннан соң күп еллар узгач та килеп чыгарга мөмкин. Бу очракта ул прогрессив стройга каршы элементларның сабыр гына яшертен эш алып баруларына корылган була.

АКШ социологлары (Л. Эдварс, Д. Питти, К. Бринтон) карашынча, жәмгыятьтә даими рәвештә «термидор кануны» яшәп килә: янәсе, һәр революция иске тәртипләрнең кире кайтуы белән тәмамлана. Контрреволюция көчләре, кагыйдә буларак, халыкара реакциягә таянып эш итәләр.

Ләкин контрреволюцияләргәңең жиңеп чыгу очраклары жәмгыятьнең, гомумән, революцион үзгәрешләр кичерә баруын инкяр итә алмый, әлбәттә. Бөтен проблема — революция тарафыннан ирешелгән үзгәрешләргә саклап калуда. Ә ул һәр революциянең дә, ягъни аның әйдәп баручы көчләргәңең хәленнән килми.

Моңа нисбәтән сорау туа. XX гасырның 90 нчы елларында СССРда социалистик стройның «кыргый капитализм» белән алышуын ничек бәяләргә: революцияме бу яисә контрреволюцияме?

Кайбер сәясәтчеләр һәм галимнәр аны «революцион үзгәрешләр» дип бәяли. Мондый бәя бирү өчен нигез бармы? Мәсьәләне аңлау өчен Горбачев тарафыннан 1985 елда башлап жиберелгән үзгәрешләргә искә төшерик: нинди лозунглар белән, нинди максатны алга куеп башланган иде алар?

Илебезнең өлкән буын вәкилләргә хәтерлидер, үзгәрешләр «Социализмның үсешен тизләтик!», «Социализм күбрәк булсын!» лозунглары астында башланды. Халык аларны **революцион үзгәрешләр** буларак кабул итте. Биредә шуны күздә тотарга кирәк: һәр «революцион үзгәреш» ул «социаль революция» түгел. Социаль революция ул ижтимагый-икътисади

стройны алып ташлап, аның урынына капма-каршы — прогрессиврак — строй урнаштыру булса, «революцион үзгөрешләр» терминин киңрәк планда аңлау сорала — «көчле үзгөрешләр», «социаль тормыш агымында борылыш ясый торган үзгөрешләр» дип. Ләкин алар үз алларына социаль организмны тамырдан үзгәртү максатын куймыйлар. Аларны, кыскача әйткәндә, «революцион реформалар» дип атап булыр иде.

Аерым алганда, булачак үзгөрешләр нәрсәне күздә тотар иде соң? Св. Меншиков карашынча, алар икътисадны бюрократиядән азат итүне, коррупция белән спекуляцияне бетерүне, идарә өлкәсендә демократия формаларын урнаштыруны, шәхси һәм күмәк инициативаларга киң итеп ишек ачуны, аларны планлаштыру принциплары белән яраштыруны күздә тотар (кара: Капитализм, социализм, сосуществование.— М., 1988.— С. 59).

Күренә ки, биредә сүз «базар мөнәсәбәтләре», «хосусый милекчелек», «хосусыйлаштыру», «предприятиеләрне, жирне сату» һ. б. «яңалыклар» турында түгел, бәлки социализмның аның тәненә ябышкан кабырчыклардан арындыру, чистарту хакында гына бара торган булды.

Бу максатчан принципларны Св. Меншиков АКШ икътисадчысы Дж. Гэлбрейт белән булган әңгәмәсендә әйтә. Дж. Гэлбрейт, берникадәр гажәпсенебрәк: «Менә нәрсәне сез революция дип атыйсыз икән», — дип тә куя (кара: Капитализм, социализм, сосуществование.— М., 1988.— С. 59).

Шулай да Меншиков белән килешик: бу чыннан да революцион үзгөрешләр, ләкин «социаль революция» түгел (бу сүزلәргә Дж. Гэлбрейт та үзенең гажәпләнүен белдерә). Ләкин Меншиков (һәм совет халкы) көткән үзгөрешләрнең берсе генә дә булмады. Ә нәрсә булды соң? Жыеп әйткәндә, социализмның камилләштерү урынына «кыргый капитализм» кайтты.

Моның сәбәбе шунда булса кирәк: революцион үзгөрешләр (революцион реформалар.— *Авт.*) дип башланган хәрәкәт социализм дошманнары кулына күчте, һәм башка юнәлеш алып, жәмгыятьне капитализмга һәм шуның белән тирән кризиска китерде. Нәтижәдә революцион үзгөрешләр дип башланган процесс үзенең капма-каршысына — контрреволюциягә әверелде.

Гомумән, революцияләр теориясе «тәмам эшләнеп беткән» фәнни проблема түгел. Теоретик хезмәтләрдә бу хакта фикер

һәм хөкем йөртүләр, кагыйдә буларак, жәмгыятьнең феода-ль формациядән капиталистик формациягә күчеше чорын-нан гына башлана. Әйтик, колбиләүчелек формациясеннән феода-ль формациягә күчешнең революцион планда ничек тормышка ашырылуы турында нинди булса да мәгълүмат табу кыен.

Төрле илләрнең тәрәккыят юлыннан социаль революция-ләр кичереп барулары хак булса да, һәр илнең традицион классик варианты төгәл рәвештә кабатлавы бәлки котыл-гысыз түгелдер. АҚШны алыҗк. Америка теоретиклары жәм-гыятьтәге үзгәрешләрне (үз илләре мисалында булса кирәк) формацияләр планында түгел, бәлки техника дәрәжәсе пла-нында бәялиләр. Шул яктан караганда, кешелек, аларча, өч (традицион, индустриаль һәм постиндустриаль) стадияне белә. АҚШ бүгенге этапта шушы стадияләрнең соңгысын кичерә. Ул стадияне алар (компьютерлар системасының үсеш дәрәжә-сеннән чыгып) «информацион жәмгыять» дип тә атыйлар.

Сер түгел, АҚШ — чыннан да муллыкта яшәүче ил (анда хезмәт ияләренә түләнә торган хезмәт хакы аурупалылар-ныкы, бигрәк тә россиялеләрнеке белән чагыштырганда, күпкә артык). Бу хәл АҚШның моңа хәтле күзәтелгән тарихи үзен-чәлекләре белән аңлатыла. (Биредә могҗизалар да юк түгел. Әйтик, һәр дәүләтнең кәгазь акчалар массасы шушы дәүләт-нең алтын запасы белән тәмин ителергә тиеш. Алда әйтел-гәнчә, бөтен дөньяга таралган АҚШ долларлары массасы алтын белән фәкать 4 процентка гына тәмин ителә. Шулай булуга карамастан бөтендөнья валюта базарында яшел төстәге кәгазьдән торган доллар алтын дәрәжәсендә бәяләнә. Могҗи-замы? Могҗиза. Шунлыктан, гадиләштереп әйткәндә, АҚШ энә шушы «кәгазьләр»не теләсә күпме бастыра ала. Доллар-ның шушы, әкияти сәләте бөтен дөньяны сатып алырга мөм-кинлек бирә.)

Шушы шартларда АҚШта социалистик революция, шулай ук социаль каршылыklar турында (алар, әлбәттә, юк түгел) традицион мәгънәдә сүз алып бару мәгънәсезлек булып иде.

XX гасыр азагында Көнбатыш илләрдә иҗтимагый фән-нәр өлкәсендә «конфликтология» дигән юнәлеш туды. Аның төп мәгънәсе — жәмгыятьтәге каршылыklarны өйрәнү ни-гезендә аларны үстерү һәм тиешле чараларны алдан күрү юлларын өйрәнү, дәүләт оешмаларына фәнни нигездә реко-мендацияләр эшләү.

Конфликтологияның төп максаты — дәулет белән социаль төркемнәр арасында барлыкка килгән каршылыкларны вакытында сүндереп бару һәм жәмгыятьтәге социаль мөнәсәбәтләр өлкәсендә киң планда килешү тәмин итү.

Әгәр дә жәмгыять нормаль режимда хәрәкәт итә икән, конфликтология — нәтижәле юнәлеш. Ләкин биредә бер момент бар: берәүгә яраган икенче берәүгә дә ярый дигән сүз түгел. Әйтик, бер илдә — хокукий дәулет, социаль төркемнәр арасында — цивилизацияле мөнәсәбәтләр, социаль стратификация — билгеле нормаларда һ. б. Бу очракта конфликтологияның роле зур булырга мөмкин. Әгәр дә теге яки бу илдә хокукий дәулет булмаса, ә дәулет кануннары һәммә кешеләр өчен төрле булып, илдә караклык, ришвәтчелек хөкем сөрсә, берәүләр байлыктан шашса, икенче берәүләр бер сынык икмәк өчен тилмерсә, берәүләр зәңгәр диңгез утрауларында, жирдәге жәннәт шартларында рәхәтлек кичерсә, ә икенче берәүләр торыр жире булмау сәбәпле вокзал һәм парк эскәмияләрендә аунаса, мондый илдә конфликтология ширма ролен генә үти ала. Бу очракта берәүләрнең икенче берәүләрне килешүгә чакырулары талаучыларның ялангач калганнарга: «Мужиклар, әйдәгез, тату яшик әле» дип өндәүләре белән бер булып иде.

Шулай итеп, әгәр дә бер төркем илләрдә конфликтология жәмгыятьнең социаль өлкәсендә тынычлык, стабильлек тәмин итә алырлык чара булса, икенчеләрендә шушы ук максатларга ирешү өчен башка чаралар, ул да булса революцион үзгәрешләр таләп ителә.

Ләкин, югарыда әйтелгәнчә, социаль революцияләр кемнәрнендер теләге, ихтыяры буенча гына башкарыла торган күренеш түгел. Биредә революцион ситуацияның булуы объектив шарт булып тора. Шунның өстенә, моңа субъектив фактор да кушылырга тиеш.

Жәмгыять үсеше процессында субъектив фактор.	Субъектив фактор — күп төрле аспектларда чагыла торган күренеш. Мәсәлән, жәмгыятьне объект дип тә, шулай ук субъект дип тә карарга була. Табигать белән мөнәсәбәттә ул, — әлбәттә, субъект. Әгәр дә без жәмгыятьне үзе үк тудырган, ләкин аңардан бәйсез, аның өстендә торып, аның белән хакимлек итә торган көчләр белән мөнәсәбәттә алабыз икән, бу очракта ул (жәмгыять) объект ролендә каралырга тиеш.
---	--

Шунлыктан үзгәрешләр процессында субъектив фактор ролен жәмгыять үзе дә, шулай ук аның аерым структур элементлары да үти алалар. Безнең очракта, ягъни революцион процесслар аспектында караганда, субъектив фактор төрле социаль күренешләрдә тупланырга мөмкин. Ленин үзенең революцион ситуация теориясендә субъектив факторны революцион сыйныфта, аның билгеле бер пландагы сәләтендә күрә (кара: *Ленин В. И. ПСС.*— Т. 26.— С. 219). Ләкин субъектив факторны таррак һәм киңрәк планда карарга мөмкин. Таррак планда караганда шул ук революцион сыйныф белән житәкчелек итүче партияне, аның юлбашчыларын, аларның ни дәрәжәдә белемле, тәҗрибәле, зур ихтыярга ия булуларын алырга була. Киңрәк планда субъектив фактор, гомумән, халык массаларында тупланырга мөмкин. Һәм бу карашлар бер-берсен инкяр итмиләр, алар тикшерелә торган мәсьәләнең төрле аспектларга ия булуын гына күрсәтәләр.

Димәк, әгәр дә без теге яки бу илдә барлыкка килгән революцион ситуацияне объектив фактор дип алабыз икән, халык массалары, гомумән, субъектив факторны тәшкил итә дип санып алабыз. Һәм бу гыйбарә классик теориягә каршы килми, чөнки халык массаларын шул ук теория жәмгыять үсешенең хәлиткеч көче дип танып.

Ләкин фәлсәфә тарихында халык массаларының жәмгыятьтәге роленә төрле бәя бирелә килде. Мәсәлән, Платон тәгълиматында хакимлек итүче сыйныфларның халык массаларына кимсетеп каравы дәлилләнә. Платонча, халык,— гомумән, «башсыз гавам» ул, аңа акыллылык хас түгел (кара: *Государство.*— СПб, 1863). Халыкның жәмгыятьтәге ролен Гегель дә танымый, аныча, тарихның этәргеч көче — Абсолют рух, халык исә — пассив материал гына. Шул ук позицияне Ф. Ницше да яклай. Халык массаларын ул аерым жирәнү белән мисез, коллыкта калырга тиешле тавышсыз гавам дип бәяли. Халык, аныча, жәмгыятьтә баскыч ролен генә үти ала, ә сайланып алынган затлар шушы баскычны югары максатка ирешү өчен файдаланырга гына тиешләр (кара: *Ницше Ф. По ту сторону добра и зла.*— М., 1900.— С. 258). Тагын бер корифей — Ортега-и-Гасет карашынча, халык жимерүгә генә сәләтле, аның иҗтимагый процесста катнашуы жәмгыятьне һәлакәткә генә алып барырга мөмкин.

Ортега халык массаларын түбәнсетеп бәяләүдә барысыннан да уздыргандыр, шаять. Ул болай дип язган була: «Әгәр дә бу токым кешеләре (халык массалары — *Авт.*) Аурупада киләчәктә дә үзләре теләгәнчә гамәл итәләр икән, Аурупа нибары 30 ел эчендә варварлык хәленә кайтачак» (кара: Восстание масс // Вопросы философии.— 1989.— № 3.— С. 136).

Жәмгыятьтәге үзгәрешләрдә халыкның ролен түбәнсетеп бәяләү турында О. Шпенглер, В. Парето, К. Ясперс кебек танылган философлар да әйтәләр.

Ә башка карашлар? Алар белән XVIII гасыр француз материалистлары Дидро, Гельвеций, Гольбах, Руссо хезмәтләре буенча танышып була. Француз материалистлары феодаль тәртипләргә каршы чыгалар. Аурупа илләрендә туып килүче яшь буржуазия үз карашларын кыю һәм кискен формада белдерә. Мәсәлән, К. Гельвеций: «Чикләнмәгән власть изүе астында ыңгырашучы һәр халык аны алып ташларга хаклы», — ди (кара: *Гельвеций К. О человеке.*— М., 1938.— С. 396). Ә Бабёф белән Мелье халыкны турыдан-туры революциягә чакыралар.

Нишләп соң бу мәсьәләгә берәүләр бер төрле, икенчеләр башкача караган?

Бу сорауга җавап бирү алдыннан башта «халык» («халык массалары») дигән төшенчәнең эчтәлеген ачыкларга тиешбез.

«Халык» термины ике (тар һәм киң) мәгънәдә кулланыла.

Киң, гадәти мәгънәдә халык ул — конкрет территориядә (регионда) яшәүче кешеләр җыелмасы. «Россия халкы», «Татарстан халкы», дигәндә без нәкъ әнә шушы конкрет территорияләрдә (Россиядә, Татарстанда) яшәүче барлык кешеләр җыелмасын күздә тотабыз. «Халык» сүзе киң мәгънәдә аерым илләрдә яшәүчеләргә карата гына түгел, бербөтен материкларда яшәүчеләргә карата да кулланылырга мөмкин. Мәсәлән, «Америка халкы», «Азия халкы» һ. б.

Тар, фәлсәфи мәгънәдә, «халык» төшенчәсе үз эченә конкрет илнең **прогрессив үсешендә катнашучы социаль төркемнәрне, катлауларны** ала.

Халык — тарихи үзгәрештәге берлек. Тарихи процессның төрле этапларында аның составы төрле сыйныфларны, төрле катлауларны үз эченә алырга мөмкин. Шулай итеп, ул тотрыклы бер сыйныфлардан, социаль төркемнәрдән генә тора торган берлек түгел.

Халыкның состав ягыннан үзгәрүчән булуы аны һәр илдә нинди киңлектә, нинди күләмдә күрү мәсьәләсен кыенлаштырып килде. Билгеле булганча, сыйнфый көрәштә һәр сәяси партия үзен халык исеменнән тәкъдим итәргә ярата. Чынлыкта исә, халык исеменнән нәрсәдер әйтү өчен, башлыча, хезмәт ияләренең мәнфәгатьләрен алга куеп эш итү сорала. Күп кенә партияләр жиңел генә сынауда да үзләренең кайсы социаль төркем мәнфәгатьләре өчен тырышып йөрүләрен ачарга мәжбүр булалар.

Халык ул, — беренче чиратта, төрле социаль төркемнәрдән торган хезмәт ияләре. Алар — халыкның төп структур элементы, аның фундаменты. Хезмәт ияләренең жәмгыять үсеш процессындагы прогрессив роле турыдан-туры материал һәм рухи кыйммәтләргә житештерүдә чагыла. Һәм алар һәр жәмгыятьнең, һәр конкрет илнең күпчелеген тәшкил итәләр. Шунлыктан хезмәт ияләрен «халык массалары» дип тә атайлар. Ләкин «халык» һәм «халык массалары» турыдан-туры житештерүдә катнашучы сыйныфлар һәм гомумән хезмәт ияләре генә дә түгел. «Халык» төшенчәсе шушы этапта авыру яисә картаю сәбәпле хезмәттән аерылган кешеләргә, шулай ук киләчәктә хезмәттә катнашчак, ләкин хәзерге этапта белем алу белән шөгыльләнүче студентлар, укучылар категорияләрендәгә кешеләргә дә кертә.

Ә менә жәмгыятьтә хезмәт ияләрен изүче сыйныфлар «халык» төшенчәсенә керәме?

Моннан 10—15 еллар элек чыккан әдәбиятыбызда бу мәсьәлә жиңел хәл ителә иде кебек. Изүче сыйныфлар «халык» категориясенә керә алмыйлар, диелде. «Изүчеләр» дигәндә патшалар, ханнар, алпавытлар, капиталистлар, эре руханилар, патша даирәсен тәшкил итүче түрәләр һ. б. шушындый сорыкортлар төркемнәргә күздә тотылды. Дәрәс, биредә чыгармалар да булмады түгел. Әгәр дә изүче сыйныфлар илнең иминлеген саклап калу өчен барган патриотик хәрәкәттә актив катнашалар икән, алар халык категориясенә керә алалар, дигән фикер расланып килде. Рус дворяннарының 1812 елы Ватан сугышында катнашуы моның ачык мисалы булып хезмәт итте.

Бу, — шиксез, ышанычлы дәлил. Рус дворяннарының Наполеонга каршы геройларча сугышулары тарих китапларында лаеклы урын алган. Ул тарихи чор Л. Толстойның «Сугыш һәм солах» романында да ышандырырлык итеп сурәт-

лэнгән. Шунлыктан әлеге тарихи этаптагы рус дворяннарын (изүче сыйныф булсалар да) рус халкы категориясенә кертми калдыру сәер тоелыр иде.

Димәк, «халык» төшенчәсе, ким дигәндә, ике критерийны шушы илдәге прогрессив юнәлештә баручы процессларда һәм патриотик хәрәкәтләрдә катнашуны күздә тотта. Төрле сыйныфлар аерымы илнең төрле тарихи этапларында төрле позициядә тора алулары белән характерланалар. Мәсәлән, буржуазия, югарыда әйтелгәнчә, феодаль тәртипләргә каршы көрәшләрдә хезмәт ияләре белән бер сафта хәрәкәт итә. Ләкин буржуаз революция жиңеп чыгуга ул үзе изүче сыйныфка әверелә һәм халык массаларына куелган таләпләргә җавап бирә алмый башлый.

Бу тарихи материализм тәгълиматында урнашкан гыйбарәләр, нигездә, дәрәс иде. Ләкин кешелек җәмгыяте бер урында гына тормый, ул үзгәрешләргә дучар. Бу якны алганда, бигрәк тә XX гасырның икенче яртысында тарихи материализм фаразлый алмаган яңа күренешләр туды. Аларны, әйтик, XIX гасыр — XX гасырның беренче яртысындагы кебек, кырт кисеп «прогрессив» яки «регрессив», шуның белән бергә, кайсы төркемнәр «халык»ка керә, кайсылары «халык»ка керми дип бәяләү кыенлаша төште.

Россиянең хәзерге этаптагы торышын алыык. Җәмгыятебездә базар мөнәсәбәтләре урнаштыруны берәүләр икеләнмичә хуплады, алар өчен ул — **прогрессив юнәлеш**, чөнки җәмгыятьтә урнашкан ирекчелек аларга мул яшәргә мөмкинлек ачты («яңа руслар» социаль төркеме өчен ул яшәү чыганагы булып китте). Икенче берәүләр өчен базар мөнәсәбәтләре — **регрессив юнәлеш**, чөнки ул җәмгыятьнең икътисадын таркатуга, халыкның ике капма-каршы төркемгә — байларга һәм ярлыларга бүленүенә, җәмгыятебезнең рухи өлкәсе деградацияләнүгә китерде.

Бу бүленеш нигезендә барлыкка килгән ике төркемнең берсе ягына да басмыйча, шулай да берсе җәмгыятьнең прогрессив, икенчесе регрессив юнәлештәге үсешендә катнаша дип бәялибез икән, ул вакытта ике төркемнең берсен — «халык», икенчесен «халык түгел» дип тә санарга тиеш булачакбызмы?..

Күренә ки, бу проблеманы хәл итү жиңел түгел. Ләкин догматик фикерләүгә урын калырга тиеш түгел. Тарихи материализм методологиясе, нигездә, дәрәс булса да, бу очракта

яңа үзгәрешләрне дә исәпкә алып фикерләргә кирәк. Әйтик, Ватанга хыянәт итүче төркемнәрне, шиксез, халык компонен-тына кертеп карарга ярамы. Мәсәлән, Бөек Ватан сугышы елларында генерал Власов белән бергә немец фашистлары ягында Кызыл Армиягә каршы сугышучыларны «совет хал-кы» дигән берлектән чыгарып ташлау гадел чара булып кара-лырга тиеш иде. Һәм ул шулай булды да. Бүген Россиядә байый-байый череп беткән олигархларның, халыкны талау-ларын дәвам итеп, ел саен дәүләт (һәм халык) акчасын Көнбатыш илләрдәге банкларга «озатып» торуларын халыкка каршы хыянәт дип карап, аларны да халык вәкиле дигән данлы хокуктан мәхрүм итү гадел булыр иде.

Димәк, «халык» категориясе шушы территориядә яшәүче кешеләр жыелмасы түгел. Аңардан югарыда күрсәтелгәнчә (сәяси хыянәтчеләр, «череп беткән» олигархлар) чыгармалар да булырга мөмкин. Шул ук вакытта, андый чыгармалар белән әллә ни мавыкмыйча, халыкны, жәмгыятьне бәяләгән кебек үк, **эчке каршылыктарга ия булган социаль күренеш** дип карау муафыйграк булыр иде. Беренчедән, болай карау материалистик диалектика принципларына туры килә (һәр предмет, һәр күренеш — капма-каршылыктар бербөтенлеге). Икенчедән, халык массаларының социаль революцияләрдә нинди әһәмиятле роль уйнавын бәяләргә мөмкинлек бирә.

Мәсәлән, объектив фактор «пешеп җиткән», ягъни революцион ситуация «уч төбөндә», ә субъектив фактор, ягъни халык аңа кушылырга, аны файдаланырга уйламый да. Бу очракта революцион үзгәреш булмый кала, һәм тарих бир-гән объектив форсатны файдаланмауда халык үзе гаепле була.

Гомумән, «Халык беркайчан да ялгышмый» дигән гыйбарә бик үк дәрәс булмас. Әлбәттә, халык массалары, нигездә, прогрессив көч буларак, тарихи процесста үзгәреш уңай тен-денцияләргә туплап килә, прогрессив һәм революцион идея-ләрне тормышка ашыруда төп башкаручы ролен үти. Ләкин аерым очракларда, теге яки бу сәбәпләр аркасында, алар объектив ихтыяҗлар таләбенә туры килми торган позицияне дә алырга мөмкин.

Халык тарафыннан җибәрелгән хаталарны икегә аерырга була.

Беренче хата төрле авантюристларның һәм сәяси партия-ләрнең халыкка «якты киләчәк» вәгъдә итүләренә сукуыр-

ларча ышанып, шуларның тәрәккыяткә каршы юнәлдерелгән эшчәнлегенә буйсынудан гыйбарәт.

Мәсәлән, XX гасырның 30 нчы еллары башында немец халкының шактый өлеше фашистлар партиясенә расалар теориясе белән агуланып һәм немецларның бөтен дөньяда хакимлек итүче милләт буласына инанып, җинаятьчел төркемнәргә илнең тәрәккыят юлындагы көчләрен бууга, эзәрлекләүгә, Аурупаның башка илләрен басып алуга юл куйды.

Икенчесе — тарихның җаваплы этапларында халык массаларының, илдәге тәрәккый көчләренә яклап, кыю рәвештә дошманнарга каршы күтәреләсе урынга, социаль вакыйгаларга катнашмыйча, нәрсә буласын пассив рәвештә көтеп утыру позициясен алды.

Мондый очраклар кешелек тарихында еш кабатлана. Халык массалары социаль процессларда төрле сәбәпләр аркасында битараф позиция алырга мөмкин. Шуларның берсе — халыкның физик һәм аеруча психологик яктан аруы. Мондый хәл бигрәк тә халык массалары зур активлык күрсәтеп, талпынып алганнан соң була. Мәсәлән, Россия халкы 80 нче еллар азагы — 90 нчы еллар башында демократик хәрәкәттә «шаулашып алганнан» соң шундый хәл барлыкка килгән иде. Халыкның митингларда, ачлык актларында катнашуы, байраklar, транспарантлар күтәрәп, демонстрацияләргә йөрүләре, асылда, берни бирмәде. Халык психологик яктан тәмам арыды, җәмгыятьтә бара торган процессларга битараф булды. Шуңа бәйләнгән икенче сәбәп — Россия халкының гасырлар дәвамында шәкелләнеп килгән түземлеге. Бу аның менталитетының бер хасияте булып тора.

Югарыда әйтелгәнчә, субъектив фактор дигәндә, без аерым шәхеснең ролен дә таныйбыз. Гомумән, шәхес ул — иҗтимагый тормышның этәргеч бирүче көче, тарихи процессның субъекты. Шәхеснең ролен тарихи процесстан аерып карау мөмкин түгел. Шәхес, нинди генә даһи булмасын, аның иҗтимагый карашлары һәм эшчәнлегенә үзе яшәгән чорның үзенчәлекләренә, ихтыяҗына бәйле.

Тарихи процесста бигрәк тә атаклы һәм бөек шәхесләрнең роле күзгә ташлана. Гегель фикеренчә, атаклы шәхес галәми рухның субстанциаль көчен туплый (кара: *Гегель Г. Соч.* — Т. 8. — С. 29). Г. В. Плеханов бөек шәхеснең эшчәнлеген ниндидер мифик субстанцияләргә белән түгел, бәлки иҗтимагый чынбарлык, аның алдындагы объектив ихтыяҗлар

белән бәйли. Ләкин жәмгыять үсешендә туа торган ихтыяжлар — объектив фактор гына. Зур сәләтләргә ия шәхесләр булмаса, ихтыяжлар объектив фактор булып кына кала да. Бөөк шәхеснең тарихи процесстагы ролен Г. В. Плеханов болай дип бәйли: «Бөөк кеше — башлап жибәрүче, чөнки ул ерактагыны күрә белә һәм яңалыкны башкаларга караганда көчләрәк тели... Ул — герой» (кара: *Плеханов Г. В. К вопросу о роли личности в истории* / Соч.— Т. 8.— М.—СПб., 1923.— С. 305).

Андый шәхесләрнең роле бигрәк тә жәмгыятьтәге аеруча жаваплы (экстремаль) шартларда чагыла. Төрле чорларда һәм төрле илләрдә булып узган революцион үзгәрешләр тарихында инглиз лорды Оливер Кромвель, француз адвокаты Максимильтян Робеспьер, рус революционеры Владимир Ленин тирән эз калдыралар.

Ф. Энгельс Кромвельны инглиз революциясендә берүзе Робеспьер белән Наполеонны туплаган шәхес булды дип бәйли (кара: *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.*— Т. 1.— С. 602). Инглиз короле Карл Стюартка Кромвель идарә иткән дәвердә үлем жәзасы бирелә. Бүгенге көндә Лондон шәһәренең Трафальгар мәйданында О. Кромвельның скульптур һәйкәле урнашкан.

Социаль революциянең жиңүендә кораллы күтәрелешнең роле турындагы мәгълүматны бик күп чыганаclarдан алырга була. Массаларны кораллы күтәрелешкә алып чыгу һәм аның жиңүен тәмин итү житәкчеләрдән зур осталык таләп итә. Бөөк Октябрь социалистик революциясе алдыннан Ленинның кораллы күтәрелешне нәкъ 25 октябрыгә билгеләве аңардан зур күрәзәлек сәләтенә ия булуны сорый иде, әлбәттә. Большевикларга һәм шәхсән Ленинга тәнкыйть күзлегеннән караган Н. Бердяев Ленинның Октябрь революциясен башкарудагы роле турында болай дип язган: «Ленин үzeneң «Дәүләт һәм революция» дигән хезмәтендә «революцияне һәм революцион властыны оештыру хакында план ижат итә. Бу план күп елларга исәпләнгән. Иң гажәбе — шушы планны язып бирүдә түгел, бәлки аны тормышка ашыруда. Ул революциянең ничек барасын алдан күрә алган (кара: *Бердяев Н. А. Истории и смысл русского коммунизма.*— М., 1990.— С. 103).

Ләкин аерым шәхес, нинди генә зур һәм даһи булмасын, ул үзен халык массаларына каршы куярга тиеш түгел. Шә-

хес белән массалар арасында ике төрле каршылык булырга мөмкин.

Шуларның берсе — «бөөк шәхес»нең **халык массаларын түбәнсетеп бәяләвендә**. Кайбер очракларда бу караш ачык формада чагыла. Мәсәлән, Адольф Гитлер үзенең массалардан «өстенлеген» турыдан-туры белдерә торган булган. Әйтик, «Халык — хатын-кыз белән бер. Ул көчкә буйсынырга ярата» яисә «Партия ул — мин. Партия — минем ниндидер өлешем генә».

Ә менә 1944 елда, СССР белән сугышның нәрсә белән бетәчәге билгеле булгач, Гитлер болай дигән: «Әгәр сугыш оттырылган икән, аны оттырган халык та юк ителергә тиеш. Аның киләчәктә яшәвенең һичнинди мәгънәсе калмый. Хәтта, киресенчә, бар нәрсәне җимерү, юк итү дөресрәк булып, чөнки немец милләте көчсез һәм яшәргә лаексыз булып чыкты».

Халык белән шәхес арасындагы каршылыкның икенче төре — **шәхес культы**. Бу хасият зур җитәкченең, галимнең, төрле чаралар кулланып, үзен чамадан тыш мактатуында, булган һәм булмаган казанышларны фәкать үзенеке итеп кенә күрсәтергә тырышуында чагыла.

Шул ук Гитлерны алырк. Ул, тыйнаклык дигән сыйфатны белергә теләмичә: «Минем анам гади генә хатын булса да, Германиягә бөөк шәхесне бүләк иткән», — дип әйтә торган булган. Ә менә 1940 елга хәтле фашист-лидерлар арасында Гитлердан кала икенче кеше дип саналып йөргән Рудольф Гесс Гитлер турында болай дип белдергән: «Без горурланып әйтә алабыз, безнең арабызда бер кеше бар: аңа һичнинди тәнкыйть кагыласы юк. Ул — безнең фюрерыбыз. Без барыбыз да тоябыз һәм аңлайбыз: ул һәр вакытта да хаклы һәм киләчәктә дә хаклы булачак...»

Шәхес культы — борынгыдан килгән күренеш. Үзенә күрә психик һәм психологик чир рәвешендә ул барлык илләрдә патшаларга, ханнарга, солтаннарга хас булган. Шәхес культы — Россия җирлегендә дә хакимлек иткән күренеш. Хәтта Компартиянең кайбер лидерлары да, теоретик яктан аны танымасалар да, шәхси практикада аңа юл куялар. Мәсәлән, КПССның XX съезды Сталинның шәхес культын фаш итү белән тарихка кергән форум булды. КПССта шәхес культы Сталиннан соңгы лидерларны да читләтеп узмады. Яшерәсе юк, бу чор Россиянең хәзерге этабында да үзенең

чагылышын табып килә. Күрәсең, бу хасият Россия өчен характерлы күренеш булып кала бирә.

Шәхес культы турында халык арасында төрле гыйбарәләр йөри. Шуларның берсе — Сталин турында. Янәсе, Сталин заманында **шәхес культы** чыннан да булган, ләкин Шәхес үзе дә булган... Бу гыйбарә кайбер бөөк шәхесләрнең әлегә чирен берникадәр йомшартуга, аклауга юнәлдерелгән, әлбәттә. Ләкин, шунның белән бергә, аерым очракларда культның бөтенләй нигезсез булмаганлыгын да әйтми булмый. Мәсәлән, андый очрак Колумбия язучысы Гарсиа Маркесның «Патриархның көзе» дигән романында чагылыш таба.

Кешелек тарихында шәхес культы кебек социаль күренешнең булуы аерым, бөөк, даһи шәхесләрнең жәмгыять тарихындагы ролен инкяр итми, әлбәттә. Икенче яктан, кешелек тарихында шәхеснең роле зур дип әйтү халык массаларының ролен һич тә киметү түгел. Халык — тарихны иҗат итүче ул.

Халык массаларының тарихны иҗат итүдәге роле, — беренче чиратта, аларның материал кыйммәтләр тудыруында. Билгеле булганча, материал житештерүсез жәмгыять бер генә көн дә яши алмый.

Халык массалары — рухи кыйммәтләрне, шул исәптән милли сәнгатьләрне тудыручы да. Бөөк рус композиторы Михаил Глинканың әйтүенә караганда: «Музыканы халык тудыра, ә без, композиторлар, — дигән ул, — аны төрлечә бизәклибез генә». Татар халкының бөөк улы Габдулла Тукай сүзләре белән әйткәндә, «Халык зур ул, көчле ул, дәртле ул, моңлы ул, әдип ул, шагыйрь ул» (кара: *Тукай Г. Әсәрләр: 4 т.: Т. 2.* — Казан, 1955. — 263 б.).

Ниһаять, халык массалары — иҗтимагый хәрәкәтләрнең төп герое. Халык — социаль үзгәрешләрнең төп субъекты ул.

КҮНЕГҮЛӘР ӨЧЕН СОРАУЛАР:

1. Социаль үзгәрешләрнең нинди типларын беләсез? Аларга характеристика бирегез.
2. Социаль үзгәрешләр характерлары ягыннан нинди шәкелләргә аерылалар?
3. Революцион үзгәрешләрнең үзенчәлекләрен нәрсәдә күрәсез?
4. Революцион ситуациягә нинди билгеләр хас?
5. Социаль үзгәрешләрдә субъектив факторның ролен нәрсәдә күрәсез?

Арефьева Г. С. Общество. Познание. Практика.— М.: Мысль, 1988.

Барулин В. С. Социальная философия: Ч. 1—2.— М.: МГУ, 1993.

Гизатов К. Национальная идеология: В 2-х т.: Т. 2.— М., 1997.— С. 181—194.

Данилевский Н. Я. Россия и Европа.— М., 1991.

Крапивенский С. Э. Социальная философия.— Волгоград, 1996.

Ленин В. И. Государство и революция // *Ленин В. И.* ПСС.— Т. 33.

Ленин В. И. Крах II Интернационала // *Ленин В. И.* ПСС.— Т. 26.

Маркс К. К критике политической экономии. Предисловие // *Маркс К. и Энгельс Ф.*— Соч.— Т. 13.

Ницше Ф. По ту сторону добра и зла // *Ницше Ф.* Соч.: В 2-х т.: Т. 2.— М., Мысль, 1992.

Ортега-и-Гасет. Восстание масс // *Вопросы философии.*— 1989.— №3.— С. 136.

Плеханов Г. В. К вопросу о роли личности в истории / Соч.— Т. 8.— М.— СПб, 1923.— С. 305.

Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество.— М.: Политиздат, 1992.

Ясперс К. Смысл и назначение истории.— М.: Республика, 1994.

Жиденче бүлек

СӘЯСИ ҺӘМ ХОКУКИЙ ӨЛКӘ

Жәмгыять, катлаулы һәм бербөтен система буларак, алдагы бүлекләрдә искә алынган өлкәләргә генә кайтып калмый, сәяси һәм хокукий өлкә дә аның структурасында мөһим урын алып тора. Әгәр дә икътисад һәм материал җитештерү жәмгыятьнең яшәү нигезен, ә социаль өлкә кешеләрнең төрле төркемнәргә оешып, нинди мөнәсәбәтләрдә тереклек итүләрен билгеләсә, сәяси һәм хокукий өлкә жәмгыятьнең нинди принциплар җирлегендә оешуын күрсәтә, аның оешу институтлары арасындагы иерархик мөнәсәбәтләргә үз эченә туплый.

Жыеп әйткәндә, ул — жәмгыятьнең сәяси һәм хокукий өлкәсе. Ул аморф масса түгел, аның конкрет эчтәлегә, структурасы бар. Ижтимагый фәннәрдә ул жәмгыятьнең сәяси һәм хокукий төзелеште атамасы белән өйрәнелә һәм түбәндәге элементлардан тора: дәүләт, сәяси партиялар, хезмәт ияләренең профессиональ оешмалары, яшьләр, ветераннар, хатын-кызлар оешмалары һ. б. Алар барысы бергә бербөтен система тәшкил итәләр. Димәк, алар бер-берсе белән бәйләнештә, үзара йогынты ясау мөнәсәбәтендә яшиләр.

Жәмгыятьнең һакимият һәм хокукий өлкәсе күп кенә фәннәрнең тикшеренү предметы булып тора. Аны политология, юридик фәннәр, социология өйрәнә. Жәмгыятьнең сәяси һәм хокукий өлкәсен өйрәнүдә философия үз предметын саклап килә (билгеле булганча, политология дә, социология дә, юридик фән дә — философиядән бөреләнеп чыккан фәнни тармаклар).

Дәүләт	Философия фәннең бу өлкәдә төп предме-
турында	ты — дәүләт, аның эчке асылы, барлыкка килү
фәлсәфи	сәбәпләре, объектив функцияләре, структура-
теорияләр	сы һәм киләчәге. Дәүләт жәмгыятьнең башка

өлкәләрен тәшкил итүче структур элементлар белән дә бәйләнештә яши. Мәсәлән, дәүләт белән жәмгыятьнең җитеш-

терү көчлөре һәм житештерү мөнәсәбәтлөре, дәүләт һәм социаль сыйныфлар, дәүләт һәм милли берлекләр һ. б. арасындагы үзара бәйләнешләрне атарга мөмкин. Бу мөнәсәбәтләрне дә философия фәне өйрәнә. Сәяси аң һәм хокукий аң күренешләрне дә философиянең предметын тәшкил итә. Бу социаль күренешләр турында әлеге дәреслекнең ижтимагый аңга багышланган бүлегендә сөйләчәкбез.

Дәүләт һәм, гомумән, жәмгыятьнең сәяси өлкәсә борынгы чор галимнәренең игътибар үзегендә булган. Дәреслекнең беренче китабында аңа Борынгы Греция философларының битараф булмавын күрсәткән идек. Мәсәлән, Платон үзе яшәгән чорда жәмгыять өч катлаудан: философлардан (идарә итүчеләрдән), сугышчылардан һәм крестьяннар белән һөнәрчеләрдән тора дип санаган (күренә ки, Платон колларны, гомумән, социаль катлау дип танымаган).

Платон дәүләтнең барлыкка килү сәбәбен кешеләрнең тумыштан килгән ихтыяжы белән аңлата. Янәсә, шушы (табигый) ихтыяж социаль катлауларның дөньяга килүенә дә сәбәпче була. Шунысы кызыклы: Платон хосусый милекчелеккә тәнкыйть күзлегеннән карый, ул хәтта хатыннарының һәм балаларының урта булуын, кешеләрнең өйләнешүен, шулай ук балалар тәрбияләнүнең дәүләт карамагында булуын мәгъкуль күрә (кара: Философская энциклопедия.— Т. 4.— М., 1967.— С. 266).

Аристотель кешене сәяси зат дип караган. Шунлыктан ул жәмгыятьтәгә сәяси институтларының шушы жәмгыять кешеләренең сәяси табигатенә туры килүен зарур дип тапкан. Аристотель «Сәясәт» дигән атаклы хезмәтендә үзенең теоретик гыйбарәләрен ирештерүдә борынгы грек дәүләте биргән мәгълүматлар белән генә чикләнми, йөздән артык башка дәүләтләр тарихын да өйрәнә. Гомумән, Аристотель сәясәтне идарә итү осталыгын гәүдәләндерүче практик фән дип бәяли.

Урта гасырларда сәясәт чиркәү догмалары белән алыштырыла. Ләкин Яңарыш чорында сәясәт яңадан чәчәк ата. Ул Спиноза, Һоббс, Локк, соңрак XVIII гасырда Монтескьё, Руссо һ. б. галимнәренең хезмәтләрендә урын таба.

Никколо Макиавелли (1469—1527) Яңарыш чорының зур сәясәтче галиме булып таныла. Ул, шушы чорның башка галимнәре кебек үк, дәүләтне дини карашлардан арынып өйрәнә башлый. Аныңча, көчле шәхес үзенең акылы һәм

егәре белән төрле очраклыктарны жиңеп чыга ала. Макиавелли — үзенең кайбер әхлак нормаларына сыймый торган карашлары белән дә танылган шәхес. Аныңча, дәүләтне ныгытуда теләсә нинди чараларны — көчләү, үтерү, алдау, хыянәт итүләргә кулланырга мөмкин. Шулай ук вақытта Макиавелли феодаль түрәләргә, шулай ук Рим Папасының сәясәтен дә тәнкыйтьләп чыга. Ул тарихны язуда сәбәпләлек принцибын алга куя, тарихи процессның чыганагын сыйныфлар, төрле социаль катлаулар арасындагы көрәштә күрә.

Югарыда әйтелгәнчә, жәмгыять структурасының сәйси һәм хокукий өлкәсә үзә бер катлаулы структурага ия. Аның төп элементы ролен дәүләт уйный. Бу турыда Яңа заманга караган Томас Гоббс фәлсәфәсендә үзгәчәлекләр фикерләргә бар.

Дәүләт теориясендә иң мөһим проблемаларның берсе — дәүләтнең барлыкка килү сәбәпләрен исбатлау. Бу проблема буенча төп ике карашны аерып була. Шуларның берсе буенча, дәүләт — кешеләк жәмгыятьтә тыштан тагылган көч (Алла, Абсолют идея, Абсолют гакыл һ. б.). Икенчесә буенча, дәүләт — жәмгыятьнең үз эчәндәгә каршылыктар жимешә. Т. Гоббс, бу мәсьәләдә Марксның әлгәре буларак, дәүләтнең туу сәбәбен жәмгыятьнең үзгәндә күрә.

Аның фикеренчә, кешеләр арасындагы каршылыктар психология өлкәсендә ята. Дәүләт барлыкка килгәннән бирлә, кешеләр «барысы да барысына каршы сугышта» яшиләр. Һәм бу каршылык, Гоббс фикеренчә, кешеләргә табигатеннән килә. Алар, күмәкләп яшәүчә башка жан ияләргәннән (мәсәлән, бал кортларыннан, кырыскалардан) аермалы буларак, ярышып, конкуренция омтылышлары, эгоистик мәнфәгатьләр белән яшиләр. Кешеләр бер-берсеннән көнләшү, бер-берсенә дошманлык хисләргә кичерәләр. Һәр кеше үзгә башкалардан өстәргә күргә тырыша, башкаларның уңышын күрәп көнләшә, борчыла, көя, аларга каршы төрләр ниятләргә корә һ. б.

Гоббс карашынча, кешеләргә бер-берсеннән көнләшү, бер-берсенә дошманлык хисләргә белән януы төрләр сугышлар кичерәп чыгара. Кешеләргә уй-фикерләргән йөгәнләп торә өчә, ди ул, бер көч кирәк. Ул көчнә Гоббс дәүләттә күрә.

Андый көчнә булдыру турында кешеләр үзәра килешү төзәргә тиеш булганнар. Гоббс, фәлсәфәдә һәм сәйси фәннәрдә беренчеләрдән булып жәмәгәт шартнамәсә теориясен

тәкъдим итүче буларак таныла (ул Жан-Жак Руссоның төп социаль концепциясе булып китә). Гоббс фикеренчә, дәүләт Левиафан (Тәүратта тасвирланган коточкыч мифик герой) кебек көчле һәм егәрле булырга тиеш.

XVII—XVIII гасырларда сәяси институтларның һәм кешеләрнең сәяси эшчәнлегенә **табигый хокук** теориясе яктылыгында аңлатылган. Бу теория буенча, идеаль хокук кодексы кешеләрнең гакылына, янәсе, табигать тарафыннан сеңдерелгән. Кайчандыр ул жәмгыять кешеләренең аңында тумыштан ук (априор рәвештә) яши торган булган, тик менә жәмгыятьнең бозылып китүе бу сыйфатка зарар китергән. Бу теориянең тамырлары борынгы заманга ук барып тоташа. Мәсәлән, ул кытайларның **даосизм** тәгълиматында чагылыш таба, урта гасырларда аны Муса пәйгамбәр китабында һәм Инжилдә әйтелгән дип расларга тырышалар. Ә менә XVII—XVIII гасырларда **табигый хокук** теориясе яңа «баскыч»ка күтәрелә. Аның буенча, жәмгыятьтәге феодал һәм рухани тәртипләр кешеләргә табигать тарафыннан бирелгән әлегә идеаль кодексны боза дип саналган. Шунлыктан аңа яңадан кайтуны кешелек жәмгыятенең изге бурычы дип караганнар.

Табигый хокук теориясе күп кенә прогрессив галимнәр һәм сәясәтчеләр (Лейбниц, Мелье, Мабли, Марат, Робеспьер һ. б.) тарафыннан яклана. Ләкин Аурупа илләрендә буржуаз мөнәсәбәтләр урнашып җитү белән, бу теория үзенең кызыклы сыйфатларын югалта бара. Мәсәлән, Гегель бу теориянең аерым индивидка корылуын тәнкыйть итә. Аныңча, сәясәтне һәм хокукны индивидтан түгел, бәлки (үзе уйлап чыгарган) «абсолют әхлак» категориясеннән чыгып бәяләргә кирәк. Ләкин ул, үзенең буталчык идеалистик карашлары яктылыгында булса да (янәсе, дөньяның нигезе — Абсолют идея), асылда, мөһим фикер әйтүгә ирешә: индивидның сәяси эшчәнлеген, гомумән, жәмгыятьтәге шартлардан чыгып бәяләргә кирәк, ди.

Диалектик-материалистик философия күзлегеннән караганда, сәяси һәм хокукий өлкә жәмгыятьнең социаль-икътисади нигезе (базисы) тарафыннан билгеләнә. Сәяси һәм хокукий кыйммәтләр нигез белән мөнәсәбәттә өскорма ролен үти. Дәрәслекнең моннан алдагы бүлекләренең берсендә әйтелгәнчә, кешелек жәмгыятендә өскорманың роле ифрат зур, жәмгыятьнең сәяси һәм хокукий өскормасы

хэтта үзен тудырган социаль-икътисади нигезнең яшәешен тәэмин итә.

Гомумән, хәзерге этапта да дәүләтнең барлыкка килүен аңлатуда төрле теорияләр яшәп килә. С. Э. Крапивенский үзенең югары уку йортлары өчен тәкъдим ителгән дәрес-легендә ике — формацион һәм цивилизацион теорияләргә аера (кара: *Крапивенский С. Э. Социальная философия.* — Волгоград, 1996. — С. 168—176). «Цивилизацион теория» дип ул, нигездә, югарыда искәртелгән «жәмгыять шартнамәсе» концепциясә юнәлешендәгә карашларны атый. Безнеңчә, аларны «**социаль килешү**» теориясә дип атау уңышлырак булыр иде, чөнки ул дәүләт эчендәгә каршылыкларны чишүгә кешеләр ихтыярына, теләгенә йөкли. «Формацион теория» термины шулай ук төгәл түгел, бу очракта ул артык абстракт, аны «**икътисади теория**» дип атау дөресрәк булыр.

Икътисади теория сыйныфларның барлыкка килүенә бәйләнгән. Ә сыйныфлар, жәмгыять үсешенең билгеле бер этабында, аның, ягъни жәмгыятьнең, өстәмә продуктлар житештерә алуына һәм аларны кемнәрнеңдер үзләштерә алу мөмкинлегенә (хосусый милекнең тууына) бәйле. Сыйныфларның барлыкка килүе, үз чиратында, дәүләт тууга китерә. Бу закончалык Маркс белән Энгельс хезмәтләрендә тирәнтен аңлатыла. Ләкин мәсьәләнең асылын ачып бирергә омтылганда, Гегельнең кайбер фикерләрен дә искә алырга туры килә. Ул социаль сыйныфлар, катлаулар арасындагы каршылыкларны милеккә бәйләп аңлатуга басым ясый. Гегель: «Чын дәүләт, хөкүмәт фәкать катлаулар, байлык белән ярлылык арасындагы аерма артык зурап киткәч кенә барлыкка килә», — дигән (кара: *Гегель. Философия истории.* — С. 82).

Дәүләтнең эчке асылын аңлатуда марксизм иң төгәл теорияләрдән санала. Дөрес, бу социаль күренешкә карата «асыл» термины ике мәгънәдә кулланыла. Дәүләт, — тар мәгънәдә, жәмгыять эчендә бер сыйныфларның икенче сыйныфлар өстеннән хакимлек итү коралы ул. Капма-каршы сыйныфлардан торган жәмгыятьләр турында сүз барганда, дәүләтнең асылы шушы планда билгеләнә. Әгәр дә жәмгыятьтә андый (антагонистик) сыйныфлар юк икән, бу (тар мәгънәдәгә) билгеләмә дәүләтнең асылын тулысынча ачмый.

Мәсәлән, дәүләт жәмгыятьнең сәяси һәм хокукий тормышын оештыручы чара да бит. Һәм бу сыйфат сыйныфый каршылыктарсыз жәмгыятьләргә генә түгел, бәлки капма-каршы сыйныфлардан торган жәмгыятьләргә дә характерлы (гомумән, дәүләтнең эчке һәм тышкы функцияләрен бүлекнең алдагы битләрендә барлаячакбыз). Дәүләт — жәмгыятьнең төп өлкәләре белән идарә итүче хакимият тә ул.

Дәүләтнең үзенчәлекле характеристикаларын Ф. Энгельс «Гаиләнең, хосусый милекнең һәм дәүләтнең килеп чыгуы» (1884) дигән хезмәтендә баян итә.

Энгельсның дәлилләве буенча, дәүләт — **тарихи** күренеш. Димәк, кешелек жәмгыятенең бернинди дәүләтсез яшәгән дәвере дә булган. Тарихчыларның мәгълүматына караганда, беренче дәүләтләр б. э. к. 4—3 мең еллар элек барлыкка килгән. Башлыча, алар Борынгы Кытайда, Борынгы Мисырда, Вавилонда, Ассириядә шәкелләнгән. Бу илләрдә колбиләүчелек жәмгыяте урнашкан булган. Колбиләүчелек аеруча Борынгы Грециядә һәм Борынгы Римда чәчәк ата.

«Дәүләт — жәмгыятьнең үсеш басмасындагы продукт; дәүләт — жәмгыятьнең чишелә алмаслык каршылыктарга чуму һәм төрле, килешә алмаслык каршылыктарга таркалу күрсәткече. Ә бу капма-каршылыктар, ягъни каршылыклы икътисади мәнфәгатьләргә ия сыйныфлар, бер-берсен «ашап» бетермәсеннәр өчен... жәмгыять өстендә торучы көч кирәк... Һәм бу, жәмгыять эченнән яралган, ләкин үзен аның өстенә куючы һәм аңардан читләшә баручы көч — дәүләт ул», — дип язган Ф. Энгельс (кара: *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.* — Т. 21. — С. 169—170).

В. И. Ленин «Дәүләт һәм революция» дип аталган хезмәтендә Ф. Энгельсның әлегә карашларын хуплап, болай дип язган: «Дәүләт — сыйныфый каршылыктарның продукты һәм аларның **килешә алмаулыгының** күрсәткече. Кайда, кайчан сыйныфый каршылыктар объектив рәвештә үзара килешә алмыйлар, дәүләт шунда, шул вакытта һәм шул сәбәпле барлыкка килә (кара: *Ленин В. И. ПСС.* — Т. 33. — С. 7).

Күренә ки, Энгельс та, Ленин да бу билгеләмәләрдә дәүләтнең сыйныфларны (гомумән, социаль катлауларны) килештерү вазифасын исәпкә алмаганнар. Дәрәс, биредә ике нәрсәне күздә тотарга кирәк. Беренчедән, Энгельс һәм Ленин сыйныфларның бер-берсә белән килешә алмау моменты абсолютка әверелдермәгәннәр: алар шушы моментта дәүләтнең

барлыкка килү сәбәбен генә күргәннәр. Икенчедән, дәүләтнең эчке асылын киңрәк аңлауларын, дәүләт турында башка чыгышларында, аның объектив функцияләрен тикшергәндә күрсәткәннәр.

Мәсәлән, Ленин үзенең «Дәүләт турында» дигән лекциясендә түбәндәгеләрне әйткән: «...бу мәсьәләгә фәнни күзлектән карау өчен ... шуны истә тотарга: бу күренеш тарихи рәвештә ничек барлыкка килгән, үзенең үсешендә нинди этапларны узган, ... **хәзерге вакытта ул нәрсәгә әверелгән**» (кара: Ленин В. И. ПСС.— Т. 39.— С. 67. Ассызык безнеке.— Авт.).

Әйтергә кирәк, Ленинның бу искәртмәсе хәзерге заман җәмгыятьләрендә яшәүче дәүләтләрнең үзенчәлекләрен өйрәнгәндә искә алынмады диярлек. Фәнни хезмәтләрдә Энгельсның XIX гасыр азагында һәм Ленинның XX гасыр башында бирелгән тар мәгънәдәге билгеләмәләре өстенлек алып килде. Хәлбуки заманалар үзгәрде һәм үзгәрә бара. Ул үзгәрешләр бүгенге көндә политология, социология һәм юридик фәннәрдә үзенең чагылышын таба килә. Философия фәне алар биргән яңа мәгълүматларны гомумиләштерә, яңа эмпирик мәгълүматлар нигезендә яңа фикри нәтижәләр яый барырга тиеш.

Гомумән, дәүләтнең тарихи барлыкка килүен аңлатуда югарыда китерелгән ике теорияне — «социаль килешү» һәм «икътисади теорияләр»не — бер-берсенә каршы куймыйча, аларның һәркайсын исәпкә алып гамәл итү сорала.

Шулай итеп, кешеләр дәүләт кебек системаны оештырганда «хосусый милек» ияләренең мәнфәгатьләрен саклауныгына түгел, бәлки, гомумән, оешкан система булдыру максатын да күздә тотканнар. Һәм бу максатлар дәүләт механизмын төзү, аны хәрәкәткә китерү процессында акрынлап дәүләтнең объектив функцияләренә әверелгәннәр.

Дәүләтнең объектив функцияләре	Дәүләтнең функцияләрен барлау мәсьәләсендә аларны эчке һәм тышкы функцияләргә аерып карау сорала.
---	---

Дәүләтнең эчке функцияләре:

1) Шушы җәмгыятьтә хәрәкәт итә торган *иҗтимагый мөнәсәбәтләрне саклау* һәм *камилләштерү*.

Бу функцияне үтәү дәүләтнең күп кенә институтларына йөкләнгән. Аларның кайберләре бу функцияне *турыдан-туры* үтәү өчен оештырылган (армия, эчке эшләр министр-

лыгы карамагындагы һәм дәүләт куркынычсызлыгын тәмин итү максатында булдырылган көчләр, хокук саклау, суд, прокуратура һ. б.) учреждениеләр. Әлеге функцияне бу вазифа үзләренә *турыдан-туры йөкләмәгән* учреждениеләр дә (мәсәлән, пропаганда органнары) үтәргә мөмкин.

2) Материаль житештерү, гомумән, жәмгыятьнең *икътисади, хужалык* эшләрен *оештыру*. Бу функция төрлө жәмгыятьтә төрлө чамада башкарылып килә. Мәсәлән, социалистик жәмгыятьтә икътисади эшчәнлек тулысынча диярлек дәүләт карамагында булып, алдан планлаштыру нигезендә алып барыла. Капиталистик жәмгыятьтә исә икътисади үсеш базар мөнәсәбәтләре нигезендә бара.

Күп илләрнең тәжрибәсе күрсәткәнчә, бу ике юлның берсен дә абсолютлаштырырга ярамый. АКШта узган гасырның 20 нче еллар азагында башланган тирән икътисади кризисны фәкать дәүләтнең турыдан-туры катнашуы гына йомшарта ала дигән идек. XX гасыр азагы — XXI гасыр башында икътисад өлкәсендә нигез итеп монетаристик идеологияне алу кайбер илләргә, мәсәлән Россия белән Аргентинага, бик күп бәләләр китерде.

Икенче яктан караганда, икътисадны дәүләт планы калыбында кырыс регламентка корып эш итү дә зур уңышка китерә алмый. Моңы СССРның 70—80 нче елларда башланган кризис алды ситуациясе мисалында исбатлап була. Шул ук вакытта Кытай Халык Республикасы ике якны (планны һәм базар принципларын) яраштыру юлын сайлап уңай нәтижәләргә ирешә алды.

3) *Социаль сәясәт алып бару*. Ул шушы дәүләт биләгән территориядә яшәүче барлык кешеләрнең социаль яшәү дәрәжәсен күтәрү, тормыш-көнкүрешләрен яхшыртуны күздә тоты һәм түбәндәге юнәлешләрдәге гамәлләр аша тормышка ашырыла:

- хезмәт ияләренең реаль керемән даими рәвештә үстерү;
- халыкның иң түбән хезмәт хакы алучы 10 % ы белән иң югары хезмәт хакы алучы 10 % ының нисбәтен дәүләт контролендә тоту;
- пенсия күләмнәренең яшәү хакы үсешеннән артта калмавын тәмин итү;
- халыкның сәламәтлек торышын яхшырта бару;
- балаларны һәм яшьләрне уку-укыту эшләрен дәүләт карамагында тоту һ. б.

Дәүләтнең социаль сәясәте, икътисади үсеш кебек үк, төрле жәмгыятьтә төрле дәрәжәдә башкарылырга мөмкин.

Бер очракта, яшьләрне уку-укыту эшен дәүләт тулысынча үз кулына алып, аны бушлай итеп, шуның белән барлык яшъ буын өчен старт мөмкинлекләрен тигезләргә; икенче очракта, балаларны һәм яшьләрне укыту эшен түләү шартларына куеп, аларның шактый өлешен уку йортларында укудан мәхрүм итәргә.

Бер очракта, барлык гражданның сәламәтлеген саклауны дәүләт карамагына калдырып, аны түләүсез итәргә, икенче очракта, сәламәтлек саклау учреждениеләреннән файдалануны түләүле итеп, гражданның шактый өлешен табиблар ярдәменнән мәхрүм итәргә һ.б.

4) Дәүләтнең һәм барлык гражданның милкен, шулай ук аларның иминлеген, тынычлыгын җинаятьчә элементлардан саклау, жәмгыятьнең барлык өлкәләрендә *тәртип тәмин итү*. Юридик кануннарны барлык гражданны өчен бер итү.

5) Дәүләт яшъ буынны югары гражданлык принциплары нигезендә *тәрбияләү* бурычын үз өстенә ала. Хәбәрдарлык һәм шәхеснең ирекчелегә чиксез була алмый. Ирекчелек ул — танып беленгән зарурлык. Бу закончалыкны исәпкә алмау яшъ буынны ялгыш юнәлешкә кертә, эчүчелеккә, наркоманлыкка, фахшәлеккә, криминалга һәм башка шушындый әхлакый яктан бозык, хокукый яктан җинаятьчә юлларны сайлауга китерә.

Дәүләт яшъ буынны, стихия иркенә тапшырмыйча, төплә итеп уйланылган бердәм, патриотик һәм гуманлы идеология нигезендә тәрбияләүне үз кулына ала.

Дәүләтнең тышкы функцияләре:

1) Яши торган территорияне чит ил баскыннарыннан саклау. Моның өчен дәүләт, үзенең шушы юнәлештә теләгә белән генә чикләnmичә, илне киләчәктә мөмкин буласы бәрелешләргә дә әзерли. Бу функция башка илләргә, башка халыкларга карата агрессив эшләрне үз эченә сыйдыра алмый.

2) Иминлекне һәм солыхны тәмин итү максатларыннан чыгып, башка илләр белән дәрәс дипломатик *аралашу*, хезмәттәшлек алып бару.

3) Жәмгыятьнең рухи өлкәсен баету максатын күздә тотып, башка илләр белән мәдәни хезмәттәшлек алып бару, аларда тудырылган рухи кыйммәтләр белән *алмашу* һ. б.

4) Жир шарының төрле илләрендә табигый афәтләр, шулай ук социаль катастрофалар булган очракта, шушы илләрнең халыкларына *ярдәм кулы сузу*, аларга материал һәм башка шәкелләрдә ярдәм ирештерү.

Дәүләтнең төп билгеләре Философия фәнендә «дәүләтнең билгеләре» дигән проблема да яшәп килә. Энгельс «Гаиләнең, хосусый милекнең һәм дәүләтнең килеп чыгуы» дип аталган хезмәтендә кешеләр җыелмасын дәүләт статусына күтәрүче ике билгене (критерийны) күрсәтә.

Шуларның беренчесе — уртак территория, икенчесе — хакимият. Соңгысы шушы территориядә яшәүче халык белән туры килми... Бу хакимият коралланган кешеләрдән генә тора торган оешма түгел, ул төрмәләр, башка буйсындыручы учреждениеләр кебек матди кушылмалардан да тора, соңгылары җәмгыятьнең ыруглык төзелешенә таныш булмаган эле (кара: *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.* — Т. 21. — С. 170—171).

Ленин, Энгельсның карашын хуплап, дәүләт статусындагы учреждениегә үзеннән тагын бер билге — идарә итүче аппаратның булуын өсти (Шунда ук. — Т. 39. — 72 б.). Бүгенге көндә дәүләт аппаратының ни дәрәжәдә зур булуын һәм халыкка күпмегә төшүен чамалау өчен, Россия дәүләтенең 2002 елгы бюджетында билгеләнгән санны гына атау да җитә булса кирәк. Аның күләме 57 миллиард чамасы (авыл хужалыгы өчен — 27 миллиард, фәнни тикшеренүләр өчен — 30 миллиард) тәшkil итә. Тагын бер мәгълүмат: Президент аппаратын тоту өчен билгеләнгән акча 4 миллиардка якын. Шулай ук вакытта мәдәният, сәнгать, кинематография өчен 10,3 миллиард чамасы гына акча каралган (кара: *Российская газета.* — 2002. — 10 янв.).

Дәүләт өчен тагын бер билге характерлы, ул да булса — хокук, һәм ул дәүләтнең төп канунында, ягъни Конституциясендә чагыла. Конституция Бөек дәүләт дәрәжәсендәге мөстәкыйль мәмләкәтләргә дә, шулай ук дәүләтчелек статусын алган, ләкин башка, зуррак дәүләтләр составына кергән суверен милли регионнарда да хас билге.

Дәүләтнең төп типлары Марксистик әдәбиятта типлар иҗтимагый-иқътисади формацияләр яссылыгында бәйләнә. Формация нинди булса, тип та шундый (бу принцип дәүләт күренешенә карата гына түгел, башка социаль күренешләргә, мәсәлән, шәхескә карата да кулланыла).

Шушы принципны алга куеп гамәл иткәндә, түбәндәге дәүләт типларын аерырга мөмкин: колбиләүчелек дәүләте, феодаль дәүләт, буржуаз (капиталистик) дәүләт һәм социалистик дәүләт.

Дәүләт типларын шушы принцип нигезендә билгеләү аларның сыйнфый асылын ачуда һәм аларга конкрет характеристика бирүдә мөһим методологик роль уйнап килде. Ләкин югарыда әйтелгәнчә, кешелек тарихын өйрәнүдә формацион принциптан гайре, цивилизацион принцип та яшәп килә. Соңгы елларда бу принцип философларыбызның хезмәтләрендә сизелерлек урын ала башлады. Дөрөс, бу юнәлештәге чыгышларда бердәмлек урнашып җитмәгән әле. Ләкин түбәндә китереләчәк стадиялә буленешне игътибарга алмый булмый, чөнки фән өлкәсендә гомуми карашлар, фикерләр төрлелеге — табигый хәл.

Шуны исәпкә алганда, кешелек җәмгыятенң тарихын «традицион җәмгыять», «техноген җәмгыять» һәм «информатик җәмгыять»кә дә бүлеп өйрәнү мөмкин санала. Дәүләтнең типологиясе дә шушы яссылыкта кабул ителә ала. Әмма формацион яссылыктагы типологияне «кысып чыгарып» түгел, ә вариант рәвешендә генә.

Дәүләт, катлаулы социаль күренеш буларак, төрле аспектлардагы характеристикаларга лаек.

Дәүләт белән идарә итү формалары Шуларның берсе — дәүләт белән идарә итү формасы. Бу яктан караганда, ике форма аерыла: монархия һәм республика.

Монархия — бер кеше хакимияте дигән сүз. Ул — колбиләүчелек, феодаль җәмгыятьләрдә яшәгән, шулай ук буржуаз җәмгыятьтә дә сакланган форма. Монархлар (милли регионга карап) төрле титуллар йөрткәннәр: император, хан, солтан, патша, король һ. б. Монархия — бигрәк тә феодаль җәмгыятьләргә хас форма. Хәзерге буржуаз илләрдә монархның хокуклары шактый кысылган. Мәсәлән, Англиядә законнар чыгару вазифасы — парламентка, башкарма хакимият хөкүмәткә йөкләнгән. Дәүләтләр тарихы ике төр — абсолют һәм конституцион монархияләргә белә. Бүгенге заман монархлары (мәсәлән, Англиядә) «патшалык ителәр, ләкин идарә итүдән мәхрүм ителәләр».

Республика шулай ук ике формада яши: алар президент республикасы һәм парламент республикасы. Гомумән, республика формасы, монархиянең антиподы рәвешендә, башлыча,

Борынгы Грециядә барлыкка килә. Президент республикасында сайлану узган президентның кулында ике хакимият: дәүләт хакимияте дә, шулай ук хөкүмәт хакимияте дә. Парламентар республикада хөкүмәт парламент каршында җаваплы санала. Хөкүмәтне парламент депутатлар корпусынан алып билгели. Парламентар республикада премьер-министр итеп, кагыйдә буларак, парламентта иң күп урын биләгән партия лидеры билгеләнә.

Социалистик республика — республика формасының өченче (традицион булмаган) төре. СССРның үзәндә һәм аның союздаш, автономияле республикаларында иң югары хакимият компартия лидеры, аның карамагындагы партия комитеты кулында иде.

**Дәүләт белән
идарә итү
ысуллары**

Дәүләт белән идарә итүнең сәяси ысуллары (режимнары) да аерыла.

Кайбер авторлар сәяси ысулны турыдан-туры дәүләт тибына бәйләп аңлатырга тырышалар.

Алар арасында бәйләнеш юк түгел, әлбәттә. Әйтик, феодаль типка тоталитар, авторитар идарә ысуллары хас булса, буржуаз дәүләтләргә, бигрәк тә феодализмнан буржуаз стройга күчү чорларында, күбрәк демократик идарә ысуллары туры килә. Ләкин бу бәйләнеш объектив закончалык түгел. Фашистлар Германиясен һәм фашистлар Италиясен генә алып карыйк. Алар (XX гасырның 30—40 нчы елларында) типлары буенча капиталистик (буржуаз) җәмгыятьләр булып, идарә итү ысуллары белән тоталитар, авторитар дәүләтләр булып танылдылар.

Сәяси фәннәр өлкәсендә эшләүче авторлар күрсәткәнчә, тарихта өч идарә итү ысулы билгеле: демократик, тоталитар һәм авторитар ысуллар. Аларны аерып торучы критерий — шушы ысулларның канунга мөнәсәбәте, аларның (ысулларның) легитимлыгы, ягъни юридик кануннарга туры килү дәрәжәсе (кара: Политология. Учебное пособие /Под редакцией Д. С. Клементьева.— М., 1997.— С. 108—119).

Демократик ысул түбәндәге үзенчәлекләргә ия:

Беренчедән, канунның бар нәрсәгә баш булуы. Канун — җәмгыятьне, аның барлык өлкәләрен, индивидларын бәйләп торучы җеп. Канун җәмгыятьтәге барлык кешеләр өчен — аларның нинди постта булуына карамастан — бер. Бу исә җәмгыятьнең гражданнына гаделсезлектән яклану өчен гарантия булып тора.

Икенчедән, плюральлек. Бу принцип гражданнырга милек-челекнең теләсә нинди формасын, теләсә нинди сәяси карашларны, теләсә нинди сәяси партияне сайларга мөмкинлек бирә. Плюральлек — матбугат иреге һәм хәбәрдарлык (гласность). Плюральлек принцибы өчен бер генә таләп бар: легитимлык, ягъни канунга буйсыну, дәүләтнең төп кануны булган Конституциягә каршы гамәл итмәү.

Плюральлек принцибының мөһим күрсәткече — күппартиялелек. Сәясәт өлкәсендә эшләүче галимнәр карашынча, күппартиялелек җәмгыятьтәге тотрыклылыкка (стабильлеккә) гарантия булып тора.

Тоталитар ысулга түбәндәге үзенчәлекләр хас:

Беренчедән, абсолют хакимият, дәүләтнең һәм идеологик-сәяси системаның шәхес өстеннән хакимлеге. Кешеләрнең сәяси иреклелеге, мөстәкыйль рәвештә сәяси фикер йөртә алулары чикләнә. Җәмгыять тормышында хәлиткеч рольне бердәнбер, хакимияткә ия партия генә уйный. Оппозицион партияләр тыела. Тоталь контроль репрессияләргә күздә тотала.

Икенчедән, җәмгыятьтә җитәкчелек итүче партиянең дәүләт белән кушылуы һәм аны үзгәртә буйсындыруы. Җитәкчелек итүче партия дәүләтнең хужалык механизмын үз кулында тотала. Дәүләтнең барлык идарә учреждениеләренә җитәкчелек итүче партия структурасы хас була.

Авторитар ысулның үзенчәлегенә шунда: аның билгеләре тоталитар ысулныкылар белән уртак, ләкин кайбер политологлар фикеренчә, алар берникадәр «йомшартылган» формада гәүдәләнәләр. Шунның өстенә, авторитар ысул тарафдарларының партиясез булуы да ихтимал, ләкин хакимият бер шәхестә генә (лидерда) туплана.

Тоталитарлык та, авторитарлык та — шәхес белән халык массаларының мөнәсәбәтен гәүдәләндерүче күренешләр. Философия фәне бу күренешләргә «барлау», аларга ниндидер характеристика бирү белән генә чикләнә алмый. Философия өчен, беренче чиратта, аларның эчке асылын, килеп чыгу сәбәпләрен ачыклау әһәмиятле.

Наполеон Бонапартның идарә итү ысулына тукталыйк. Ул — Франция тарихында бөек диктатор булып танылган шәхес. Тарихчыларның язып калдыруына караганда, Наполеон күзгә бәрелеп тора торган талантлы, тирән акыллы, көчле ихтыярлы ия булган. Билгеләнгән максатына ирешүдә ул рәхимсез, аяусыз булган. Наполеон үзенең бөтен килеше,

характеры белән Франциядә шушы тарихи чорда (XVIII гасыр азагы) хакимияткә килүче яшъ буржуазиянең хасиятләрән чагылдырган. Ул, 1799 елның ноябрендә (18 нче брюмерда) абруйлы буржуаз даирәләрнең ярдәменә таянып, дәүләт перевороты ясый һәм, асылда, хакимлекне үз кулына ала.

Наполеон үзенең холкы, характеры, идарә итү алымнары белән авторитар ысул вәкиле була. Ул тарихи чорда Франция белән ниндидер башка бер шәхес идарә итә алганмы? Әлбәттә, идарәгә башка кеше дә килә алган (әйтик, Наполеон офицер чагында ук сугышта үлеп калган булса, бу котылгысыз булыр иде).

Ләкин Франция дәүләте башына Наполеон кебек киң белемгә, тирән акылга, зур ихтыярга ия шәхеснең килүенә объектив ихтыяж туган булган. Наполеон булмаса, аны башка шәхес алыштырган булыр иде. Әгәр дә андый шәхес табылган булса (мондый мөмкинлекне шулай ук инкяр итеп булмый), ул вакытта Франция дәүләте ниндидер башка юл белән китәргә мөмкин иде. Ләкин тарихи актны үзгәртеп булмый. Наполеон Бонапарт үзенең бөтен уңай һәм тискәре яклары белән Франция тарихында тирән эз калдыра. Һәм Франция жәмгыяте алдында туган объектив ихтыяж моның сәбәпчесе булып тора.

Бу турыда Г. В. Плеханов болай дип язган: «Билгеле талантка ия кеше вакыйгалар барышына зур йогынты ясый алысын өчен, ике шартны искә алырга кирәк. Беренчедән, аның таланты шушы чор ихтыяжларына башкаларныкына караганда күбрәк туры килергә тиеш. Әгәр дә Наполеон хәрби даһилык урынына Бетховен кебек музыка сәләтенә ия булса, ул, әлбәттә, император булмаган булыр иде. Икенчедән, иҗтимагый строй шушындый шәхеснең юлына киртәләр кормаска тиеш» (кара: *Плеханов Г. В. Соч. / Под ред. Д. Рязанова.* — Т. 8. — М., 1923. — С. 299).

Ватаныбыз тарихы андый ситуацияләргә бай. XVII гасыр азагы — XVIII гасыр башы Петр I реформалары белән танылган булса, XX гасырның 20 — 50 нче еллары Сталин эшчәнлегенә белән тарихка кереп кала. Шул ук Сталинның каты куллы җитәкче булу сәбәбен фәкать аның шәхси табигатенә генә кайтарып калдыру артык өстән фикер йөртүне күрсәтер иде. Бу очракта да хәерче һәм томана Россиядә авторитар характердагы җитәкчегә объектив ихтыяж туган була. Һәм

шушы Аурупаның башка илләреннән артта калган дәүләткә берничә дистә ел эчендә дөнъя күләмендә икенче иң көчле дәүләт дәрәжәсенә күтәрелү өчен зур шәхес кирәк булган. Бу шәхеснең уңай һәм тискәре яклары (беренче чиратта нахак-ка кылынган репрессияләр) — илебезнең тарихы ул.

Дәүләт белән идарә итүдә хокук проблемасы Дәүләт белән идарә итүнең барлык кешелек тарихына билгеле ысуллары хокук һәм кануннар белән бәйле. Аларның һәркайсы конкрет дәүләттә хокук белән канунның ни дәрәжәдә урнашуын чагылдыра. XVIII гасыр мәгърифәт-челәре (Франция) феодализм тәртипләренә каршы көрәштә үз принципларын атаклы лозунглар аша игълан итәләр. «Иреклелек, тигезлек һәм гаделлек» лозунгы гасырлар буе хезмәт ияләренең изге теләкләрен гәүдәләндереп килә. Бу лозунгта аларның хокукий дәүләтне ничек аңлаулары чагыла.

Жәмгыятьтә әлеге принципларны чынга ашыру жиңел мәсьәлә түгел. Гегельнең образлы искәرمәсе буенча, «хокукий система — тормышка ашырылган иреклелек патшалыгы ул» (кара: Гегель Г. Философия права. — М.—Л., 1934. — С. 268). Гадирәк сүзләр белән әйткәндә, хокукий тәртип шәхескә үз мәнфәгатьләрен чынга ашыру өчен шартлар тудыра дигән сүз. Ләкин кешелек жәмгыятендә берәүнең иреклелегә икенче берәүнең иреклелегә белән чикләнә. Бу каршылык булмасын өчен, бар кешеләрнең дә тигез хокуклы булуы кирәк. Шунлыктан хокук — индивидлар иреклелегенең билгеле бер дәрәжәсе ул. Ул, ягъни иреклелек, билгеле бер кысаларга сыярга тиеш. Кем дә кем аларның чиген уза, шул хокук тәртибен тарката башлый. Димәк, иреклелек белән тигезлекне тоташтыру өчен тагын бер принципның булуы зарур. Ул — гаделлек.

Югарыда китерелгән өч принцип берсеннән-берсе яхшырак дияргә була. Формаль яктан, һәркем алар белән ризалашадыр. Ләкин реаль тормышта (конкрет дәүләтләрдә) аларга урын табылмый диярлек. Жәмгыятьнең энә шушы халәтә күпләр өчен хыял гына булып кала.

Бу хыял үзенең конкрет билгеләрен **хокукий дәүләт** төшенчәсендә таба.

Хокукий дәүләт түбәндәге принципларга нигезләнә:

- канунның бар нәрсәгә баш булуы;
- хакимиятнең өч тармактан торыуы (кануннар чыгару хакимияте, башкарма хакимият, суд хакимияте);

— шәхеснең хокук һәм ирекләрен саклау.

Көнбатыш илләр тәҗрибәсендә өченче тармакка аерым игътибар бирәләр. Әһәмияте ягыннан ул Көнбатышта беренче урында тора. Сәясәтче авторлар моны демократиянең югарыда китерелгән төп принциплары («иреклелек, тигезлек, гаделлек») белән аңлатырга тырышалар. Бу принциплар теге яки бу дәүләт эшчәнлеген бәяләүдә камертон ролен уйный. Әйттик, СССР яшәгән чорда Көнбатыш илләрдәге сәясәтчеләр һәм журналистлар аерым индивидларны хокукый яктан кысрыклау фактларын чамадан тыш кабарту белән шөгыйльләнсәләр, СССРны таркату актына (ә бу СССР дәүләте Конституциясен җинаятьчел рәвештә бозу иде) игътибар итүче булмады диярлек. СССР таркалганнан соң Ельцин боерыгы белән Россия парламентын танк тупларыннан аттыру — бу да Конституцияне җинаятьчел рәвештә бозу иде — Көнбатыш илләр тарафыннан әллә ни гаепкә алынмады. Һәрхәлдә, Бродский, Буковский белән булган яңгырашлы вакыйгалар Көнбатыш илләренң лидерларын күбрәк борчыды.

Россия Конституциясендә (1 нче статья, 1 нче пункт): «Россия Федерациясе — Россия — идарә ителеше республика рәвешендә булган демократик федератив **хокукый** дәүләт», — диелгән (кара: Россия Федерациясе Конституциясе. — Казан, 2002. — 52 б.).

Димәк, Россия «хокукый дәүләт» дип игълан ителә. Ләкин Россия үзенең хәзерге этабында югарыда китерелгән таләпләргә җавап бирәме? Бәхәсле мәсьәлә. Бусы — бер. Икенчедән, нишләп соң әле хокукый дәүләт теорияләрендә (бигрәк тә практикада) аерым шәхескә игътибар биреләдә, милли берлекләргә (хосусән, милләтләргә) игътибар бирелми?

Россия — күпмилләтле дәүләт. Ә күпмилләтле дәүләттә һәр вакытта да милли мәсьәлә калкып тора. Аны инкяр итү, йә бу мәсьәләдә бернәрсә дә аңламауны күрсәтә, йә бөек державачыл шовинизмны гәүдәләндерү булып чыга.

Хәлбуки күпмилләтле дәүләтләрдә милләтләр хокукы, үзенең актуальлеге ягыннан, шәхесләр хокукыннан һич тә ким түгел. Хәтта киресенчә. Һәр дәүләттә милләтләр арасындагы каршылык аерым индивидлар арасындагы каршылыкка караганда шактый хәвефлерәк. Бу гыйбарә Россия тарихында күп мәртәбә исбатланган хакыйкәтне чагылдыра.

Федерализм теориясе һәм Россия чынбарлығы Милләтләр хокукы милләтләрнең үзбилгеләнү принцибында гәүдәләнә. Бу карар 1896 елда II Интернационалның IV конгрессы тарафыннан кабул ителә. РСДРП ул принципны, Ленин инициативасы буенча, үз программасына кертә. Шуннан бирле бу принцип коммунистларның программаларында тотрыклы рәвештә урын алып килә.

Ләкин бу принцип кайберәүләрнең сәяси позицияләренә туры килми. Милли республикаларны губерналарга әверелдерү мәсьәләсе бөек державачылык позициясен саклап килүчеләрнең башыннан чыкмый. Алар хәтта Россия Федерациясенең төп канунында теркәлгән положениеләрне бозуга баралар. Мәсәлән, РФ Конституциясенең 5 нче статьясында (3 нче пункт) түбәндәгечә язылган: «Россия Федерациясенең федератив корылышы аның дәүләти бөтенлегенә, дәүләт хакимияте системасының бердәмлегенә, Россия Федерациясе дәүләт хакимияте органнары белән Россия Федерациясе субъектларының дәүләт хакимияте органнары арасында эш бүлешү һәм үзара вәкаләтләр алмашуга, Россия Федерациясендәге халыкларның тигез хокуклылыгына һәм үзбилгеләнүенә нигезләнә (кара: Россия Федерациясе Конституциясе.— Казан, 2002.— 53 б.).

2001—2002 еллар Россия Федерациясе эченә кергән милли республикаларның хокукларын чикләү белән характерланды.

Милләтләрнең хокукын чикли торган дәүләт хокукый дәүләт дип карала алмый.

М. Фарукшин, федерализм проблемасын җентекләп өйрәнгән галим буларак, бу мәсьәләгә кагылышлы бәхәсләр турында яза. Ул «федерация», «федератив төзелеш», «федерализм» төшенчәләрен бутамаска өнди. М. Фарукшин, АКШ авторы Д. Элазарга кушылып, федерализмны «үзидарә плюс идарә» дип атый, ягъни аның ике: федераль һәм региональ басмаларда аерылуын таный (кара: *Фарукшин М. Х. Современный федерализм: российский и зарубежный опыт.*— КГУ, 1998.— С. 17). Бу — мәсьәләне аңлауның төп юнәлеше генә әле. Ә федерализмның конкрет принципларын аңлатуда ул Р. Г. Абулатипов һәм Л. Ф. Болтенкова карашлары белән ризалаша. Ул принциплар түбәндәгедән гыйбарәт: дәүләтчелекнең федератив булуын билгеләү; хакимиятне тормышка ашыруны федераль органнар белән Федерация субъектлары арасында вәкаләтләр бүлешү нигезендә алып бару; үзләренә йөкләнгән

вәкаләтләрни тормышка ашыруда Федерация субъектларының мәстәкыйльлеге; Федерация субъектларының федераль органнарға карата формаль тигезлеге; Федерация субъектларының үзләренең сәяси төзелешен сайлауда ирекле булуы; Федерация субъектларының системачыл берлеге һәм үзара бәйләнеше; Федерация субъектлары тарафыннан Федерациянең тарихи рәвештә барлыкка килгән территорияль бөтенлеген саклау; фәкать Федерациянең генә башка зур союзлар белән элемтәгә керүдә хокукын тану; Федерация субъектлары өчен, Федерациядән тыш, башка дәүләтләр белән союзга керүнең мөмкин булмавы (кара: *Абулатипов Р. Г., Болтенкова Л. Ф.* Опыты федерализма.— М., 1994.— С. 20).

Федерациянең конфедерация белән тәңгәл түгеллеген күздә тоту сорала. Бу мәсьәләгә М. Фарукшин да дәрес бая бирә (кара: *Фарукшин М. Х.* Современный федерализм: российский и зарубежный опыт.— КГУ, 1988.— С. 23). Шул ук автор федерализм белән суверенлык күренешләренең бәйләнештә булуын, Федераль субъектның суверенлыкка ия, федерализмның ассимметрияле булу мөмкинлеген исбат итә (кара: Шунда ук.— 40—65 б.).

Теоретик тикшеренүләрдә дәүләтнең киләчәге турында төрле карашлар очратырга мөмкин. Аларны өчкә бүлеп булыр иде. Беренчесе буенча — дәүләт киләчәктә гомумән юкка чыгачак; икенчесе буенча — гражданнар җәмгыятендә дәүләт тамырдан үзгәрәчәк, өченчесе буенча — дәүләт мәңгелек. Соңгы юнәлеш Ф. Аквинский тәгълиматыннан килә. Аныча, дәүләт язмышы Алла кодрәтенә бәйләнгән. Дәүләтнең гомумән юкка чыгу концепциясе марксизмдагы коммунизм формациясенең югары фазасы белән бәйләнештә карала. Гражданнар җәмгыяте теориясе буенча дәүләтнең билгеләре һәм урыны хакындагы мәсьәләгә аерым тукталабыз.

Гражданнар җәмгыяте проблемасы Гражданнар җәмгыяте,— кайберәүләрнең карашы буенча, дәүләт функцияләреннән ирекле күренеш. Гадиләштерерәк әйткәндә, бу,— асылда, дәүләтнең юкка чыгу дәвере. Дәрес, гражданнар җәмгыяте шушы мәгънәдә аңлаучылар аның марксизм концепциясе белән бәйләнештә булуын күрмиләр. Һәм, күрәсең, гражданнар җәмгыяте ул дәүләтнең гомумән юкка чыгуына тәңгәл күренеш түгел. Дәүләт үзе дә традицион характердагы дәүләт түгел инде. Ул — җитди трансформация кичергән дәүләт. Аның хакында, кыскача гына

булса да, үтемле информацияне В. А. Мальцев дәрәсләгеннән алып була (кара: *Мальцев В. А. Основы политологии: Учебник для студентов вузов.* — М., 1998).

Ул «гражданнар жәмгыяте» төшенчәсен борынғылардан алынган дип саный. Чыннан да, «гражданнар жәмгыяте» — атаклы галимнәр тарафыннан тикшерелгән һәм өйрәнелгән предмет. Аны өйрәнүгә Аристотель, Һоббс, Локк, Монтескьё, Кант, Һегель, Маркс һ. б. үзләренек өлешләрән керткәннәр.

Мәсәлән, И. Кант карашынча, гражданнар жәмгыяте түбәндәге принципларга нигезләнгән: 1) жәмгыятьнең һәр әгъзасы иреклеккә ия; 2) ул башкалар белән тигез хокуклы; 3) жәмгыятьнең һәр әгъзасы, гражданин буларак, мөстәкыйль.

Һегель фикеренчә, гражданнар жәмгыяте һәм дәүләт — мөстәкыйль, шул ук вакытта бер-берсенә бәйләнгән институтлар. Гражданнар жәмгыяте гаилә белән бергә дәүләтнең нигезен (базисын) тәшкил итәләр. Дәүләттә — гражданнарның уртак ихтияры, гражданнар жәмгыяте — аерым индивидларның үзенчәлекле, шәхси мәнфәгатьләре өлкәсе (кара: *Мальцев В. А. Основы политологии.* — С. 325).

Гражданнар жәмгыяте мәсьәләсе ватаныбыз философиясендә күп еллар дәвамында фәнни яктан өйрәнелми торды. Беренче тикшеренүләр 80 нче елларда гына күренә башлады. Хәзерге чорда гражданнар жәмгыяте, термин буларак, күпләр (сәясәтчеләр, журналистлар һ. б.) тарафыннан кулланылып килсә дә, аның мәгънәсен аңлаучылар сирәк очрый әле. Шунысы күзгә ташлана: «Без гражданнар жәмгыятенә барабыз» дигән гыйбарәне үзенек диктатор табигате, диктаторлык эшчәнлегенә белән танылган шәхесләрдән ишетергә туры килә. Биредә икенек берсе: йә бу терминның мәгънәсен бөтенләй аңламыйлар, йә инде элементар демагогия, конкрет әйткәндә, терминның мәгънәсен аңлап та, манипуляция белән шөгылләнәләр, кешеләрнең аңына булмаган нәрсәләргә сәңдерергә тырышалар.

Хәзерге этапта гражданнар жәмгыяте түбәндәге принципларны күздә тоталар:

1) кешеләрнең сәяси булмаган мөнәсәбәтләре; алар дәүләт структураларына кермиләр, шәхси һәм аерым төркемнәрнең мәнфәгатьләрен генә чагылдыралар;

2) кешеләрнең үзидарә, үзешу принциплары нигезендә генә хәрәкәт итүе; кешеләрнең тигез хокуклылыгы;

3) кешеләрнең үз теләге нигезендә генә барлыкка килгән һәм сәясилектән, шулай ук дәүләттән ирекле институтлар: гаилә, иҗат оешмалары, кооператив һәм башка шушындый оешмалар җыелмасы.

Әйтергә кирәк, хәзерге этапта бу таләпләргә тулысынча җавап бирүче бер генә ил дә юк әле. Бу, күрәсең, идеалда гына. Әгәр дә кешелек якын киләчәктә шушы принципларның тормышка ашырылуын күрә икән, бу хәл иң элек территориясә һәм халык саны ягыннан кечкенә, сәяси яктан абсолют рәвештә нейтраль илләрдә булчак.

Югыйсә хәзерге заманда (бигрәк тә Россия шартларында) халык массаларына: «Без гражданныр җәмгыятенә барабыз» дип игълан итү җавапсызлыкның бер мисалы гына. Ә инде С. Крапивенскийның: «Россиядә гражданныр җәмгыятенәң яралгылары крепостнойлык хокукы бетерелгәннән соң барлыкка килгән иде, ләкин аны 1917 елгы революция юкка чыгарды» (кара: *Крапивенский С. Э. Социальная философия.* — Волгоград, 1996. — С. 181), — дип әйтүе укучыны гажәпкә калдырырга мөмкин. Барыннан да бигрәк, гражданныр җәмгыятенәң төп билгеләре, критерийлары нинди?

В. А. Мальцев карашынча, югары дәрәҗәдә үскән гражданныр җәмгыятенәң критерийлары түбәндәгеләр:

1) Милекнең индивидуаль яисә коллектив формада кешеләр куллануында булуы. Бу — шәхес иреклелегенәң базис шарты.

2) Җәмгыятьтә төрле төркемнәрнең, катлауларның күптөрле мәнфәгатьләрен, җитлеккән демократиянең төрлелеген чагылдыручы күпкырлы социаль структураның булуы.

3) Җәмгыять әгъзаларының югары дәрәҗәдәге интеллектуаль, психологик үсеше, аларның гражданныр җәмгыяте институтларына катнашканда үзешчәнлек сәләтенә ия булуы. Халыкның кануннар белән тәмин ителүе, ягъни хокукый дәүләтнең гамәл итүе (кара: *Мальцев В. А. Основы политологии.* — С. 327).

Күренә ки, гражданныр җәмгыяте дәүләтсез җәмгыять түгел әле. Гражданныр җәмгыяте белән дәүләт диалектик каршылыктагы бербөтенне тәшкил итәләр. Демократик җәмгыятьтә ул — дәүләт белән йогынтылы бәйләнештә. Тоталитар җәмгыять исә дәүләткә оппозициядә торучы көч булып бәйләнә.

Йомгаклап әйткәндә, җәмгыятьнең сәяси һәм хокукый өлкәсә катлаулы структура тәшкил итә. Бу бүлектә төп игъ-

тибар дәүләт элементына бирелде, аның жәмгыяттәге роле баян ителде. Сәяси һәм хокукий феноменнар биредә күрсәтелгән кыйммәтләргә генә кайтып калмыйлар. Аларның идеаль хасиятләре, ягъни кешелек жәмгыятенң ижтимагый аң өлкәсенә караган сыйфатлары алдагы бүлектә каралачак.

КҮНЕГҮЛӘР ӨЧЕН СОРАУЛАР:

1. Нәрсә ул дәүләт? Аның эчке асылын сез нидә күрәсез?
2. Дәүләтнең барлыкка килүен сез ничек аңлайсыз?
3. Дәүләтнең объектив функцияләре нидән гыйбарәт? Аның эчке һәм тышкы функцияләрен сез ничек аерасыз?
4. Дәүләт белән идарә итү формалары һәм идарә итү ысуллары (режимнары). Аларга характеристика бирегез.
5. Хокукий дәүләт һәм гражданның жәмгыяте. Аларның бәйләнешен ничек аңлайсыз?

ӘДӘБИЯТ

Абулатипов Р. Г., Болтенкова Л. Ф. Опыты федерализма.— М., 1994.

Гегель. Философия права.— М.—Л., 1934.

Россия Федерациясе Конституциясе.— Казан, 2000.

Крапивенский С. Э. Социальная философия.— Волгоград, 1994.

Ленин В. И. Государство и революция //ПСС.— Т. 33; О государстве //ПСС.— Т. 39.

Мальцев В. А. Основы политологии: Учебник для студентов вузов.— М., 1998.

Плеханов Г. В. К вопросу о роли личности в истории /Соч.— Т. 8.— М.—СПб, 1923.

Политология. Учебное пособие.— М., 1997.

Фарушкин М. Х. Современный федерализм: российский и зарубежный опыт.— Изд. КГУ, 1998.

Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.— Т. 21.

Философская энциклопедия.— Т. 1.— М., 1960.

Сигезенче бүлек

РУХИ ӨЛКӘ

1. РУХЛИЛЫК ҺӘМ РУХСЫЗЛЫК

Рухи өлкә нәрсә ул? Жәмгыятьнең рухи өлкәсе — кешеләрнең уй-фикерләрен, хисләрен, омтылышларын, мәнфәгатьләрен, ихтыяжларын һ. б. идеаль кыйммәтләрен туплаучы ижтимагый күренеш.

Рухлилык кешеләр жәмгыятенә генә хас, чөнки аның барлык элементлары аң белән сугарылган.

Рухи күренешләрнең нигезе һәм чыганагы — ижтимагый булулык. Билгеле булганча, ул бер урында гына тормый, үзгәрештә яши. Аның үзгәреш кичереп яшәве рухи өлкәдә дә билгеле бер үзгәрешләр тудыра. Бу якны алганда, жәмгыятьнең рухиятенә социаль революцияләрнең йогынтысы аеруча зур була. Икътисади кризисларның йогынтысы турында да әйтми булмый. Илдә барган бөек төзелешләр, жиңү бәйрәмнәре (мәсәлән, халкыбызның Бөек Ватан сугышында жиңеп чыгу бәйрәме) кешеләрнең рухында күтәренке хисләр уята. Һәм ул хисләр сәнгать эсәрләрендә үзләренең яңгырашын таба.

Жәмгыятьнең рухи өлкәсе түбәндәге элементлардан тора:

— уйлар, фикерләр, кешеләрнең башында корылган планнар, төзелгән программалар;

— ихтыяжлар, мәнфәгатьләр, мотивлар, максатлар;

— хисләр, тойгылар, кичерешләр;

— ышанулар, инанулар (дини яисә, киресенчә, атеистик карашлар);

— сыйнфый һәм милли идеологияләр;

— әхлакый принциплар, юл тотулар;

— эстетик критерийлар, сәнгати идеаллар;

— милли һәм региональ менталитетны тәшкил итүче гадәтләр, нормалар һ. б.

Фәнни әдәбиятта, шулай ук кешеләрнең гадәти кулланышында «рухлы» һәм «рухсыз» дигән терминнар очрый. Ике термин да бер тамыр-сүздән — «рух» сүзеннән ясалган. Ләкин «рухлы» һәм «рухсыз» сүzlәрен әлеге тамыр-сүздән («рух»тан) алып аңлатырга тырышу көтелгән нәтижәне бирмәс иде. Эш шунда ки, «рух» сүзенә төрлө фәлсәфи юнәлеш, агым, мәктәп вәкилләре тарафыннан төрлө мәгънәләр бирелә. Шунлыктан «рух» төшенчәсенә бирелгән фәнни билгеләмәләр (дефиницияләр) дә төрлө.

Биредә, беренче чиратта, «рух» күренешенең дини һәм дөньяви мәгънәләрен аеру сорала. Без «рух»ның дини мәгънәсенә тукталып тормыйбыз (бу — аерым мәсьәлә), игътибарны әлеге феноменның дөньяви мәгънәсенә генә юнәлтәбез.

Кешенең рухлылыгы һәм рухсызлыгы турында Рух философия, психология, культурология һ. б. кайбер фән тармаклары тарафыннан өйрәнелә. Шушы фәннәр өлкәсендәге тикшеренүләрдә дә «рух» төшенчәсен аңлатуда аермалар яшәп килә. Хәтта философия фәнендә дә әле уртак фикернең булганы юк. Әйтик, Платон — бер төрлө, Гегель икенче төрлө аңлатырга тырышкан. Идеализмның иррационализм тармагы вәкилләренең тәгълиматлары бөтенләй башкача. Рухны аңлатуда материализм вәкилләре арасында да уртак фикер булмаган. Мәсәлән, антик чор галимнәре — бер карашта торсалар, диалектик-материалистик философия тарафдарлары бөтенләй башкача фикер йөртәләр.

«Рухлылык» һәм «рухсызлык» күренешләренең асылын ачыклаганда «рух» кысасыннан чыгып кына гамәл итеп булмый. И. И. Экономцевның (Иоанн атакайның) әйтүенә караганда, «рух» сүзе үзендә өч якны (русча — ипостась) туплаган Алланың өченче ягыннан — «Изге рух»тан (Ruah) алынган. Автор борынгы дин башлыкларының бәяләрен китерә: «Ул — тудыручы», «Ул — бар нәрсәне белеп торучы», «Ул — апостолларны, пәйгамбәрләрне... һәм башка изге затларны бар итүче» һ. б. (кара: Духовность, художественное творчество // Вопросы философии — 1999. — № 2. — С.25).

Шунысы бар: рух матди жисем түгел. Чыннан да, фәлсәфә фәнендә рухлылык төшенчәсенең кайсы гына «вариантын» алма, ул матдилекнең капма-каршы феномены булыр. Ләкин ул гына да түгел әле. Әгәр дә без рухлылыкны рухсызлык белән чагыштырып карыйбыз икән, ул вакытта

без аның тагын да ниндидер үзенчәлекләрен ачыклайбыз. Мәсәлән, рухлылыкның социаль-әхлакый, социаль-этик, фэнгә, сэнгәткә кагылышлы якларын танырга мөмкинлек алабыз.

Нәрсә соң ул шәхеснең, җәмгыятьнең рухлылыгы? Ул, беренче чиратта, яхшы сыйфатларга, югары әхлакка ия булуны, рухсызлык, киресенчә, әхлаксызлыкны, түбәнлекне, гомумән тискәре сыйфатларны күздә тоту. Рухлылыкның әлеге аспекты совет чорында ватаныбыз галимнәренең игътибар үзәгендә булды. Әйтергә кирәк, аларның күбесе кырыс атеистик позициядә торса да, «рух», «рухлылык» терминнарыннан читләшмәде, аны кешеләрнең дәрәжәсен күтәрә торган сыйфат дип бәяләде.

Чыннан да, рухлылык ул — үзендә игелекле сыйфатларны туплаучы күренеш. Рухлылык кешенең яшәү максатын аңлавында, югары идеал, гуманлык, гражданлык хисләре белән януында, түбәнлеккә җирәнеп, алдау юлы белән табышка ирешү, акчага табыну кебек сыйфатларга нәфрәт белән каравында һәм башка сыйфатларда чагыла. Рухсызлык — шәхеснең, башлыча, үзенең яшәү мәгънәсен, тормыштагы максатын аңлауда чикләнгәнлеген. Кайбер кешеләр өчен яшәү мәгънәсе бер мизгеллек ләззәт, мая туплаудан алган рәхәтлекләр белән чикләнә. Һәм без биредә изге китапларда — Тәүратта һәм Коръәндә — баян ителгән таләпләр белән уртаклык булуын күрәбез.

Кеше табигатендә бер генә төрле сыйфат — йә игелек, йә золым гына яши дию дәрәжә булмас иде. Болай уйлау, гомумән, диалектикадан ерак тора. Бөтен хикмәт тә шунда: кешедә, аның аңында һәм практик эшчәнлегендә бер-берсенә капма-каршы сыйфатлар да сыешып яшиләр. Болай фикерләү диалектик карашны чагылдыра. Дәрәжә, бер индивидта бер юнәлештәге сыйфатлар, икенче индивидта башка төрлерәк сыйфатлар тупланган булуы мөмкин... Икенче төрле әйткәндә, игелек белән золым кешеләрдә бертигез дәрәжәдә бүленмәгән, ләкин ниндидер сыйфатлар (йә игелек, йә золым) хакимлек итә торган була. Хәер, Гегель болай дип язган: «Кайберәүләр, кеше үзенең табигате белән игелекле, дигәндә, тирән фикер әйтә дип уйлыйлар; ләкин алар шуны оныталар: кеше үзенең табигате белән усал ул, һәм болай бәяләүдә фикер тирәнлеген зуррак» (кара: *Маркс К. и Энгельс Ф. Избр. соч. в 9-ти т.: Т. 6.* — М., 1987. — С. 307).

Әлбәттә, Һегельнең «усал» дигән бәяләмәсендә кешенең характеры гына күздә тотылмый, бу сүздә тарихи үсешнең этәргеч көче чагыла. Чыннан да, кеше булганы белән генә канәгәтләнми, ул нәрсәнендер күбрәк, камилрәк булуын тели, аңа ирешү өчен активлык күрсәтә, шуның белән — кешенең «усаллыгын» киң масштабта алабыз икән ул тәрәккыят юлындагы үзгәрешләргә көч бирә.

Билгеле, «усаллык» сүзен чын (тар) мәгънәсендә алып гамәл иткәндә, әлеге сыйфат яманлык, игелектән өстен түгел.

Кешеләр гел талашып, бәрелешеп, бер-берсенә усаллыклар кылып кына яшәмиләр, аларга дуслык, бердәмлек, бер-берсенә ярдәм итешү, мәхәббәт кебек олы хисләр дә хас (ә мәхәббәт — гүзәл хисләр дөнъясы гына түгел, ул балалар тудыру, шулай булгач, кешелекне дәвам итү чыганагы да).

Ләкин игелек белән золымның аерым индивидларда бергә кушылуы — проблеманың бер, ягъни шәхси аспекты гына. Тарихи аспектны да онытмыйк. Кешелек тарихының төрле этапларында төрле регионнарда жәмгыятьнең тарихи үсешенә йогынты ясаган төрле пассионар «чайпалулар» булып торды. Мондый «чайпалулар» күп очракта халык массаларының изүче сыйныфларга каршы күтәрелешләрендә чагылып килде. Андый күтәрелешләр Татарстан жирлегендә дә булды.

Башка илләрне, башка халыкларны алайык.

Мәсәлән, Рим империясе тарихында идарә итүче сыйныфларның кул астындагы халык массаларын кансызларча изүләре төрле чорларда һәм төрле регионнарда төрле шәкелдәге күренешләр китереп чыгарды. I гасырда Италиядә халык массаларының Спартак житәкчелегендәге күтәрелешләре хәрби төс алган иде. Ләкин инде II гасырда шул ук Рим империясенең көнчыгыш төбәкләрендә дини шәкелдәге халык хәрәкәте барлыкка килде. Ул Гайсә пәйгамбәрнең барлык кешеләрне рухи коткаручы (Мессия) булып алга чыгуында чагылды. Бу, асылда, халык массаларының изүчеләргә каршы протесты иде. Протестның пассив шәкелдә булуы халык массаларының элеккеге чыгышларда оттыруына бәйләнгән иде. Изүчеләргә каршы юнәлдерелгән бу үзенчәлекле протест яңа динне (христианлыкны) барлыкка китерде. Рим империясендә хакимлек иткән бозыклык золымның пассионар чайпалуы булса, христиан диненең барлыкка килүе

шушы золымга жавап рәвешендә игелекнең пассионар чайпалуы булды.

Югарыда әйтелгәнчә, Россия тарихында зур канлы бәрелешләр аз булмады. Аларны һичнинди «сәбәпсез», «нигезсез» яисә кануннарға, нормаларға буйсынырга өйрәнмәгән, экстремаль көчләрнең котыртуы нәтижәсендә генә барлыкка килгән вакыйгалар дип карарга ярамый. Кайбер сәясәтчеләрнең бүген: «Россия революцияләргә җибәрелгән лимитын файдаланып бетерде инде», — дип сөйләнүләре дә хак түгел. Социаль революцияләр, халык массаларының башка хәрәкәтләре кебек үк, аерым кешеләрнең өндәүләре, ялынып чакырулары нәтижәсендә генә барлыкка килмиләр.

Мондый чыгышлар җимерүләрсез, кан коюларсыз гына булмый. Әгәр дә шулай икән, әлегә чыгышларны ничек бәяләргә соң? Золым дип кенәме? Яисә биредә игелекнең дә өлеше бармы? Әлбәттә бар. Чөнки ул күтәрелешләр изүчеләрнең оятсыз сәясәтенә түбәнсетелгән һәм җәберләнгән халык массаларының жавабы булып тора. Һәм җимерүләр аша золымны бетерү, гаделлек урнаштыру максаты тормышка ашырыла.

Кешелек җәмгыятендәге үзгәрешләр элеккечә чуар. Бер ил — тынычлык, иминлек; икенчесе, киресенчә, сугыш, ызгыш-талаш, сыйынфый яисә милләтара бәрелеш шартларында яши. Хәзерге этапта «алтын миллиард» илләрендә чагыштырмача тынычлык сакланып тора, ләкин бу хәл аларның киләчәк тереклегендә дә сакланачак дигән сүз түгел әле. Әйтергә кирәк, кешеләрнең әхлакый яктан бозылулары, рухсызлыгы да вакыты-вакыты белән Җир шарының төрле регионнарында төрле дәрәжәдә чагыла.

Моннан алда рухсызлыкның кайбер чагылышлары турында әйтелгән иде инде. Алар, әлбәттә, санап бетергесез күп. Аларның нигезе, төп чыганагы — «алтын бозау»га табынуда. Марксның тирән аяныч белән әйткән сүзләре, бүгенге көндә дә үз көчен югалтмый. Аныңча, акча коточкыч гарипне матур егет итәргә, фәрештәдәй гүзәл кызны кемнелдер колы итәргә сәләтле. Акча тугрылыкны — хыянәткә, мәхәббәтне — нәфрәткә, нәфрәтне — мәхәббәткә, игелекне — яманлыкка, яманлыкны — игелеккә, колны — түрәгә, түрәне — колга, ахмакны — акыл иясенә, акыл иясен ахмакка әверелдерергә сәләтледер (кара: *Маркс К.* Из ранних произведений. — М., 1956. — С. 620).

Билгеле, жәмгыять тормышында акчаның роле һичкем тарафыннан да инкяр ителми, аның булуы аклана һәм зарурлыгы таныла. Беренчедән, акча — кешеләрнең аралашу чарасы. Икенчедән, ул — барлык предметларның (табигый предметларның да, шулай ук кешеләр тарафыннан эшләп чыгарыла торган әйберләрнең дә) кыйммәтләр үлчәме. Акча кешеләргә яңа кыйммәтләр тудырырга ярдәм итә, чөнки аның ярдәмендә төзүченең, игенченең, күмер чыгаручының, балыкчының, укытучының, табибның һ. б. хезмәте бәяләнә.

Ләкин акчаның жимергеч ягы да бар. Кайда акча хакимлек итә, анда рухлылыкка урын юк инде. Акча, әхлакый принципларны жимереп, оят, вөждан һәм намуска урын калдырмый. Акча үз хакимлеген урнаштырган жирдә әхлакый принциплар товарга әйләнә.

Алтынның коточкыч жимергеч көче турында изге китапларда да язылган.

Г. Тукай үзенең «Алтынга каршы» дигән шигырендә:

Барча алтынны жыеп, дэзүхкә атсыннар иде,
Сап-сары шайтаннар анлар, шунда янсыннар иде,—

дип язды.

Ә менә акчаның позитив функцияләрен саклаган хәлдә аның кешеләрне, гомумән жәмгыятьне бозу, аларның рухлылыгын юкка чыгару кебек сыйфатларыннан арынып буламы?

Була, әлбәттә. Ләкин моның өчен кешеләрне «алай ярамый, болай ярамый» дип үгетләп, аларны әдәплелеккә өндәргенә житми. Кешеләрнең шушы пландагы рухсызлыгын бетерү өчен, жәмгыятьтә аларның үрчүенә нигез булучы объектив шартларны юк итү сорала. Конкрет әйткәндә, кешеләрнең керемнәренең күләмен билгеләү дәүләт (жәмгыять) кулында булырга тиеш. Жәмгыять кабул ителгән юридик кануннар, дәүләт аппаратының катнашуы аркылы хезмәт ияләренең керемнәр күләмен жайга сала ала (әйтик, хәзерге этапта да Аурупаның кайбер илләрендә иң кечкенә һәм иң зур күләмле керемнәр нисбәте 1:8, хәтта 1:6 тәшкил итә. Мондый нисбәт салымнар системасы ярдәмендә жайга салына).

Ләкин аерым индивидлар, зур акчалары була торып та, аларны эшкә жигү өчен жәмгыятьтә объектив шартлар булмаса, акчаларын йомарлап утырырга гына мәжбүр булалар.

И. Ильф һәм Е. Петровның «Алтын бозау» исемле романындагы миллионер Корейко нәкъ әнә шуның белән чикләнергә мәжбүр була.

Һәм киресенчә, дәүләт моңа чиксез ирек бирә икән, аерым индивидларның (үзләре кебекләр белән бергә) жәмгыятькә хужа булачагын көт тә тор.

Объектив шартлар булганда кешеләрнең мондый мөмкинлеккә ирешүенә сәбәпләр төрлө. Бер очракта индивид моңа коммерция өлкәсендә зур сәләткә ия булуы белән ирешә. Теодор Драйзерның «Финансист» романындагы Фрэнк Каупервудны алайк. Аның бизнесмен булачагы бала чагында ук ачыла: ул мәктәптән өенә кайтышлы бер кибеткә сугыла; анда ящиклап сабын саталар икән. Аны сатып алу өчен әтисенә дустаннан акча алып торып, сабынны кулга төшерә дә, аны берәмләп сатып, үзенә күпмедер табыш ала... Кичен өйдә аның бу гамәлән мактап сөйләләр, малайга бизнес эшендә зур киләчәк күрәзәлек итәләр. Һәм Фрэнк олыларның күрәзәлеген тулысынча аклай. Үсеп житкәч, зур капиталга ия булган шәфкатсез «акулалар» рәтенә баса.

Максим Горькийның «Артамоновлар эше» романында гаилә башлыгы капиталны кеше үтерү, аның акчасын үзләштерү юлы белән кулга төшерә һәм фабрика ачып җибәрә.

Гомумән, капиталга хужа булу юллары күп. Бүгенге Россия кешеләре моны матур әдәбият әсәрләре буенча гына түгел, бәлки реаль чынбарлык аша да беләләр. Мәсәлән, Борис Березовский беренче капиталны Тольятти шәһәрендәге «ВАЗ»да юридик консультант булып эшләгәндә үк ясай. Моңың өчен ул «Жигули» моделендәге машиналарны сатуда төрлө махинацияләр эшләү юлын таба (90 нчы елларда жәмгыятьтә туган объектив шартлар моңа мөмкинлек бирә). Акчалы булу Березовскийга үзенә көнкүреш дәрәжәсен кискен рәвештә күтәрү (чит илләрдәге виллаларга, кыйммәтле машиналарга һ. б. байлыкларга хужа булу) белән бергә, җаваплы урыннарда үзе теләгән кешеләргә куярга мөмкинлек бирә.

Жәмгыятьтә «алтын бозау»га табыну принципларының хакимлек итүе ул — начар авыру — яман шеш белән бер. Билгеле ки, әгәр дә ул үз вакытында юк ителми икән, тере организмның барлык ағзаларын зарарлай. Мәсәлән, XX гасыр азагында Россия жәмгыятенә социаль, сәяси, хокукый һәм рухи өлкәләрендә дөньяга килгән хасиятләренә (жәм-

гыятьнең ике капма-каршы катлауларга бүленүе һәм каршылыктардан торуы, әхлакый кыйммәтләрнең җимерелүе, сәнгатьнең таркалуы), ахыр чиктә, барысының чыганагы бер — акча хакимлеге.

Шулай итеп, рухсызлык — җәмгыятьнең ниндидер тышкы сыйфаты гына түгел, бәлки социаль организмның эчендә тирәндә ята торган афәт ул. Гомумән, рухсызлык — бөтен социумның киләчәге турында җитди искәртүдәр.

Рухлылык, социаль күренеш буларак, кешегә тумыштан бирелми. Дөрес, аның алшартлары кешенең биологик структурасында (геннарда) ук ниндидер урын биләп тора. Ләкин кешенең биоструктурасындагы алшартлар реаль гәүдәләнеш алсын өчен социаль даирә булу шарт, шунда гына геннарда салынган рухи алшартлар социаль реальлек төсен ала.

Ләкин кешегә рухи шәкелләнү һәм үсү өчен социаль даирә эчендә яшәү генә җитми, социаль даирәдә җитлегә бару өчен аңа аның «әйтеп» торучы көчен тою кирәк. Ул көч объектив **ихтыяж** дип атала.

**Философиядә
ихтыяжлар
проблемасы**

Ихтыяж проблемасы галимнәрне кызыксындырып килсә дә, ул фәнни яктан берникадәр кичегеп дәлилләнде. Кантның «категорик императивы» — тумыштан килгән, тышкы даирәдән аеры, мөстәкыйль, бернәрсәгә буйсынмый торган бер көч. Шопенһауэр, Кант концепцияләрен тәнкыйть итеп кешенең бар эшчәнлеген аның **ихтыярына** буйсындыра (Ницше да үзенең теориясен шушы юнәлештә үстерергә тырыша).

Бу проблема фәнни нигездә материалистик диалектика тәгълиматы вәкилләре тарафыннан гына эшкәртелә башлый. Мәсәлән, Маркс белән Энгельс «Немец идеологиясе» дип аталган хезмәттә: «Беркем бернәрсәне дә үз ихтыяжларыннан башка эшләми», — дип язганнар (кара: *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.* — Т. 3 — С. 245). Энгельс ихтыяжларның кеше эшчәнлегендәге ролен түбәндәге сүзләр белән белдерә: «Кешеләр үз эшчәнлекләрен ихтыяжларыннан чыгып аңлату урынына, аларны үзләренең фикерләвеннән чыгып аңлатырга күнеккәннәр» (кара: Шунда ук. — Т. 20. — 493 б.). Боргиуска язган хатында Энгельс: «Әгәр дә җәмгыятьтә техник ихтыяж туа икән, ул фәнне бер дистә университетка караганда җәһәтрәк алга этәрә» (кара: Шунда ук. — Т. 39. — 174 б.), — дигән булган.

Бу фикерне рухи ихтыяжларга карата да кулланып була, чөнки алар һичшиксез ижтимагый үсеш чыганагы, аның этэргеч көче булып хезмэт итэлэр. Мәсәлән, кешенең ижади эзләнүләргә булган ихтыяжы фәнни һәм сәнгати ачышларга китерә, тәрәккыятне үстерә.

Ә ихтыяж нәрсә соң ул?

Ихтыяжны фәлсәфә фәне шәхес, социаль төркемнәр, гомумән, җәмгыяви активлык чыганагы, объектив яшәү шартларына бәйле күренеш дип аңлата (кара: Философская энциклопедия.— Т. 4.— М., 1967.— С. 327—328).

Ихтыяжның, катлаулы күренеш буларак, төрле классификацияләре бар. Мәсәлән, А. Н. Леонтьев кешеләрнең түбән һәм югары баскычларда торучы ихтыяжларын аера. Аның карашынча, беренчеләрен биологик һәм физиологик, икенчеләрен исә социаль ихтыяжлар тәшкил итә. Күпчелек авторлар фикеренчә, социаль ихтыяжлар материал һәм рухи ихтыяжлардан тора. Дөрес, алар арасындагы чикне билгеләү һәрвакытта да җиңел түгел. Мәсәлән, кешеләрнең сәнгать эсәрләрен, музыка инструментларын, китап кебек әйберләрен сатып алу теләген бары тик рухи яки материал ихтыяждан гына килә дип бәяләү дөрес булмас иде.

Рухи ихтыяжлар, әлбәттә, социаль ихтыяжлар төркемендә каралырга тиеш. Алар ижтимагый үсешнең югары басмасын гәүдәләндерәләр. Ләкин рухи ихтыяжларның кайберләрен, мәсәлән, кешеләрнең бер-берсенә булган мәхәббәт хисләрен, аларның физиологик ихтыяжларыннан аерып карасак шулай ук хаклы булмас идек.

Күренә ки, мәсьәлә шактый катлаулы. Биредә шартлылык элементлары да урынлы булыр иде кебек. Шулай да рухи ихтыяжларны мөстәкыйль бер төр дип карау үзен аклый булса кирәк. Бөтен эш шунда ки, рухи ихтыяжларны «саф» һәм башка (мәсәлән, материал) ихтыяжлардан аерылган дип карарга тиеш түгелбез, киресенчә, алар арасындагы бәйләнеш һәм үзара йогынты һәрвакыт исәпкә алынырга тиеш.

Рухи ихтыяж субъектның (индивидның, социаль төркемнең, теге яки бу милли төркемнең, гомумән җәмгыятьнең эшчәнлегенә өчен рухи, мәдәни кыйммәтләренең җитешмәвен күрсәтә.

Бу закончалык иң борынгы заманнарда ук үзенең дөреслеген исбатлаган. Тарихи әдәбиятта кешеләрнең иң тәүге сәнгати омтылышларының кыя ташларында сызылган сурәт-

ләрдә булуы турында әйтелә. Мондый сурәтләр, археологик тикшеренүләр нәтижәсендә, болгарлар, гомумән төрки халыклар, яшәгән җирләрдә дә табылган. Белгечләрнең язуына караганда, палеолит чорында (б. э. к. 40 меңенче елларда) Көнъяк Уралдагы мәгарәләрдә кызыл буяу белән ясалган мамонт, мөгезборын, кыргый ат сурәтләре сакланып калган. Соңгырак чорларда Чулман һәм Агыйдел буйларында шундый ук таш кыяларда кеше сурәтләре табылган (кара: *Валеев Ф. Х., Валеева-Сулейманова Г. Ф.* Древнее искусство Татарии.— Казань, 1987.— С. 6—7). Бу сурәтләр үзләрендә сихерле (магия мәгънәсендә) мәгънәләрне туплаган булсалар да, аларда борынгы кешеләрнең сәнгати омтылышлары да чагылыш тапкан. Ләкин бу омтылышлар, нинди максат белән генә (кыргый хайваннарга ауга чыгуга яисә турыдан-туры сәнгать «әсәре» иҗат итүгә) бәйле булмасыннар, барыбер (һәр очракта) объектив ихтыяжлар кушуы буенча башкарылганнар.

Археологик эзләнүләр татар (болгар) халкының рухи тормышында музыканың нинди урын тотуы турында да сөйли. Мәсәлән, Болгар, Биләр, Сувар һәм борынгы Казан җирләрендә алып барылган казу эшләре барышында төрле музыка кораллары (гөслә, курай, думбра һ. б.) табылган (кара: *Салитова Ф. III*. Очерки по истории татарской музыки.— Казань, 1997.— С. 9). Халык алардан бәйрәмнәрдә генә (жыенда, Сабантуйда һ. б.) түгел, көндәлек тормышта да файдаланган. Моның нигезен һәм сәбәбен югарыда әйтелгән рухи ихтыяжлар тәшкил иткән.

Рухи ихтыяжлар, башка социаль ихтыяжлар кебек үк, конкрет субъектта (индивидта, социаль төркемдә, җәмгыятьтә) яши. Ләкин аерым индивидның рухи ихтыяжлары җәмгыять ихтыяжларына туры килмәскә дә мөмкин. Бу күренеш бигрәк тә эчке каршылыкларга ия булган җәмгыятькә хас.

Рухи ихтыяжлар материал ихтыяжлардан аермалы буларак чиксез. Аларны төрле тармакларга бүлеп өйрәнергә мөмкин. Мәсәлән, намуслы хезмәткә шәкелләнгән ихтыяжлар. Аларның әһәмияте әйтеп бетергесез зур, чөнки хезмәт — җәмгыятьнең яшәвен һәм киләчәген тәмин итә торган чыганакул. Гомумән, җәмгыять өчен генә түгел, бәлки һәр индивид өчен дә хезмәтнең әһәмияте биниһая зур. Һәрхәлдә, шулай булырга тиеш, чөнки кешелек дөнъясы элек-электән, «эшләмәгән — ашамый» принцибын җәмгыятьнең гаделлек билгесе

итеп алга куеп килә. Югары рухи ихтыяжларны кешеләрнең дөнъяга фәнни карашында, яңа белемнәргә омтылуында, югары әхлакый принципларга тугры булуында, саф эстетик зәвыкларга йөз тотуда һ. б. шушындый сыйфатларда күрергә була.

Жәмгыятьнең рухи өлкәсе барлыкка килүдә ихтыяжларның роле шиксез зур. Ләкин рухи өлкәне бәяләүдә объектив ихтыяжларның булу-булмавын ачыклау белән генә чикләнәргә ярамый. Югарыда әйтелгәнчә, ихтыяжлар нәрсә-нәңдер житенкерәмәвен күрсәтәләр. Һәм әлегә тармак буенча эшчәнлек итү өчен этәргеч фактор булып кына хезмәт итәләр. Иң мөһиме — шушы ихтыяжларга җавап бирү җәһәттеннән — рухи кыйммәтләр **житештерү**.

**Рухи
кыйммәтләр
житештерү
проблемасы**

Әйтергә кирәк, теге яки бу жәмгыятьтә рухи кыйммәтләр житештерүнең халык массалары ихтыяжларына тәңгәл булмавы да бар. Мондый аерымлык бигрәк тә эчке социаль каршылыкларга ия булган жәмгыятьләрдә урын таба.

Жәмгыятьтәге рухи житештерү, нигездә, объектив ихтыяж тармаклары буенча хәрәкәт итә (мәсәлән, дөнъяга караш, сәяси, хокукый, әхлакый һ. б. принципларның тармаклары). Ләкин житештерү тармаклары үзләрендә капма-каршы көчләр хәрәкәтен дә тупларга мөмкин. Әйтик, дөнъяга карашта дини, атеистик, идеалистик, шулай ук материалистик юнәлешләрнең дә булуы бар. Шушындый ук каршылыкларны без сәяси, хокукый, әхлакый, эстетик тармаклар эчендә дә күрә алабыз. Шунлыктан жәмгыятьтә рухи кыйммәтләр житештерү үзе дә эчке каршылыкларга ия булырга мөмкин.

Рухи житештерү — мөһим проблема. Һәм, гомумән, ул мөстәкыйль теманы тәшкил итә. Шуңа күрә бу очракта әлегә ракурс буенча сүз алып баруны мәгъкуль дип санамыйбыз. Жәмгыятьнең рухи кыйммәтләрен түбәндәге бүлекчәдә караячакбыз.

2. ИЖТИМАГЫЙ АҢ ҺӘМ АНЫҢ СТРУКТУРАСЫ

Югарыда әйтелгәнчә, жәмгыятьнең рухи өлкәсе аң белән сугарылган. «Аң» дигәндә без аның берничә аспектта чагылышын күздә тотарга тиешбез.

**Аерым
индивид аңы**

Беренче аспект — аң, гомумән, идеаль (материянең капма-каршысы мәгънәсендә) күренеш буларак.

Икенче аспект — аерым индивид аңы (индивидуаль аң). Аң, гомумән, кешеләр токымына хас күренеш булса да, шушы токымның һәр вәкилендә, ягъни һәр индивидта, үзенчәлекле гәүдәләнеш таба. Дөрес, индивид аңы ниндидер «саф», фәкать шушы индивидка гына хас күренеш түгел. Жәмгыятьтә яшәүче индивид котылгысыз рәвештә шушы жәмгыятьнең структур элементларына (сыйныфка, милли берәмлеккә, гаиләгә, үзе эшли торган коллективка һ. б.) хас сыйфатларны чагылдыра. Әгәр дә индивид жәмгыять структурасында яшәмәсә? Әйттик, аерым индивидны, дөнъяга килгәч үк, гаиләдән һәм, гомумән, кешеләр даирәсеннән аерып алып, ниндидер кеше яшәми торган утрауга илтәп ташладылар, һәм әлегә индивид шунда япа-ялгыз үзе генә тереклек итәргә мәжбүр булды, ди.

Бу очракта аңа гаилә дә, сыйныф та, милләт тә, гомумән, һичнинди кешеләр даирәсе дә үзенең йогынтысын ясый алмый. Һәм индивидның «аңы» төрле социаль факторлардан бәйсез, «саф аң» булып шәкелләнәме?.. Билгеле ки, мондый, абсолют мөстәкыйль, аңлы индивидны **шартлы** рәвештә генә күзаллап була (чынбарлыкта ул юк), чөнки ул аңга ия индивид булып шәкелләнә алмый инде. Бу закончалык мәшһүр француз язучысы Жюль Вернның «Серле утрау» романында чагылыш тапкан. Унике ел элек кешеләр яшәми торган утрауга илтәп ташланган Айртон исемле пиратны колонистлар аңлы сыйфатларын югалткан индивид рәвешендә табалар. Димәк, индивидуаль аң ниндидер үзенчәлекләргә ия булса да, барыбер индивид яшәгән социаль даирәдән бәйсез, абсолют мөстәкыйль, «саф» аң булмый.

Өченче аспект — **иҗтимагый** аң. Ул аерым социаль төркемнәргә (сыйныфларга, милли берәмлекләргә һ. б.) хас сыйфатларны үзәндә туплый.

**Иҗтимагый
аң төшенчәсе**

Иҗтимагый аңны индивидуаль аңнар җыелмасы дип фараз итәп булыр иде, ләкин бу тәгъбир иҗтимагый аңның асылын чагылдырмый, чөнки «индивидуаль аңнар җыелмасы» дип әйтү аерым индивидлар аңының механик суммасын күз алдына китереп бастыра. Хәлбуки иҗтимагый аң индивидуаль аңнарның механик суммасына гына кайтып кала торган күренеш түгел.

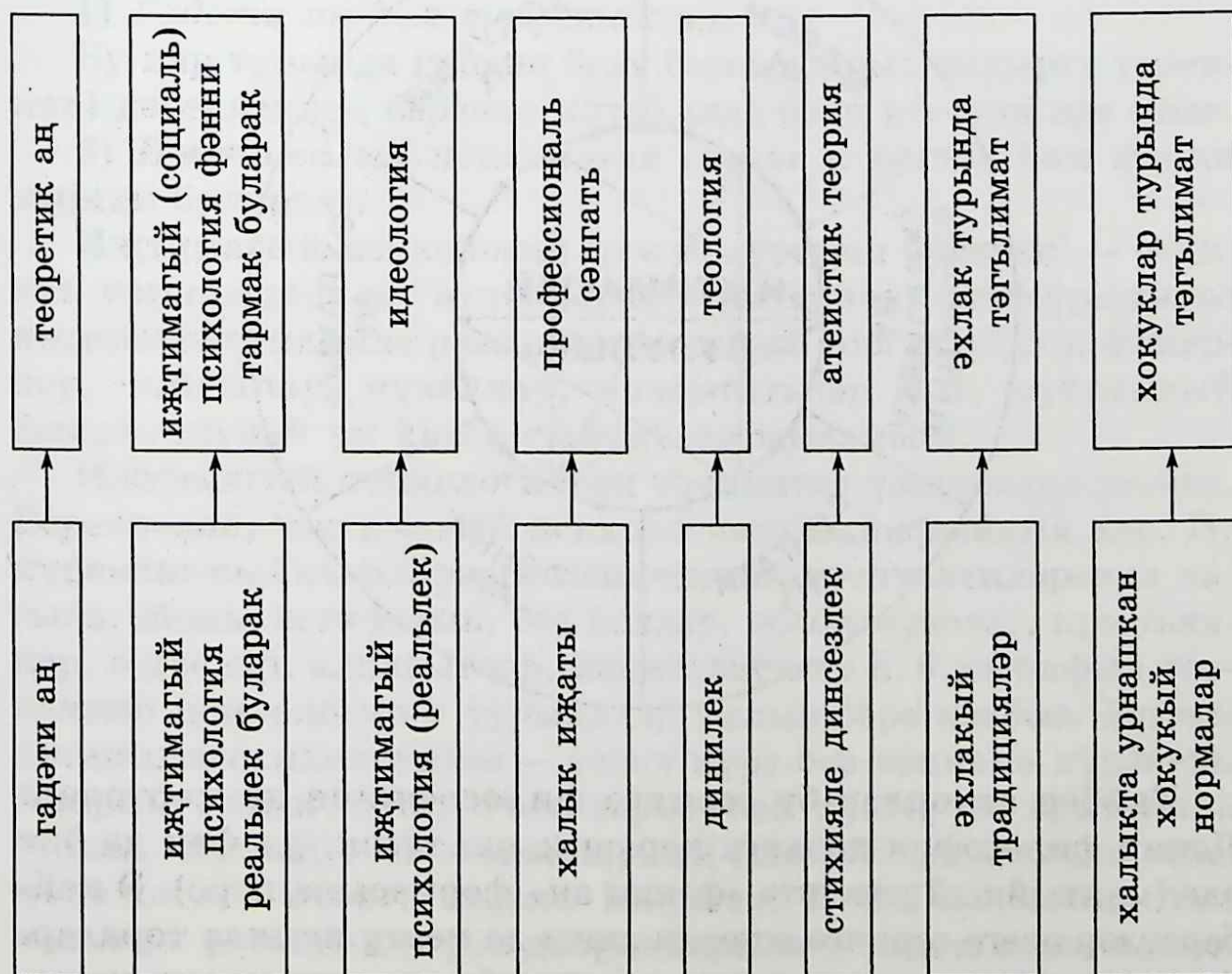
Ул, гомумән, сан ягыннан гына характерлана торган күренеш булудан ерак, аның асылы — яңа сыйфатта.

Ижтимагый аң ул — ижтимагый булулыкның чагылышы. Ә ижтимагый булулыкның үзен ничек бәяләргә? Дialectик материализм аны жәмгыятьнең материал яшәеш шартлары дип бәяли. Ижтимагый булулык бер урында тормый, ул катып калган күренеш түгел. Шунлыктан аны яшәешнең реаль процессы дип тә характерлыйлар. Гомумән, ул — социаль материя. Ижтимагый аң шушы катлаулы күренешнең чагылышы булып чыга.

Ижтимагый аң, катлаулы күренеш буларак, төрле ясылыкларда каралуга мохтаж. Философия вертикаль һәм горизонталь ясылыкларны аерып өйрәнә.

Ижтимагый аң вертикаль ясылыкта

(Ижтимагый аңның түбән (башлангыч) һәм югары басмаларда гәүдәләнеше)

Бу таблицага берникадәр аңлатма бирү сорала.

Мәсәлән, ижтимагый психология бер очракта — ижтимагый психология (социаль психология) исемендәге фәнни тармак белән, икенче очракта идеология белән парлаша. Моңа гажәпләнәсе юк, чөнки ижтимагый психология, реаль күренеш буларак, шушы ук исемдәге фән белән дә, шулай ук идеология кебек мөһим социаль-рухи күренеш белән дә парлаша ала. Башка басмалы парлар шул ук мәсләккә нигезләнгән. Аларның иерархик принципка буйсынуы аңлашыла булса кирәк.

Горизонталь яссылыкта ижтимагый аң төрле формалар сыйфатында карала. Алар түбәндәге серияне тәшкил итә: сәяси аң, хокукий аң, әхлакий аң, дини (яки атеистик) аң, фәнни аң, сәнгати аң.

Ижтимагый аң формалары

Кайбер авторлар бу сериягә философияне дә кертәләр. Ләкин философия дөнъяга караш кына түгел, ул фән дә бит әле (мантыйкий рәвештә «фәнни аң» формасына керә). Ә кайберәүләр әлегә сериягә эстетик аңны да кертү ягында торалар. Эстетик аң сәнгати аңга караганда әлбәттә кинрәк, ул кешеләр мөнәсәбәтен чагылдыручы гүзәллек, табигать гүзәлlege,

дизайн һ. б. белән бергә сәнгатьне дә колачлый. Шунлыктан әгәр дә без эстетик аңны ижтимагый аң формалары сериясенә кертәбез икән, бу сериядә сәнгати аң — мәстәкыйль урын биләргә лаеклы күренеш. Хәлбуки сәнгать жәмгыятьнең рухи тормышында һәм ижтимагый аң структурасында зур әһәмияткә ия.

Ижтимагый аң формаларын, аларның үзара бәйләнешен түбәндәге схема ярдәмендә күзаллап була.

Схемадан күренгәнчә, ижтимагый аң формалары барысы да ижтимагый булулыкка нигезләнгән, аның чагылышы булып яшиләр. Алар ижтимагый аң аркылы (схемада ул барлык формалар өчен уртақ үзәкне тәшкил итә) үзара бәйләнештә хәрәкәт итәләр. Ижтимагый аң формаларының бәйләнеше, үзара йогынтысы «янәшәлек» һәм ук билгеләре аша күрсәтелә.

Ижтимагый аң вертикаль яссылыкта

1) *Гадәти аң һәм теоретик аң.*

Бу пар турында (танып белү баскычларын яктырту уңаеннан) дәреслекнең беренче китабында баян ителгән иде инде.

2) *Ижтимагый психология* (реаль күренеш һәм фәнни тармак буларак).

Ижтимагый психология (реаль күренеш буларак) — социаль төркемнәрнең, этносларның материал көнкүрешләре нигезендә стихияле рәвештә шәкелләнә торган уйлар, фикерләр, тойгылар, күзаллау, мәнфәгатьләр һ. б. шушындый фикри, шулай ук хисси сыйфатлар жыйнагасы.

Ижтимагый психологиянең әһәмиятле үзенчәлекләре бар. Беренчедән, ижтимагый психологиягә **сыйнфыйлык** хас. Бу күренеш сыйныфларның психологик үзенчәлекләрендә чагыла. Моңы истә тотып, без коллар, колбиләүчеләр, крестьяннар, эшчеләр, алпавытлар, капиталистлар һ. б. сыйнфый төркемнәр психологиясе турында сүз алып бара алабыз. Интеллигенция психологиясе — үзенә күрә бер социаль күренеш. Аларны характерлау өчен һәркемнән күзәтүчән булу гына сөрәла. Моңың өчен халықларның классик әдәбиятына гына мөрәжәгать итәргә кирәк. Мәсәлән, Н. В. Гогольнең «Үлечаннар» романында рус **дворяннарының** үзенчәлекле психологиясенә менә дигән характеристика бирелә. Г. Камалның «Банкрот»ындагы Сиражетдиндә XX гасыр башында яшәгән

татар сәүдәгәрләренә хас сыйфатлар күзгә ташланып тора, ә Г. Бәшировның «Намус» романында татар хатын-кызларының Бөек Ватан сугышы елларындагы фидакарьлеге сурәтләнә. Әсәрне укыганда без, гомумән, татар крестьяннарының шушы тарихи чорга хас үзенчәлекләрен ача алабыз.

Хәзерге заман күренешләрен алайк. Россиядәге кыргый капитализм режимы бар нәрсәне сатып алуга сәләтле мафиоз олигархлар сыйныфын барлыкка китерде. Ә шул ук режим тудырган «Яңа руслар» социаль төркеме үзенең мутлыгы һәм шыксызлыгы белән төрле анекдотлар өчен тискәре жирлек булды.

Икенчедән, ижтимагый психологиягә милли үзенчәлек хас. Ул милләт тормышының күп элементларында чагыла.

Милли берәмлекнең иң беренче элементы — милли тел. Һәр милли телнең үзенчәлекле лексикасы, фонетикасы, морфологиясе, синтаксисы, фразеологиясе бар. Тел — милләт кешеләренең аралашу чарасы да. Татар халкының бөек шагыйре Габдулла Тукайның:

И туган тел, и матур тел, әткәм-әнкәмнең теле!

Дөнъяда күп нәрсә белдем син туган тел аркылы,—

дигән сүзләре милли телнең дөнъяны танып белүдәге роле турында сөйли.

Милли берәмлекнең икенче мәһим элементы аның **горөф-гадәтләрендә, йолаларында, яшәү нормаларында** чагыла.

Өченче элемент милли әдәбиятта, милли сәнгатьнең барлык төрләрендә туплана. Аның әһәмияте әйтеп бетергесез зур.

Ниһаять, дүртенче элемент — **милли характер.**

**Милли
характер
проблемасы**

Ул кешеләрнең фикерләү ысулында, телендә, сәнгәтендә, йолаларында, әйләнә-тирәдәге күренешләргә мөнәсәбәтендә, холкында, гомумән психологиясендә чагыла. Кешеләрнең милли характеры аларның конкрет гамәлләрендә гәүдәләнеш таба һәм аны бер-ике сүз белән генә аңлату жиңел түгел. Әйттик, теге яки бу милләтнең характерын ниндидер бердәнбер сыйфатка гына кайтарып калдыру уңышлы булмас иде. «Милли характер» — гаять катлаулы күренеш.

Моңарчы сүз социаль төркемнәр психологиясенең үзенчәлекле хасиятләре турында бара иде. Аларны тулысынча «барлау» дәрәслек авторының бурычына керми. Социаль

төркемнәр психологиясе — реаль чынбарлык һәм ул бүгенге фәннең игътибар үзәгендә. Аны өйрәнүче фән «иҗтимагый психология»* дип атала. Бу өлкәдә Россия галимнәре Л. С. Выготский, А. Н. Леонтьев, А. Р. Лурия, К. К. Платонов, С. Л. Рубинштейн, Б. М. Теплов, Д. Н. Узнадзе, Е. А. Шорохова һ. б. ның хезмәтләре дөнья күләмендә танылды. Аларның теоретик «калыбы»н, ягъни методологиясен, материалистик диалектика тәшкил итә.

Совет чорында социаль сыйныфлар (эшчеләр һәм крестьяннар) шулай ук интеллигенция турында хезмәтләр иҗат ителгән булса да, аларның психологик үзенчәлекләре галимнәрнең игътибарын әллә ни җәлеп итмәде. Ә басылган хезмәтләр, кагыйдә буларак, социологик эзләнүләр планында иде. Шунысын да әйтергә кирәк: Россиянең хәзерге социаль төркемнәре совет чорындагы социаль төркемнәр белән бер түгел, алар рухи һәм психологик яктан зур үзгәрешләр кичерделәр. Шунлыктан хәзерге Россиядәге эшче һәм крестьян сыйныфларының, шулай ук структур яктан чуар интеллигенциянең психологиясен фәнни өйрәнү актуаль проблема булып кала.

Көнбатыш илләрдә социаль психология сыйныфый яссылыкта бөтенләй өйрәнелми диярлек. Соңгы гасырлар давамында милли психология проблемасы актуальләште.

* Көнбатыш илләрдә бу фән «социаль психология» дип атала. Әлбәттә «социаль» термины белән «иҗтимагый» термины арасында мәгънәви аерма юк. Аерма атамада түгел, бәлки эчтәлектә. Көнбатыш илләрдә социаль психология, мөстәкыйль фәнни тармак буларак, XIX гасыр урталарында барлыкка килә. Кешеләрнең холыкларын өйрәнү аның асылын тәшкил итә. Бу фәнни тармакның иң күренекле вәкилләре В. Вундт (1832—1920, Германия) белән Г. Лебон (1841—1931, Франция) булалар. Шуларның беренчесе «Халыклар психологиясе», икенчесе «Массалар психологиясе» дигән хезмәтләре белән танылалар.

Социаль психологиянең төп юнәлешләре — бихевиоризм һәм гештальтпсихология.

Бихевиоризм башта хайваннар холкын өйрәнүче фән булып танылса, соңрак кешеләр холкын өйрәнү белән дә шөгыйльләнә башлый. Ләкин кешеләр холкы, аларның аңыннан, фикерләвеннән бәйсез дип, мөстәкыйль кыйммәт рәвешендә карала. Бихевиоризм өчен эмпирик фактларның әһәмияте алга куела. Бу яктан караганда, ул позитивизм үзәненнән атлый.

Гештальтпсихология төп игътибарны кешеләрнең фикерләвенә, шулай ук зигенгә алу формаларына юнәлдерә, аларны абсолют дәрәжәгә күтәрәп бәяли.

Фәнни әдәбиятта ул күбрәк милли характер төшенчәсе астында очрый. Милли характер проблемасы XIX гасырда немец галимнәре тарафыннан эшләнә башлый. Бөек рус галиме В. Белинский үзенең милли характерга кагылышлы хезмәтләрендә Гегельне үрнәк итеп куя. Дөрөс, Белинский Гегельнең идеалистик карашлары белән вакытлыча гына мавыгып ала, 40 нчы еллар уртасында ул аның йогынтысыннан котыла. XVIII—XIX гасырларда немец галимнәрендә һәр милләтнең «Тумыштан һәм мәңгегә бирелгән субстанциясе бар» дигән караш өстенлек итә. Бу калыптагы фикерләү, дөньяга караш ягыннан — идеализмны (материаль тормыш шартларының ролен күрмәү), методологик яктан, метафизик фикерләүне («мәңгегә» бирелгән субстанция хәлиткеч роль уйный дигән карашны) күрсәтә.

XIX—XX гасыр рус дини философиясе вәкилләре В. Соловьев, Н. Бердяев һәм башка кайбер галимнәр рус милли характерын мессианлык карашыннан чыгып бәяләргә омтылганнар. Янәсе, рус милләтенең Алла тарафыннан «сайланган булуы» («богоизбранность») аның характерына да үзенең мөһерен суккан. Ләкин шул ук Н. Бердяев рус милләтенең характерын бәяләгәндә аның күп кенә тискәре якларын күрсәтүдән дә тарсынмаган (кара: *Бердяев Н. Судьба России.* — М., 1990).

Совет философлары, диалектик материализм тарафдарлары буларак, милли характерны халыкның яшәү шартларына бәйләп аңлатырга тырышалар. Алар өчен милли характерның ниндидер субстанциягә ия булуы — саф уйдырма гына. Яшәү шартлары үзгәрү белән халыкның милли характеры да әкрәнләп үзгәрергә мөмкин.

50—70 нче елларда милли характер проблемасы буенча фәнни конференцияләрдә күп төрле бәхәсләр узды, алар матбугатта да яктыртылды. Ләкин бәхәсләрдә катнашкан галимнәр милли характерның асылын билгеләүдә дөрөс юлны тиз генә таба алмадылар.

Күпчелек галимнәр милли характерны билгеләүдә ялгыш теоретик «калып» кулландылар. Алар милли характерны «ниндидер сыйфатлар җыелмасы» дип билгеләргә тырыштылар. Ләкин бу «калып»ны кулланып гамәл итү көтелмәгән һәм тискәре нәтиҗәләргә китерә башлады. Чөнки «ниндидер сыйфатлар» дип әйтү үзеннән-үзе аларны конкрет атап күрсәтүне сорый иде. Шуннан чыгып, авторлар, үз халыклары-

ның милли характерын билгелэгәндә, конкрет сыйфатларны тезеп китәргә мәжбүр булалар иде. Ләкин алар, милләтнең характерын дәлиллегәндә, «үз милләтләре»нең вәкилләре буларак, фәкәть уңай сыйфатларны гына (кагыйдә буларак, эш сөючәнлек, батырлык, иреккә омтылучанлык, вөжданлы, намуслы булу, гаделлек һ. б.) китерә торган булдылар. Бу (уңай) сыйфатларны бер милләт вәкиле дә атарга онытмады. Шул ук вакытта тискәре сыйфатлар (әйтик, ялкаулык, жыйнаксызлык, дорфалык, эчкечелек, гаделсезлек һ. б. шушын-дый хасиятләр) беркем тарафыннан да искә алынмады. Кайбер авторлар ул (тискәре) сыйфатларны космополитларга адреслый башладылар...

Әлбәттә, милли характерны болай билгеләү дәрәжәдән ерак тора иде. Беренчедән, тискәре сыйфатлар, — уңай сыйфатлар кебек үк, һәр милләткә дә хас күренеш. Бу — диалектика кануны. Берәүләрнең үз милләтләренә карата артык «талым»лы булуы фәнни яктан һич тә акланмый. Икенчедән, кайбер авторларның артык «тырышуы» аркасында аерым милләтләргә фәкәть уңай сыйфатлар белән генә бизәп, аларны, объектив рәвештә, башка халыкларга каршы куюга гына китерде.

Гомумән, милли характерның асылын шушы «калып» белән бәяләргә тырышу үзенең ялгыш булуын күрсәтте. Чынлыкта исә **милли характер ул — ниндидер сыйфатлар жыелмасы түгел, бәлки гомумкешелек сыйфатларының һәр халыкта үзенчәлекле чагылышы** (кара: *Гизатов К.* Национальное и интернациональное в советском искусстве. — Казань, 1982. — С.83).

Мәсәлән, хезмәт сөючәнлек — һәр халыкка да хас сыйфат. Ләкин берәүләрдә ул бер төрле, икенче берәүләрдә икенче төрле чагылыш таба. Әйтик, тундрада яшәүче халыклар шушы географик урын, аның кырыс табигате шартларына жайлашып гомер итәргә, элементар дәрәжәдә житештерү булдырырга, гомумән, үзенчәлекле ысуллар ярдәмендә тормыш корып яшәргә мәжбүр булганнар. Ә көньякта, мәсәлән, Африка, Һиндстанның хезмәт сөючән халыклары тиз элсәрәтә торган бөркү шартларда, примитив хезмәт коралларынан файдаланып тереклек итәләр.

Ике очракта да хезмәт, гомумән яшәү, жиңелдән түгел. Салкын тундрада яшәүче халыкны тропик регионга, ә анда яшәүчеләргә кинәт кенә мәрхәмәтсез тундра шартларына

күчерсәң, алар ничек тереклек итәргә, яшәү өчен нинди хезмәт кылырга кирәклеген тиз генә абайлый алмаслар иде.

Яисә конструкторлар бюросында иртәдән кичкә хәтле баш ватучы инженер хезмәтен алайк. Анда тырышлык һәм эш сөючәнлек таләп ителмиме?! Ә дәрәс, чиста яңгыраш табу өчен, борынгы заманда галерага бәйләп утыртылган коллардай, сәгатъләр буе скрипкага яки фортепьянога береккән музыкант үзенең хезмәтен тырышып һәм яратып башкара түгелме?

Хезмәт сөючәнлек — һәр халыкка да хас сыйфат ул. Ләкин һәр хезмәт сөючән халык арасында тырышып эшләүчеләр белән бергә, ялкаулары да була. Бусы инде — индивидуаль характеристика, милли характер түгел.

Яисә ирекчелеккә омтылу сыйфатын алып карыйк. Бу сыйфат дөнья классик әдәбиятында үтемле итеп чагылдырылган. Ләкин һәр халыкта үзенчәлекле чагылыш тапкан. Мәсәлән, хатын-кызның изелүгә каршы омтылышлары төрле милли әдәбиятта төрлечә сурәтләнгән, һәм бу дәрәс тә, чөнки реалистик әдәбиятта ул фәкать шушы халык яшәгән конкрет шартлар, хокукий нормалар кушканча гына сурәтләнәргә мөмкин. Әйтик, Норвегия язучысы Генрик Ибсенның «Курчаклар өе» дигән драмасында әсәрнең баш героинясы Нора исемле хатын, үзенең ире белән килешү таба алмаганлыктан, аңардан китәргә мәҗбүр була. Бу акт XIX гасыр Норвегия җәмгыятендә мөмкин саналган.

Ә менә бөек рус драматургы А. Островскийның «Яшенле яңгыр» драмасының баш героинясы Катерина, Нора кебек үк эчкә газап кичерсә дә, чын иреккә ирешә алмый. Дәрәс, иренең сөңелесе Варварага ул: «Бик ямансу була калса, мин әллә кайларга да («куда глаза глядят») китеп бара алам», — ди. Моңа каршы Варвара: «Син кая китәсең? Син ир хатыны», — дип җавап кайтара. Бөтен хикмәт тә шунда шул, XIX гасыр рус сәүдәгәрләре тормышында ир хатынының ирен ташлап китеп баруы реаль булмаган. Бу шартларда иреккә сусаган Катерина дөньядан китәргә мәҗбүр була.

XX гасыр башындагы татар тормышына күз салыйк. Галимҗан Ибраһимовның «Татар хатыны ниләр күрми» әсәрендә, Гөлбану иренең өендәге шартларга (тиргәү, кыйнау) ничек кенә ризасызлык белдерсә дә, аңардан аерылып китү мөмкинлегеннән бөтенләй мәхрүм (шәригать буенча бу зур гөнаһ санала). Шунлыктан Гөлбану да әлегә шартлардан үзгә кул салу юлы белән генә котыла алган.

Күренә ки, һәр очракта да без хатын-кызның иреккә омтылуын күрәбез. Димәк, иреклеккә йөз тоту һәр халыкка хас. Ләкин һәр аерым очракта халыкның бу сыйфаты конкрет материал һәм рухи шартлар таләп иткәнчә генә гәүдәләнеш таба.

Бүгенге ижтимагый психология фәне социологик тикшеренүләр нигезендә төрле хезмәт коллективларындагы кешеләрнең, гомумән массаларның, психологик үзенчәлекләрен өйрәнүгә зур игътибар бирә. Ләкин базар мөнәсәбәтләре шартларында сыйнфый һәм милли проблематика киңрәк һәм максатчанрак тикшеренүләргә таләп итә.

3. ИЖТИМАГЫЙ ПСИХОЛОГИЯ ҺӘМ ИДЕОЛОГИЯ

Идеологиянең сыйнфыйлыгы һәм миллилегә Идеология ул — теге яки бу социаль төркемнең яисә милли берлекнең идеяләр системасы. Идеология ижтимагый психологиягә (чынбарлыкның реальлегенә) нигезләнә, аның югары (теоретик) басмасын тәшкил итә. Идеология, ижтимагый психологиядән аермалы буларак, стихияле түгел, максатчан рәвештә формалаша. Идеология ижтимагый психологиягә нигезләнә формалашса да, аңа үзенең йогынтысын ирештерә тора, аны билгеле бер юнәлешкә буйсындыра ала.

Мәсәлән, революцион идеология үз йогынтысындагы кешеләрнең психологиясен дә шушы юнәлештә тәрбияли. Һәм киресенчә, шәфкатьсезлек, үтерүләр һәм башка жинатъчел мажаралардан торган телевизион тапшырулар (ә бу — идеология!) кешеләрнең, бигрәк тә яшь буынның, психологиясендә нәкъ шушы юнәлештәге принципларны тәрбияли.

«Идеология» термины фәнни кулланышка XVIII гасыр азагында француз философы һәм икътисадчысы Дестют де Траси (1754—1836) тарафыннан кертелә. Ул бу термин астында уңай мәгънәне, аерым алганда, жәмгыять өлкәсендәге уйфикерләргә күздә тоту. Ләкин Дестют исән вакытта ук бу терминга тискәре, кимсетүле мәгънә бирә башлыйлар. Бу караш XIX гасыр уртасында да хакимлек итә әле. Мәсәлән, К. Маркс белән Ф. Энгельс үзләренең «Немец идеологиясе» (1846) дигән хезмәтләрендә «идеология» терминын «иллюзия» мәгънәсендә кулланалар. Ләкин XX гасырда «идеоло-

гия» үзенең тәүге мәғнәсенә кайта, һәм ул аерып карауга (дифференциациягә) дучар була.

Идеологиягә, әлбәттә, **сыйнфыйлык** хас. Бу яктан караганда, буржуаз һәм пролетар, революцион һәм реакцион, прогрессив һәм консерватив, либераль һәм радикаль, интернационалистик һәм шовинистик идеологияләрне аерырга мөмкин. Шулай ук фәнни һәм ялган идеологияләрне дә аерып була.

«Идеология» терминына ачыклык кертүчеләр арасында В. И. Ленин да бар. Ул үзенең «Нәрсә эшләргә?» хезмәтендә сыйнфый көрәшнәң өч (икътисади, сәяси һәм идеологик) формасы турында яза. Идеологик форманың әһәмияте турында ул башка хезмәтләрендә дә әйтә.

Көнбатыш галимнәре идеологиягә төрлечә карыйлар. Мәсәлән, немец социологы К. Манхейм (1893—1947), идеологиянәң сыйнфыйлыгын танып, аны гомумән субъектив карашларны чагылдыручы күренеш кенә дип бәяләргә омтыла. Үзенең «Идеология һәм утопия» (1929) дигән хезмәтендә ул, идеологиянәң фәнни булу мөмкинлеген инкяр итеп, аны гомумән иррациональ, мифологик карашларга тиңләргә тырыша.

Д. Белл (АКШ) идеологияне инкяр итүгә башкача якын килә. Аның карашынча, дөньяда технократия үскән саен идеологиянәң әһәмияте кими бара. Шуннан чыгып, ул «Идеологиянәң тәмамлануы» (1960) дигән хезмәт яза. Аның карашлары Көнбатыш илләр тәғълиматында «идеологиянәң юкка чыгуы» (деидеологизация) теориясенә нигез сала.

Хәлбуки XX гасыр азагында идеология өлкәсендәге каршылыктар бу күренешнәң юкка чыгуын һич тә исбатламый. Киресенчә, ул көчәйгәннән-көчәя бара. XX гасыр азагы — XXI гасыр башында дөнья күләмендә яңа идеологик феноменнар барлыкка килә башлады. Алар АКШ җирлегендә туды. Шуларның берсе буенча, АКШ, дөньядагы террорлык актларын сылтау итеп, Якын һәм Урта Көнчыгыш илләр территорияләрендә үзенең агрессив курсың җәелдерә башлады. Икенчесе — АКШ үзен бөтен дөньяда бердәнбер хаким көч сыйфатында күрә башлады. Бу сәясәт хәзерге көндә глобалистика дип атала. Асылда ул АКШ идеологларының безгә таныш «Америка барысыннан да өстен» дигән идеологиясенә кайтып кала.

Идеологиягә шулай ук **милли үзенчәлек** тә хас.

XX гасырның 90 нчы елларында Россия сәясәтчеләре һәм галимнәре арасында «милли идеология», «милли идея» төшенчәләре игътибар үзәгендә булды. Моның берничә сәбәбе бар.

Беренчедән, Россиядә 90 нчы елларда башланган демократлашу процессы тарихта калган кайбер рухи кыйммәтләрне кире кайтару мөмкинлеген ачты. Шушы процесска XIX—XX гасырларда хәрәкәт иткән рус дини философиясе вәкилләренә хезмәтләре дә кушылды. «Милли идея» В. Соловьев, Н. Бердяев хезмәтләрендә яктыртылган иде. Алар укучыларда, бигрәк тә философия тарихы белән кызыксынучыларда, зур кызыксыну уятты.

Икенчедән, Россиядә XX гасырның 90 нчы елларында башланган тирән (икътисади, сәяси, хокукий, социаль һәм рухи) кризис СССРның таркалуына, социалистик стройның җимерелүенә, шулай ук коммунистик идеологиянең дәүләт күләмендә роле юкка чыгуына китерде. Соңгысы рухи өлкәдә яңа идеологиягә мохтажлык (вакуум) тудырды. Бу мохтажлык аркасында ул вакытта президент булган Ельцин үз даирәсендә яңа идеология эшләп чыгару өчен галимнәр һәм сәясәтчеләрдән торган махсус төркем тудыруны кирәк дип тапты. Дөрөс, яңа идеология язылмады, шунлыктан әлеге төркем туздырылды. Ләкин Россия өчен яңа идеология мәсьәләсе көн тәртибендә кала бирде.

Шул ук «үзгәртеп кору» елларында фәнни һәм публицистик әдәбиятта «милли идея» проблемасы да киң яңгыраш алды. XIX гасырда аны күренекле рус философы В. Соловьев күтәреп чыга. Русларны ул Алла тарафыннан сайланылган («богоизбранный») милләт дип дәлилләргә тырыша, аны Мессия («Коткаручы») дип атый. Бу фикерне әүвәл борынгы яһүдләр күтәреп чыккан булалар һәм Мессияне Гайсә пәйгамбәрдә (Иисуста) күрәләр. Соңрак мессианлык идеясен немец философлары үз милләтенә яраштырырга омтылып карыйлар. В. Соловьев исә шушы идеяне, славянофиллар рухына бирелеп, рус халкына яраштырырга тырыша. Тагын бер чыганаك шушы идеягә хезмәт итеп ала. XVI гасыр рус язучысы һәм монахы Филофей «Мәскәү — өченче Рим» («дүртенчесенә буласы юк») дигән тезисны һәм рус халкының мессианлык вазифасын күтәреп чыккан була. Бу идеяне В. Соловьевтан соң мәшһүр рус философы Н. Бердяев та дәлилләргә тырыша.

Хәзерге заман философлары «рус идеясе» турында сүз алып барганда аның төп мәгънәсен, ягъни мессианлык идеясен, читләтеп узалар һәм чын мәгънәсен ниндидер күркәм принципларда («русның фидакарьлеге»ндә, «башка халыкларга ярдәм кулы сузарга күнеккәнлеге»ндә һ. б.), шулай ук аның державачыл, общинага бирелгән булуында, «Россиянең бүленмәслеге»ндә һ. б. күрәләр.

Кайбер авторлар карашынча, «милли идея» этник берәмлеккә алдан, тумыштан ук, шуның өстенә, мәңгегә бер булып бирелгән кыйммәт, аңа үзгәрүчәнлек хас түгел. «Милли идеология»не болай аңлату нәтижәсендә күпләр аны ниндидер «серле нәрсә» итеп күз алдына китерәләр. Янәсе, ул ниндидер пәрдә белән капланган сер, аны теләсә кем ача алмый, аны «табып бирү» үзенә күрә бер ачыш була.

90 нчы елларда кайберәүләр рус милли идеясен бертөрле симбиоз, өч өлештән торган кушма дип аңлатырга тырыша башладылар. Мәсәлән, рус милли идеясе «рухлылык, халык хакимияте һәм державачыллык», «державачыллык, дәүләт-челек һәм берлек», «рухлылык, халыкчанлык һәм державачыллык» һәм башка шушындый симбиозлар да игълан ителә башлады.

«Милли идея»нең симбиоз варианты — Николай I хөкүмәтендәге министр Уваров тарафыннан башланган традициянең дәвамы гына иде. Заманында ул «рәсми халыкчанлык теориясен»шулай ук өч өлештән торган формула («православие, самодержавие һәм халыкчанлык» жыйелмасында) белән аңлата.

Күренә ки, «милли идея»не симбиоз вариантында карау да фәнни яктан берни бирми. Чөнки бу очракта да «милли идея» мәңгегә катып калган формула булып кына кала.

Милли идея ул — милли берәмлекнең киләчәктә үсү өчен объектив ихтыяжын чагылдыручы идея, шушы тарихи этапта аның тарафыннан чишелмәгән проблемаларның берсе.

Шушындый идеяләр (хәл ителмәгән проблемалар) һәр социаль-этник берәмлек алдына да килеп баса. Һәр тарихи этапта яңа идеяләр туарга өлгерә. Аларны хәл итү — «идеяләр бетте» дигән сүз түгел, тормышка ашырылган идеяләр урынына яңалары туа, аларны хәл итү яңа туган идеяләрне тормышка ашыру проблемасын китереп куя. Һәм мәңге шулай. Милләт алдында туып тора торган проблемалар —

барысы да — милли идеяләр. Һәм алар — катып калган формулалар түгел, бәлки тарихның конкрет этапларында туып, яңарып кичерә торган мөһим һәм конкрет идеяләр.

Мәсәлән, Татарстан Республикасында мөстәкыйльлек алу проблемасы 90 нчы еллар башында ук барлыкка килгән иде. Бу проблема үзен татар халкының милли идеясе дип танытты. Шунлыктан аңа бөтен татар халкы илһамланып кушылды да. 90 нчы еллар азагында суверенитетны дәвам иттерү проблемасын Россия президенты аппараты кыса башлады. Ләкин әнә шул елларда Россия белән үзара килешү нигезендә башкарылган суверенитет программасы XXI гасыр башында да татар халкының милли идеясе, актуаль проблемасы булып калды.

Шул уңай белән, «милли идея» һәм «милли идеология» арасындагы мөнәсәбәткә дә тукталып үтәргә кирәк. Мәсәлән, «милли идея» белән «милли идеология» берүк нәрсәме ул?..

Алай уйлау дәрәс булмас иде. Милли идеология белән милли идея эчтәлекләре белән тәңгәл түгел. Ләкин аларның аермасы нәрсәдә соң?

Билгеле, милли идея, социаль феномен буларак, милли идеологиянең элементы гына. Милли идея, хәл ителмәгән проблема буларак, этник берәмлекнең конкрет этаптагы программа минимумын гына тәшкил итә, милли идеология исә, — шактый киңрәк күренеш. Милли идеология — милләтнең программа-максимумы — ул озынрак тарихи дәвергә исәп тотала.

Милли идеология хакында да төрле версияләр булды. Ләкин алар, «милли идея» турындагы карашлар кебек үк, фәннилектән ерак торалар.

Милли идеология версияләрен исемлек рәвешендә бирсәк, алар түбәндәгеләргә кайтып кала: «монархистик Россия» (Солженицын), «акыллы фикерләү идеологиясе» (ген. Лебедь), «патриотлык» (ген. Рохлин), «православиеле социализм» (Солодуб), «тарихилык — урнашу (обустройство) — демократия» (И. Чубайс), «Евразия идеологиясе» (М. Киркин), «мәгърифәтле либеральлек» (В. Путин).

Бу версияләр турында нәрсә әйтеп була? Аларның кайберләре начар да түгел кебек. Мәсәлән, кем «акыллы фикерләү»гә каршы килер дә, кем «патриотлык»ны өнәмәс икән?.. Ләкин алар бит коры абстракцияләр генә. Ул фразаларга теләсә нинди эчтәлек салып була.

Милли идеология ул милләт идеологиясе дә бит. Ә «милләт» ул — шул ук «дәүләт» мәгънәсендә кулланыла торган термин. Көнбатыш илләр терминологиясендә «милләт» сүзе еш кына нәкъ «дәүләт» мәгънәсендә йөри дә. Әйтик, «Берләшкән милләтләр оешмасы». Ул бит — милли берәмлекләр оешмасы түгел, дәүләтләр оешмасы.

Бу традиция үзбездә дә юк түгел. Мәсәлән, «милләт кереме» («национальный доход») — дигәндә дә милли берәмлек кереме хакында түгел, дәүләт кереме турында сүз бара.

Милли идеология — катлаулы күренеш. Ул жәмгыятьнең ниндидер бер өлкәсенә генә карый торган идея түгел. Милли идеология ул — милләтнең **стратегик идеяләре системасы**. Бу яктан караганда, милли идеология республиканың ниндидер бер чорга билгеләнгән үсеш программасына охшый. Ләкин милли идеология, дәүләт программасыннан аермалы буларак, нинди әйберне нинди күләмдә, нинди санда чыгаруны күздә тоты торган программа түгел. Милли идеология — жәмгыятьнең һәр өлкәсендәге (икътисади, сәяси, социаль, рухи) билгеле бер критерийлар жыйнагасы. Ул критерийлар бүгенге көндә дөнья цивилизациясе биргән иң зур казанышлар тарафыннан билгеләнә. Жәмгыятьнең һәр өлкәсендә алар ерактагы маяклар, ориентирлар булып күренәләр. Милли идеология киләчәктә шуларны тормышка ашыруны максат итеп куярга тиеш (кара: *Гизатов К. Национальная идеология. В 2-х т.* — М.: Союз, 1999).

КҮНЕГҮ ӨЧЕН СОРАУЛАР:

1. Кешенең рухлылыгын һәм рухсызлыгын нәрсәдә күрәсез?
2. Кешеләр эшчәнлегендә рухи ихтыяжларның роле турында сөйләгез?
3. Ижтимагый аң нәрсә ул? Ижтимагый аң белән индивид аңы арасындагы мөнәсәбәт нидән гыйбарәт?
4. Ижтимагый психология һәм идеология. Аларның (һәркайсының) эчке асылы һәм үзара мөнәсәбәте нидән гыйбарәт?
5. Милли характер мифы яисә чынбарлыкмы? Милли характерны ничек аңлатыр идегез?
6. Милли идея һәм милли идеология. Аларның (һәркайсының) асылы һәм үзара мөнәсәбәте нидән гыйбарәт?

Белл Д. Конец идеологии (The end of ideology— 1960).

Бердяев Н. Русская идея.— Вопросы философии.— М., 1990.

Валеев Ф. Х., Валеева-Сулейманова Г. Ф. Древнее искусство Татарии.— Казань, 1987.

Гизатов К. Национальный характер // Национальное и интернациональное в советском искусстве.— Казань, 1974 (1-е изд.). 1982 (2-е изд.)

Гизатов К. Национальная идеология. В 2-х т.— М., 1999.

Манхейм К. Идеология и утопия (Ideologie und Utopie L.) — 1929.

Маркс К. и Энгельс Ф. Немецкая идеология// Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.— Т. 3.

Нугаев Р. М., Нугаев М. А., Мадияров А. Б. Знание, ценности, идеология в модернизирующемся обществе.— Казань, 2002.

Салитова Ф. III. Очерки по истории татарской музыки.— Казань, 1947.

Феномен человека: дух, душа, духовность.— Казань, 2000.

Философская энциклопедия.— Т. 4.— М., 1967.— С. 327—328.

Ижтимагый аң горизонталь яссылыкта*

Сәяси аң

Сәяси аң — ижтимагый аң чагылышы. Аңа, гомумән, аң күренешенең сыйфатлары хас. Мәсәлән, ул аерым кешеләренң, социаль төркемнәрнең хисләрендә, уйларында, фикерләрендә, мәнфәгатьләрендә, өметләрендә урын таба. Аларны без рухи кыйммәтләр дип атый алабыз. Ләкин, билгеле булганча, һәр субъектның башындагы хисләр, мәнфәгатьләр, уй-фикерләр, өметләр һ. б. конкрет эчтәлеккә ия булалар.

* Ижтимагый аңның калган баскычлы парларының (халык ижаты һәм профессиональ сәнгать, дин һәм теология һ.б.) югары басмаларын сәяси, хокукий, әхлакий, дини тәғлиматлар, профессиональ сәнгать, фән тәшкил итә.

Ижтимагый аңны горизонталь яссылыкта өйрәнү югарыда китерелгән рухи кыйммәтләрне ижтимагый аң формалары планында карауны күздә тотта. Алар башлангыч һәм югары басмаларга аерып каралмый. Шунлыктан ижтимагый аңны вертикаль яссылыкта күзәтүне дәвам итсәк, ул кабатлау гына булыр иде. Шуңа күрә без, бу эшне туктатып, турыдан-туры ижтимагый аң формаларына күчүне муафыйк күрәбез. (Авт.)

Сәяси аң башта кешеләрнең, гомумән, халык массаларының күңелләрендә, реаль тормышка мөнәсәбәтләрендә яши. Алар шушы чынбарлыкны, анда урнашкан принципларны кабул итү-итмәүне белдереп барлыкка киләләр, кешеләрне йә куандыралар, илһамландыралар, йә киресенчә борчыйлар, хәсрәтләндерәләр. Андый тойгылар халыкның борынгыдан килгән ижатында чагыла килгән. Әйтик, шул ук татар халкы, бигрәк тә аның хезмәт ияләре, гасырлар буе газап чигеп яшәгән.

Татар халык ижатыннан алынган берничә мисалга мөрәжәгать итик. Алар татар халкының үзе яшәгән чорга һәм чынбарлыкка сәяси хисләрән чагылдыра:

Биек тауга менгән чакта
Аякларым талган күк;
Авыр тормыш алып барам,
Жилгә каршы барган күк.

Сыйнфый каршылыкларны чагылдырган хисләр:

Биек тауларның башында
Күренә минем ләхетем;
Сигез яшътән байга эшләп
Нишләп булсын бәхетем.

Арыш чәчтем уңмады,
Бодай чәчтем булмады;
Боярларга хезмәт итеп,
Тамаккаем туймады.

Малның бу дөньяда өстенлек итүе турында:

Йөгереп төштем су буена,
Кереп киттем таллыкка;
Кешедән кеше ким булмыйдыр,
Кимсетәләр мал юкка.

Өмет хисләре:

Безнең авыл — зур авыл,
Урамнары — тар авыл;
Бәлки рәхәт көннәр булыр,
Хәзергесе бик авыр.

Сыйнфый хисләрне чагылдыручы мисалларны профессиональ язучыларыбызның әсәрләрендә дә күпләп табарга

мөмкин. Октябрь революциясеннән соң кайбер татар әдип-ләре ташып торган тойгыларын проза яки драма жанрларында түгел, бәлки шигърияттә белдерергә омтылдылар. Мәсәлән, «татар драматургиясенең атасы» Галиасгар Камал үзенең эчке хисләрен түбәндәге юлларга сала:

Минем теләк — ирек, бәхет,
Ярлы халык өчен тәхет,
Халыкны кол итүчеләр
Өчен казу тирән ләхет.

Гомумән, кешеләрнең һәм социаль төркемнәрнең сәяси хисләре турында дәрәслекнең беренче китабында ук (танып белү турындагы бүлектә) сүз барды. Алдагы бүлектә төп игътибар шушы өлкәнең структурасына, ягъни системаны тәшкил итүче элементлар арасындагы мөнәсәбәтләргә бирелде. Хәзер исә сүз сәяси аңның теоретик басмасында тупланган карашлар турында барачак.

Нинди карашлар соң алар? Илебездә совет чорында берберсенә капма-каршы ике төп сәяси караш яшәп килде: социалистик һәм капиталистик карашлар. Ул карашларның беренчесе, ягъни социалистик карашлар, фәнни әдәбиятта, радио һәм телевидениедә, вакытлы матбугатта киң яктырылса, икенчесе, кагыйдә буларак, тәнкыйть предметы рәвешендә генә өйрәнелде. 90 нчы еллар башлануга картина тамырдан үзгәрде. Социалистик карашлар һәм принциплар тәнкыйть предметына әверелде. Социалистик чор, гомумән, кара буяуларга гына буяп сурәтләнә башлады, массакуләм мәгълүмат чараларының тарихны ялганга күмеп (фальсификациягә бирелеп) тасвирлавы көндәлек эшкә әверелде. Бу режим сәяси аң өлкәсенә үзгәрешләр кертми калмады, әлбәттә. Ләкин бу үзгәрешләрнең юнәлеше һәм күләме массакуләм мәгълүмат чараларының актив эшләвеннән генә тормый, биредә иң мөһим рольне чынбарлык үзе уйный. Шул ук вакытта чынбарлыкны, ягъни конкрет даирәдәге күренешләргә, аек акыл белән кабул итү һәр кешегә дә тигез бирелмәгән. Шунлыктан индивид чынбарлыктагы процессларны һәм күренешләргә зигәнгә кайвакыт оптик алдау аркылы да кабул итәргә мөмкин.

Шунысын да әйтәргә кирәк: хәзерге этапта социализм принципларын тәнкыйтьләү Россиянең массакуләм мәгълү-

мат чаралары карамагына гына калып бара дип әйтү дөреслектән ерак булмастыр. Көнбатыш илләр, бигрәк тә АКШ өчен ул «хәл ителгән проблема» инде. Әйттик, Американың элеккеге президенты Билл Клинтонның АКШ конгрессында игълан иткән хәбәре игътибарга лаек: «...Соңгы унъеллыкта безнең СССРга һәм аның союзникларына карата сәясәтебез, дөньяда иң көчле державаны һәм гаять кодрәтле хәрби блокны читкә алып ташлауга юнәлдерелгән курсыбыз үзенә дөрес булуын раслады... Әйе, без моның өчен шактый зур акчалар, миллиардлаган долларлар сарыф иттек. Ләкин алар үзләрен акладылар инде. Дүрт ел эчендә без (һәм безнең союзникларыбыз) Россиядән 15 миллиард чамасы стратегик чимал, йөзләгән тонна алтын, кыйммәтле ташлар һ. б. алдык» (Земля Русская.— 1998.— № 4—6).

Заманында АКШ СССР белән ныклап торып исәпләшә иде. Һәм конвергенция теориясенең дә АКШ җирлегендә барлыкка килүе (60 нчы еллар) очраклы түгел. Алда әйтеп үтелгәнчә, күренекле АКШ галиме Д. Беллның 70 нче елларда СССРны, икътисади һәм фәнни-техник яктан, АКШтан кала икенче держава рәтенә куюы шулай ук нигезсез түгел. Конвергенция теориясе (Дж. Гэлбрейт, П. Сорокин) буенча, социалистик һәм капиталистик системалар үзләренең икътисади принциплары буенча якыная баралар, киләчәктә, янәсе, аларның кушылуы да ихтимал. Бу күренеш, алар фикеренчә, капиталистик илләрдә икътисадны планлаштыру нигезендә алып баруның көчәя, ә социалистик илләрдә планлаштыруның кими баруы нәтижәсендә барлыкка килергә тиеш иде. СССРда бу теориягә зур өмет баглаучыларның берсе академик Д. Сахаров булды.

Хәзерге этапта бу теория дә үзенә абруен югалтты дип санарга була. СССРның таркалуы һәм Аурупа илләрендә социалистик стройның җимерелүе АКШта һәм башка Көнбатыш илләрдә сәяси аңның сизелерлек үзгәрүенә китерде. АКШ галимнәре көн тәртибенә компьютерлар һәм информатика өлкәсендәге революцион үзгәрешләрнең нәтижәләрен америкалыларның көнкүрешенә кертү проблемаларын куялар. Бу мәсьәләдә Россия АКШтан якынча 50 елга артта калып килә дип исәпләнә. Шушы шартларда АКШ халкының сәяси аңында сыйныфый каршылыklar проблемасы, әлбәттә, урын тапмый дип әйтергә була. Һәм әлегә этапта АКШ өчен, «урта сыйныф» формалаштырып, америкалылар

жәмгыятендә тотрыклылык тудыру проблемасы уңай хәл ителә.

Ләкин социалистик лагерының таркалуы, шуның белән СССР йөзөндә АКШның төп дошманы юкка чыгу нәтижәсендә дә, АКШ житәкчеләре арасында һәм хәрби даирәләрдә иминлек сәясәте барлыкка килмәде. СССРның таркалуы һәм социалистик блокның юкка чыгуы АКШ экстремистларына электән килгән агрессив сәясәтне дәвам иттерү өчен киң итеп юл ачты. Бу тенденция бигрәк тә террорга каршы көрәшү дигән сылтау белән Әфганстан жиренә басып керүдә, Гыйракка карата башкарыла торган агрессиядә Америка гаскәрләрен Россия чикләрендә — Урта Азия республикаларында һәм Грузия территориясендә туплау фактында чагылды. Американылар АКШка бөтендөнья жандармы вазифасын йөкләүгә дә каршы түгелләр кебек. Димәк, глобалистика тәгълиматы буенча Американың бөтен дөньяда бердәнбер диктат дәүләткә әверелүе турындагы фикер АКШ халкының сәяси аңында берсүзсез урнашчак дип фараз итеп була.

Сәяси аң өлкәсендә күптәннән бирле шәкелләнә килгән бер тенденция яшәвен дәвам итә. Ул да булса халык массаларын сәяси проблемалардан читләштерү, аеру. Колбиләүчелек жәмгыятендә колларның хокуксызлыгын Платон белән Аристотель дә дәлилләргә тырышканнар. Галимнәр арасында халык массаларының жәмгыять эшендә актив катнашу хокукын яклаучылар сирәк очраган. Һәм, киресенчә, халык массаларына жирәнәп карау, аларның хокукын инкяр итү марксистларга кадәрге галимнәрнең күпчелегенә хас булган. Бу тенденция XX гасырның 30 нчы елларында испан философы Ортега-и-Гасет хезмәтләрендә урын ала.

Ортега-и-Гасет үзенең гаять каршылыклы концепциясендә халык массаларының авансценага чыга башлавын цивилизациянең һәлакәте дип саный. Аныңча, хезмәт ияләренең жәмгыять тормышында актив катнаша башлавы ул — **массалар күтәрелеше** («восстание масс»). «Әгәр дә бу токым кешеләр Аурупада теләгәнчә эш итә башласалар, — дип яза Ортега, — Аурупа бер 30 елдан үзенең варварлык халәтенә кайтачак» (кара: *Ортега-и-Гасет. Восстание масс* // Вопросы философии. — 1989. — № 3. — С. 136).

Ортега-и-Гасет үзенең хезмәтендә, бер яктан, массаларның «куркыныч» активлашуы турында язса, икенче яктан, аны инертлыкта гаепли (кара: Шунда ук. — 135, 142 б.). Ортега бу

хезмәтен 1930 елда бастырып чыгара. Ул чор нәрсә белән характерлана соң?.. Беренче бөтендөнъя сугышы тәмамланган, икенчесе башланмаган әле. Аурупада фашизм үзен хакимлек итүче көч итеп күрсәтергә өлгөрмәгән. АКШ тирән икътисади кризис кичерә, Аурупа рухи төшенкелектә, Советлар Союзы исә энә шушы киң массалар катнашында икътисади һәм рухи яктан яңа сыйфатлы сикерешкә әзерләнә...

Ләкин аның Аурупадагы халык массаларын инертлыкта гаепләве (гәрчә бу характеристика Ортеганың төп карашына каршы килсә дә) бөтенләй үк нигезсез булмагандыр. Барынан да бигрәк, бу характеристика (халык массаларының сәяси өлкәдә инертлыгы күздә тотыла) Аурупа илләрендә халык массаларының бүгенге торышына туры килә. Һәм ул Россия өчен дә хас күренеш дияргә мөмкин.

Дерес, Аурупаның Голландия, Бельгия, Швеция, Англия, Франция һ. б. кебек иминлектә яшәүче илләре белән бүгенге Россияне чагыштырсак, халык массаларындагы инертлыкның сәбәпләре бер түгел.

Әгәр дә Көнбатыш Аурупаның икътисади яктан алга киткән илләрендә массаларның сәяси инертлыгы эчке сыйнфый каршылыklarның әлеге этапта йомшак формага күчүенә, шуның нәтижәсендә андагы ижтимагый яшәешнең стабиль форма алуына бәйләнгән булса, Россиядәге инертлыкның сәбәпләре бөтенләй башка.

Россия халкы борын-борыннан түземле халык саналган. Бу фикергә каршы дәлилләр китерүләре бар. Янәсе, XVII—XIX гасырлардагы крестьян бунтларын кая куясыз... Ә XX гасырда бер-бер артлы булып узган өч революция ни хакында сөйли? Россия халкының, гомумән, «түземсезлегә» турында түгелмени?..

Бу дәлилләрнең авторлары бер нәрсәне исәпкә алмыйлар. Халыкның (крестьяннарының, эшчеләр сыйныфының) югары катлаулар тарафыннан изелүе Аурупаның бер генә дәүләте тарихында да күзәтелмәде. Дерес, сыйнфый каршылыklar аркасында башка илләрдә дә хезмәт ияләренең күтәрелешләре булып торды (мәсәлән, XVI—XVII гасырларда Германия, Австрия, Швейцарияләрдә булып узган крестьян сугышлары; XIX гасырда Франция, Англия, Силезиядәге эшчеләр күтәрелешләре), ләкин ул кискен вакыйгалар, беренчедән, эпизодик характерда булсалар, икенчедән, алар ниндидер (уңай) нәтижәләргә дә китергән.

Россияда алай түгел. Беренчедән, халык күтәрелешләре фәкать хаким сыйныфлар тарафыннан шушы массаларны канга батырып бастыру белән тәмамланган. Икенчедән, бу күтәрелешләр рәхимсез жәзалаулардан башка, халыкка бер-нәрсә дә бирмәгән.

А. С. Пушкинның «Капитан кызы»нда шундый бер әйтем яңгырый: «Рус бунтын күрергә Ходай язмасын. Мәгънәсез ул һәм рәхимсез». Бөөк рус әдибе бу сүзләрне яшь дворян-офицер Гриневтан әйттерә.

Алпавыт күзлегеннән караганда бунтның мәгънәсезлегә әлбәттә аңлашыла. Чөнки халык күтәрелешләре һәрвакыт кораллы көчләр тарафыннан бастырылган.

Ә ни өчен «рәхимсез»?.. Рус кешесе тумыштан шундый булганмы? Ай-һай, шулай микән? Ә бәлки рәхимсезлек күтәрелгән халыкның озак түзүеннәндер? Рус халкының түзем-лелеге турында аз язылмады бугай инде (кемнәрдер аны инкяр итәргә тырыша).

Чыннан да, нишләп соң рус кешесе озак түзәргә күнеккән? Нишләп аның өчен бәладән тизрәк котылуга караганда, газаплануын күрсәтеп, башкаларның кызгануын тою кадерлерәк?... Менә, янәсе, без нахакка жәберләнгәнбез, мыскыл ителгәнбез, без кызгануга, жәлләүгә мохтаж (Достоевский). Каян килгән соң бу чамадан тыш түземлелек? Халыкның канындамы ул? Яисә Ходай Тәгалә тарафыннан бирелгәнме?..

Юк, әлбәттә. Бу сыйфат гасырлар дәвамында шәкелләнеп килгән, русларның аңына ул бала вакыттан ук сөндерелгән: «Алла түзгән, безгә дә шуны кушкан». Ә Гайсә пәйгамбәр (Иисус) васыять тә калдырган: «Уң яңагыңа сукканнар икән, карышма: сул яңагыңа да сугарга бир».

Н. Г. Чернышевскийның бер персонажы рус халкына каты гаепләү ташлый: аңа коллар психологиясе хас, ди ул (кара: *Чернышевский Н. Г.* Полн. собр. соч.— Т. 13—1949.— С. 197). Күпләргә бу характеристика ошамый. Ләкин В. И. Ленин үзенең «Великоросларның милли горурлыгы» дигән мәкаләсендә: «Ә безнеңчә, бу сүзләр туган илгә чын мәхәббәт белән сугарылган. Аларга рус халкында революцион хисләр юк-лыгына борчылу хас»,— дип яза (кара: *Ленин В. И.* ПСС.— Т. 26.— С. 107).

Россия халкына хәзерге этапта инертлык хас дидек. Дөрөс, халыкның ниндидер өлеше социаль гаделсезлеккә каршы

оештырылган митингларда, демонстрацияларда, забастовкаларда, башка төрле протест акцияләрендә катнаша. Ләкин күпчелек бөтен нәрсәгә битараф кала бирә. Кешеләрнең эчүчелеккә, наркоманиягә бирелүе аларның сәяси аңы сыегаюга китерә. Жәмгыятьнең сәяси өлкәсендә демагогик бәхәсләрнең чәчәк атуы кешеләрнең сәяси эшчәнлектән ваз кичүенә, аңа, гомумән, тискәре карашта булуына юл куя. Ләкин кешеләрнең сәяси активлыгы гаделлек хакына көрәшү өчен генә түгел, ул, гомумән, жәмгыятьнең бер жирдә катып калмавы, даими үсештә булуы өчен кирәк.

Халык массаларының сыйнфый пландагы инертлыгы аларның сәяси өлкәдә бөтенләй пассивлыкка бирелүе турында сөйләми әле. XX йөзнең 90 нчы еллары Россиядә милли хәрәкәтнең киң жәелүе һәм кискен формалар алуы белән характерлана.

Гомумән, милли хәрәкәтләрнең нигезен төрле этносларның уртак территория шартларында яшәве тәшкил итә. Ләкин жәмгыятьнең сәяси өлкәсендә башка милли берәмлекләргә карата формалашкан мөнәсәбәт өчен төрле халыкларның уртак территория шартларында яшәве генә җитми, ул шактый кинрәк җирлеккә нигезләнә. Аның җирлеге, гомумән, Жир шарының төрле территорияләрендә төрле халыкларның тереклек итүендә.

Жир шарында 2000 нән артык этник берлек яши. Кешелек тарихы төрле илләр, төрле халыклар арасында барган сугышлар белән тулган. Дөньяда имин дәверләр юк диярлек. Планетаның бер җирендә сугыш ялкыны сүнәргә өлгерми, икенче җирендә яңасы кабынып китә. Ә инде милләтләр арасындагы каршылыклы мөнәсәбәтләр турында әйтсә дә юк, алар — бихисап.

Милләтара мөнәсәбәтләр. Дәүләтара һәм милләтара конфликтларның сәбәпләре күпчелек очракта территориаль мән-
Шушы өлкәдәге тенденцияләр фәгәтьләргә бәйләнгән була. Ләкин алар — бердәнбер сәбәп түгел. Милләтләр арасындагы мөнәсәбәтләрдә милли хисләр, башка милли берлекләргә карата шәкелләнгән карашлар да зур роль уйный. Кайбер милләтләр башында торучылар үз милләт кешеләренең аңында башка милләт кешеләренә карата тискәре фикерләр урнаштырырга тырышалар. Моның өчен алар үз милләтләрен һәрьяклап башка милләтләрдән өстен куярга омтылалар.

Гомумән, милләтара мөнәсәбәтләрдә өч тискәре күренеш күзәтелә. Шуларның иң реакционы расизм дип атала.

Расизм — фәнгә каршы концепцияләр җыйелмасы. Аның нигезен расаларның физик һәм психик яктан төрлө дәрәжәдә булуы һәм кешелек мәдәнияте үсешендә аларның бердәй роль уйнамавын исбатлау тәшкил итә.

Расалар (фр. *race* — токым, нәсел) — кешеләрнең тарихи барлыкка килгән төркемнәре. Аларга морфологик, физиологик һәм психологик үзенчәлекләр хас.

Расаларның төп төркемнәре түбәндәгеләр: негроидлар, европеоидлар һәм монголоидлар.

Расизм капиталистик дәүләтләр барлыкка килә башлаган чорда (XVI—XVIII гасырларда) туа. Ул алга киткән капиталистик илләрнең колониаль сәясәт алып баруына бәйле була. Расизм колониаль илләрнең халыкларын рәхимсез изү максатына хезмәт итә. Расизм колониаль илләрдә төп халыкларны кырып бетерү максатын да дәлилләүгә алына. Мәсәлән, Америка континентында шушы шәфкатсез гамәлләр материкның төп халкы — индеецларга карата кулланыла. Африка, Көнъяк Азия, Австралия, Океания халыклары да шул ук язмышны кичерә.

Расачылык теориясенә француз социологы Жозеф Гобино (1816—1882) нигез сала. Ул үзенең «Кеше расаларының тигезсезлеген» дигән хезмәтендә расаларның төрлеләген, алар арасындагы көрәшне халыкларның үсеш чыганагы дип бәяләргә тырыша. Ул өч расаны билгели: ак, сары һәм кара расалар. Ак расаны ул иң өстен дип атый. Ак расада эллә ничә тармак күрә. Герман тармагы шуларның иң камиле булып таныла. Гобино расаларның кушылуын тискәре һәм кешелек өчен зарарлы күренеш дип саный. Ул, аның карашынча, хаким расаның сәләтләре югалуга китерә.

Гобино теориясе расачыл планда фикер йөрткән галимнәр өчен нигез ташы ролен үти башлый. Гобино аксыл чәчле, зәңгәр күзле кешеләрне иң югары раса дип санавын исбатларга тырыша. Аларны **арийлар** дип атыйлар. Ләкин арийларга (һинд-иран телләре нигезендә берләшкән төркемнәр) һич тә югарыда китерелгән сыйфатлар туры килмиләр.

Расачылык теориясе XIX гасырда АКШ галимнәре тарафыннан да хуплана башлый. Мәсәлән, Д. Нотт белән Д. Глиддон «Кешелекнең типлары» (1865) дигән китап чыгаралар. Соңрак алар, социаль-дарвинистлар белән бергәләп, агрессив Мальтус теорияләрен куллана башлыйлар.

Беренче бөтендөнъя сугышыннан соң расачылар нордизм теориясен (Х. Гюнтер) күтәреп чыгаралар. Бу теория буенча, герман телендә сөйләшә торган төньяк халыклары иң югары раса дип таныла. Немец фашистлары идеологлары, бу буталчыклыкларны читкә куеп, үзләрен, гомумән, иң югары раса дип тәкъдим итә башлыйлар.

Икенче бөтендөнъя сугышы немец фашистларының тармар ителүе һәм аларның расачылык теорияләренең челпәрәмә килүе белән тәмамланса да, кешелеккә каршы теорияләр XX гасыр азагында да яши әле. Бу дәвердә бигрәк АКШ галимнәре зур тырышлык күрсәтә башлыйлар. Аларның кешелеккә каршы сәясәте бигрәк тә Африка илләрендә (Родезия, КАР) геноцид төсен ала башлый. Расаларның акыл, психика ягыннан «тигезсезлеге» моның нигезе итеп алына. Ләкин О. Клайнеберг үзенең «Раса һәм психология» (1956) китабында, тестлар нигезендә, кешенең интеллектуальлек коэффициенты нинди расадан булуы белән түгел, бәлки аның социаль, хезмәт һәм көнкүреш шартлары белән билгеләнүен исбатлый.

Гомумән, СССРның һәм башка социалистик илләрнең тырышлыгы нәтижәсендә, 1960 елда БМО Генераль Ассамблеясы тарафыннан расалар дискриминациясенә каршы чаралар кабул ителә. ЮНЕСКО тарафыннан оештырылган экспертлар киңәшмәләре Мәскәүдә (1964) һәм Парижда (1967) расизмның барлык дискриминация чараларын каты тәнкыйть утына тота. БМО Генераль Ассамблеясы моның турында махсус карарлар кабул итә (1970).

Ләкин расизм — аның теориясе һәм практикасы — инде артта калды дип уйларга ярамый. Хәзерге заманда АКШ галимнәре һәм сәясәтчеләре «өстен кешеләр» проекты белән шөгыйльләнә башладылар. Бу проектларның авторы Р. Грэм кайбер зур галимнәргә донор булуларын сорап мөрәжәгать итә. Аның бу планын АКШның икенче бер зур галиме К. Шокли хуплап чыга. Аларның карашы буенча, өстен (супер) кешеләр кешелек популяциясенең надан массасы өстеннән хакимлек урнаштырырга тиешләр (кара: Расы и народы. — М., 1989. — С. 72).

Милләтчелек — милли мөнәсәбәتلәр өлкәсендә хәрәкәт итә торган катлаулы күренеш. Бу күренешне төрлечә (шул исәптән берьяклы, хаталы) аңлату очраклары да булгалый.

Зур совет энциклопедиясендә (БЭС) һәм философик энци-

клопедиядә — ул бер үк сүзләр һәм жөмлөләр белән берьяк-лы гына аңлатыла. Моңа гажәпләнергә урын да юк, чөнки ике абруйлы чыганакта да милләтчелек турындагы мәкалә-нең авторы бер үк кеше.

Милләтчелек — «буржуаз һәм вак буржуаз идеология, сәясәт, шулай ук милли мәсьәләдәге психология. ...Милләт-челек өчен теге яки бу милләтне башка милләتلәрдән өстен кую хас» (кара: БСЭ.— Т. 17.— М.— С. 358).

Милләтчелек күренешенә бирелгән характеристика, гому-мән алганда, дөрес булса да, мәкаләдә кайбер мөһим момент-ларның искәртелмәве турында әйтергә кирәк. Эш шунда ки, кайбер авторлар «милләтчелек», «милләтче» дигән тамгалар-ны кешеләр үз милләтләре турында ниндидер кайгыртучан-лык күрсәтеп гамәл иткәндә дә кулланалар.

Хәлбуки кешенең үз милләте, аның казанышлары белән горурлануы үтә табигый, ул — барлык халыкларга да хас сый-фат. Индивид үз милләтенең мәнфәгатьләре белән кызыксын-мый, гомумән, аңардан баш тарта икән, ул үз милләтенең каһәрен алырга лаек. Һәм милләттәшләре аны «манкорт» дип атый торган булалар. Һәр милләт үзенең теле, әдәбияты, мәдәнияте, икътисады өчен көрәшү белән генә чикләнми, бәлки аларның гомумкешелек идеалларын тормышка ашыру юлына керткән өлеше белән дә горурлана.

Кайбер күпмилләтле федератив дәүләтләрнең житәкчеләре шушы структурага ия булган дәүләтнең үзенчәлеген күрмәс-кә, аны исәпкә алмаска тырышалар. Мондый позиция хаки-мият вертикален төзегәндә милли республикаларны админис-тратив өлкәләр белән бер рәткә куеп, аларның суверен дәүләт икәнлеген (һәм Конституцияләрен) танымауга, аларга карата һәрьяктан (шул исәптән мәдәни яктан да) ординар өлкәләр өчен билгеләнгән шаблонга яраштыру чараларын күрүгә китерә. Бу тенденция бигрәк тә ХХІ гасыр башында Россия Федерациясә житәкчеләге, РФның күпмилләтле дәүләт пар-ламенты эшчәнлегендә чагылды. Аның милли республи-каларны һәрьяклап унификацияләү гамәлләре хәтта татар халкының үз милли теленең әлифбасын, телнең фонетик-морфологик үзенчәлекләреннән чыгып камилләштерүгә юнәл-дерелгән омтылышлары да РФ парламенты тарафыннан ты-елды. Бу юридик акт РФ житәкчеләре, аның парламенты тарафыннан күпмилләтле дәүләттә алып барылган милли сәя-сәтнең хокукый яктан көпшәк булуын раслады.

Ләкин эш анда гына да түгел. Иң аянычлысы шул: татар милләте вәкилләренен милли мәдәниятне үстерүгә, аны төзекләндерүгә, камилләштерүгә юнәлдерелгән эшчәнлегә рус милләте («старший брат») вәкилләре тарафыннан «милләт-челек» дип бәяләнә. Моңы рус милләте кешеләренен аңында гасырлар дәвамында державачылык принципларының, гомумән, милли мәсьәләне хәл итү эшендә урнашкан державачыл фикерләү ысулының шәкелләнүе белән аңлатырга кирәк. «Милләтләрнең үзбилгеләнү» принцибының соңгы елларда «ул концепция модадан чыкты инде» дигән карашларның фәнни матбугатта ешрак чагыла башлавы шул ук сәбәп белән аңлатыла.

Күрәсең, милли мөнәсәбәтләр теориясенең соңгы елларда барлыкка килгән күренешләр нигезендә тирәнтенрәк эшкәртелә башлавы — фән өлкәсендә булган объектив ихтыяжларның берседер.

Билгеле, бу — теоретик проблема гына түгел, аның практик әһәмияте дә гаять зур. Әгәр дә күпмилләтле федератив дәүләт үз структурасындагы милли берәмлекләргә киң планда һәм үзләре төзегән программалар буенча үсәргә, камилләшсә, мөмкинлек бирә икән, ул шушы берәмлекләрнең зур таяныч булачагына ышана ала.

Әгәр дә бу өлкәдә мөмкинлекләр киселә икән, күпмилләтле дәүләт үзе көчсезләнә дигән сүз, чөнки милләтләр бергә оеша алмаса, аларның һәркайсы үз ягын каерчак. Димәк, эчкә каршылыктар куера, үзәк көчсезләнә бара.

Шовинизм (франц. chauvinisme) — милләтчелекнең иң чик формасы, берәүләрнең үз милләтен башка милләتلәрдән өстен куеп, башка милләт вәкилләрен кимсетү, аларның җирләрен басып алуны һәрьяктан аклау пропагандасы алып бару.

«Шовинизм» термины француз язучысы Т. Коньяр комедиясендәге Никола Шовен исемле персонажга бәйләнгән. Персонажның прототибы (шул исемдәге француз солдаты) Наполеонны күккә чөеп йөргән булган. Шушы күренешне төрле илләрдә төрле терминнар белән атый башлыйлар. Мәсәлән, Англиядә джингоизм термины Россия белән Төркия арасында сугыш барган елларда (1877—1878) барлыкка килә (Россиягә үтә каршы торучы «патриотларны» джингоистлар дип атаганнар).

Ләкин шовинизм, иң киң таралган һәм иң тискәре күренеш буларак, бөек державачылыкта таныла. Ул «бөек» мил-

лэтләрнең башка халыкларны үзләренә буйсындыруын, аларны мөстәкыйльлектән мәхрүм итүен аңлата. Мәсәлән, беренче бөтендөнъя сугышына хәтле Россия үзенә буйсындырылган дәүләтләрне «халыклар төрмәсенә» әверелдерә. Икенче бөтендөнъя сугышы елларында бөөк державачыл шовинизм сәясәтен Германия фашистлар партиясе уздыра башлый. Немец милләте иң югары раса дип игълан ителә, башка халыклар, бигрәк тә славяннар һәм яһүдләр, «түбән раса» дип бәяләнә, һәм төрле концлагерьларда юк ителүгә дучар була.

Икенче бөтендөнъя сугышы тәмамланганнан соң, бөөк державачыл шовинизм эстафетасы АКШ лидерлары кулына күчә. Бу ил халкының аңына «Америка барлык дәүләтләрдән өстен» дигән караш сеңдерелә, һәм ул бүгенге көнгә хәтле дәвам итә.

Югарыда әйтелгәнчә, бөөк державачылык — Россиягә таныш тенденция. Ленин үзенең күп кенә чыгышларында илдә милли мәсьәләнең дәрәс хәл ителмәве, кече халыкларга карата дискриминация сәясәте алып барылуы хакында әйтәргә килә. Бу сәясәтнең шаукумы совет чорында да булмады түгел (мәсәлән, Татарстанда милли мәктәпләрнең саны кимегәннән-кими барды). Ләкин федератив дәүләт тарафыннан милли республикаларның суверенлыгын хәзергедәй кысыксызлауның күптәннән күренгәнә дә, ишетелгәнә дә юк иде инде. Россия территориясендә яшәүче барлык халыкларның алфавитын «бөөк халык» алфавитына, ягъни кириллицага күчерергә омтылуны Ленин «держимордалык» дип атаган булыр иде.

Хәзерге этапта рус халкы үзе дә кысыксызлауны тоя башлады. Һәм бу сәясәт АКШ тарафыннан алып барыла. Ул иктисад өлкәсендә, уку-укыту системасын үзгәртеп коруда, телевидение программаларында һәм жәмгыятьнең күп кенә башка тармакларында үзен күрсәтә тора. Димәк, рус халкы алдында да чит ил ау жәтмәләреннән котылу проблемасы бар. Ләкин Россия дәүләтендәге хакимиятне чит илләр йогынтысыннан азат итү проблемасы үз субъектларының ирегән чикләү хисабына хәл ителергә тиеш түгел.

Мәсьәләнең шул ягы да бар. Соңгы елларда Россиядә кайбер матбугат органнарында рус халкының «иң кагылган халыкка әверелүе», аның кемнәрдер тарафыннан дәүләт инстанцияләреннән кысыксызлап чыгарылуы, ниндидер көчләр тарафыннан жәберләнүе турында материаллар күренгәли

башлады. Язмаларның авторлары шушы көчләрне кайвакыт турыдан-туры, кайвакыт ишарә рәвешендә генә «массоннар», яһүдләр йөзендә күрергә телиләр. Бу сыкранулар бөтенләй үк нигезсез түгелдер. Чыннан да, рус халкының бер өлеше хәерче хәленә төште, моңа халыкның аракы, наркотиклар белән артык мавыгуы да сәбәп буладыр. Шунлыктан рус халкының саны шактый гына темплар белән кими бара, мәдәнияте чит ил мәдәни кыйммәтләре белән чуарланганнан-чуарлана, халыкара абруе төшкәннән-төшә бара. Һәм бу хәл руслар турында чыгарыла һәм аларны мыскыл итә торган анекдотларның күбәеп китүендә дә чагыла.

Бу шартларда рус халкының интеллектуаль хезмәт өлкәсендә эшчәнлек алып баручы кайбер вәкилләре әлегә кризистан чыгу юлын эзләү урынына хаталы, рус халкының киләчәгә өчен берни дә бирә алмый торган юллар һәм чаралар тәкъдим итү белән шөгыйльләнә башладылар.

Рус халкы, — әлбәттә, бөек халык. Аның мәдәнияте дә бөек. Россия территориясендә яшәүче халыклар рус мәдәнияте аша бөтендөнья мәдәнияте белән таныша, аны үзләштерә алганнар. Бөек татар әдипләре К. Насыйри, Г. Тукай, Ф. Әмирханнар моңа дәрәс бәя биргәннәр. Совет чорында рус мәдәниятенә шушы мәгънәдә уңай йогынтысы тагын да сизелә төшкән иде. Рус мәдәниятенә башка халыклар өчен әһәмияте киләчәктә дә кимемәс. Ләкин рус халкының бөеклегенә һич тә аның мессианлык идеясен туплавында, рус рухының дөньяда ниндидер илаһи куәткә ия булуында түгел. Болар барысы да уйдырма гына. Шунлыктан Россия идеологлары дөнъяга чыгарган һәм кайбер даирәләрдә таралып өлгергән «рус державачылыгы» идеясе шулай ук уңышлы түгел (мәсәлән, АКШ идеологлары рус галимнәренә шушы юнәлештә эшчәнлегеннән көләләр генә). Бүгенге көндә бөек рус мәдәнияте көнбатыштан агыла торган антикультурадан, аның таркату йогынтысыннан җитди рәвештә арыну белән шөгыйльләнәргә тиеш.

Шул ук вакытта Россия алдында үз структурасында булган милли республикаларны, аларның мәдәниятләрен үстерү бурычы тора. Югыйсә, югарыда әйтелгәнчә, бу мәсьәләгә кагылышлы проблемалар дөнъяның демократик көчләрен үзләренә дуамаллыгы белән шаккатыра башлады. «Аптыраган үрдәк нишли?» дигән кебек, халыкара абруен югалта башлаган Россия Федерациясе, чит җирләрдән килүче диктат-

ларга каршы көрәш оештыру урынына, үз структурасындагы милли субъектлар белән булыша башлады. Россия Федерациясендә тарихи рәвештә барлыкка килгән объектив проблемаларны державачылык принципларына таянып чишәргә омтылу аеруча хәвефле, аңардан шовинистик рух аңкып тора. Милли дәүләтләрнең телләре мәсьәләсенә тыгылу, шушы дәүләтләрне ординар губерналар статусында калдырырга тырышу һ. б. бөек державачылыкның чагылышы түгелмени? Демократик федерализм, демократия принципларыннан читкә тайпылуларга вакытында тиешле бәя һәм җавап бирмәү, милли республикаларга булган басымны тагын да көчәйтергә мөмкин. Татар халкына адресланган: «Әгәр дә татарлар суверенлык даулаудан туктамыйлар икән, китсеннәр үзләренә (?) Монголияләренә», — дигән өндәмәне дәүләт инстанциясе югарылыгында кабатлыйсы гына кала. Мондый өндәмәләргә халкыбызның бөек шагыйре Габдулла Тукай XX гасыр башында ук болай дип җавап биргән иде:

Монда тудык, монда үстек, мондадыр безнең әжәл;
Бәйләмеш бу җиргә безне тәңремез (гыйззе вә жәл).

Иң бөек максат безем: — хөр мәмләкәт, хөр Русия!
Тиз генә кузгалмыйбыз без, и гөрүһе ру сияһ!

Ап-ачык бу бер җаваптыр, сүздә түгел, басмада:
— Если лучше вам,
Туда сами пожалте, господа!

КҮНЕГҮ ӨЧЕН СОРАУЛАР:

1. Сәяси аң нәрсә ул? Аның нинди басмалары бар?
2. Сәяси аңның сыйнфый һәм милли аспектларын характерлап күрсәтегез.
3. Нәрсә ул расизм, шовинизм һәм милләтчелек? Аларның эчке асылы һәм объектив критерийлары хакында сөйләгез.

ӘДӘБИЯТ

Философская энциклопедия.—Т. 2.—М., 1962; Т. 4.—М., 1964; Т. 5.—М., 1970.

Бауэр О. Национальный вопрос и демократия.—СПб., 1909.

Ленин В. О национальном и национально-колониальном вопросе.—М., 1956.

Расизм и народы.—М., 1989.

Цамерян И. Советское многонациональное государство.—М., 1958.

Хокукый аң

Хокукый аң — кешеләрнең, социаль төркемнәрнең, этник берлекләрнең, жәмгыятьтәге күренешләрнең, кешеләр арасындагы мөнәсәбәтләрнең дәреслеге, дәрес түгеллеге, гаделлеге, гаделсезлеге, законлылыгы, законсызлыгы хакында карашлары, хисләре, мәнфәгатьләре жыелмасы. Хокукый аң жәмгыять субъектының шушы жәмгыятьтә урнашкан рәсми хокукка мөнәсәбәтендә чагыла.

Хокукый аң стихияле рәвештә шәкелләнә. Шул ук вакытта ул жәмгыять тарафыннан аңлы рәвештә тәрбияләнәргә, формалашырга да мөмкин.

Хокукый аңның үзәкләштерелгән жисеме бар. Ул — хокук. Хокук — кануннар жыелмасы. Демократик дәүләттә ул парламент тарафыннан кабул ителә. Хокук указлар рәвешендә дәүләт башында торучы кешеләр тарафыннан да билгеләнәргә мөмкин. Шунлыктан хокук субъективлык белән характерлана. Хокукның хокукый аңнан төп аермасы шунда: ул субъектлар (кешеләр) тарафыннан языла. Ә кешеләрнең карашларында сыйныфый, милли һ. б. үзенчәлекләрдә чагылмый калмый. Шунлыктан хокукның субъектив характерга ия булуы көн кебек ачык.

Дәрес, парламент халык тарафыннан сайланган депутатлардан тора. Алар халык мәнфәгатьләрен яклаучылар дип санала. Ләкин бу теоретик һәм абстракт карашны гына чагылдыра. Чынлыкта исә парламентта утыручылар күп очракта бердәм түгелләр. Шуларның кайсылары халык мәнфәгатьләрен алга куеп эш йөртә, ә кайсылары — нәкъ кире юнәлештә гамәл итә (бу турыда уйланырга урын бар әле).

Гомумән, хокук (ягъни конкрет дәүләтнең кануннар жыелмасы) хокукый аңның турыдан-туры «сурәте» (проекциясе) түгел. Хокук, беренче чиратта, жәмгыятьнең социаль-икътисади строе йогынтысында формалаша. Һәм биредә буш хыялларга (иллюзияләргә) урын калырга тиеш түгел.

Хокукый аң — катлаулы күренеш. Ул, беренчедән, тарихи процесс барышында формалаша, шунлыктан ул туктаусыз хәрәкәттә (динамикада). Буыннар алмашыну социаль-икътисади стройның үзгәрүчәнлеге, шуның өстенә, цивилизация кертәп торган мәгълүмати үзгәрешләр халыкның хокукый аңын даими үзгәрештә тотта. Болай дип әйтү, әлбәттә, һәр халыкның хокукый аңының нисби рәвештә булса да тотрыклылыкка ия булуын инкяр итә алмый.

Хокукый аңның үзгәрештә яшәвен раслаучы кайбер мисалларга тукталыйк.

Классик әдәбият масштаблы үзгәрешләрнең эзен саклай. Мәсәлән, Эсхилның (б. э. к. VI—V гасырлар) «Орестея» трилогиясендә Орестны хөкем итү эпизоды тасвирлана. Орест атасы Агамемнонны үтергән өчен, үч алу максаты белән, үзенең анасын — Клитемнестраны үтерә. Эриннияләр, ана хокукын яклаучылар буларак, Клитемнестраны яклауны, Орестны хөкемгә тартуны таләп итәләр. Аларның дәлиле шул: «Клитемнестра үзенең ире Агамемнон белән кан кардәш булмаган»... Ләкин Аполлон белән Афина, ата хокукын яклаучылар буларак, киресенчә, Орестны аклайлар, аны гаепсез дип табалар.

Ф. Энгельс борынгы трагедиядә сурәтләнгән эпизод буенча искиткеч тирән нәтижә ясай: әсәрдә «аналык хокукы»ның, «аталык хокукы» белән алмашынуы чагылдырылган, ди ул (кара: *Маркс К. и Энгельс Ф.*— Соч.— Т. 22.— С. 218).

Димәк, хокукый аң бер урында гына тормый, ул үзгәрүчән һәм алмашынучан. Югарыдагы мисал борынгы заманнан алынган иде. Ә хәзер ничек? Әйткә, моннан 10—15 ел элек жәмгыятьтебездә, сирәк булса да, «спекуляция» дип аталган күренешкә юлыга идек һәм аның белән шөгыйльләнүче кешеләр хөкемгә тартыла иделәр. Бүгенге көндә Россиядә ул колакка ятышлы сүз белән — «бизнес» дип атала.

Бизнес белән шөгыйльләнүче кеше, кагыйдә буларак, акчалы була. Димәк, хәзерге үлчәмнәрдән чыгып караганда, абруйлы кеше, Россиядә бер зур олигарх башлангыч капиталны ВАЗда демпингка билгеләнгән машиналар белән махинацияләр ясап туплай, дидек. Аның нинди юл белән баеганы тикшерү органнарына да мәгълүм, ләкин аңа бернинди гаеп ташланмый, чөнки бизнес базар мөнәсәбәтләренә күчкән Россиядә хокукый операция дип санала.

Хәзерге Россиядә андый фактлар күп очрый. Әгәр дә элек, социализм чорында мондый операцияләр властьлар тарафыннан тыела торган булса, хәзер аларга юл ачык. Кешеләр бу үзгәрешләргә әкрәпләп күнәләр. Ә бу процесс үзеннән-үзе хокукый аңның үзгәрә алуын, гомумән үзгәрүчәнлеген исбатлай.

Хокукый аң катлаулы күренеш дип әйтелде. Бу — аның әһәмиятле үзенчәлеге. Ләкин аның үзенчәлекләре шуңа гына кайтып калмый. Икенче мөһим үзенчәлеге — аның эчке

каршылыкларга ия булуында. Бу эчке каршылыклар нәрсәдән гыйбарәт соң?

Хокукий аң жәмгыятьнең барлык индивидлары өчен дә уртақ түгел. Әлбәттә, барлык катлауларының һәм төркемнәрнең хокукий аңын дифференциацияләп өйрәнү дәрәслек авторының бурычына керми.

Кешелек жәмгыятен өйрәнгәндә, беренче чиратта, аның социаль сыйныфларга бүленгәнлеген күздә тотыла. Төп каршылыклар — нәкъ менә шулар арасында.

Хокукий аңның сыйныфый үзенчәлекләре	Шулай итеп, хокукий аңның башлыча сыйныфый үзенчәлекләренә тукталу сорала. Бу күренеш реаль чынбарлыкның үзендә киң чагылыш таба. Аны без бөтендөнья классик сәнгатеңдә дә күзәтә алабыз.
---	--

Колбиләүчелек чорындагы коллар аңын алыштырып. Аларның хокуксызлыгы нәрсәдә чагылган соң? Кол: 1) колбиләүченең милке; хуҗасының тере хезмәт коралы; кол башкарган хезмәтнең нәтижәсе шулай ук колбиләүчегә милке; 2) колның житештерү чараларын биләүгә хокукы юк; 3) колны башка хуҗага сатарга, каза-фәлән ясаган өчен (жавапсыз) үтерергә мөмкин (чөнки ул — «милек»). Димәк, колларның хокукий аңына милек дәрәжәсендәгә халәтне тою хас. Абсолют хокуксызлык. Кол хокукның нәрсә икәнлеген фәкать башкаларның, әйтик, колбиләүчеләрнең ниндидер хокукларга ия булуын күрәп кенә белә ала. Колбиләүчелек жәмгыятендә житештерү кораллары примитив булганлыктан, колларның нинди авыр һәм газәпче физик эш башкаруын күз алдына китерү читен булмастыр.

Мондый шартларда колларга яшәү өчен стимул булмый. Аларга качып кәтәлу яисә дөньядан ваз кичү юллары гына кала. Хәер, тагын бер юл була әле — изүчеләргә каршы көрәштә үзегенә сынап карау мөмкинлеген...

Борынгы Римда колларның Спартак житәкчелегендәгә күтәрелеше (I гасыр) нәкъ шуны исбатлай.

Рус классик әдәбиятында XIX гасыр дворяннарының торышы, аларның мәнфәгатьләре һәм бигрәк тә хокукий аң өлкәсендәгә хисләре, фикерләре А. С. Пушкинның «Евгений Онегин», М. Ю. Лермонтовның «Безнең заман герое», Л. Н. Толстойның «Сугыш һәм солыш», Н. В. Гогольнең «Үле жаннар», И. С. Тургеневның «Рудин» романында

тирэн һәм үтемле итеп сурәтлэнгән. Анда без берсеннән-берсе камил эшлэнгән образларны күрәбез. Ләкин рус дворянлары Онегин, Печорин, Болконский, Манилов, Ноздрев, Рудинны, шул ук Тургенев яки Н. А. Некрасов тарафыннан сурәтлэнгән крестьян образларын, А. М. Горькийның «Ана» романыннан Павел Власов, Андрей Находка кебек эшче образлары белән бутап булмый. Рус дворяны Илья Обломовны, үзенең дөньяга карашы, хокук өлкәсендәге уй-фикерләре, хисләре, мәнфәгатьләре белән бары XIX гасыр рус тормышында гына очратырга мөмкин.

Ә Г. Камалның башын жүлөргә салган сәүдәгәр Сиражетдины («Банкрот» драмасы), Ш. Камалның Мәхмүт, Насрый, Кәрим, Мифтах кебек шахтерлары («Козгыннар оясында» драмасы), М. Гафуриның, эш эзләп, 160 чакрым юл үткән Зиннәте («Шагыйрьнең алтын приискасында» повесте) һ. б. үзләренең кылган гамәлләре, ихтыяжлары, уйлары белән тасвирланган дәвернең хокук өлкәсен чагылдыралар.

Хокук өлкәсендәге сыйнфыйлык хәзерге Россия жәмгыяте чынбарлыгында ярылып ята. Бер яктан, байлыктан симереп, ял вакытларын зәңгәр диңгез буйларындагы яшел ут-рауларда үткөрүче олигархлар, икенче яктан, — фатир өчен түләрлек акчага тилмереп, айлар буе хезмәт хакы алалмыйча тинтерәп йөрүче эшчеләр, укытучылар, инженер-техник хезмәткәрләр. Алар белән олигархларның килерләре бер булмаган кебек, хокуклары арасындагы аерма да җир белән күк арасындагы кебек.

Хокукый Дөрес, Россия Конституциясе буенча РФ — **аңның милли** хокукый дәүләт. Ләкин ул кәгазьдә генә шу-**үзенчәлекләре** лай, чынбарлык бөтенләй башканы күрсәтә.

Хокукый аң өлкәсендәге икенче аерма **милли үзенчәлек-тән** гыйбарәт.

Хокукый аң, ягъни кешеләр башындагы законлы яисә законсыз, гадел яисә гадел түгел һ. б. дип танылган күренешләр, мөнәсәбәтләр бүгенге тормышта урнашу алдыннан гасырлар дәвамында шәкелләнү процессы кичергәннәр. Бу процесска төрле йогынтылар да (күрше халыклар йогынтысы, дини һ. б. йогынтылар) ясалып торган. Ләкин халыкның хокукый аңында, беренче чиратта, шушы халыкның үз тарихы, үз карашлары, үз фикерләве, үз мәнфәгатьләре урын тапкан.

Һәм һәр халыкның хокукый аңында ниндидер аерымлыklar туплана килгән. Менә шушы аерымлыklar, башка халыklarның үзгәлекләре белән чагыштырганда, милли хокукый аңның үзенчәлеген тәшкил итә килгән. Ул үзенчәлек башка халыklarда кабатланмый торган сыйфатлар жыелмасы түгел. Аның кайбер элементлары башка халыklarның аңында да кабатланырга мөмкин. Халык аңының милли үзенчәлеген энә шул, башкаларда кабатланмас сыйфатлар белән бергә, башка халыklarда да очрый торган сыйфатлар жыелмасы дил санарга кирәк.

Хокукый аң үзендә күп нәрсәләргә туплый. Аңарда халыкның көнкүрешендә, хезмәтендә, гайлә мөнәсәбәтләрендә, йолаларында, икътисадында, мәдәниятендә, сәнгәтендә, динендә һ. б. рухи тармаklarда урнашкан гадәтләр урын таба. Ул нормалар бик үзенчәлекле. Кешелек дөнъясы бер үк рухыйммәтләргә таний. Әйттик, игелек һәм золым. Болар барлык халыklarда да бердәй бәйләнә дип әйтеп була. Мәсәлән, кеше үтерү һәр халык өчен дә золым билгесе, ә менә туган баланы кадерләп үстерү һәр халык өчен дә игелекле норма, дип санала.

Шул ук вакытта кайбер гомумкешелек өчен уртак принциплар төрле халыklarда төрле шәкелләрдә чагылып килә.

Кунакчыллык сыйфатын алайк. Без бер халыкны да кунакчыл түгел дип әрли алмыйбыз. Халыklar, килгән кешегә ихтирам күрсәтү булсын дигән (яхшы) нияттән чыгып кына түгел, бәлки әлегә сыйфатның кешеләргә файдалы булуын искә алып та гамәл итәләр. Чөнки кунакчыллык ул — нәзакәтлелек билгесе генә түгел, ул әле кешеләрнең бер-берсенә ярдәм кулы сузу чарасы да. Ләкин бу принцип төрле халыklarда төрлечә шәкелләнгән. Аның шыксыз, килбәтсез формалары да юк түгел.

Мәсәлән, кабардин язучысы А. Кешоков гомәр буге дустанә яшәгән ике гайләнең бер көчек аркасында кан дошманнар булып китүе турында яза. Элек дус булып яшәгән кешеләрнең бер-берсенә дошман булып китүләренең сәбәбе шунда гына булган икән: хуҗасына зыян иткән көчек күршегә кереп сыена. Күрше өчен ул — кунак, ә чын кабардин үзенең саклясына килеп сыенган һәр жан иясен (ә ул аның кунагы!) барлык булган чаралар белән якларга тиеш... Нишлисез, әгәр дә гасырлар буге килгән йола шуны таләп итә икән...

Башка мисал. Чукча язучысы Ю. Рыхтхэунен «Томан башланганда төш күрү» романында, өй хужасы, чукчалар йоласы буенча, килгән кунакка төнгә үзенен хатынын тәкъдим итә... Ул гына да түгел, әлегә хужа — Энмен — үзенен кунагына бер улын күршесе Орво «ясап биргәнлегә» турында сөйли.

Яисә кешеләрнен өйләнешү-аерылышу принципларына бәйле йолаларны алыҗк. Мөселман динен тотучы халыкларда ир белән хатынның аерылышу актын башкару өчен бер йола яшәгән. Әгәр дә ир заты хатынын аерып җибәрергә карар кыла икән, аңа ике шаһит алдында 3 мәртәбә «талак» сүзен әйтү дә җиткән. Бу коточкыч мәрхәмәтсез йоланы куллану хокукы ирләргә генә бирелгән. М. Әблиевның «Шәмсекамәр» драмасында бу күренеш реаль төс ала (Шәмсекамәрнен ире үзенен хатынының гаепсезлеген тәмам аңлый башлый, әмма соң була инде). Гомумән, «талак әйтү» йоласы татар хатын-кызына аз кайгы китермәгән дип уйларга кирәк.

Ә менә совет заманында даргин язучысы Әбү-Бәкер әсәрендә шул ук йола Хаҗи-Бәкер дигән персонаж тарафыннан башкарыла. Ләкин биредә ситуация комедия төсен ала. Чөнки Хаҗи-Бәкер юктан гына, дуамаллык белән шушы йоланы эшләп ташлаганнан соң, үкенә-үкенә, хатыны калган сакля тирәсендә угаланып йөри башлый. Ләкин хатыны Һава бу дуамал кешене кабул итәргә ашыкмый. Хаҗи-Бәкер бөтен Шубурум авылы кешеләре алдында хур була.

60 нчы елларда барлык илләрнен киноэкраннарында «Итальянча өйләнешү» һәм «Итальянча аерылышу» фильмнары шаулап барды. Аларда бер-берсен сөйми, хәтта бер-берсенә нәфрәт хисләре белән яна башлаган ир белән хатынның Италия шартларында аерылыша алмавы үзәккә куелган иде. Ике кеше инде бергә яши алмый, бу тормыш икесе өчен дә газәпка әверелә, ә католик чиркәү нормалары аерылышырга рөхсәт итми. Ләкин бу ике кинофильмның дөнья экраннарына чыгуы һәм бөтен дөнья җәмәгатьчелегенен чиркәү догмаларын алып ташлау турындагы протестлары Ватиканны да «йомшарырга» мәҗбүр итә.

Гомумән, халыкларның хокукый аңнары структура ягыннан чуар, анда һәм сыйнфый, һәм милли, һәм дини үзенчәлекләр яшәп килә. Әмма хокукый аң, чуар һәм иҗтимагый аңның башка формалары белән тыгыз бәйләнештә булса да, мөстәкыйль форма булып саналырга хаклы.

КҮНЕГҮ ӨЧЕН СОРАУЛАР:

1. Хокукый аң нәрсә ул? Аның эчке асылы, басмалары һәм билгеләре нидән гыйбарәт?
2. Хокукый аң һәм хокук. Алар арасындагы уртаклык һәм аерма нидә чагыла?
3. Хокукый аң һәм сәяси аң. Аларның үзара мөнәсәбәте нидән гыйбарәт?
4. Дәүләт һәм хокук. Күпмилләтле дәүләттә хокук проблемасын ничек аңлыйсыз? Федерализм һәм аның принциплары турында сөйләгез.

ӘДӘБИЯТ

- Философская энциклопедия.— Т. 4.—М., 1967.
Ленин В. О праве наций на самоопределение // ПСС.— Т. 25.
Фарукшин М. Современный федерализм: российский и зарубежный опыт.— Казань: Изд-во КГУ, 1998.

Әхлакый аң

Әхлакый аң ул — кешеләрнең җәмгыятьтәге күренешләргә, кешеләр һәм социаль төркемнәр арасындагы мөнәсәбәтләргә карата формалашкан хисләре, карашлары җыелмасы. Әхлакый аң җәмгыятьтә, «язылмаган законнар» ролен уйнап, кешеләрнең холкын көйләү вазифасын үти.

Әхлакый аң, хокукый аң кебек үк, стихияле рәвештә шәкелләнә. Әхлакый аң җәмгыять һәм аның субъектлары арасындагы рухи принцип буларак, тарихи рәвештә кешеләрнең тормыш тәҗрибәсе нигезендә барлыкка килә. Әхлакый аң, бер яктан, җәмгыятьнең хокукый аңы белән, икенче яктан, дини аң белән тыгыз бәйләнештә, аның принциплары белән үрелеп яши.

Әхлакый аңның дини аң белән бәйләнеше турында сүз барганда кайбер кешеләр әхлакый аң дини аңнан соңрак барлыкка килгән, гомумән, аларны, ягъни әхлакый нормаларны, халык Изге китаплардан алган дип расларга тырышалар.

Ләкин болай хөкем йөртү дәрәс булмастыр. Чөнки изге китапларны (Тәүратны, Инҗилне, Коръәнне) язучылар аларга хәтле үк халык массалары арасында таралган фикерләр, карашлар, принципларны файдаланып гамәл итә торган булганнар. Кешелек дөнъясы изге китаплар язылганчы алар нинди дәрәҗәдәге кыйммәткә ия булсалар да), һичнинди әхлакый нормаларны белми яшәгәннәр дип фараз итү бик

сәер булыр иде. Гомумән, әхлакый нормалар, кешеләрнең тәҗрибәсен чагылдыручы принциплар буларак, дини карашлардан аерым, алардан бәйсез барлыкка килгәннәр дип уйлау да дәрәс булмас иде. Чөнки кешеләр үзләренең тәүге әхлакый нормаларын шәкелләндергән этапта мифик карашлардан ирекле булмаганнар әле. Шунлыктан әхлакый карашлар мифологик фикерләү белән үрелеп үскәннәр, дип фараз итү дәрәсрәк булыр.

Әхлакый аң — кешеләрнең холкын, гамәлләрен көйләп торучы ролен үтәүче күренеш буларак, җәмгыятьтәге барлык рухи кыйммәтләргә, шул исәптән иҗтимагый аңның барлык формаларына, йогынты ясаучы кыйммәт ул. Әхлак — сәясәткә дә, хокук, фән өлкәсендә эшләүчеләргә дә, шулай ук сәнгать эсәрләрен иҗат итүчеләргә дә кирәкле сыйфат. Әхлакый нормаларны үтәп баруда индивидуаль аңның да роле зур. Эш шунда ки: әгәр дә кешеләр әхлакый принципларны теоретик планда яхшы беләп тә, аларны эчке ихтыяҗ итеп кабул итмәгәннәр икән, алардан рухи өлкәдә дә уңай нәтиҗә көтеп булмый. Мәсәлән, телевидениедә эшләүче кайбер белгечләр Россия телеканалын теләсә нинди юнәлештә файдалану мөмкинлеген күрсәтәләр. Каракны әүлия итеп, намуслы кешене пычракта әвәләү — алар өчен берни түгел. Кайбер шушынды белгечләрне халык юкка гына **телекиллерлар** дип атамады. Бу яктан караганда, әхлакый аң универсаль фактор ролен үти ала.

Әхлакый аң гажәеп дәрәҗәдә киң диапазонлы, төзелеше катлаулы, капма-каршы юнәлешле сыйфатларны үз эченә сыйдырып килә*.

* Рус телендә «мораль» һәм «амораль» дигән терминнар бар. Алар моральнең капма-каршы була алу мөмкинлеген күздә тоталар. Русча «нравственность» дигән сүз дә кулланыла. Ул шул ук капма-каршылыклы тенденцияләргә чагылдыра («нравственно», «безнравственно»). Зур совет энциклопедиясендә мәкалә авторы «нравственность» төшенчәсен: «То же, что и мораль», — дип аңлаталар (кара: БСЭ. — Т. 18. — М., С. 144). Ләкин Философик энциклопедиядә «мораль» белән «нравственность» арасындагы аермага басым ясыйлар. Анда «Нравственность» («нравственное сознание») — «Один из составных элементов морали, представляющий собой ее идеальную, субъективную сторону», — диелгән (кара: Философская энциклопедия. — Т. 4. — М., 1967. — С. 100).

Укучыга тәкъдим ителгән дәрәслектә урыны-урыны белән «мораль» термины да кулланылачак, аны «әхлак» төшенчәсенә тәңгәл килә дип сәнарға була. Ләкин «әхлакый аң» дигәндә без нәкъ «нравственное сознание» төшенчәсенең тәрҗемәсен күздә тотачакбыз.

Әхлакый аң принциплары

Кешеләр өчен иң аңлаешлы, һәркемнең тәҗрибәсендә еш очрый торган ике принцип күзәтелә. Аларның берсе — игелек, икенчесе — яманлык.

Игелек Л. Фейербах карашларын тәнкыйтьлөгәндә, **һәм яманлык** игелек белән яманлык (усаллык) диалектика категорияләре яссылыгында бәйләнгән иде. «Усаллык»та «игелек»кә караганда диалектика «күбрәк», дип әйтелгән иде. Ләкин әхлакый аң категорияләре яссылыгында караганда, яманлык уңай бәягә лаек дип саналмый. Әгәр дә диалектика кануннары буенча, усаллык үсеш моментын үзәндә туплый торган булса, әхлак аңы принцибы буларак, ул андый уңай моменттан мәхрүм.

Гомумән, кешелек дөньясына игелек тә, яманлык та хас. Хәтта аерым алынган индивид та берьяклы гына түгел. Аңарда игелекне дә, яманлыкны да табып була. Ләкин кешеләр тормышта бары игелек кенә булуын телиләр, ә яманлыкка урын калдырмау турында хыялланалар. Ләкин, әйткә-небезчә, кешеләр табигатендә аларның һәр икесе дә урын ала. Күрәсең, идиллик җәмгыять хыялда гына кала, һәр (хәтта камил) җәмгыятьтә дә игелек белән яманлык арасында көрәш бара. Башкача уйлау реаль булмас, ул кешеләрнең хыялга әсир булуын гына исбатлаячак.

Игелек белән яманлыкның реаль көчкә ия булулары алар арасындагы көрәшне дә чын һәм өзлексез ясый. Күпчелек илләрдә изүчеләр һәм изелүчеләр арасында көрәш туктаусыз давам итә. Ә милли дәүләтләр арасындагы бәрелешләр, БМО карарлары һәм җәмәгәтьчелекнең нәфрәте булуга да карамастан көчәя бара.

Тәүратта язылганча, Муса пәйгамбәр яһүдләрне 40 ел давамсында сахра буйлап йөрткән. Бу — легенда буенча шулай. Ләкин без белгән чынбарлык аңардан да ачырак. Кайчандыр үзләре дә газап чиккән яһүдләр бу заманда ярты гасырдан артык инде Палестина гарәпләрен эзәрлеклиләр, аларны изге җирләреннән куалар. Армый-талмый үз иминлегә өчен көрәш алып баручы мыскылланган гарәп халкының җитәкчесе — Ясыр Гарәфәт бөтен дөнья каршында онытылмаслык игелекле эш башкаrsa, АКШ акчасына коралланган Израиль хөкүмәтенең премьеры гарәп халкына карата кичергесез яманлыктар кыла.

Үзенең игелекле эшләре белән халыкның мәхәббәтен казанган кешеләр тарихта тирән эз калдыралар. Шуларның берсе Хөсәен Ямашев турында Габдулла Тукай болай дип язган иде:

Әүлияларның барын бер-бер китерсәм каршыма,
Күрмәмен дип уйлыймын бер якты йөз ул йөз кеби.

Шул ук Г. Тукай, халык хезмәте белән тупланган байлыкны ашап, симереп ятучы сорыкортларга ачы нәфрәтен турьдан-туры:

Һөжүм кирәк ишаннарға — сорыкорт гөмбә башларға, —
дигән сүзләр белән белдерде.

Игелек белән яманлык кайбер очракта кешеләрнең берүк гамәлләрендә дә чагылыш табарга мөмкин. Мәсәлән, атом егәре башта (1945 ел) хәрби максатларда файдаланылды. Аның җимергеч мөмкинлекләре АҚШ тарафыннан Япониянең Хиросима һәм Нагасаки шәһәрләре өстендә сыналып, 200 меңнән артык кеше үлемгә һәм каты яралануга дучар булды. Бу, әлбәттә, коточкыч яманлык иде. Ләкин атом егәрен тыныч максатларда файдалану кешелек өчен күпкә мөһим. Аның өчен махсус атом электр станцияләре (АЭС) төзелә. Әйтик, реакторларда 1 г уран яисә плутоний изотопларының бүленүе 22550 кВт·сәг. егәрлекнең бушануына китерә. Бу 2800 кг шартлы ягулыкка тәңгәл. Шунь да әйтергә кирәк: дөньяда беренче АЭС 1954 елда Обнинск шәһәрендә (СССР) эшли башлый. Атом егәрен киң файдалана башлауда бу вакыйга мөһим адым булды. Күренә ки, атом егәрен хәрби максатта түгел, бәлки тыныч максатта файдалану — зур игелек китерә.

Гомумән, хәзерге фәннәр нык үсеш кичергән заманда төрле ачышлар кешелеккә зур игелек китерсә, икенче яктан, әгәр дә ул ачышлардан җинаятчел юллар белән файдалансалар, алар яманлык та китерергә мөмкин.

Коллектив-лык һәм индивидуальлек Коллективлык (лат. *coligo* — берләшү, берләштерү) хәзер генә барлыкка килгән күренеш яисә категория түгел. Кешелек дөньясы күмәк хезмәт итеп яшәүне борынгы заманнан ук үзәнә кагыйдә иткән. Моның төп сәбәбе — объектив ихтыяж. Кеше — социаль җан иясе. Шунлыктан ул башка кешеләрдән аерымы яши дә, зур эшләр башкара да алмый. Кешеләр борын

заманда ук күмәкләшеп яшәүнең, бергәләп эш итүнең зарурлыгын аңлаганнар. Татар халкы моны үзенең мәкальләрендә үк чагылдырып килгән: «Аерылганны аю ашар, бүленгәнне бүре ашар». Чыннан да, кыргый хайванга ауга чыкканда кешеләр, үзләренең уңышсызлыкка очрау мөмкинлеген алдан күрәзәләп, күмәк эш итүнең кулайрак һәм берләшеп гамәл кылуның нәтижәлерәк икәннен күргәннәр.

Кешеләр, гомумән, күмәкләп ауга йөргәндә генә түгел, көндәлек хезмәтләрендә дә күрше-күлән белән дустанә булып, авыр эштә бер-берсенә булышып яшәүне зарур дип тапканнар. Әйттик, өй салу — «мүклисе дә чүплисе» генә түгел, киресенчә, зур осталык таләп итә торган катлаулы һәм читен эш. Читен эш килеп чыкканда һәр халык, конкрет шартлардан чыгып, өмә йолаларын тудырган. Мәсәлән, татарларда «бура өмәсе», «каз өмәсе», «печән өмәсе», «урак өмәсе» һ. б. өмәләр барлыкка килгән. Русларда да шуңа охшаш йола — помочи — халыкның тормыш-көнкүрешенә кереп урнашкан нормалардан санала.

Заманында төрле халыкларда (шул исәптән татарларда да) артель белән йөрү йоласы бар иде. «Артель» дип төрле эшләр башкару максаты белән күпмедер вакытка оешкан төркемнәрне атый торган булганнар. Алар балык тоту, күперләр салу, урман кисү кебек эшләрне башкарганнар. Россия җирлегендә общинаның барлыкка килүе һәм гасырлар дәвамында тотрыклы яшәве шул ук тенденцияне, ягъни кешеләрнең төрле төркемнәргә оешып яшәүгә омтылуын чагылдыра. Гомумән, кешеләрнең күмәкләшеп, берләшеп эшләве — аларның дөньяда тереклек итү ихтыяҗы ул.

Кешеләрнең күмәкләшеп яшәве аларда үзара килешү, бер-берсенә инану, ярдәм итешү омтылышларын тәрбияли. Әмма хосусый милек барлыкка килү белән бу сыйфатларга кырау төшкәндәй була. Кешеләрнең түбән хисләре һәм омтылышлары — комсызлык, карунлык, байлыкка табыну, караклык — алгы планга чыга башлый. Кешеләр арасында бер-берсеннән читләшү, үзара дошманлык мөнәсәбәتلәре көчәя.

Ләкин коллективлык принциплары бөтенләй сүнәп бетми. Хезмәт ияләре арасында күмәклеккә омтылу дәвам итә. Һәм бу сыйфатның зарурлыгын исбатлауны галимнәр үз өстенә ала. Коллективлык идеяләре башлыча Гельвеций хезмәтләрендә дәлилленә. Л. Фейербах исә ул идеяләрне үзенең мораль тәгълиматында исбатларга тырыша. Аныңча, кеше-

ләрнең коллективлыгы, беренче чиратта, аларның бер-берсенгә мэхэббэт хисләре нигезендә ныгырга тиеш. Фейербахча, аерым индивидның бэхете башкалар бэхетеннән тыш булалмый (кара: *Фейербах Л.* Избр. филос. произв.— Т. 1.— М., 1955.— С. 621).

Коллективлык идеяләре социаль-утопистларның хезмәтләрендә дә урын ала. Сен-Симон карашынча, кешене аның шәхси мәнфәгатьләре тотрыклы рәвештә жәмгыять мәнфәгатьләренә туры килердәй шартларга куярга кирәк (кара: *Сен-Симон.* Избр. Соч.— Т. 1.— М.—Л., 1948.— С. 115, прим.).

Коллективлык Россиянең революцион-демократлары (Герцен, Белинский, Чернышевский) һәм народниклар тарафыннан теоретик эшкәртелә. Мәсәлән, Чернышевский крестьян общинасына нигезлэнгән стройны яңа жәмгыятькә күчүдә эзер нигез дип саный.

Коллективлык принцибын К. Маркс та үз хезмәтләрендә тирәнтен исбатлый. Ул эксплуатациягә нигезлэнгән буржуаз стройның ике капма-каршы тенденциясен күрә. Бер яктан, хосусый милекчелек кешеләрне аерып торучы сәбәп булса, икенче яктан, буржуаз сыйныфның хезмәт ияләрен изүе аларны берләштерүче фактор ролен уйный, аларның коллективлыкка омтылышын көчәйтә.

Бу очракта К. Маркстың кешенең асылы турында әйткән сүзләрен искә төшерү урынлы булыр. Аның карашынча, кешенең асылы аерым алынган индивидка хас булганча абстракт түгел, чынлыкта исә ул — барлык иҗтимагый мөнәсәбәтләр җыелмасы (кара: *Маркс К. и Энгельс Ф.* Соч.— Т. 3.— С. 3).

Маркстың бу тәгъбире кешеләрне социаль даирә шартларында тәрбияләү проблемасын нигезли. Совет чорында кешеләрне коллективлык рухында тәрбияләүгә аеруча зур игътибар бирелә иде. Һәм бу юнәлештәге эшләрнең нәтижәсе дә булды. Ул бигрәк тә 30 нчы елларда социалистик жәмгыятьнең икътисади нигезен төзегәндә, Бөек Ватан сугышы елларында илебезне фашистлар Германиясе баскынчыларынан саклап калганда, сугыштан соң чирәм җирләрне күтәргәндә, БАМ һәм КамАЗ кебек гигант төзелешләр алып барганда чагылды.

Индивидуальлек — кеше холкындагы, аның уй-фикерендәге шәхеснең ирекчелеген, бәйсезлеген абсолют дәрәжәгә күтәрүче принцип.

Бу принцип Борынгы Һиндстанда чарваклар агымында урын таба, һәм ул югары катлауларга каршы юнәлдерелгән була. Чарваклар жәмгыятьтә тигезлекне, һәр шәхескә үз ихтыяжына карап үсү мөмкинлегенә бирүне таләп итеп чыгалар. Заманында ул алгарыш тенденциясен үзенә туплаган була.

Шәхеснең теләкләрен иң алгы планга куеп гамәл итү кайбер борынгы грек философларына да хас була. Протагорның «кеше — һәрнәрсәнең үлчәме» дигән тәгъбире иң мәшһүр принципка әверелеп китә. Шундый ук омтылышларны Эпикур белән Лукреций Кар фәлсәфәләрендә дә күрергә тырышучылар була (бусы — бәхәсле мәсьәлә). Ләкин алар өчен беренче урында шәхес иреге проблемасы тора. Соңрак, Яңарыш чорында, эпикуреизм үзен католик чиркәү принципларына каршы чыккан тенденция дип таныта. Һәм бу тенденция белән протестантлар идеологиясенең якынлыгын күрү читен түгел. Шушы ук позицияне Яңа заман философлары Ф. Бэкон, Т. Һоббс, Дж. Локк, Б. Спиноза да яклап чыгалар. Ләкин буржуаз мөнәсәбәтләрнең көчәя баруы шәхси инициатива, индивидуальлек принципларын алгы планга чыгара башлый, ә буржуаз мөнәсәбәтләрнең ныгый барган саен бу сыйныфта индивидуальлек доминанта ролен яулап ала һәм буржуаз стройның төп идеологиясен тәшкил итә башлый.

XVIII—XIX гасырларда фәлсәфәдә, гомумән, буржуаз индивидуальлек тантана итә. Мәсәлән, атаклы инглиз икътисадчысы Адам Смит индивидуальлекне кеше табигатенең үзеннән-үзе аңлашыла торган сыйфаты, икътисадның нормаль хәрәкәт итү шарты дип бәяли. Шул ук чорда Англиядә утилитаризм (лат. *utilitas* — файда) дип аталган агым туа. Аңа нигез салучы Н. Бентам моральнең нигезен файдалылык тәшкил итәргә тиеш дип чыга. Аның карашынча, кеше үзенә әхлак нормаларын сайлаганда гади исәптән чыгып гамәл итәргә тиеш. Утилитаризм агымы соңрак «чиксез файдалылык» теориясенә (Дж. С. Милль, К. Менгер) үсеп әверелә.

Бу агымнарның тагын бер тармагы М. Штирнерның (1806—1856) анархик тәгълиматларында чагыла. Аныңча, кешенең «мин»легенә үзен фәкать хосусый милекчелектә генә таба ала.

Ләкин ул чорда индивидуальлек үзенең иң югары нокта-

сына Ф. Ницшенен «өстенлекке кеше» («сверхчеловек») теориясендә ирешә.

XX гасырда индивидуальлек яңа формаларда гәүдәләнә. Экзистенциалистлар (дәреслекнең беренче китабында бу юнәлешкә характеристика бирелде) индивидуальлекне мәшһүр «читләшү» теориясендә күрделәр. Бу теория буенча, шәхес — җәмгыять структурасында ялгыз субъект, җәмгыять — аның кан дошманы. Шәхеснең язмышы — котылгысыз...

Прагматизм тарафдарлары индивидуальлек теорияләренән «утилитарлык», «файдалылык» идеяләрен алып, аларны хакыйкатының үлчәме дип күрсәтергә тырышалар.

Хәзерге чорда индивидуальлек принцибын аеруча АҚШ галимнәре яклап чыга. Мәсәлән, Д. Девис үзенең хезмәтендә шәхеснең абсолют иреклеккә ия булырга тиешлеген игълан итә. Ул: «Шәхес чынбарлыктан, шул исәптән үзенең коллективыннан, бар нәрсәне алырга хаклы», — дип әйтә (кара: Капитализм и его культура. — М., 1949. — С. 289).

Көнбатыш философларының күпчелегенә индивид мәнфәгатьләрен коллектив мәнфәгатьләренә каршы кую хас. Бу тенденция Г. Маркузе, С. Хук хезмәтләрендә дә чагыла. Һәм индивидуальлек Көнбатыш илләрдәге кешеләрнең психологиясе өчен характерлы сыйфат та. Бу күренешне аларның милли һәм социаль менталитеты белән дә аңлатырга кирәк.

Альтруистлык (фран. altruisme, лат. alter — үзгәннән башка) — дин кардәшенә (гомумән кешеләргә) хырыссыз кайгыртучанлык күрсәтүне чагылдыручы әхлакый принцип. Альтруистлык термины О. Конт тарафыннан кертелгән булса да, (әхлакый) күренеш буларак, ул борынгы замандагы дини һәм әхлакый теорияләрдә үк (Һиндстан) барлыкка килә. Соңрак ул христианнар моралендә урын таба («Дин кардәшенә үзгәне яраткан кебек ярат»).

Альтруистлык теоретик планда XVIII гасырда англиз һәм француз мәгърифәтчеләре тарафыннан эшкәртелә башлый. Англиз галимнәре А. Шефтебери һәм Ф. Хатчесон игелек принципларын кешеләрнең табигатендә тумыштан ук килгән сыйфат дип санап, аны бизәп, эстетик планда бирергә тырышалар. Мәсәлән, Хатчесон кеше сөючәнлек сыйфатын эвдемонизмга каршы куеп, ягъни утилитарлыктан «чистартылган» рәвештә күрергә тели.

Альтруистлык бөөк француз мәғрифәтчесе Ж.-Ж. Руссога (1712—1778) да хас була. Дәрес, аның концепцияләрендә каршылык та ачыла. Бер яктан, ул кешеләрнең бер-берсенә хирыссыз хисләр белән яшәве турында хыялланса («Яңа Элоиза» һәм «Тәүбә» романнары), икенче яктан, жәмгыятьтәге тигезсезлеккә кискен каршы чыга, хосусый милекчелекнең тискәре ролен фаш итәргә тырыша.

Руссо гомеренең, эшчәнлегенең күп өлешен яшъ буынны тәрбияләү проблемасына багышлый. Балаларны әхлакый яктан тәрбияләүне ул иң беренчел бурыч дип саный. Аның бу мәсьәләдәге идеяләрендә һичшиксез революцион үзгәрешләрнең зарурлыгы турында әйтелә.

Эгоистлык (франц. egoïsme, лат. ego — мин) — кешенең барлык эшчәнлегендә шәхси мәнфәгатьләргә төп мотив, предметлары, күренешләргә бәяләүдә төп үлчәм дип саный торган принцип.

Эгоистлык — альтруистлыкның антиподы. Үзенең барлыкка килүе һәм эчке асылы белән ул индивидуальлек принцибына якын тора.

Эгоистлык, гомумән, кешенең табигатенә хас сыйфат буларак, борынгы заман кешеләренең уй-фикерләрендә, аларның практик эшләрендә чагылып килгән. Ләкин шулай да ул үзен, характерлы **тенденция** рәвешендә, жәмгыятьтә хосусый милекчелек доминанта ролен үти башлаган чорда гына таныта алган. Жәмгыятьтә шәхси милекчелекнең хакимлек итүче көчкә әверелүе аерым кешеләрнең мәнфәгатен нәкъ эгоистик юнәлештә шәкелләндерә башлый. Ул гына да түгел, эгоистлык белән сугарылган шәхси милекчелек кешеләрнең эшчәнлеген бәяләүдә универсаль үлчәмгә әверелеп китә.

Чыннан да, бай белән даулашуның мәғнәсезлеген кешеләр борынгы заманнарда ук үзләштерә килгәннәр. Судта аның сүзе генә хак. Жыенда булса, иң абруйлы фикерне бай абзыйдан көтәләр. Мәжлестә-фәләндә иң кадерле урын (түр башы) байга бирелә. Тереклек итү өчен эш сорап, бай каршына килеп тезләнәргә туры килә. Байның зур акылга, һиндидер эштә зур осталыкка ия булуы кирәкми, барысын да бай кешенең янчыгы хәл итә. Ә бу нәрсә хосусый милек хужасын психологик яктан үзеннән канәгать, үзен-үзе яратучан индивид итеп тәрбияли. Һәм бу күренеш закончалык рәвешендә жәмгыятьнең барлык структур элементларына тарала.

Эгоистлык, — һичшиксез, тискәре күренеш. Ләкин төрле тарихи чорларда төрле фәлсәфи мәктәп вәкилләре тарафынан ул төрле күзлектән каралган, төрлечә бәяләнгән. Яңарыш чорында алгарыш принциплары нигезендә эшчәнлек алып баручы галимнәр чиркәү догмаларын, аның бигрәк тә шәхес иреген чикләп килгән нормаларын тәнкыйтьләгәндә, **гакылга ярашлы эгоистлык** концепциясен алга куялар. Әлбәттә, урта гасырларда урнашкан нормалар алгарышка киртә куюга бәрабәр булган. Бу яктан караганда, Яңарыш чоры галимнәренң, чиркәү догмаларына каршы чыгып, гакылга ярашлы концепцияне таләп итүләрен аңлап була. Ләкин якын киләчәктә, буржуаз мәнәсәбәтләрнең ныгый, капиталның хакимлек итүче кыйммәткә әверелә бару процессында «гакылга ярашлы эгоистлык» принцибы үзенең гакыл белән характерлана торган компонентын читтә калдырып, эгоистлыкны бердәнбер кыйммәт итеп раслай.

Гомумән, эгоистлык, — индивидуальлек кебек үк, утилитарлыкка, прагматик идеяләргә алга сөрүче теорияләргә үзеннән-үзе сеңдерелә торган кыйммәт ул.

**Патриотлык
һәм анти-
патриотлык**

Патриотлык (лат. patria — ватан) — туган илеңә, ватаныңа, халкыңа бирелгәнлек, үзеңнең эшләрнең белән ватаныңның һәм халкыңның мәнфәгатьләренә намуслы хезмәт итү принцибы.

Патриотлык — кешелек тарихында элек-электән яшәп килүче принцип. Кешеләргә үз коллективларына бирелгәнлек хас. Борынгы кабиләләрнең башка кабиләләр, читтән басып алучы көчләр белән мәнәсәбәтләре дә бу турыда сөйли. Алар үзләре биләгән җирне, корган хужалыкларын, бигрәк тә кабилә кешеләрен яклау, аларның иминлеген саклау вазифаларын үтәргә тырышып яшәгәннәр.

Кешелек тарихы меңләгән сугышларны белә. Аларда катнашкан сугышчылар бер-берсен юк итәргә омтылсалар да, каршы якларның берсе, кагыйдә буларак, гадел сугыш алып бара торган булган. Үз халкыңның иминлеген, иреген өчен сугышка керү — җинаять түгел, патриотлык ул. Ә менә чит җирләргә басып алу, аларның халыкларын буйсындыруга, юк итәргә омтылу — чын мәгънәсендә җинаять. Дәрәс, басып алучылар үзләрен шулай ук патриотлар дип күрсәтергә тырышалар. Кешеләргә алдап, гаделсез сугышлар алып бару, ә шушы сугышларны патриотик гамәл дип бәяләргә тырышу кешелек тарихында булмаган хәл түгел.

Чын патриотлык расачылык, шовинистлык, миллэтчелек белән бер түгел, алар бер-берсе белән килешә алмыйлар. Мәсәлән, икенче бөтендөнья сугышын башлап җибәрүче Адольф Гитлер һәм аның җинаятчеләр даирәсе, расачыл пропаганда алып барып, немец халкын ялган идеяләр белән агулауга ирешә. Гитлер гаскәрләре Аурупа илләрен бер-бер артлы буйсындырып барганда, Германия халкының күпчелеге патриотик хисләр дә кичереп ала. Алар, Гитлер вәгъдә иткәнчә, Бөек Германия гражданны сыйфатында бөтен дөньяда хакимлек итүче миллэт булырга әзерләнәләр.

Бу сугышта чын патриотлыкны совет гаскәрләре, гомумән совет халкы күрсәтә. Алар үз ватанын гына түгел, бөтен дөнья халкын фашистлар чумасыннан арындыралар.

Кешеләрнең патриотлыгы сугыш кырларында гына бәяләнми. Патриотлык һәр кешенең үз халкының мәдәнияте, тарихы, теле белән горурлануында, аларга тугры, бирелгән булуында. Әгәр дә теге яки бу кеше үз халкының телен белми, аны өйрәнми, белгән тәкъдирдә дә ана телендә сөйләшсә «ятсына», «ояла» икән, бу кешене чын патриот дип атап булмый.

Кайберәүләр кешеләрнең ана телендә сөйләшүләрен «культурасызлык» дип бәяләргә тырышалар. Болай фикерләү — үзе культурасызлыкның, тәрбиясезлекнең тере мисалы. Кайберәүләр кешеләрнең үз милли телләрендә сөйләшүләрен «миллэтчелек» дип атарга тырышалар. Чынлыкта исә (әгәр дә мондый «гаепләр» рус милләте вәкилләре тарафыннан кылына икән) бу бөек державачыл шовинизм булып чыга. Андый кешеләр эхлакый тәрбиягә мохтаж. Ләкин мәсьәлә анда гына түгел. Милли хисләр — аеруча нечкә күренеш. Милли хисләргә хурлау, аларны мыскыллап бәяләү халыклар арасында ризасызлык, хәтта конфликтлар китереп чыгарырга мөмкин. Гомумән, күпмилләтле дәүләттә, милли сәясәт аеруча җентекләп уйланылган булырга тиеш.

Антипатриотлык — патриотлыкның антиподы.

Аның кайбер күренешләре турында әйтелде. Ләкин антипатриотлыкның башка, тагын да хәвефлерәк яклары да бар.

Мәсәлән, ватанга хыянәт итү. Шулай ук Ватан сугышы елларында фашистлар Германиягә гаскәрләре тарафыннан оккупацияләнгән җирләрдә кайбер кешеләр, фашистларга сатылалар, аларга хезмәткә керәләр, полицаи булып совет кешеләрен җәзалауларда катнашалар.

Икенче берәүләр дәүләт серләрен дошманга сату юлына басалар. Антипатриотик күренешләр Россиядә 90 нчы елларда аеруча еш күзәтелде.

Аларның бигрәк тә совет елларында партия номенклатурасы һәм дәүләт куркынычсызлыгы комитеты составындагы кешеләр тарафыннан эшләнүе илебез халкында җирәнгеч нәфрәт тудырды.

Өченче берәүләр Ватан тарихын бозып, аны чит ил сәясәтчеләренең теләкләренә яраклаштырырга тырышалар. 1941—1945 елларда Бөек Ватан сугышындагы җиңүләрдә совет кораллы көчләренең, гомумән совет халкының роле киметеп, ә Англия һәм АКШ гаскәрләренең роле кабартып бирелгән.

Моңы бернинди ташламасыз, аңлы рәвештә башкарылган антипатриотик акт, дип бәяләргә кирәк.

Кәеф-сафа сөрүчәнлек (гедонизм) һәм **тәкъвачылык** (аскетизм) **Кәеф-сафа сөрүчәнлек** — антик чорларда ук тормышка ашырылып килгән принцип. Ул яшәүне фәкать ләззәт алуларга гына кайтарып калдыра. Кешеләрнең яшәүдән ләззәт алу теләге әлбәттә аңлашыла, шуңа күрә гаеп дип саналмый, ләкин кайбер кешеләрнең яшәүнең мәгънәсен шуңа гына кайтарып калдырырга омтылулары, җәмгыять проблемаларын хәл итүдә катнашмау, хезмәткә кырын карау һ. б. шушындый омтылышлар аклана алмый. Бу күренешне борынгы грек философы Эпикур эшчәнлегенә бәйләп, **эпикуреизм** дип тә атыйлар. Ләкин бу атама бәхәссез түгел, чөнки Эпикур, — беренче чиратта, гыйльми эшчәнлек алып барган кеше.

Кәеф-сафа сөрү башлыча колбиләүчеләр сыйныфына хас күренеш булган. Аны шулай ук дворяннары сыйныфы да хуплаган. Бу күренеш дөнья классик әдәбиятында тиешле дәрәжәдә яктыртылган. Гомумән, ул — җәмгыятьнең югары катлау кешеләре өчен характерлы. Аны богема стилиндә яшәүче ирекле профессия вәкилләре дә мәгъкуль күргән.

Тәкъвачылык кешеләргә дөньядан ваз кичү, дөнья биргән ләззәтләрдән баш тарту кебек принципларны тагарга тырышкан. Тәкъвачылык — кәеф-сафа сөрүчәнлекнең капма-каршысы. Ул принцип борынгы җәмгыятьтә үк туган, төрле йолаларга (мәсәлән, үсеп килә торган буын яшьләрен тормыш михнәтләренә күндерүгә) өйрәтү максатын күздә тоткан. Соңрак (сыйныфый җәмгыятьтә) тәкъвачылык әхлакый ка-

милләшү максатына яраклаштырыла, кайбер диннәрдә (мәсәлән, христиан динендә) «алла белән кушылу» максатына хезмәт итә башлый. Тәкъвачылык ислам диненә дә чит түгел (мәсәлән, суфичылык).

Әхлакый аң принциплары югарыда күрсәтелгәннәргә генә кайтып калмый. Аларны тагын түбәндәге принциплар белән дә тулыландырып булыр иде. Мәсәлән, гаделлек һәм гаделсезлек, кешелеклелек һәм кешелексезлек. Бу принципларның асылы күпләргә таныш һәм аңлаешлы.

Әхлакый аң категорияләре

Әхлакый аң теориясендә әхлакый категорияләргә дә билгеле бер урын бирелә.

Категорияләр һәр фәнни дисциплинада кулланылалар. Алар фәннең иң (эчтәлегә белән) киң һәм төп төшенчәләре булып саналалар. Билгеле булганча, категорияләр — реаль предметларның һәм күренешләрнең идеаль чагылышы. Әхлакый аң категорияләренең саны аз түгел. «Нәзакәтлелек», «яшәү мәгънәсе», «гражданлык бурычы», «авторитет», «аңсыз иярүчәнлек» (конформизм) һ. б. категорияләр аеруча еш кулланылалар. Бу дәрәслектә аларның барысын да колачлау мөмкин түгел. Әхлакый аң категорияләренең иң еш кулланыла торган берничә үрнәгенә тукталып үтик.

Вөждан — шәхеснең әхлакый үзәңи чагылышы, аның мөстәкыйль рәвештә үз өстенә әхлакый вазифалар йөкләү сәләте. Вөждан кешенең уй-фикерләрендә, шулай ук хисләрендә урын таба. Вөждан кешеләр аңында акылга ия булган фикерләү һәм авыр эмоциональ кичерешләр формасында да чагылырга мөмкин. Мәсәлән, гадел принципларда тәрбияләнгән кеше — урлау, кешеләргә һәм принципларга хыянәт итү, гомумән яман эшләр эшләүгә бармый ул. Андый кешеләрне берәүләр бала-чагалылыкта, беркатлылыкта гаеплиләр, гомумән, «акылы авышканрак» дигән бәяне дә бирә алалар. Андый (вөжданлы) кешегә бозык әхлаклы кешеләр арасында яшәү кыенрак була. Шуңа мисал итеп Ф. Достоевскийның «Идиот» романынан кенәз Мышкин образын күрсәтергә кирәк.

Әлбәттә, тәрбияле, югары әхлакка ия булган кешеләр дә хаталы фикер йөртергә, хәтта хаталы гамәлләр кылып таш-

ларга да мөмкин (үз гомерендә хаталар ясамаган кеше бул-
мый), ләкин ул алар өчен (аек акыл белән уйлаганнан соң)
вөждан газабы кичерүчән була. Мәсәлән, вөжданлы кеше
якын кешесен югалтканнан соң, узганын искә төшергәндә,
аңа карата «нигә шулай эшләдем икән дә нигә болай эшлә-
дем икән», дигән уйлар, хисләр белән газап чигә. Ә икенче
берәүләр, конкрет әйткәндә, вөждансыз, үзләрен генә яра-
тучы кешеләр яман эшләренә дә аклану табарга тырыша-
лар. Мәсәлән, М. Горькийның Клим Самгины (шушы исем-
дәге әсәрнең персонажы) бер малайның суга батканын күрә
торып, аңа ярдәм кулы сузмаганлыгы өчен газаптар киче-
реп тормый. «Ә бәлки малай бөтенләй булмагандыр да», —
дип юата ул үзен.

Кешегә вөжданлы булу, әлбәттә, канәгатьләнү бирә. Вөж-
даны саф кеше гомер буге иркен сулап яши ала. Аңа кол-
лектив та, кагыйдә буларак, ихтирам белән карый. Ләкин
аның гомер юлы да шома гына, хәвеф-хәтәрсез генә бар-
маска мөмкин. Эш шунда ки, чынбарлык каршылыклардан
тора. Аңарда игелек тә, шулай ук яманлык та бар. Вөж-
данлы һәм югары принциплар белән гамәл итүче кешеләр
жинаятьчел позициядә торып яшәүчеләр өчен «уңайсыз»
субъект булып исәпләнә. «Уңайсыз» субъектлар жинаять-
челәр өчен киртә хезмәтен үти, аларның тормышында хә-
вефле роль уйнаулары да бар. Шунлыктан хәрам эшләр
эшләп яшәргә күнеккән кешеләр вөжданнары «артыкка
киткән субъект»лардан ничек булса да «арынырга», «коты-
лырга» тырыша торган булалар. Шумы максатны алга куеп,
алар әлегә «субъектның» «абынганын» сагалыйлар, «абын-
мый» икән, «абынуны» уйлап чыгара да алалар. Нәтижәдә
саф вөжданлы кеше оттыра.

Вөжданлы кешеләр вөжданлылык сыйфатының үзлө-
ре өчен хәвефле, потенциал рәвештә куркыныч тудыруын
беләләр, әлбәттә. Шулай булуга карамастан алар үзләре
сайлап алган принципларга хыянәт итмәскә тырышалар.
Һәм потенциал куркынычны тормышка ашуын кабат-
кабат татый алалар. Саф вөжданлы кеше (шумы өстенә,
аның характеры да кыю, бирешмәс булса) бик авыр киче-
решләр белән яшәргә мөмкин. Димәк, ул — көрәшче. Һәм
бу очракта Гөтенның «Фауст»ыннан алынган девизны китерү
урынлы булып иде:

Намуска һәм ирекке шул гына лаек,
Кем көн саен алар өчен көрәшкә керергә эзер*.

Намус — шәхеснең үзенә, үзенең эшләренә булган мөнәсәбәтен, шулай ук аның җәмгыяви бәясен чагылдыручы әхлакий сыйфат. Ул кешедән үзенең һәм үз коллективының абруен саклауны таләп итә.

Намус категориясе кеше аңында ыруглар һәм социаль катлаулар туган чорларда барлыкка килә. Ул ыруглар һәм социаль катлаулар алдына аларның дәрәжәсен саклау өчен билгеле бер таләпләр куя.

Мәсәлән, феодализм заманында җәмгыятьнең югары катлау кешесе түбән катлаулар белән аралашканда, югары катлауның абруен сакларга тиеш булган. Дворян үзен хурлаучы дворянны дуэльга чакырырга мәҗбүр булган, ул дворян сыйныфын түбәнсетә торган хезмәт белән шөгыйльләnmәскә тиеш булган.

Феодаль стройның буржуаз строй белән алышынуы намус категориясен конкрет эчтәлек белән яңарта. Җәмгыятьтә аерым өстен хокукларга ия булу «алтын бозау», ягъни акча белән билгеләнә башлый. Бу хокук стихияле рәвештә капиталы өстен булган катлауларга күчә башлый. Моның нәтижәсе төрле катлауларның психологиясендә чагылыш таба. Бай кешенең тәкәбберлеген, мин-минлеген, шөһрәт сөючәнлеген кебек сыйфатлар нәкъ шушы сәбәп белән аңлатыла да.

Социалистик җәмгыятьтә намус хезмәт белән билгеләнә башлый. Мәсәлән, СССРда хезмәт ударникларының эшчәнлеген, соңрак (30 нчы еллар уртасыннан башлап) стахановчыларның хезмәтен югары намус категориясендә бәя таба. Бу, бер яктан, социализм чорында эшчеләр сыйныфы диктатурасы урнашу белән аңлатылса, икенче яктан, җәмгыятьтә, гомумән, материал байлыкларны турыдан-туры эшләп чыгаручыларга өстенлек бирә башлауга бәйләнгән иде. Дөрөс, СССРда эшчеләр сыйныфының хакимлеген (диктатурасы) чикләнгән иде, крестьяннар сыйныфы (колхозчылар) хезмәтен, гомумән, түбән бәяләнде. Ул чорда намуслы хезмәт, беренче чиратта (һәм кагыйдә буларак), мораль стимуллар белән билгеләп үтелә иде. Шулай да социалистик җәмгыять өчен намус категориясе, беренче чиратта, хезмәт белән билгеләнә.

* Сүзгә-сүз тәржемә — Авт.

Кешелек жәмгыятендә намус категориясенен эчтәлеге бер урында гына тормый, ул үзгәреш кичерә, бер рухи (әхлакый) кыйммәтләр икенчеләре белән алмашына. Мәсәлән, XX гасырның 90 нчы еллары Россия жәмгыятенә бу өлкәдә тамырдан үзгәрешләр китерде, кешеләрнең намусы яңадан байлык белән үлчәнә башлады.

Мәхәббәт — кешеләрнең бер-берсе белән кызыксынуы нигезендә туа һәм зур көчкә ия була торган бердәмлек, якынлык хисе.

Кешенең мәхәббәт хисе — әгәр дә ул уртак була (ягъни мәхәббәткә каршы мәхәббәт белдерелә) икән — ул шатлыклы тойгылар, югары дәрәжәдә ләззәт бирә. Әгәр дә уртаклык булмаса, мәхәббәт кешегә газаплы кичерешләр китерә. Шундый ук (газаплы) кичерешләр бер-берсен яратышып та, аерылышырга мәжбүр булган кешеләргә дә хас була. Аеруча тирән кичерешләр ике якның берсе хыянәт кылган тәкъдирдә барлыкка килә. Мондый очракларда алданган як, акылын югалту дәрәжәсенә килеп, әллә нинди дуамаллык та эшләп ташларга мөмкин. Бу турыда тормыш үзе, шулай ук чиксез сандагы сәнгать эсәрләре дә сөйли. Алданган мәхәббәткә бәйләнгән дуамал гамәлләрнең нигезен тәшкил итүче көчне көнләшү дип атыйлар. Бу тойгы төрле авторлар тарафыннан ничек кенә яманланмасын («эгоистлык», «түбәнлек» һ. б.), ул кешенең хисси табигатен чагылдыра. Һәм андагы (яисә шиккә бирелгән) мәгъшукъ китаплардан алынган акыллы белемнәр белән генә чикләнә алмый, ул мәгъшуканың мәхәббәте әйләнеп кайтуны тели, аны ярып таләп итә. Кире нәтижә кайбер очракларда фаҗигале хәлләр килеп чыгуга да сәбәпче була.

Билгеле ки, мәхәббәт хисе бөтен яшътәге кешеләргә дә хас («Любви все возрасты покорны», — дип әйткән бөек шагыйрь). Татарда: «Яшъ мәхәббәт келәт ватыр, карт мәхәббәт пулат ватыр», дигән мәкаль дә бар. Шулай да ике женес вәкилләре арасындагы мәхәббәтнең мәгънәсе хисләргә генә кайтып калмый, кешелек дөнъясының дәвам итүе, яңа буыннарның дөнъяга килүе дә аңа бәйле. Бу закончалык исә мәхәббәтнең кеше тормышындагы аерым бер дәвер өчен хас күренеш икәнлеген исбат итә. Яшълек мәхәббәте барлык халыкларның сәнгать эсәрләрендә урын тапкан. Данте үзенен югары хисләрен Беатричега багышлаган, Ләйлә белән Мәжнүннең кайгылы мәхәббәте Низами поэмасында, Ромео

белән Жулеттаның гыйшык утында янулары Шекспир трагедиясендә образлы шәкелдә сурәтләнгән.

Кешенең мәхәббәт хисләре мәңгелек түгел. Ул көтмәгәндә кабынып киткән кебек көтмәгәндә сүнәргә дә мөмкин. Моның сәбәпләре төрле булырга мөмкин. Биредә һәръякның әхлакый сыйфатлары да, шулай ук дөньяга караш үзенчәлекләре, физик халәте, темпераменты һ. б. күп кенә хасияtlәре роль уйный торган була.

Эрих Фромм күзәтүенчә, мәхәббәт осталык сыйфатын да таләп итә (кара: Фромм Э. Искусство любви.— М., 1990).

Гомумән, мәхәббәт ике жәнәс вәкилләре арасындагы хисләргә генә кайтып калмый. Аның чагылышы киңрәк. Мәхәббәт хисләренең кемгә (нәрсәгә) юнәлдерелгән булуын исәпкә алганда, төрләргә бүлеп карарга мөмкин. Мәсәлән, туган-тумачага (ата-ананың — балаларга, баланың — ата-анага, абыйның — әнеләргә, сеңелләргә, соңгыларының—абыйларга, апаларга һ. б.); социаль күренешләргә (ватанга, намуслы хезмәткә, дусларга, югары идеяләргә, фәнгә, сәнгатькә һ. б.); табигать күренешләренә һ. б.

Мәхәббәтнең капма-каршы ягы (антиподы) — нәфрәт. Ул, мәхәббәт кебек үк, көчле тойгылардан тора. Нәфрәт дошман көчләргә каршы юнәлдерелгән була. Гомумән, мәхәббәт белән нәфрәт кеше хисләренең киң диапазонда хәрәкәт итүен күрсәтә. Халыкта: «Мәхәббәттән нәфрәткә бер генә адым», — дигән гыйбарә бар. Ул — хак фикер. Мәхәббәт белән нәфрәт — диалектик бәйләнештәге күренешләр.

Бәхет — кешенең үзе яши торган шартлар белән, шулай ук үзенә йөкләнгән вәзифаларны үти, ниндидер зур максатларга ирешә баруы белән югары дәрәжәдә канәгатьләнү кичерүен чагылдыручы әхлакый күренеш.

Бәхет хыялга охшаш, чөнки ул, хыял кебек үк, кешенең идеалына бәйле. Аерма шунда ки, әгәр дә хыял киләчәккә бәйле булса, бәхет исә — чынбарлыкның үзәндә. Бәхет кешенең яшәү мәгънәсен аңлавына бәйле. Ә ул һәр индивид тарафыннан төрлечә бәйләнергә мөмкин. Бәхет кешенең табигый омтылышын чагылдыра. Һәр кешенең бәхеткә хокукы бар. Ләкин кеше үз гомерендә бәхетнең нәрсә икәнлеген татымый калырга да мөмкин. Бу якны искә алганда, сыйынфый жәмгыять кешеләрне төрле төркемнәргә аера.

Кешенең бәхетке башка кешеләр бәхетеннән аерымы булырга да бик мөмкин. Әйтик, берәү үз гомерен намуслы хезмәткә,

яхшы балалар тәрбияләүгә, гомумән инсафлы гаилә төзүгә багышлый һәм үз максатына ирешә. Шунлыктан үзен бәхетле дип саный. Ә аның күршесе (кардәше, дустаны, танышы) үз тормышын бөтенләй башкача корә: хезмәткә намуһ белән карый алмый, гаиләһе таркалуға дучар була, балаларынан кадер-хөрмәт күрәлмей, әйләнә-тирәдәгә кешеләрдән үзенә карата тискәре мөнәсәбәт кенә тоя. Әлбәттә, бу кеше үзе турында «бәхеткә ирештем», дип әйтә алмый. Димәк, ике, һиндидер мөнәсәбәттә яши торган кешенең берсе бәхеткә ирешә, икенчесе ирешә алмый кала. Һәм соңгысының бәхетһезлегендә беренчесенең һичһинди гаебе юк: һәркем үз бәхетен үзе коя...

Ләкин кешеләр тормышында башка күренешләр дә очрый. Мәһәлә, кемдер үз бәхетен башка берәүнең бәхете һисабына корә. Бу әлегә кешенең барынан да әлек үз мәнфәгатен алға коюын, үзен генә яратуын (эгоист икәнлеген) күрсәтә. Мондый бәхет әйләнә-тирәдәгә кешеләрнең уңай бәһһен каһана алмый.

Гомумән, бәхет категорияһе индивидның үзенчәлегә буенча гына түгел, бәлки сыйһфыйлык, миллилек ягынан да бәһләнә ала. Чынан да, колбиләүченең бәхете бер калыптагы билгеләр белән бәһләнсә, кол бәхете (әгәр дә ул, гомумән, мөмкин дип санала икән) бөтенләй башка билгеләр белән бәһләнгән. Шул ук закончалыкны без феодал белән крепостной, капиталист белән әһче һәм башка капма-каршы сыйһыфлар мисалында күрә алабыз. Ә миллилекнең дини моментлар белән дә сугарылган булуын иһкә алһак, төрле этноһларның бәхет дип аталган күренешне төрле үлчәм белән бәһләүләренә һаһит булабыз.

Ләкин миллилек белән сыйһфыйлык башка әхлакый категорияләргә дә һас.

Бу үзенчәлекләр дөһья классик әдәбиятында һәм сәнһатендә күпкырлы чагылыш тапкан.

Намуһ категорияһен алайк. Ул, универһаль әхлакый категория буларак, барлык кешеләр өчен дә уртак булырга тиеш кебек. Ләкин бу беренче карашка гына шулай. Конкрет чынбарлыкта намуһ төрле (милли, сыйһфый һ. б.) критерийлар белән билгеләнә. Әйтик, әһче-крестьян өчен намуһ, беренче чиратта, хезмәт кырында бәһләнә. Ә менә дворяһнар сыйһыфы өчен критерийлар бөтенләй башка. Урта гасырларда яһәгән рыцарьлар намуһларын һаклап калу өчен аеру-ча хәвефле адымһарға барырга мәжбүр булһаннар.

Бу турыда, мәсәлән, бөөк немец шагыйре Ф. Шиллерның «Перчатка» исемле шигъри хикәясе сөйли.

Король үзендә жыелган хозурлы кунакларга ерткыч хайваннар сугышын күрсәтергә жыена. Король белән кунаклар балконда канлы тамашаның башлануын көтәләр. Шулвакыт бер гүзәл ханым ерткычлар янына үзенең перчаткасын ыргыта һәм рыцареннан шушы перчатканы алып бирүен сорый. Жыелган кунаклар хәвефле мизгелне көтәләр. Рыцарь гүзәл ханымның үтенечен канәгәтьләндерә һәм шуның белән үзенең намусын лаеклы рәвештә яклай. Ә перчатканы гүзәл ханымның битенә ыргыта...

«Кайнар туфрак» исемле төрек кинофильмында да намус темасы күтәрелә. Авыл баеның шушы авылдагы яш, чибәр хатынга күзе төшә. Ул, яш хатынны яулап алу максаты белән, аның ирен, ниндидер сылтау табып, төрмәгә утырттыра. Билгеле, бай үзенең максатына ирешә: ул өйдә ялгыз калган хатынны көчли, аның намусын таптый. Гадәт буенча, яш хатынга дөнъядан ваз кичү сорала. Ләкин ул зарыгып үзенең сөөкле ирен көтә. Ире төрмәдән кайту белән, аңа үзенең мәсхәрәләнүен сөйләп бирә. Ире, бер сүз әйтмичә, мылтыгын асып, байдан үч алырга китә. Максатына ирешә. Ләкин, гадәт буенча, тапланган намусны моның белән генә юып булмый икән. Ул, хатынын ияртеп, тау башына юнәлә. Анда ике кабер казый. Шуларның берсенә сөөкле хатынының гәүдәсен сала, икенчесе үзе өчен казылган була...

Күренә ки, намус универсаль әхлакый категория булса да, аның эчтәлегә төрле булырга мөмкин. Бу закончалык әхлакый аңның башка категорияләренә дә хас. Сынфыйлык һәм милли үзенчәлек, шуның өстенә, дини нормалар, әхлакый аң категорияләренә аныклык кертәләр.

КҮНЕГҮ ӨЧЕН СОРАУЛАР:

1. Әхлакның эчке асылы һәм төп билгеләре нәрсәдән гыйбарәт?
2. Әхлак категорияләренә кыскача характеристика бирегез.
3. Әхлакның сынфыйлыгы һәм милли үзенчәлегә нидә чагыла?
4. Әхлакый һәм хокукый аңнар. Аларның уртаклыгы һәм аермасы нәрсәдә?
5. Әхлак һәм сәясәт. Алар арасындагы бәйләнеш һәм каршылык нидә чагыла?

Дробницкий О. Понятие морали.— М., 1974.

Кант И. Основоположение к метафизике нравов (о «категорическом императиве»).— М., 1912.

Титаренко А. Структура нравственности.— М., 1974. Философская энциклопедия.— Т. 4.— М., 1967.

Дини аң

Дини аң ул — чынбарлыкның кешеләр башындагы хыялый (фантастик) чагылышы; табигатьтән өстен көчләргә ышану; шушы ышануларга нигезләнгән табынулар системасы.

Дәрәслекнең беренче китабында дин кешеләрнең дөнъяга карашының бер төре сыйфатында каралган иде. Анда Изге китапларга кыскача характеристика да бирелде. Бу очракта дин ижтимагый аңның бер формасы буларак каралчак.

Дини аң барлыкка килү һәм аның формалары	Беренче чиратта диннең барлыкка килү мәсьәләсенә тукталыйк. Белгечләр карашынча, дин моннан 40—50 мең еллар элек туган. Күп санлы археологик тикшеренүләр шул хакта сөйли.
--	---

Кешенең хыялый уйлана башлавы, аның танып белү сәләтенә югарырак баскычка күтәрелүен исбатлый. Бу хәл кешенең дөнъядагы күренешләренә гомумиләштереп танып белү сәләтенә ирешүен күрсәтә. Гомумиләштерү, танып белү акты буларак, чынбарлыкта булган белән беррәттән аңарда булмаганны да фараз итүне күздә тотар. Бу акт чынбарлыкны дәрәс чагылдыру белән бергә, аңардан читкә тайпылуны да мөмкин итә. Дәрәслекнең беренче китабында идеализмның танып белү (гносеологик) тамырларын өйрәнгәндә шушындай тайпылышларның (чынбарлыктан аерылуларның) тискәре роленә басым ясалган иде инде. Идеализм тәгълиматының дин белән охшашлыгы нәкъ әнә шул уртак моментта чагыла да.

Беренче дини ышануларда кешенең табигать көчләренә бәйле булуы урын таба. Кешенең дини зиһенгә алу объекты булып, беренче чиратта, аның көндәлек практик эшчәнлегенә белән бәйле булган табигать күренешләре тора. Кешенең табигать каршында көчсезлегенә аңарда «серле» көчләрдән курку хисләре уята. Һәм ул аларның шәфкатен, мәрхәмәтен яулап алу юлларын эзли башлый.

Дини аңның беренче гәүдәләнешен сихердә (магиядә) күрергә кирәктер. Сихердә кешеләрнең табигыйлыктан тыш юллар белән башка кешеләргә, хайваннарға, табигать күренешләренә, шулай ук мифик затларга йогынты ясау сәләте таныла. Сихергә нигезләнгән горейф-гадәтләр Жир шарының барлык регионнарында, барлык халыкларда урын алган булган. Алар күп һәм төрле шәкелләрдә чагылган. Мәсәлән, русларда — нәрсәнендер сихерләп бозу (порча), татарларда — яман нәрсәләрдән саклаучы ролен башкарырга тиешле бөти-ләр, тылсымнар һ. б. Алар хәзерге заманда да халыкларның көнкүрешендә, горейф-гадәтләрендә чагылыш таба киләләр.

Сихер гамәлләре халык тарафыннан бигрәк тә сабан сөрү, чәчү, урып-жыю эшләре алдыннан, мәсәлән, яңгыр чакыру, ауга чыгар алдыннан уңыш теләү рәвешендә башкарыла торган булган. Им-том итү, өшкерү, әфсен-төфсен уку — болар барысы да куелган максатка ирешү өчен кулланыла торган ысуллар булып саналганнар.

Кешеләр аңында билгеле бер урынны тотемнар алып торган. Тотемнар, кагыйдә буларак, ниндидер хайваннар рәвешендә гәүдәләнгәннәр. Кайбер халыкларда үсемлекләр дә тотем ролен үтәгән. Тотемнарда кешеләр үзләренең борынгы бабаларын, үзләренең ыру, кабиләләренә «нигез салучыларны» күрергә теләгәннәр. Цивилизация чорында мондый ышанулар бигрәк тә Америка индеецларында, Австралиядә, Африкада яшәүче кабиләләрдә чагылыш тапкан. Ул халыкларда тотем хайваннар «изге» дип танылган. Тотемнар халык цивилизация юлына басуга йә бөтенләй юкка чыкканнар, йә әкият сюжетларындагы персонажларга әверелеп киткәннәр. Мәсәлән, татар әкиятләрендә очрый торган Ак Бүре образын алайк. Ул, чынбарлыктагыча усал һәм кеше өчен куркыныч ерткыч түгел, бәлки кешеләргә, куркыныч туганда, кинәт кенә килеп чыгып, ярдәм итүче зат рәвешендә сурәтләнә. Күрәсең, татар халкының борынгы бабалары Акбүредә туганлык сыйфатлары күрә торган булганнар. Ә менә ханты-манси язучысы Юван Шесталов авыл капкасы янындагы зур ташны тотем итеп күрүләре турында яза. Гинд халкы ике хайванны изгеләштерә. Аларның берсе, — әлбәттә инде, фил, ә икенчесе — сыер. Аларның («изге хайваннарның») итен ашау һиндлылар өчен хәрәм санала.

Соңрак кеше хыялы төрле предметларның (хайваннарның, үсемлекләренң һ. б.) да жаны бар дигән ышануга китерә,

гомумән дөнъяда, кеше аңыннан гайре, ниндидер билгесезлек белән характерлана торган рух күренеше яши дигән ышану тудыра. Борынғы жәмгыять кешеләренең бу юнәлештәге карашлары, ышанулары **анимизм** (лат. *anima, animis* — жан, рух) дип атала. Бу терминны фәнгә немец галиме Г. Шталькертә (XVIII гасыр), ә англиз галиме Э. Тайлор (XIX— XX гасырлар) әлегә хыялый күренешне өйрәнүгә күп көч куя. Үзенң «Борынғы мәдәният» (1871) дигән әсәрендә ул анимизмны «иллюзор жан белән рухка ышану» дип аңлата. Тайлор анимизмны диннең яралгысы дип саный.

Анимистик хыял фетишларга ышануга да тартым. Фетиш, жансыз предмет дип каралса да, аңарда ниндидер тылсымлы көч бар дип саналган. Фетиш, кагыйдә буларак, табигать предметлары арасыннан сайланып куелган. Фетишларны (мәсәлән, таштан коелган яисә агачтан уелган тораташларны) кешеләр үзләре дә ясый торган булганнар. Шушындый тораташлар хәзер дә сакланып калган әле. Мәсәлән, Пасхи утравындагы (Чили) тораташлар. Алар, IV гасырда ук эшләнгән булып (кара: БСЭ.— Т. 21, — М.— С. 629—630), күләмле һәм зур массага ия булулары белән хәзерге заман белгечләрен шакка тыралар. Бу яктан караганда, Эл-Гизадагы (Борынғы Мисыр) моннан 30 гасыр элек куелган Зур сфинкс һәм Хеопс фиргавен пирамидасы тагын да могҗизалырак төзелмәләр булып калалар. Алар шулай ук дини фикерләргә туплаган булганнар.

Борынғы жәмгыятьтә патриархаль гаилә кысасында ата-бабаларга табыну (культы) туа. Соңрак алар гаилә кысасындагы Тәңреләргә әверелә һәм тагын да соңрак төрле Тәңрелек (Аллалык) баскычына күтәреләләр.

Күпаллалык (политеизм) — барлык халыклар тарихында да урын алган күренеш. Борынғы һиндларда — Индра (аллалар патшасы), борынғы грекларда — Зевс (шулай ук аллалар патшасы), Гелиос (кояш патшасы), Нептун (диңгезләр патшасы), славяннарда — Перун (күк йөзе патшасы) һ. б.

Дөнъякүләм таралган диннәр Тарихи үзгәрешләренең соңгырак чорында дөнъякүләм таралган диннәр (мировые религии) барлыкка килә. Алар «милли» булу белән бергә, милләتلәрдән өстен торучы диннәр дип саналалар. Дөнъякүләм таралган диннәргә түбәндәгеләр керә: буддизм (б. э. к. VI—V гасырлар), христиан дине (I гасыр), ислам (VII гасыр).

Будда (санскр.— яктыртылган) дине б. э. к. VI—V гасырда стихияле рәвештә барлыкка килгән булса да, аңа нигез салучы дип һинд патшасының улы Гаутаманы саныйлар. Борынгыдан килгән риваятьләр буенча, Гаутама 29 яшендә картлык, үлем турында уйлана башлый. Ул, гаиләсен калдырып, дәрвишлеккә китеп бара, барлык вақытын дөньядагы бәхетсезлекләрнең сәбәпләренә төшенүгә, кешеләрне алардан коткару юлларын эзләүгә багышлый. Күп еллар дәвам иткән эзләнүләрдән соң, ниһаять, аның хыялында чын хакыйкат ачыла. Шушы вакыйгадан соң ул үзен Будда дип атай. Риваятьләр буенча, Будда — нирванага, ягъни яшәүнең барлык сыйфатларын тоюдан арыну халәтенә иң беренче булып керә алган кеше. Шушы халәتكә керүне ул һәр кешенең яшәү максаты дип ышандырырга омтыла.

Будда карашынча, кешегә дөнья мәшәкәтләреннән «котылу»ның иң дөрес юлы — гыйбадәтханәгә (монастырьга) китү. Будда шушындый беренче монахлар ханәсен оештыручы булып санала. Ул монахлар алдына ун таләп куя: жан ияләрен рәнжетмәскә (үтермәскә, аларның итен ашауны хәрәм дип санарга), гыйффәтлекне, җенси сафлыкны сакларга, алдаудан, ялган сүздән азат булырга, урламаска, аракыдан баш тартырга, ашау-эчүдә тыйнаклык сакларга, дөньяви ләззәтләрдән баш тартырга, исле майлардан, бизәнү әйберләреннән ерак булырга, йокы түшәкләренең гадилеген сакларга, алтын-көмештән ирекле булырга.

Будда дине Борынгы Һиндстанда брахманизм принципларына алмашка килүче рухи күренеш була. Брахманизм, фәлсәфи яктан, дөнъяның нигезен тәшкил итүче кыйммәт буларак чагылса, социаль яктан ул югары сыйныфлар идеологиясен гәүдәләндергән. Буддачылар, социаль иерархиягә каршы торып, аерым индивид мәнфәгатьләрен тормышка ашыру юлын сайлыйлар. Ләкин аларның тәгълиматы бу бурычларны үтәүдән ерак тора. Чөнки дөньядан, аның физик һәм рухи кыйммәтләреннән ваз кичү, барлык каршылыklar алдында баш ию җәмгыятьне гаделлек нигезендә үзгәртеп кору эшенә булыша алмый. Шулай да будда дине һиндлылар арасында бик тиз тарала башлый. Еллар узган саен Будданың абруе үсә бара, ул, гомумән, Алла дәрәжәсендә карала башлый. Будда дине, Һиндстанда туып, анда тамыр җәйгән

булса да, саф милли күренеш булып кына калмый, Жир шарының Көнчыгыш регионунда урнашкан кайбер башка илләрдәге халыкларга да үзенең йогынтысын ирештерә. Бу яктан караганда, Будда диненең Кытай, Япония, Монголия һ. б. илләрдә яралуы турында әйтми булмый.

Кытайда ул I гасырның уртасында махаяна шәкелендә барлыкка килә. Моңы бигрәк тә Кытайның сәүдә элемтәләре үсә башлау белән аңлатырга кирәк. III—IV гасырларда Кытайдагы Төнъяк династияләре башлыклары будда динен Көнъяк династияләре белән көрәштә файдаланырга омтылалар. Буддизмга конфуцианлык каршы төшә, будда дине монастырьлары көчләрән югалта, ә конфуцианлык идеологиясе буддачыларны кысрыклый бара. Ике дин арасындагы көрәш XX гасырда да дәвам итә әле.

Япониягә будда дине VI гасыр урталарында Кытай аркылы үтеп керә башлый. Бу илдә буддизм күп төрле секталарда гәүдәләнә. XII гасырда Япониядә амидаизм сектасы барлыкка килә. Аның төп эчтәлеген жәннәт белән тәмуҗ тәгълиматы тәшкил итә. Бу динне тотучыларга «коткарылу» өчен гади генә кагыйдәне үтәү сорала, ул да булса, Амида (Амитаба) буддасының исемен туктамыйча кабатлау таләп ителә (кара: Краткий научно-атеистический словарь.— М., 1964.— С. 98). Япониядә буддизмның мөһим үзенчәлегә шунда: ул, Һиндстан буддачыларынан аермалы буларак, кысан әхлакый нормаларны үтәүдән азат. Хәтта, киресенчә, биредә монахлардан сугышчан рух таләп ителә. Самурайлыкны Япониядә будда диненең үзенчәлекле бер чагылышы дип карарга кирәк.

Монголиядә буддачыларның иң таралган сектасы ламаизм дип атала. Ул XVI гасырда барлыкка килә, XVI гасырда Бурятиягә, соңрак Тувага һәм калмыкларга үтеп керә. Лама, кагыйдә буларак, барлык монахларны (калмыкларда Лама — дин башлыгы) аңлата, ә будда дине башында торучылар «далай-лама» дип аталалар. Гомумән, Монголия һәм Бурятиядә лама «тере Будда» дип санала. Бу илләрдә ламаизм — киң жәелгән күренеш. Будда дине нормаларын үтәү алар өчен мәҗбүри таләп санала, ләкин бу регионнардагы буддачыларга шаманлык сыйфатлары да хас. Алар табигать предметлары (таулар, елгалар) рухына гыйбадәт кылуны кагыйдә итәләр, кайбер хайваннарны (мәсәлән, этне) «изге» дип саныйлар.

Будда дине шактый чуар. Ләкин ул, нинди генә шәкелдә булмасын, үзенең төп үзенчәлеген, эчке асылын югалтмаган. Будда диненең төп принцибы — яшәү богауларыннан котылу, аның гүзәл сыйфатларыннан арынырга омтылу. Нәтижәдә — социаль тормыштан читләшү, индивидуальлеккә бирелү, чынбарлыктагы рухи һәм физик чыганаклардан баш тарту, ваз кичү.

Ләкин, дөньядагы башка нәрсәләр кебек үк, Будда дине дә бер урында гына тормый, үзгәрә бара. Мәсәлән, XX гасыр уртасында Вьетнам буддачылары Көнбатыш империалистларына каршы жәелгән милли азатлык хәрәкәтендә актив катнаштылар, социаль тормыштан читтә калмадылар.

Христиан дине

Христианлык (грек. hristos сүзгә-сүз — «зәйтүн мае белән сыланган») — дөньякүләм таралган диннәрнең берсе. Ул I гасыр уртасында Фәластыйнда барлыкка килә. Башта ул Урта диңгез регионнда яшәүче яһүдләр арасында тарала, ләкин тиз арада мәжүси (яһүд булмаган) халыклар да аны кабул итә башлый. Яһүдләр исә, аны тора-бара, кяфер дип бәяләп, үзләреннән читләштерәләр. Шунысы кызык, яһүдләр үз туфракларында туган динне бөтенләй инкяр итүгә үк барып җитәләр. Алар христиан дөньясында бердәнбер христиан диненә табынмаган халык булып калалар.

Дини тәгълимат буенча, христиан диненә нигез салучы дип, Гайсә пәйгамбәр (Иисус Христос) санала. «Христос» — яһүдләрнең «Мессия» («коткаручы») сүзенең грек теленә тәржемәсе. Аның дөньяга килүе риваятьләрдә төрлечә аңлатыла. Бер караш буенча, ул Жир йөзенә могҗизалы рәвештә Мария исемле гыйффәтле кыздан туган. Икенчесендә, Гайсә кешеләрнең гөнаһларын йолу һәм аларны **коткару** максаты белән күктән төшкән*, диелә. Ләкин кешеләрдә терәк таба ал-

* Хәзерге заман тикшеренүчеләрнең мәгълүматларына караганда, Иисус гади, ләкин зиһенгә бай бер кеше булган. Иисус турында электән килгән мәгълүматларга караганда, аның гомеренең 13 тән алып 29 яшькә кадәрге дәверендә астында кала. Иисус шушы дәверне Һиндстанда уздырган дип фараз итү бар. Анда ул Будда дине белән танышкан, аның идеяләрен үзләштергән. Һәм бу идеяләрнең кайберләре Иисусның идеологиясендә урын тапкан булса кирәк (кара: Философские науки.— 2002.— № 1.— С. 100).

мыйча, тәрегә кадаклап җәзаланган, аннан соң яңадан терелгән һәм күккә ашкан. Дини тәғълимат буенча, ул гөнаһлы бәндәләргә хөкем итү өчен җир йөзенә яңадан кайтачак.

Христиан дине, асылда, Урта диңгез регионындагы изелгән халыкның Рим империясендә хакимлек итүче көчләргә протесты булган. Халык массалары изүчеләрдән котылу өчен реаль мөмкинлек күрмәгәннәр. Бу хәл газәпләнгән яшәүчеләрнең табигатьтән өстен «көчләр» тарафыннан коткарылуы турындагы идеяләрнең таралуына уңай җирлек тудырган.

Христиан диненең гаять зур территориядә чагыштырмача тиз арада таралуы тагын бер сәбәп белән аңлатыла. Ул — этник яктан чикләнмәгән дин. Христианлык барлыкка килгән чорда Рим империясе басымы астында яшәгән халыкларны греклар һәм римлылар җирлегендә барлыкка килгән мәҗүси аллалар социаль һәм рухи яктан канәгатьләндерми башлыйлар. Христос аларга якынрак тоела. Христиан диненең үзенчәлекләре газәп чигеп яшәүче кешеләрнең күңелләренә хуш килә. Беренчедән, алар электән килгән мәҗүси йолалардан баш тарта алалар. Икенчедән, христианлык вәгъдә иткән тигезлеккә ирешәләр. Өченчедән, Алланың җирдәге вәкиле тарафыннан төрле бәләләрдән, гөнаһлардан коткарыла, соң нәтиҗәдә — күкләр патшалыгының игеләкләренә ирешә алалар.

Хәзерге заманда дөньяның барлык регионнарында диярлек христиан диненә табынып яшиләр. Чит илләрдән алынган статистик мәгълүматлар каршылыклы. Шунлыктан христиан динен тотучыларның саны безнең энциклопедияләрдә дә төрлечә. Мәсәлән, Зур совет энциклопедиясендә күрсәтелгәнчә, христианлык 1025 млн кешене колачлый (кара: БСЭ.— Т. 28.— М., 1978.—С. 384), ә менә Философик энциклопедия буенча, аның саны 700—800 млн гына кала (ФЭ.— Т. 5.— М., 1970.—С. 447). Дөрөс, бу мәгълүматлар Җир шарында халык саны 4 млрд чамасы дип исәпләнгән чорга карый. Хәзер исә халык саны шактый арту сәбәпле (6 млрд тан артык), барлык диннәргә, шул исәптән христиан диненә ышанучылар саны да үсә төшкән дип уйларга кирәк.

Христиан динендәге төп кагыйдәләрнең нигезен Тәүрат белән Инҗил тәшкил итә. Ләкин христиан дине берничә тармакка аерыла. Христоска ышану алар өчен уртақ сыйфат булса, Христосны аңлатуда алар бер-берсеннән аерылалар. Бер

риваять буенча, аңа Аллалык белән бергә кешеләргә хас сыйфатлар бирелгән, икенче риваятьтә әйтелгәнчә, аңа фәкать Аллалык кына хас булган.

Христиан динендә өч алладан торган Аллалык турында табышмакка охшашлы бер гыйбарә бар, ул да булса — Алла — бердәнбер, шул ук вакытта ул өч алладан тора: Алла-Ата, Алла-Угыл (Иисус Христос) һәм Алла-Изге Рух. «Бердәнбер»не «өч» дип аңлату акылга сыймаганга күрә, христиан руханилары аны «Аллалыкның сере танып белүгә бирелми» дип дәлилләргә тырышалар.

Өч аллалык гыйбарәсе турында христианның Изге китапларында башта берни әйтелми. Ул II гасыр уртасында язылган Инжилдә генә калкып чыга. Белгечләр карашынча, моның нигезен Инжилне иҗат итүчеләрнең мәжүси заманнан килгән кайбер гыйбарәләр белән килешүендә күрергә кирәк (билгеле булганча, күпаллалык өчлек (триада) вариантында да кулланылган).

Христиан диненең төп тармаклары: католицизм, православие һәм протестантлык. Католицизм нигездә бер агымнан торса, православие белән протестантлык — һәркайсы — берничә агымнан тора. Башта христианлык ике — католицизм һәм православие чиркәүләренә бүленә (1054). Алар көнбатыш һәм көнчыгыш чиркәүләре дип тә аталалар.

Католицизм — христиан диненең көнбатыш тармагы. Ул — иерархияле система. Чиркәү башында Рим Папасы тора. Католик чиркәү тәгълиматы буенча, ул — Христосның «урындагы» вәкиле. Аңа да, Христос кебек үк, әхлакый сафлык хас. Папа — Ватиканның (чиркәү дәүләтенең) патшасы.

Католицизм үзенчәлекле варианттагы «Өч аллалыкны» таний. Аныңча, өч алла: Алла-Ата, Алла-Угыл һәм Угылны тудыручы Алла-Ана. Католикларда ул «изге гаилә» (Иисус, Мария, Иосиф) рәвешендә таныла. Иисус анасы Мариягә аеруча хөрмәт күрсәтелә.

Католик чиркәүдә гыйбадәт кылу гаять зиннәтле атмосферада уза. Инструменталь музыка (орган), диварлардагы сынлы сәнгать эсәрләре, күп тавышлы хор һ. б. чаралар гыйбадәт кылуның сәхнә эсәрләредәй тәэсирле булуын тәмин итәләр.

Католицизм идеологиясе Көнбатыш Аурупада гасырлар дәвамында хакимлек итә. Урта гасырларда Папа бөтен дөнъяны үзенә буйсындыруны максат итеп куя. Ул төрә походлары

оештыра, төрле сугышлар алып бара, инквизиция кебек кансыз хөкем итү, ерткычларча жазалау гамәлләрен куллана.

Католик дине башында торучыларның хәзер дә үзләренең бөтен дөнъяга йогынты ясап тору хыялыннан кире кайтканнары юк эле. Бу хәл католицизм белән православие дине башында торучылар арасында конфликтлы ситуация тудыра.

Православие — христиан диненең көнчыгыш (Византия) тармагы. Ул мөстәкыйль дин булып христианлык ике чиркәүгә бүленгәннән соң (1054) формалаша. «Кафолик» («католик») дигән термин латиннан тәржемә иткәндә «галәми», «бөтен-дөнъя» («вселенская») мәгънәсен аңлата. «Православие» «дөрес» («правильный») дин тоту мәгънәсен туплый. Шулай христиан диненең католицизм тармагы дөнъяда иң киң масштабка дөгъва кылса, православие иң хак дин булуга омтыла.

Православиегә хас үзенчәлекләрнең берсе Византия дәүләтенең нигез принципларына бәйләнгән. Византия императорының деспотларча идарә итүе дин (чиркәү) белән мөнәсәбәтләрдә дә чагылыш тапкан. Бу дәүләттә чиркәү империянең бер өлеше булып кына каралган. Дәүләт белән чиркәү арасындагы мөнәсәбәтләр православие диненең барлык үзенчәлекләрен, шул исәптән католиклар диненнән аермасын китеп чыгарган.

Византия таркалу нәтижәсендә (1453) элек аның йогынтысында булган дәүләтләрдә аларның патшаларына буйсынган мөстәкыйль (автокефаль) православие чиркәүләре барлыкка килә. Шунлыктан алар, католик чиркәүләрдән аермалы буларак, Ватикан кебек ниндидер үзәккә буйсынмыйлар. Дөрес, Константинополь (хәзерге Истанбул) патриархы үзенең православие диненең бөтен дөнъяга таралган чиркәүләре өстендә «булуын» игълан итә итүен, әмма башка дәүләтләрдәге патриархияләр аңа буйсынуны белмиләр. Православиедә 14 автокефаль чиркәү бар. Шулар арасында Рус православие чиркәве иң зурысы булып санала. Ләкин аның башка дәүләтләрдәге чиркәүләргә йогынтысы юк диярлек.

Православие диненә, гомумән, христианлыкка хас булган Өч аллалык догмасын алга сөрү характерлы.

Православиенең төп принциплары түбәндәгеләр: Христосның кешеләр тарафыннан кылынган гөнаһларны йолуы; кешеләрнең, чиркәү йолаларына һәм кагыйдәләренә буйсынып, «коткарылу» өчен үзләренең дә тырышып гамәл итүе; руханиларның Алла белән кешеләр арасында арадашчы

булуы; бу арадашлык дингә ышанучыларга серле йолалар (чукындыру, тәүбә иттерү, өйләндерү һ. б.) аркылы гамәл ителә; төрле (кайбер очракта мәжүсилек заманыннан килгән) йолаларны, бәйрәмнәрне тану.

Православиедә әхлакый принципларга аерым урын бирелә. Алар кешенең үлгәннән соң «теге дөньяда» яшәүгә ышануына нигезләнгән. Шуннан чыгып, бу дөньядагы яшәүнең «теге дөнъяга», Алла патшалыгына («царство божие») ирешү юлында вакытлы бер чара гына булуы раслана. Кешеләргә бу дөньяда газаплар Алла тарафыннан сынау өчен җибәрелә, аларны сабырлык белән кичерү кирәк дигән фикерләр ирештерелә. Православие диненең һәр төрле хозурлыкларны тыюын, шул ук вакытта гаиптән (интуиция ярдәме белән) хәбәр итүче диваналарны (юродивыйларны), дәрвишләрне һ. б. шушындый дөнъядан ваз кичеп яшәүче адәмнәрне хуп күрүе нәкъ шуның белән аңлатыла.

Православие Русь иленә IX гасыр урталарында керә башлый, ә 988 елда Киев Русе тарафыннан дәүләт дине дип раслана. Шуның нәтижәсе буларак, Русьта патриархаль-ыру мөнәсәбәтләре какшый, ә феодал мөнәсәбәтләр ныгып урнаша башлый. Киев Русе Аурупаның башка дәүләтләре белән ныграк аралаша. Әлбәттә, православие урнашу Русь дәүләтендә мәдәният үсешенә уңай йогынты ясый. Ләкин шуның белән бергә ул халык массаларын рухи изүнең көчәюенә дә китерә. XV—XVI гасырларда православие чиркәвенең зур җирбиләүчегә әверелүе шушы дини тармак эчендә төрле (берберсенә каршы) агымнар барлыкка килүгә сәбәп була.

XVII гасырда православие эчендә, аның башында торучыларга каршы тагын бер агым (раскол) барлыкка килә. Бу агымның башында Никон исемле патриарх тора. Һәм ул көнъяк илләрдә грек православиесенә нигезләнгән реформага каршы юнәлдерелгән була. Рус князе Алексей Михайлович, Никон ягын алып, расколчылар күтәрелешен бастыра. Ләкин Никонның дәүләттә чиркәү йогынтысын көчәйтүгә юнәлдерелгән гамәлләре аны патриарх дәрәжәсеннән мәхрүм итә. Шушы буталышлар рус дәүләте башында торучыларның чиркәү өстеннән хакимиятен тагын да көчәйтә.

XX гасыр азагында Россиядә базар мөнәсәбәтләре урнашу шартларында халык массалары арасында православие диненең көчәюе күзәтелә. СССР заманындагы атеистик ил, асылда, дини рух белән сугарылган җәмгыятькә әверелә.

Протестантлык — христиан диненең өченче төп тармагы. Ул XVI гасырда үзгәртеп кору (реформация) чорында барлыкка килә. Кайбер авторлар бу чорны саф дини сәбәпләр белән генә дәлилләргә тырышалар. Чынлыкта исә ул — кинчрәк колачлы күренеш. XVI гасырда үзгәртеп кору процессы жәмгыятьтәге социаль тигезсезлеккә, димәк, «беренче» феодаль катлау булып саналган руханиларга да каршы юнәлдерелгән була. Бу хәрәкәттә яшә буржуазия, хәтта дворяннар сыйныфының билгеле бер өлеше катнаша. Реформация Германиядә башлана һәм, Англия, Шотландия, Дания, Швеция, Норвегия, Голландия, Финляндия, Швейцария, Чехия, Венгрия чиркәүләре Рим Папасы карамагынан чыгып, яңа протестант чиркәүләр барлыкка килә.

Протестантлык уннан артык вак тармактан тора. Шулар арасында иң эреләре — лютераннар (Германия), кальвинчылар (Франция) һәм англиканнар (Англия).

Протестантлар «изге» пәйгамбәрләренә, апостолларны, фәрештәләренә танымыйлар. Аларда Мәрәм ана (Иисусны тудыручы гыйффәтле кыз Мария) культы юк. Алар тәмугны да танымыйлар. Лютераннар белән кальвинчылар карашынча, кеше Алла белән турыдан-туры (чиркәү, руханилар һәм башка арадашчыларсыз) «элементдә» тора. Ә кешенең «һәләкәттән» «коткарылуы» аның Аллага, Алла таләбенә шәхси ышануына бәйләнгән. Бу тәгълимат Аллага ышанучыларның чиркәү кыршауларыннан азат булуына, гомумән, буржуаз-демократик ирекке юл ачкан.

Протестантларда изгеләр сурәтенә (иконаларга), әүлияләренең сөякләренә табыну, монахлык юк. Гомумән, руханилар да дингә ышанучы халыкка каршы куелмый. Протестантлар бары тик ике серле (Аллага мөнәсәбәтле) йоланы чукуындыруны һәм чиркәүдә сыекландырылган аракы эчеп «гөнаһлардан арынуны» (причащение) гына танийлар.

Күренә ки, протестантлык христиан диненең башка тармакларына (католицизм белән православиегә) караганда либеральрәк, төрле уйдорма кагыйдәләрдән (догмалардан) иреклерәк. Әхлакый якны алганда, ул — индивидуализмга тартым тармак. Бу сыйфат буржуазиянең яшәү принципларына туры килә, аңа хезмәт итә ала. Протестантлык атеизмны кабул итми, ләкин соңгысының XIX гасырда хезмәт ияләре, бигрәк тә эшчеләр арасында, тарала башлавы христиан социализмы хәрәкәтен барлыкка китерә.

Христиан дине, гомумән алганда, сәясәттән читләшми. Бу сыйфат бигрәк тә католиклар һәм православие дине башында торучы көчләргә хас.

Ислам дине

Ислам (гар.— Аллага буйсыну) — VII гасыр башында Көнбатыш Гарәбстанда барлыкка килә, хәзерге заманда киң таралган диннәрнең берсе. Бу динне тотучы мөселманнар Гарәбстан ярымутравы, Төньяк Африка, Азия дәүләтләре: Сүрия, Гыйрак, Мисыр, Судан, Иордания, Алжир, Тунис, Ливия, Марокко, Төркия, Иран, Әфганстан, Пакистан, Бангладеш, Индонезия, Нигерия, Сенегал, Гвинея, Мали, Ливан, Албания, Эфиопия, Һиндстан һ. б. кайбер дәүләتلәрдә яшиләр. Элеккеге СССРның Урта Азия, Казахстан, Азәрбайҗан, Абхазия, Аджария, Башкортстан, Татарстан, Дагстан, Кабарда-Балкар, Төньяк Осетия, Чечня белән Ингушетия һ. б. күп кенә өлкәләрендә ислам динен тоталар. Дөньяда мөселманнарның саны ярты миллиард чамасы исәпләнә (кара: БСЭ.— Т. 10.— М., 1972.— С. 484).

Ислам диненә нигез салучы дип Мөхәммәд пәйгамбәр санала. Аның тормыш юлы турында мәгълүматлар аз. Беренче язма белешмә VIII гасырда гына дөньяга чыга. Ул яшьли ятим кала. Башта көтүче, аннан байда приказчик булып эшли, кәрван йөртүче булып та хезмәт итә. Гарәбстан буйлап һәм чит илләрдә йөргәндә, ул яһүд һәм христиан тәгълиматлары, кайбер башка гыйльми хезмәتلәр белән таныша. Мәккәнең бай сәүдәгәре Хәдичәгә өйләнгәннән соң, ул күп вакытын әнә шул дини китаплар белән танышуга багышлый. Борынгы риваятьләр буенча, Мөхәммәд Һира тавында тирән уйларга чумып утырган чагында күктән Жәбраил төшә, һәм ул аңа Аллаһының изге фикерләрен ача, аларны халыкка җиткерү тиешлеген белдерә. Мөхәммәд Аллаһы тарафыннан җибәрелгән серләргә кешеләр арасында тарата башлый. Шунның белән бергә ул гарәпләрдә моңа хәтле яшәп килгән мәжүси ышануларны инкяр итә, Аллаһының барлыгына һәм берлегенә (монотеистик карашларга) ышанырга өнди.

Мөхәммәднән яңа дин тарата башлавы югары катлау кешеләренә ошап бетми, алар аны эзәрлекли башлыйлар, шунлыктан Мөхәммәд Мәккәдән Мәдинәгә күчә һәм анда үзенә таяныч-терәк таба. Мөхәммәднән Мәдинәгә килүе (622

ел, сентябрь аеның 22 нче көне) яңа (гарәпчә) һижри ел исәбенә нигез була. 630—631 елларда гарәпләр Мөхәммәд җитәкчелегендә Мәккәне һәм Гарәбстанның кайбер башка төбәкләрен яулап алалар. Шуннан соң Мөхәммәд дини һәм сәяси лидер сыйфатында ислам дәүләтенең (хәлифәлегенең) башлыгы булуга ирешә.

Мөхәммәд тарафыннан бәян ителгән «Аллаһының изге сүзе» киләчәктә Коръән китабының нигезен тәшкил иткән дип әйтергә мөмкин. Бу китап 114 сүрәдән, һәр сүрә төрле сандагы аятләрдән тора. Алар Мөхәммәднең үзе тарафыннан да төрле дәверләрдә (Мәдинә һәм Мәккә дәверләрендә) иҗат ителгәннәр. Ләкин Коръән бер кеше тарафыннан гына язылган дип әйтеп булмый, аңарга каршылыклы фикерләр, стиль төрлелеге хас.

Коръәндә яһүд һәм христианнарның изге китапларының да йогынтысы бар. Анда Тәүрат һәм Инҗил персонажлары: Ибраһим (Авраам), Муса (Моисей), Якуб (Яков), Гайсә (Иисус) Нух (Ной), Йосыф (Иосиф) һ. б. хәрәкәт итә. Ләкин Гайсә пәйгамбәр, христиан динендәгечә, Алла угылы түгел («Алла угылы» Коръәндә гомумән юк), ул дәрәжәсе ягыннан Мөхәммәд пәйгамбәрдән соң бара. Коръән «Өч алладан торган аллалыкны» да танымый. Гомумән, мәселманның изге китабы һич тә Тәүрат белән Инҗилне кабатлау (яисә алардан күчермә) түгел, ул — берникадәр аларның йогынтысын сыйдырган мөстәкыйль тәғлимат.

Ислам дине ике (Иман һәм Дин) структур өлештән тора.

Иман, Аллаһының берлеген һәм Мөхәммәднең пәйгамбәрлек миссиясен тануга кайтып кала. Иман буенча, Аллаһы — мәрхәмәтле дә, гадел дә, шул ук вакытта кырыс хөкем итүче дә. Ләкин җәннәткә керү мәселманның гына язылган, мәселман булмаганның (кяферләргә) тәмуг көтә. Иман пәйгамбәрләр турында сөйли. Шуларның берләре югары категориягә ия һәм Рәсүлләр дип аталалар. Аларга Мөхәммәдтән тыш, Адәм, Нух, Ибраһим, Муса, Гайсә пәйгамбәрләр керә. Икенчеләре — Нәбиләр («гади» пәйгамбәрләр).

Дин төрле кагыйдәләрдән, йолалардан тора: һәркөнне биш тапкыр намаз уку; ураза тоту; зәкят (сәүдәгәрләргә еллык керемнең 40 тан бере күләмендә салынган еллык налог) белән сәдака (әжәр өчен бирелә торган ярдәм, хәер) бирү; изге Мәккә шәһәренә хаж кылу (бусы барлык дингә ышанучылар өчен мәҗбүри түгел); бәйрәмнәр (Ураза бәйрәме, Корбан

бәйрәме, Мәүлид (Мөхәммәднәң туган көне); жиһад яки газават (динне яклау максаты белән изге сугыш).

Ислам диненә эчке каршылык хас, ул ике мәзһәптән (юнәлештән) тора.

Сөнниләр мәзһәбе — исламның төп юнәлеше. Мөселманнарның күпчелеге — сөнниләр. Сөннәне Коръәннәң өстәмәсе дип саныйлар. Ул Мөхәммәд һәм башка пәйгамбәрләрнәң кылган эшләре турында риваятьләрдән (хәдисләрдән) гыйбарәт. Сөннә VII гасырда туып, тагын ике гасыр дәвамында тулылана. Ул диндәге карашлар үзгәрешен чагылдыра. IX гасырда хәдисләрнәң зур өлеше (мөселман феодалларына, шулай ук руханиларына ошап житмәгән хәдисләр) Сөннәдән алып ташлана.

Шулай да сөнниләр ислам динендә күпчелекне (300 млн) тәшкил итә. Мөхәммәд үлгәннән соң, хәлиф сайлаганда каршылыктар ачыла башлый. Сөннә тарафдарлары, Коръән белән хәдисләргә дәрәжә аңлатуны алга куеп, юридик нормалар төзү эшенә керешәләр. Нәтижәдә **шәригать** туа. Аңарда дәүләт (хәлифәлек) хокукы, нәсел, гаилә һәм җинаять хокукы, хөкем итү кагыйдәләре барлыкка килә. Шәригатьтә шәхси милекчелек (шул исәптән колларга хужа булу) Аллаһы ихтыярын гәүдәләндерүче тәртип дип белдерелә. Шәригатьтә шулай ук гыйбадәт кылу, тәһарәт алу, ураза тоту, зәкят бирү, хәҗгә бару һ. б. вазифалар урын ала. СССРда шәригать кануннарын үтәү таләп ителми, чөнки хокук өлкәсендә социалистик дәүләт кануннары хәлиткеч роль уйный башлый. Ләкин башка илләрдә Сөннә үзенең ролен саклап килә әле.

Шигыйлар мәзһәбе — Гыйракта VII гасырда барлыкка килә. Аның башында Мөхәммәднәң кияве гарәп хәлифәлегенә башлыгы Гали тора. Риваятьләр буенча, ул батыр йөрәкле кеше була. Гарәпләр арасында чыккан сугышта һәлак була. Шигый мәзһәп тарафдарлары аны беренче имам дип игълан итәләр. Алар арасында ул әкияти батыр һәм могҗизалар тудыручы булып таныла. Кайбер мөселман тәгълиматларында аның абруен Мөхәммәднекеннән дә югарырак күтәрә башыйлар. Ләкин ислам динендә шигыйчылар зур уңышка ирешә алмыйлар.

Шигыйчылык VIII гасырда Иранда барлыкка килә. Моның өчен анда рухи җирлек тә була: Иранда буддизм һәм борынгы ыруглык-кабилә строе йолалары яшәп килә. Анда «пәйгамбәр» Заратустра гыйлеме үзенең эзен калдыра (га-

сырлар узуга белән Заратуштра тәгълиматының әчтәлегә үзгәрешләр кичерә; мәсәлән, Ф. Ницшенең гыйбрәтле хикәясендә ул башка сурәттә гәүдәләнеш таба).

Шигыйлар Коръәннең «Аллаһы иңдергән китап» булуын таныйлар, ләкин аның хәдисләрен (пәйгамбәр турындагы өстәмәләргә) инкяр итәргә тырышалар. Имам Гали үлгәннән соң, Коръәнгә хәдис рәвешендә үзләренә имамнары турында да язуга таләп итәләр, ләкин моңа ирешә алмый калалар. Шунлыктан хәдисләрдә телгә алынган пәйгамбәрләргә танымауларын белдерәләр. Шигыйчылык тарафдарлары Коръәнгә кайбер моментларны Иңжилдән алып кертү ягында торалар. Мәсәлән, идеалдагы Мөхәммәд исемле имамны (аңа нәкъ Иисус миссиясен йөкләп) кешеләргә һәләкәттән «коткаручы» булчак дип игълан итәләр. Ул гына да түгел идеалда гына булган фигураны алар барлык шигый мәһәппәгә нигезләнгән дәүләтләр башлыгы дип санып башлайлар.

Шигыйларның күп кенә йолалары сөнниләргә белән бердирек. Хаж кылу бар барын, ләкин аның урыны Мәккәдә түгел, бәлки Нәҗефтә (Иран). Яңа ел яз көне, Нәүрүз бәйрәме дип билгеләнә һ. б.

Шигыйлар мәһәббә йолаларын танучыларның саны зур булмаса да, алар, Иран белән Гыйракта гына түгел, бәлки Әфганстанда, Пакистанда һәм Һиндстанда да яшиләр. Әлеке СССР территориясен алганда, алар Тажикстанда һәм Азәрбайҗанда да очрыйлар.

Коръән мөселман халкы тарафыннан кабул ителгән тәгълимат булса да, аның бәяләмәсә төрле социаль-сәяси һәм идеологик карашларны чагылдыра. Карашлар төрлеләгән аңлау читеп түгел. Биредә әлектән (мәҗусилек чорыннан) килгән традицияләр дә, гарәп илләрендәге иҗтимагый каршылыклар да, грек һәм римлылар фәлсәфәсенең йогынтысы да — барысы да булырга мөмкин.

Шушы факторлар нигезендә мөселман тәгълиматында төрле агымнар барлыкка килә. Шуларның берсе — ортодоксаль Ислам принципларына каршы чыккан калам агымы (VIII гасырның II яртысы).

Калам агымы вәкилләре «иҗади» эшләрен схоластик философия юнәлешендә алып баралар. Борынгы грек философиясә белән таныш булып, аның терминологиясен субъектив рәвештә файдаланырга тырышалар. Демокритның атомистик фикерләрен формаль планда үзләштереп, аны үзләренә

хезмәтләрендә «кулланганны» күрсәтергә тырышалар. Нәтижәдә аларның антологиясе схоластикадан гына гыйбарәт булып чыга. Калам агымы вәкилләре Аллаһының «сыйфатларын» тәгъбир итәргә алыналар. Коръәннең кешеләр тарафыннан иҗат ителүен инкяр итеп, аны фәкәть Аллаһының иҗат продукты гына дип бәяләргә тырышалар.

VIII гасырда ислам дөнъясында суфичылык күренеше дә барлыкка килә. Исламның һәр ике төп (сөнничелек һәм шигыйчылык) тармагында урын тапкан бу күренеш мистик ышанулар белән характерлана. Аңа хас төп сыйфатлар: өйрәнүченең үзенең барлык физик һәм рухи көчләрен туплап үзенчәлекле психофизик күнегүләр ясавы, өйрәнүченең тәкъвалыкка бирелеп, Аллаһы белән кушылуга омтылуы; мантийкый фикерләүдән баш тартып, интуитив фикерләүгә омтылуы; өйрәнүчене (мөридне) ихтыярыннан һәм җенси теләкләреннән ваз кичтерү, аны өлкән суфиның бар нәрсәгә күндәм коралы итү һ. б.

Суфичылык теориясе күп гасырлар дәвамында эшкәртелә бара. XII гасырда Мөхәммәд Газалиның дини реформаларыннан соң, суфичылык ортодоксаль ислам тарафыннан таныла. Суфичылык идеологиясе Көнчыгышның мәшһүр шагыйрьләре Руми, Хафиз, Җами, Газали һ. б. иҗатында да урын ала.

XIX—XX гасырларда исламны үзгәртеп корырга тырышучылар, суфичылыкны тәнкыйть итеп, суфилярның хокукларын киметү эшен башлыйлар. Мондый гамәлләр бигрәк тә XX гасырның 20 нче елларында Төркиядә эшкә җигелә. Элеккеге СССРда суфичылыкка урын калмый, әлбәттә. Хәзерге заманда суфичылык Пакистанда җирлек таба әле.

Суфичылык — социаль һәм рухи яктан караганда, әлбәттә тискәре күренеш. Ул кешенең җәмгыять эшендә катнашуын чикли, шәхесне бар нәрсәгә риза, күндәм, һичнинди идеалсыз, максатсыз җан иясенә әверелдерә.

XVIII гасырда Гарәбстанда ваһһабичылык агымы барлыкка килә. Аңа нигез салучы булып Шәех Мөхәммәд Ибн Абдел-Ваһһаб (1703—1787) санала.

Ваһһабичыларның төп принцибы бер Аллаһыны гына тану. Ваһһабичылар исламга төрле «яңалыклар» кертүгә каршы чыгалар. Алар фикеренчә, изгеләр культы да, дәрвишлек тә, шулай ук гарәпләрнең мәҗүсилек дәвереннән килгән кагыйдә, йолалары да ислам диненә чит.

Важнабичыларның сәяси программасы — Гарәбстандагы вак кенәзлекләрне бергә жыю, төрле ызгыш-талашларны, феодаль анархияне бетерү. XIX гасыр башында Гарәбстан ярымутравы бер дәүләт территориясенә әверелә. Ләкин шуннан соң берничә мәртәбә таркала һәм яңадан оеша. XX гасырда Ибн Согуд (1880—1953) җитәкчелегендә Согуд Гарәбстаны чикләре белән оешкан мәмләкәт барлыкка килә.

Согуд Гарәбстанында важнабичылык рәсми идеология дәрәжәсенә күтәрелә.

Фәнни әдәбиятта **фундаментальлек** дип аталган тәнкыйди сүз бар. Фундаментальлекнең асыл мәгънәсе теге яки бу диннең нигезен тәшкил итә торган принципларны яклап чыгуда, аларны сакларга тырышуда. Ләкин кайбер авторлар фундаментальлек терминында ниндидер явызлык, реакционлык күрергә тырышалар. Соңгы елларда Россиядә милләтара мөнәсәбәтләр куерып киткән дәвердә, фундаментальлек дәүләт өчен аеруча бер куркыныч тенденция сыйфатында бәяләнә башлады. Һәм бу бәя бигрәк тә важнабичылыкка адреслана. Важнабичылыкка, чыннан да, фундаментальлек (ислам динен төрле «яңалыклар»дан саклап калуга юнәлдерелгән эшчәнлек) хас, ләкин аңарда һичнинди реакционлык, экстремистлык чагылмый. Кайбер сәясәтчеләр һәм журналистлар важнабичылыкның мәгънәсенә, принципларына төшенеп тормыйча, аны (бары тик тискәре күренеш дип санап) Татарстандагы ислам хәрәкәтенә дә тага башладылар. Мәсьәләнең шул ягы да бар: важнабичылыкны Чечнядагы хәлләр белән дә бәйләп карыйлар. Янәсе, Чечнядагы террорчылар важнабичылык идеологиясе белән эш итәләр... Шуннан инде үзеннән-үзе түбәндәге нәтижә килеп чыга: имеш, Татарстан мөселманнары да террорчылыкка кыйбла тоталар...

Биредә күп нәрсә (аңлапмы, аңламыйчамы) буталган. Һәм мондый буталулар милләтара, шулай ук конфессияләр арасындагы мөнәсәбәтләргә зарар гына китерә. Моңа нисбәтән хәзерге заман көнбатыш фәлсәфәсе вәкиле Хантингтонның кешелек дөньясына «ислам дине яनावы» концепциясе аеруча хәвефле.

Дин, иҗтимагый аңның бер формасы буларак, аның башка формалары белән дә тыгыз бәйләнештә хәрәкәт итә. Хокукый һәм әхлакый формалар белән бәйләнеш бигрәк тә ислам динендә чагыла (мәсәлән, шәригать). Дин сәнгать белән дә бәйләнгән. Христиан динендәге католицизм тармагының

сәнгатькә нинди әһәмият бирүе турында әйтелгән иде инде. Сәнгать диннең башка юнәлеш һәм тармакларына да чит түгел. Сәнгать әсәрләрендә дини образларның һәм сюжетларның саны бихисап. Динне фәнгә каршы куеп бәяләү дә бар. Әлбәттә, моның нигезе юк түгел, чөнки дин ул, — асылда, чынбарлыкның фантастик, хыялый чагылышы. Ләкин без философик идеализмны да шулай бәялибез бит. Идеализм, фәннилектән гажиз булса да, аның теоретик характерын инкяр итә алмыйбыз. Дин турында да теорияләр бар, алар теология дип атала. Теологиянең фәннилегә шөбһәле булса да, аның теория булуга дөгъвасын инкяр итеп булмый.

Дин, һичшиксез, сәяси аң белән бәйле. Бу үзенчәлек бигрәк тә христиан диненең католицизм тармагына хас. Ләкин дөньякүләм таралган диннәрнең тарихи барлыкка килүләрен исәпкә алабыз икән, аларның тууына нигез хезмәтен үтәгән сәбәпләр арасында сәяси моментны табу читен түгел.

Дин — кешелек дөньясының билгеле бер тарихи этабында барлыкка килгән күренеш. Ул — кеше рухының үсешен чагылдыручы фактор. Дини фикерләүдә, дини карашларда, беренче тәгълиматларда без кешелек дөньясындагы рухи үсеш процессының үзенчәлеген, аның басмадан-басмага атлап бару характерында булуын күрәбез. Дин — кешеләр тарафыннан тудырылган рухи кыйммәт. Шунлыктан без аны, һич шөбһәсез, рухи мәдәниятнең бер элементы дип таний алабыз.

КҮНЕГҮ ӨЧЕН СОРАУЛАР:

1. Дини аң. Аның эчке асылы һәм төп билгеләре нидән гыйбарәт?
2. Диннең барлыкка килү сәбәпләренә һәм аның төрләренә характеристика бирегез.
3. Дөньякүләм таралган диннәр (буддизм, христианлык һәм ислам). Аларның үзенчәлекләре турында сөйләгез.
4. Дин һәм сәясәт; дин һәм хокук; дин һәм әхлак. Алар арасындагы бәйләнешләрне аңлатып бирегез.

ӘДӘБИЯТ

Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового завета. — К., 1991.

Коръән тәфсире — К., 1992.

Философская энциклопедия. — Т. 1. — М., 1960; Т. 2. — М., 1962; Т. 4. — М., 1967; Т. 5. — М., 1970.

Краткий научно-атеистический словарь. — М., 1964.

Сәнгати аң

Сәнгати аң — чынбарлыкның кешеләр аңындагы эмоциональ-образлы чагылышы, кешеләрнең дөньяны рухи-практик үзләштерү продукты.

Сәнгатьнең асылына, ягъни аның объектив вазифасына төшенү — иң читең теоретик проблемаларның берсе. Моның берничә җитди сәбәбе дә бар.

Беренчедән, сәнгать дип без бик күп күренешләрне атыйбыз. Ул чынбарлыкны киң планда сурәтли торган роман да, шулай ук кыска гына хикәя дә, яшыләрнең өермә төсле җитез бие дә, күңелне күтәрә торган мәзәкле такмак та, киң экранга төшерелгән панорамалы фильм да, шулай ук тукуымада чигелгән бизәкләр дә, агачта чукулган сын да, йөрәккә үтеп керүгә сәләтле симфония дә, театр сәхнәсендәге спектакль дә, шулай ук скульптур портрет та, мажаралы телефильм да, шулай ук мәһабәт бина фронтонындагы геройлар мөнәсәбәтен күрсәткән рәсемнәр дә һ. б. Шушы төрлелекне исәпкә алганда, ничек итеп аларның барысы өчен дә уртак вазифаны, аларның эчендә «яшеренеп яткан» мәгънәне, уртак асылны бер җөмлә белән әйтеп бирәсең?

Икенчедән, һәр предметның, һәр күренешнең объектив функциясе була. Кайбер (катлаулырак) предметларның, күренешләрнең функцияләре берничә дә булырга мөмкин. Сәнгать, катлаулы күренеш буларак, нәкъ күпфункциялелек белән характерлана да. Сәнгатьнең функцияләре турында да, аның эчке асылы хакында да бәхәсләр күп булды, алар хәзер дә дәвам итәләр. Ләкин сәнгатьнең күпфункциялелеген инкяр итеп булмый.

Сәнгать — кешеләрнең рухи продукты һәм алар өчен рухи азык та. Аның тууы фәндә кешенең объектив ихтыяҗына бәйләп аңлатыла. Ф. Энгельсның: «Кешеләр үзләренең эшләрен фикерләүләреннән чыгып аңлатырга күнеккәннәр, чынлыкта исә аларны ихтыяҗлардан чыгып аңлатырга кирәк», — дигән сүzlәрен тагын бер кат искә төшерми булмый. Нәфәсат (эстетика) кешеләрнең гүзәллеккә, камиллеккә булган ихтыяҗларын аңлата. Бу ихтыяҗлар, күрәсең, кешеләрнең биологик җисемендә үк билгеләнә, һәм ул билгеле социаль шартларда үзе хакында белдерә.

Сәнгать әсәрләре, примитив шәкелдә, кешенең мифологик йолаларында ук урын ала торган булган. Кешеләр аларга илаһи мәгънә биргәннәр. Профессиональ сәнгать, әлбәттә,

шактый соңрак, хезмәтнең иҗтимагый бүленеше нәтижәсендә генә барлыкка килә.

**Сәнгатьнең
эчке асылы**

Югарыда сәнгатьнең фәнни билгеләмәсе бирелде. Бу билгеләмәдә аның эчке асылы гәүдәләнә. Сәнгатьне чынбарлыктан аерып карап булмый.

Сәнгать һәм чынбарлык. Бу жөмләдә тирән мәгънә ята. Аларның мөнәсәбәте нәрсәдән гыйбарәт? Фәлсәфи яктан караганда, кайсы беренчел дә, кайсы икенчел?.. Сәнгатьнең асылына төшенү нәкъ шушы мөнәсәбәтне аныклауны күздә тота. Әгәр дә без үзебез биргән фәнни билгеләмәдә «сәнгать ул чынбарлыкның образлы чагылышы», дип әйтәбез икән, шуның белән сәнгати аң белән чынбарлык арасындагы мөнәсәбәтне гәүдәләндерәбез булып чыга.

Идеалистик позициядә торучы авторлар чагылыш теориясе сәнгатьнең асылын аңлату өчен «яраксыз» дип әйтергә тырышалар. Аларның иң төп дәлилләре түбәндәгечә: янәсе, чагылыш теориясе субъектив факторны (сәнгатькярнең фикерләрен, хисләрен, үзенчәлеген) аямый, аны гомумән «читтә калдыра»... Бу карашның нигезсез икәнлегенә төшенү өчен дәрәслекнең беренче китабында чагылышка бирелгән билгеләмәне кабат китерү урынлы булыр: «Чагылыш — предметларның, күренешләрнең, системаларның үз үзенчәлекләре яссылыгында үзләре белән мөнәсәбәткә кәргән башка предметларның, күренешләрнең һәм системаларның үзенчәлекләрен кабатлау сыйфаты».

Бу билгеләмәдән күренгәнчә, сәнгатькяр бар нәрсәгә битараф фотограф түгел. Ул чынбарлыкны үзенчә күрә белә, үзенчә аңлай ала, үз сәләтеннән (талантыннан) чыгып, сәнгатьнең төрен, шушы төрдә күп төрле жанрлардан үзенә мәгъкуль күренгәннен сайлай ала, үзенә хас булган стильдә, үзе сайлап алган чагыштырулар, метафоралар ярдәмендә, үзе тапкан идеяне гәүдәләндергән образларны, персонажларны үзе уйлап чыгарган сюжетка «буйсындырып» хәрәкәт иттерә ала һ. б.

Чагылыш теориясенә каршы торучылар үзләре нәрсә тәкъдим итәләр соң? Сәнгатьнең асылын алар нәрсәдә күрергә кирәк дип саныйлар?

Сәнгатьнең асылы турында теорияләр Әгәр дә без борынгы тарихка күз салабыз икән, анда ук инде диалектик-материалистик карашка (чагылыш теориясенә) якын концепцияләргә күрә алабыз. Аристотельның мимезис (грекча —

охшату) теориясе сэнгатьнең чынбарлык белән бәйләнешен раслаган. Сэнгать әсәрен чынбарлыкка **охшату** дип бәяләү заманы өчен зур казаныш булган дип санарга кирәк.

Ләкин урта гасырларда, жәмгыятьнең рухи өлкәсендә теологик тәгълиматлар өстенлек алган шартларда сэнгати эшчәнлек кешенең Аллага тартылуы дип аңлатылган. Яңарыш чоры өчен дини карашларны тәнкыйтьләп, сэнгатьнең асылын танып белүгә кайтарып калдыру хас. Леонардо да Винчи, сэнгатьне чынбарлыкның көзгесә дип санап, аны хәтта фәнгә тиңли.

Классицизм теориясе тарафдарлары (Буало), XVIII гасыр француз материалистлары (Дидро), сэнгатьнең асылын чагылыш теориясенә якин концепцияләрдә күрсәтергә омтылалар. Ләкин классик немец философиясе вәкилләре үзләреннән алда ирешелгән хакыйкәтләрдән читкә тайпылып, аны «рух патшалыгы» (И. Кант), «абсолют рухның чагылышы» (Гегель) дип бәяли башлыйлар. Дәрәс, Гегель сэнгатьне «танып белү чарасы», «хакыйкәтне күзәтү ысулы» дип тә бәяләргә тырыша.

Маркс белән Энгельс, сэнгать ул, югарыда әйтелгәнчә, **дөнъяны художестволы формада үзләштерү** дип санылар. Әйтергә кирәк, XIX гасырда сэнгатьнең асылы турындагы мәсьәлә инде хәл ителә дияргә була. Ләкин нәкъ XIX гасыр азагында, бигрәк тә XX гасыр башында бу турыда «яңа» концепцияләр күренә башлый. Асылда, алар дәрәс, хакыйкый юлдан читкә тайпылуны күрсәтәләр.

Шулар арасында киң таралаган һәм, әйтергә кирәк, иң «мәртәбәле» концепцияләр субъектив идеализм нигезендә хәрәкәт итәләр. «Сэнгать — сэнгәткярнең **үзгәүдәләнешә**»... Бу тезис күп төрле субъектив агымнарны үзәндә туплый. Ул сэнгатьнең эчке асылын ачуга дәгъва итә һәм күпләрнең, бигрәк тә сэнгәткә ниндидер мөнәсәбәтә булган кешеләрнең карашына туры килә.

Алар бик гади фикер йөртә.

Романны кем яза? Билгеле инде, язучы. Музыканы кем иҗат итә? Әлбәттә, композитор. Спектакльне кем сәхнәгә куя? Һичшиксез, режиссер. Алар үзләренең әсәрләрендә башларында булган фикерләрен, күңелләрендә булган хисләрен тормышка ашыралар. Димәк, аларсыз роман да, музыкаль әсәр дә, шулай ук спектакль дә юк.

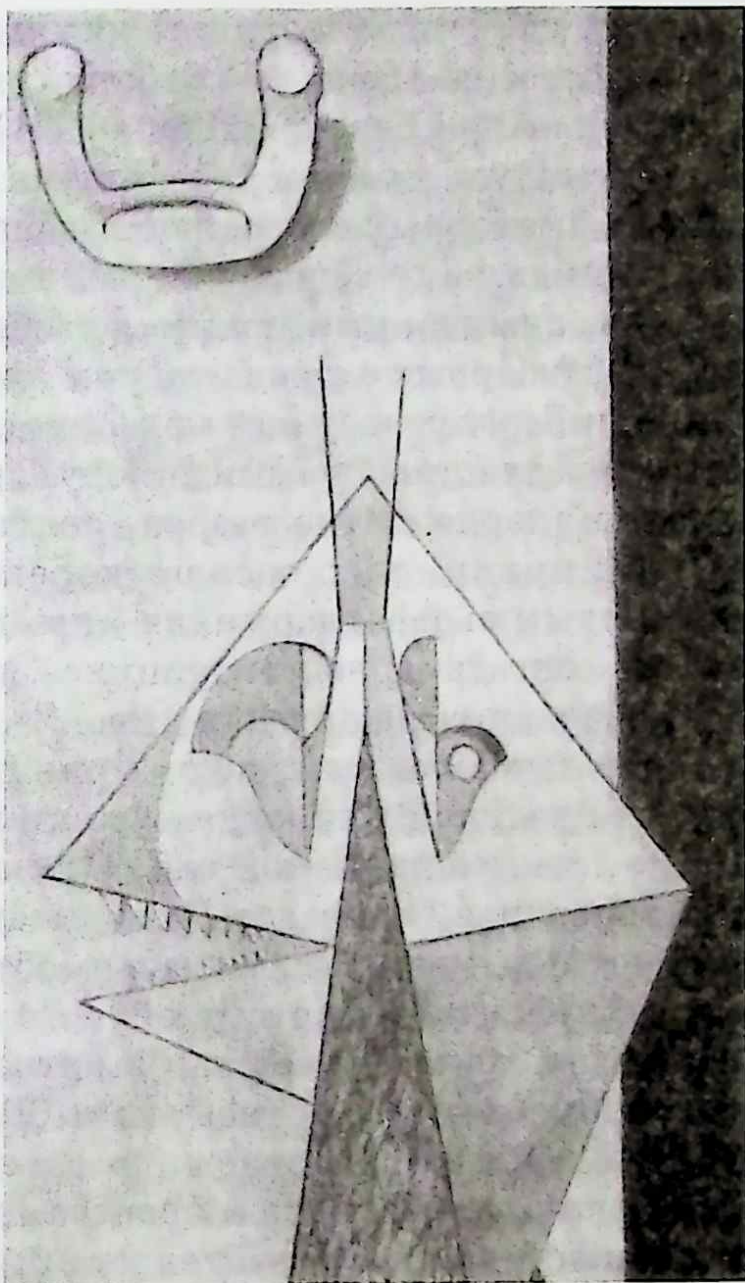
Бу, чыннан да, шулай. Ләкин язучы да, композитор да, режиссер да, шулай ук сәнгатьнең башка төрләре вәкилләре дә буш галәми сузулыкта яшәмиләр, алар үзләре тереклек итә торган илнең, үзләре вәкаләтлек иткән халыкның, үзләре яшәгән заманның сулышын тоеп гамәл итәләр, үзләренең әсәрләрендә нәкъ шушы чыганаклардан алган фикерләренә, хисләренә чагылдыралар.

Әйе, һәр сәнгатькяр бу гамәлне үзенең табигатеннан, сәләтеннән, шәхси күзлегеннән карап башкара. Югарыда әйтелгәнчә, чагылыш теориясе чагылыш процессында субъектив моментны инкяр итми. Алай гына да түгел, аның урыны, роле хакында басым ясап эш итә. Ләкин иҗат процессын, гомумән сәнгатьне, фәкать художникның үзгәүдәләнешенә генә кайтарып калдыруга каршы чыга.

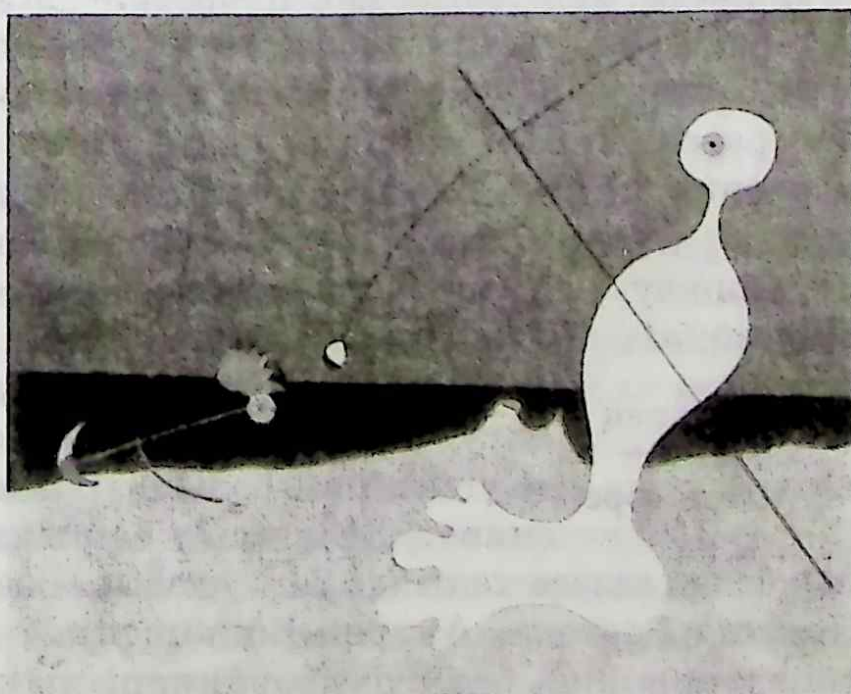
Әгәр дә без сәнгатьнең асылын субъектның үзгәүдәләнешенә генә кайтарып калдырабыз икән, ул вакытта үзен сәнгатькяр дип санап йөргән һәр индивидның мольберттагы тукуманы пумала белән ничек эләкте шулай пычратып ташлавын сәнгать әсәре дип танырга тиеш булабыз. Монның өчен «нигез» дә табыла: үзен сәнгатькяр дип санаган индивид чынбарлыкны нәкъ «шул рәвештә» нәкъ «үзенчә» күрә икән. Һәм аның чынбарлыкны шул рәвештә күрүе өчен ирке дә, хокукы да бар, чөнки ул — сәнгатькяр...

Шул ук мантийк белән йөргән какофончы (аһәңсез, һичинди моңсыз тавышлар җыемасы авторы) да үзен композитор дип атый ала. Сәнгатьнең һәр төрендә шушындый «пумалачылар» һәм «какофончылар» тулып ята. Ул гына да түгел, алар әле үзләрен чын сәнгатькярләрдән өстен куярга тырышалар. Аларча, чагылыш ул дөньяны «икеләтү» була. Димәк, әгәр дә рәссам табигать күренешен яисә кемнеләр портретын сурәтли икән, ул ясаган сурәт, оригиналларга охшарга тиеш түгел, чөнки бу дөньяны «икеләтү» була. Оригиналны кабатлау ул, янәсе, фотограф эше, ә сәнгатькяр, беренче чиратта, үзенең карашын, шушы (сурәтләнә торган) предметны, күренешне **ничек** күрүен гәүдәләндерергә тиеш...

Мондый принцип белән гамәл итү сәнгатькярне реаль чынбарлыктан читкә этәрә, чынбарлыкны бозылган, гарипләнгән шәкелдә «сурәтләүгә» китерә. Мисал өчен, шушы юнәлештә «иҗат итүче» рәссамнарның берничә «әсәрен» күрсәтү урынлы булыр иде.

М. Эрнст
Бетховен
һәм Шостакович

Х. Миро
Кошка таш атучы
персонаж

«Үзгәүдәләнеш» теориясе бигрәк тә интуитивизм тәгълиматы нигезендә чәчәк ата башлый. Аның башында француз философы Анри Бергсон (1859—1941) тора. Бергсон карашынча, сәнгать ул — рәссам тарафыннан аңлы рәвештә чагылдырылган чынбарлык түгел, бәлки сәнгать чаралары ярдәмендә мөстәкыйль һәм үзенчәлекле итеп тудырылган система. Бу система, аныча, чынбарлык тәртибенә караганда камилрәк, ул — «чынбарлык өстендә торучы тәртип».

Анри Бергсон теориясе модернистлар, бигрәк тә кубистлар һәм сюрреалистлар арасында популярлык казана. Алар, уңай традицияләргә, читкә этәрә, сәнгатьтә яңа ысуллар, яңа эстетик принциплар эзләргә керешәләр. Аларча, сәнгать, чынбарлык сыйфатларынан «арынып», аңарда булмаган, фәкать сәнгатькярнең интуициясе ярдәмендә табыла торган формалардан гына торырга тиеш.

Сәнгатьчә «үзгәүдәләнеш» принцибы нигезендә барлыкка килгән продукциянең кешеләргә ни интеллектуаль, ни хиссияктан ләззәт биргәнә юк әле. Бу фикер сюрреализмның иң атаклы вәкиле Сальвадор Дали ижатына да карый.

Сәнгатьнең эчке асылы, аның объектив вазифасы проблемасын хәл итүдә яңа сүз әйтергә тырышу кайбер авторларның ачылган хакыйкәттән читкә тайпылуына китерә. Бу тенденция үзен узган гасырның 60—70 нче елларында ватаныбыз белгечләре арасында да сиздергән иде. Мәсәлән, М. Марков, «сәнгать ул — процесс» дигән тезис ташлап, теория өлкәсендә яңа сүз әйтелде дип уйлаган, күрәсәң (кара: *Марков М. Искусство как процесс.* — М., 1970). Ләкин сәнгатьнең эчке асылын процесска кайтарып калдыру позициясенә баскан очракта «сәнгать әсәрләре» дигән рухи кыйммәتلәр рәтенә теләсә нинди («процесстан» торган) күренешне кертәргә мөмкин булып чыга. Ул вакытта без буяуга манчылган ишәк койрыгының мольберттагы тукума өстендә «уйнап алуын» да (процесс бит!) сәнгать әсәре дип атарга тиеш булчакбыз. Күренә ки, бу абсурд булып иде.

**Сәнгатьнең
объектив
функцияләре**

Танып белү функциясе. Бу функция бигрәк тә матур әдәбиятка хас. Мәсәлән, Л. Толстойның «Сугыш һәм солах» романы буенча без Россиянең XIX гасыр башында нинди проблема-

лар белән яшәве хакында белә алабыз. Әсәрдәге Пьер Безухов, Наташа Ростова, Андрей Болконский, Анатолий Курагин образлары аша без рус дворяннарының нинди тормышта,

дөньяга карашлары ягыннан нинди төркемнәргә бүленеп яшәве турында белә, Наполеон белән барган изге сугышта рус халкының нинди хисләр белән дошманга каршы торуын күз алдына китерә алабыз. Вальтер Скоттның «Айвенго»сы, Теодор Драйзерның «Америка трагедиясе», Виктор Гюгоның «Читкә кагылганнар» романнарын укып, без шулай ук инглизләрнең, америкалыларның, французларның аерым тарихи чорларда нинди социаль проблемалар чолганышында яшәве хакында хөкем йөртә алабыз. Ә Галимжан Ибраһимовның «Тирән тамырлар»ы, Ибраһим Газиның «Онытылмас еллар»ы, Мөхәммәт Мәһдиевнең «Фронтвиклар»ы, Гариф Ахуновның «Хәзинә»се укучының күз алдына татар тормышының төрле тарихи дәверләрдәге үзенчәлекле картинасын китереп бастырмый мыни?..

Россия халкы, XX гасырның 90 нчы елларыннан башлап, һичбер халык, һичбер ил тарихында күзәтелмәгән таркалу чоры һәм киләчәккә күрәзәлек итү ягыннан билгесезлек кичереп яши. Бу тарихи дәверне галимнәр киләчәктә тасвирлап язарлар. Аларның тасвирлавы төрле булып, чөнки, Россия халкы төрле социаль төркемнәргә бүленгән кебек, аның тарихчылары да әлеге катлаулы чорны төрлечә бәяләләр, төрлечә сурәтләләр. Менә шунда инде кешеләр хакыйкәткә матур әдәбият битләрендә табарга тырышырлар. Россиядә унбиш ел дәвамында үзгәртеп кору процессы бара. Ул — гаять каршылыклы процесс. Ватаныбыз әдәбиятында бу тарихи дәвернең тиешле тирәнлек белән образлы чагылыш таба алганы юк әле. Ләкин ул һичшиксез табачак. Һәм матур әдәбият шушы тарихи чорның ни дәрәжәдә каршылыклы, кабатланмас үзенчәлекләргә ия булганлыгын ачуга үзенең өлешен кертәчәк.

Сәнгатьнең танып белү функциясен туплавы ягыннан кинематографиягә мөрәжәгать итү нәтижәле булып иде. Әгәр дә матур әдәбиятның төп коралы сүз булса, кино төрө чараларга шактый бай, ул кешеләр аңына һәм тойгыларына, сүз белән бергә, күрсәтү чаралары белән дә йогынты ясый ала.

Гомумән, сәнгатьнең танып белү функциясе аның башка төрләренә дә хас. Ләкин ул төрле төрләрдә төрлечә. Мәсәлән, декоратив бизәүләр, нәкыш төрө, бу яктан караганда, матур әдәбият һәм кинематограф белән ярыша алмый. Хореография хакында да шул ук фикерне әйтеп була. Ләкин монда да

нәтижәләр ясарга ашыгырга ярамый. Мәсәлән, Г. В. Плеханов, төрле халыкларның биюләрен чагыштырып, болай дип язган иде: «Австралиядәге жирле халыкның биюен аңлау өчен, аларның тереклек итүендә хатын-кызларның ничек кыргый үсемлекләр тамырын жыюын белү дә җитә. Ә менә менуэтны аңлау өчен XVIII гасырда Франция икътисадын белү генә җитешми. Биредә безгә җитештерүдән ерак торган сыйныфның психологиясен белү дә шарт... Димәк, биредә икътисади «фактор» үзенң урынын һәм ролен психологик факторга калдыра. Ләкин шунысын да онытмагыз: җитештерүдән ерак торган сыйныфлар үзләре дә икътисади үсеш продуктлары бит» (кара: Плеханов Г. В. Основные вопросы марксизма. — М., 1959. — С. 65).

Димәк, бию кебек, кеше аңыннан шактый ерак тоелган гамәл дә, җентекләп караганда, сәнгатьнең танып белү функциясенә ничектер хезмәт итә икән.

Шулай итеп, сәнгатьнең танып белү функциясе аның төрле төрләрәндә төрлечә чагыла. Ләкин бу сәнгатьнең әлегә функциясен (сәнгатьне тулаем алганда) һич тә инкяр итә алмый.

Тәрбияви функция. Бу функция шулай ук сәнгатьнең төрле төрләрәндә үзенчәлекле чагыла. Әйтик, А. Макаренконың «Педагогик поэма» дип аталган мәшһүр әсәре үзенң исеме белән үк тәрбияви максатны күздә тотуын белдереп тора. Әхлакый проблемалар Г. Кутуйның «Тапшырылмаган хатлары»нда да ярылып ята. Ләкин тәрбияви идеяләрне, мотивларны без нәфис әдәбиятта гына түгел, сәнгатьнең башка төрләрәндә дә тоябыз. Мәсәлән, Е. Вучетич белән Я. Белопольский проекты буенча Волгоград шәһәрәндәге Мамай курганында Совет армиясе батырларына куелган, ансамбльдан торган һәйкәл янында булганда, һәрбер йөрәгендә җаны бар кеше эчке тетрәнү кичерми калмый. Казанның ак Кремле каршында тимер богаулардан котылырга ыргылган патриот шагыйребез Муса Җәлил һәйкәле (В. Цигаль) шулай ук кешеләрне уйланырга мәҗбүр итә, ул татар халкының Бөек Ватан сугышында күрсәткән фидакарьлеге өчен горурлану хисләре уята.

Коммуникатив функция. Кеше — җәмгыятьтә тереклек итүче җан иясе. Ул җәмгыятьтәге башка кешеләр белән аралашмый яши алмый. Аралашу икътисад, сәясәт, әхлак, йолалар, көнкүреш традицияләре һ. б. өлкәләрдә дә бара. Шуларның берсе — сәнгать. Кайберәүләр: «Мин үзем өчен иҗат

итәм, минем ижатым турында башкаларның фикере мине кызыксындырмый», — дип әйтергә яраталар. Ләкин бу көзләнү, кыланчыклану гына, чынлыкта исә ижат иткән кеше башкаларның фикерен белергә омтылмый калмый. Һәм бу — кешеләр өчен табигый сыйфат, ул — кешенең ихтыяжы. Бу хәл кешеләр арасындагы аралашуны гына түгел, бәлки сәнгати кыйммәтләрнең «аралашу»ын да чагылдыра.

Гомумән, сәнгать өлкәсендәге аралашу, фикер алышу сәнгатьнең коммуникатив функциясен тәшкил итә. Бу функцияне өч аспектта күрергә була. Беренче аспект: сәнгатькяр (язучы, композитор, артист һ. б.) ижат иткән кыйммәтләрнең шушы сәнгать әһеле яшәгән илдә, нәкъ шушы халык арасында таралуы, аңа барып җитүе. Икенче аспект: сәнгатькяр ижат иткән сәнгати кыйммәтләрнең башка илләргә, башка материкларга барып җитүе, андагы халыкларның, кешеләрнең аңына кереп урнашуы. Өченче аспект: бер тарихи чорда ижат ителгән сәнгати кыйммәтләрнең икенче тарихи чор кешеләре карамагына тапшырылуы. Мәсәлән, хәзерге заман кешеләре борынгы грек драматургларының һәм скульпторларының, урта гасырларда яшәгән шәрык шагыйрьләренең, XIX гасыр рус язучыларының әсәрләре белән таныша, аларда чагылдырылган фикерләргә үзләштерә алалар. Ә гасырлар узду белән, Җир шарында яшәүче халыклар бүген ижат ителә торган сәнгать әсәрләре белән «очраша», хәзерге заманда хәрәкәт итә торган социаль һәм әхлакий процесслар белән таныша, аларны үзләштерә алачаклар.

Аксиологик функция. Башкача әйткәндә, сәнгатьнең кыйммәткә ия булу функциясе. Философиядә кыйммәтләр (аксиология) теориясе бар. Борын-борыннан аның төрле карашларны чагылдыручы концепцияләре яшәп килә. Хәзерге заман теорияләре буенча, «кыйммәт» дип кеше башы һәм куллары белән эшләнәп, аның өчен билгеле әһәмияткә ия булган предметларны атыйлар. Ләкин кыйммәтне болай характерлау тулы түгел әле. Аксиология теориясе буенча, предметлардан торган кыйммәтләр һәм субъект бәясен чагылдыручы кыйммәтләр аерыла. Беренче төр кыйммәтләрне субъектның игътибарын җәлеп итә торган объектның сыйфатлары (йә яхшы, йә яман; йә хак, йә ялган; йә матур, йә ямьсез һ. б.) тәшкил итсә, икенче төр кыйммәтләр шушы сыйфатларга бәя бирү өчен урнашкан критерийлардан, тыюлардан, норматив карашлардан һ. б. тора.

Сэнгать һәр ике төр кыйммәттә чагылыш таба.

Гедонистик (грекча — ләззәт алуға бәйлә) **функция**. Сэнгатьнең гедонистик функциясен философиядәге гедонистлык ағымыннан аерырга кирәк. Гедонистлык философиядә һәм этикада борынгы греклар тәғлиматында ук барлыкка килә. Аның мәғнәсе — кешеләрнең ләззәт алып яшәвен үз максат итеп куюда. Гедонистлык кирән мәктәбенә (б. э. к. IV гасыр) хас ағым була. Алар, кешенең ләззәткә омтылу принцибын алға куеп, аның бозыклыкка баруын да аклау ағында булалар. Эпикур (б. э. к. IV—III гасырлар) ләззәткә омтылу принцибын кешенең, аллалардан һәм үлемнән курку хисләреннән азат булып, тыныч тормыш кичерүе белән бәйләп караган.

Урта гасырларда руханилар кешенең ләззәт алуға омтылуын аның тәкъвалык принципларына буйсынырга тиешлегә белән бәйлиләр. Соңрак Л. Валла белән Бруни-Аретино (XV гасыр), кешенең җенси теләген «гөнаһ» дип санаучы рухани карашларны тәнкыйтьләп, Эпикурлар калдырган гыйлемнәрне кайтаралар.

И. Кант, С. Милль, Г. Уильямс, К. Маркс белән Ф. Энгельс та гедонистлыкка төрлө карашта торалар. Һәрхәлдә кешенең ләззәткә омтылуын табигый дип карарга кирәк, ә аны үз максат итеп бәяләү, шулай ук яшәү шартларыннан бәйсез дип карау дәрәжәдән ерак тора.

Сэнгатьнең гедонистик функциясе табигый. Алай гына да түгел, әгәр дә теге яки бу кешенең иҗат җимеше башка кешеләргә ләззәт бирүдән мәхрүм икән, ул чын сэнгать эсәре дип карала алмый.

Гедонистик функция саф ләззәткә генә кайтып калмый. Кешенең сэнгать эсәре белән очрашуы аның аңында, күңелдә ниндидер кичерешләр уятырга тиеш. Ул кичерешләр эчтәлек ағыннан төрлө (шатлыклы хисләр, эсәр геройларының драматик ситуацияләргә эләгүе нәтижәсендә аларның кайгыларын уртаклашу һ. б.) булырга мөмкин. Сэнгатьнең бу сыйфатын Борынгы Греция галимнәре үк (Платон, Аристотель) тоя алганнар. Моңың өчен алар **катарсис** дигән термин кулланганнар. Руслар аны «очищение» дип тәрҗемә итә, татар телендә «катарсис»ны, аффектлардан «бушану» дип атап булыр иде. Чыннан да, кайгыдан бушану үзе дә ләззәтле тойгы дип бәяләнәргә мөмкин. Ә шатлыклы хисләр кеше өчен турыдан-туры ләззәт чыганагы булдырып тора.

Семиотик функция. Семиотика (грекча — «билге») теориясе — билгеләр системасын өйрәнүче фән. Һәр системада билгеләр ниндидер мәгънәгә ия. Билгеләр (знаклар) системасына күптөрлелек хас. Мәсәлән, табигый (сөйләм) тел; ясалма тел; табигатьтә һәм жәмгыять тормышында кулланыла торган сигнализация системасы; телдә — алфавит, музыкада — ноталар системасы; төрле системалар өчен программалар, алгоритмнар; машиналарның, приборларның төзелешен аңлата торган схемалар һ. б. Сәнгатьтә: сынлы сәнгать, сәхнә, музыка, кинематограф «теле» һ. б.

Семиотика, фән буларак, XVII гасыр азагында барлыкка килә (Г. Лейбниц), ә «семиотика» термины Ч. Пирс тарафыннан XIX гасыр азагында кертелә. Бу фән, көнбатыш белгечләре (Ф. де Соссюр, Ч. Моррис, Р. Карнап, А. Тарский һ. б.) тарафыннан үстерелеп, XX гасырда структурализмның барлыкка килүен тәмин итә. Структурализм ысуллары матур әдәбият әсәрләрен өйрәнүдә дә (Ю. Тынянов, В. Шкловский, М. Бахтин һ. б.) кулланыла. Бу тикшеренүләр, гомумән, формализм йогынтысында барып, фән (бигрәк тә әдәбият һәм лингвистика) өлкәсендә әллә ни нәтижеләр бирмәде.

Ләкин билгеләр системасы бушка уйлап чыгарылган концепция түгел. Сәнгатьтәге билгеләр художестволы образлар рәвешендә чагылалар. Ә бу — сәнгатьнең нигезен һәм үзенчәлеген тәшkil итүче чара. Бу — сәнгатьтә иң мөһим функцияләренң берсе. Бу турыда «сәнгатьнең үзенчәлегә» дип аталган бүлекчәдә тулырак әйтелер.

Әлеге проблема белән шөгыйльләнүче авторлар сәнгатьнең тагын ниндидер функцияләрен китерәләр (кара: Философия. Учебник под ред. Лавриненко В. Н.— М., 1999.— С. 774). Ләкин югарыда, чыннан да, **иң мөһим** функцияләр күрсәтелде, башка (мәсәлән, «разведка ясау», «мемориаль») функцияләр (кара: Философия. Учебник под ред. Лавриненко В. Н.— М., 1999.— С. 474) һ. б. югарыдагылар белән беррәттән кулланыла алмыйлар.

Сәнгатьнең үзенчәлегә Сәнгать, ижтимагый аңның аерым формасы буларак, кешелек жәмгыятенең рухи өлкәсендә үзенчәлекле урын алып тора. Бер яктан, ул материал продукт түгел һәм шуның белән кешеләр тормышында иң беренче фактор ролен үтәми (вульгарлаштырып әйткәндә, «кеше сусыз, иписез, һавасыз, тораكсыз яши алмый,

ә сәнгатьсез яши ала әле»). Икенче яктан, кеше, аңга ия зат буларак, сәнгатьсез яши алмай, чөнки сәнгать — аңга, акылга ия булган жан иясенен рухи ихтыяжына жавап рәвешендә туган кыйммәт.

Сәнгать — зур үзенчәлеккә ия булган рухи күренеш.

Аның төп үзенчәлеген нәрсәдә соң?..

Бер караганда сәнгать теориясе, эстетика белеме өлкәсендә эшләүче галимнәр бу сорауга күптән инде жавап биргәннәр иде кебек. Бөек рус революцион-демократы В. Г. Белинский сәнгать белән фәнне чагыштырып болай дигән иде: «Берсе силлогизмнар белән эш итә, икенчесе — образлар белән. Берсе исбатлый, икенчесе күрсәтә, ләкин икесе дә ышандыра»...

Күренә ки, В. Белинский сәнгатьнең үзенчәлеген аның образлылык белән характерлануында күрә. Бу — бик дөрес күзәтү. Бөек галимнең характеристикасы кыска булса да, ул мәсьәләнең асылын ачып бирә дип әйтергә була.

Ләкин сәнгатьнең үзенчәлеген образларда, гомумән образлылыкта күрүне кайбер авторлар артык гадиләштерү, дип бәяли. Алар аны «яңача», «тирәнтенрәк» аңлатуны даулыйлар, шунлыктан аларның карашы традицион аңлатудан ерак. Мәсәлән, кайбер авторлар фикеренчә, сәнгатьнең үзенчәлеген — «билгеләр системасы» булуында. Икенче авторлар төп үзенчәлекне сәнгатьнең гомумиләштерү вазифасында күрәләр (кара: *Крапивенский С. Э. Социальная философия.* — Волгоград, 1996. — С. 216).

Югарыда күрсәтелгән сыйфатлар сәнгать әсәрләре өчен чит түгел, әлбәттә. Ләкин «үзенчәлек» дигәндә без, беренче чиратта, теге яки бу предметның, теге яки бу күренешнең фәкать үзенә генә хас сыйфатларын күз алдында тотарбыз. Ә югарыдагы сыйфатлар бары тик сәнгатькә генә хасмы? Мәсәлән, сәнгатьнең «билгеләр системасы» булуы... Күрәсез, биредә символлар күздә тотыла. Ләкин билгеләр (символлар) күп кенә башка предметларга да (транспортка, телеграф системасына һ. б.) хас. Яки гомумиләштерү сыйфатын алып карыйк. Сәнгатькә ул хасмы? Әлбәттә хас. Мәсәлән, ниндидер художестволы образ ул — конкрет индивидның язучы, рәссам һ. б. тарафыннан «эшләнгән» фоторәсеме түгел, бәлки шушы образда тупланган сыйфатларны үзләрендә гәүдәләндергән күп кенә башка индивидларның да гомумиләштерелгән (типиклаштырылган) сыйфатлары. Ләкин гомуми-

лэштерү сэнгатькә генә хасмы соң? Уйлап карасаң, ул фэнгә дә хас. Алай гына да түгел, белемнәрне гомумиләштерү, ниндидер системага китерү — фәннең төп вазифасы ул.

Димәк, сэнгатьнең төп үзенчәлеген, беренче чиратта, аның образлылыкка ия булуы тәшкил итә.

Сэнгатьтә образлылыкның урыны Образлылык — субъектив фикерләү эшчәнлегенең аерылгысыз сыйфаты. Ул сэнгатьтә генә түгел, бәлки рухи эшчәнлекнең барлык башка сфераларында урын алырга мөмкин. Образлылыкның мәгънәсә бер күренеш ярдәмендә икенче күренеш хакында нидер әйтүгә кайтып кала.

Мәсәлән, Пушкин үзенең атаклы «Кайтаваз» («Эхо») шигырендә шагыйрьнең объектив вазифасын кайтаваз булуда күрә. Мондый алым (бер күренеш хакында икенче күренеш ярдәмендә әйтү) сэнгатьтә генә түгел, фәндә, көнкүреш өлкәсендә дә кулланыла. Әйтик, «кешелек тарихының локомотивы», «Аурупага тәрәзә ую», «кәкре каенга терәтү» — болар барысы да кинаяле жөмлөләр, алар бу очракларда социаль революцияне, Петр I патшаның Балтыйк диңгезе ярында шәһәр төзүен, кемнеләр кемнеләр алдавын аңлаталар.

Шулай да, сэнгать эсәре өчен образлылык зарури сыйфат, шунсыз сэнгать юк дигән сүз. Мәсәлән, Г. Тукай:

И мөкатдәс, моңлы сазым! Уйнадың син ник бик аз?

Син сынасың, мин сүнәмен, аерылабыз ахрысы! —

дигән шигъри юллары белән үзенең яшәүдә өметте калмаганлыгын белдерә. Биредә «моңлы саз» — киная генә, шагыйрьнең күздә тотканы — үзенең ижаты. Күренә ки, биредә дә бер күренеш хакында икенче күренеш ярдәмендә хөкем йөртү ысулы кулланыла.

Образлылыкның тагын бер сыйфаты — акылга сыймаслык булу. Шул ук Г. Тукай «Жир йокысы» шигырендә:

Кырга ак кардан

Юрган ябылган,

Жир язга чаклы

Уйкуга талган,—

дип язган. Бу шигырьдә «жир йокысы», «юрган ябылган» һәм «уйкуга (йокыга) талган» дигән сүз тезмәләре акылга сыймаганлыкны исбатлыйлар («йокы» жиргә хас сыйфат

түгел, шулай ук «юрган» кыр өстенә ябыла торган әйбер түгел). Ләкин менә нәкъ шушы киная һәм акылга сыймаганлык образлылык тудыручы чаралар булып хезмәт итәләр дә.

Образлылыкның нәрсә икәнлеген аңлау өчен М. Горькийның Данко образын алайк. Ул кешеләрнең өметсезлеккә бирелүен күреп күкрәгеннән ялкынлы йөрәген йолкып ала да, аны югары күтәрәп, тирә-якны яктырта, кешеләргә дөм-караңгы урманнан яктылыкка чыгарга юл күрсәтә.

Биредә берничә акылга сыймаган гамәл бар. Беренчедән, йөрәк ут булып яна торган предмет түгел, аның белән тирә-юньне яктыртып та булмый. Икенчедән, йөрәкне күкрәктән йолкып алу да акылга сыймый. Аны күкрәк эченнән йолкып алып, исән калу да мөмкин түгел.

Биредә киная мөһим роль уйный. Әгәр дә киная үзендә нинди дә булса мәгънәне тупламаган булса (әсәрдә ул Данконың кешеләр өчен үзен-үзе аямавы) бу хикәя сәнгать әсәре булып санала да алмас иде.

Тагын бер мисал — М. Жәлилнең «Жырларым» шигырендә соңгы строфа шулай яңгырый:

Жыр өйрәтте мине хәр яшәргә,
Һәм үләргә кыю ир булып,
Гомерем минем моңлы бер жыр иде,
Үлемем дә яңгырар жыр булып.

Биредә дә акылга сыймаслык нәрсә: шагыйрь үзенең гомерен жыр дип бәяли. Ләкин бу кинаянең зур әһәмияте бар: киная шагыйрь гомеренең данлыклы булуын күрсәтә.

Әйе, образлылык — мөһим элемент. Ләкин үзенчәлек аның белән генә чикләнми. Икенче элемент — эмоциональлек.

Сәнгать әсәренең эмо- циональлеге	Дәрәслекнең беренче китабында әйтелгәнчә, эмоция — кеше психикасының яңа мәгълүматка җавабы (реакциясе). Информация, никадәр яңа һәм индивид өчен мөһим булса (ул шатлыклы да, кайгылы да булырга мөмкин), эмоция шулкадәр көчлерәк килеп чыга. Мәсәлән, сәхнәдә М. Жванецкий һәм М. Задорнов кебек артистлар чыгыш ясаганда, тамаша залындагылар көлдән туктамыйлар. Нишләп? М. Жванецкий да, М. Задорнов та клоуннар кебек кыланмыйлар, йөзләрендәге мимика да үзгәрми, гел тыныч, пошынмый торган тон белән сөйләләр, ә тамашачы эче катканчы көлә.
--	--

Моның сәбәбе нәрсәдә соң?.. Әнә шул, югарыда әйтелгән яңа мәгълүматта. Артист сәхнәдән кызыклы яңалык, тамашачыга моңа хәтле ишәтергә туры килмәгән фикер, үткән сүз житкәрә.

Башка, характеры белән капма-каршы күренешне алайк. Берәү ниндидер китап укыгандамы яисә спектакль, кинофильм карагандамы, китапта яисә сәхнәдә булган трагик коллизиядән бик нык хисләнә. Ул зур тетрәнү кичерә, күзләре дымлана, бугазга төер тыгыла, ул хәтта үзенәң халәтен аңлатып бирүдән гажиз була. Мәсәлән, шушындый жан тетрәткеч ситуация белән тамашачы бөөк инглиз драматургы В. Шекспирның «Король Лир» спектаклен караганда, тәхетәннән һәм байлыгыннан ваз кичкән, кызлары тарафыннан жәберләнгән атаның монологын ишеткәндә очраша. Тамашачы шушындый ук тетрәндергеч хисләргә А. Островскийның «Гаепсездән гаеплеләр» драмасында атасы һәм анасы тарафыннан онытылган яшь артист Незнамовның банкеттагы монологын тыңлаганда кичерә.

Сәнгать әсәрен кулланучы (китап укучы, тамашачы, музыка тыңлаучы һ. б.) гына түгел, шушы әсәргә иҗат иткән сәнгатькяр үзе дә тирән хисләр кичерә. Әйтик, Н. В. Гоголь үзенәң «Үле жаннар» әсәрендә рус алпавытларының образлар галереясын тудырганда (бигрәк тә аларның һәркайсына үткән характеристика биргәндә) үзе дә рәхәтләнәп хахылдагандыр. Татар халкының бөөк шагыйре Габдулла Тукай да «Кисекбаш»ны язу процессында үзе тапкан гротесклы чыгыштырулардан, тапкыр метафоралардан ләззәт алмый калмагандыр.

Сәнгатькярнең иҗат процессында нинди хисләр кичерүе турында мәгълүматлар юк түгел. Мәсәлән, П. И. Чайковский Н. Ф. Фон Мекка адреслаган хатында түбәндәгеләрне язган: «Төп фикер пәйда булып, билгеле шәкелләрдә үсә башлагач, үзгәңә әллә нинди рәхәтлек чолгап алганын тоясың. Юкка гына мин Сөзгә сүзләр белән моны аңлатырга тырышам. Иҗат мизгелләрендә бөтен нәрсәгә онытасың, үзгәңә хәтта акылдан язган кеше сыман хис итә башлайсың, эчәңдә бөтен нәрсә тетрәнә, сугыла-бәрелә һәм син үзгәңә көчкә-көчкә генә эскизлар сызгаларга өлгәрәсең...» Бөөк композитор шул ук Н. Ф. Мекка язган икенче хатында болай ди: «Бөтен нәрсә онытыла, жан акылга буйсынмый һәм ниндидер, әйтеп бетергесез ләззәтле дулкынланудан тетрәнә башлай, аның ашкы-

нуы артыннан өлгөрө алмыйсың, вакытның ничек узганын сизми дә каласың. Бу халәттә ниндидер сомнамбулик сыйфатлар бар» (кара: *Чайковский П. И.* Переписка с Н. Ф. Фон Мекк.— Т. 1. Academia, 1934.— С. 217, 372).

Сэнгатьнең эмоциональлеккә ия булуын диалектик яссылыкта карарга кирәк. Биредә сэнгать эсәрен үзләштерүченең эмоциональлегә белән сэнгать эсәрен иҗат итүченең эмоциональлегә арасындагы бәйләнеш мәсьәләсә калкып чыга. Л. Н. Толстой «Крейцера соната» эсәрендә баш геройдан түбәндәге фикерләргә әйттерә: «Музыка мене турыдан-туры аны иҗат иткән кешенең рухи халәтенә күчерә. Мин рухи яктан аның белән бергә кушылам һәм бер халәттән икенче халәتكә күчәм...» (кара: *Толстой Л. Н.* Собр. соч.: В 12-и т.: Т. 10.— М., 1958.— С. 324.)

Югарыда сэнгать эсәрен иҗат итүченең эмоциональлегә белән сэнгать эсәрен үзләштерүченең эмоциональлегә арасындагы бәйләнеш хакында әйтелгән иде. Без биредә «ике эмоциональлекнең» бәйләнеше турында гына түгел, бәлки аларның (кагыйда буларак) тәңгәллегә турында да уйланьрга тиешбез.

Әлбәттә, биредә, эмоциональ халәтләр арасында, тулы тәңгәллек юк һәм аның булуы мөмкин дә түгел. Алар «урнашкан урыннары» белән үк бер-берсеннән аерылалар, шуның өстенә, һәр кешенең сыйнфый, милли, индивидуаль һ. б. дөнья хәтле үзенчәлекләре була. Ләкин шулай булуга карамастан сэнгать эсәрен иҗат итүченең һәм сэнгать эсәрен — кулланучы кичергән эмоцияләргә эчтәлегә бер үк. Әгәр дә эсәрдә комедияле ситуация сурәтләнә икән, аны кеше комедияле итеп үзләштерә, фәжигале ситуация икән, фәжигә итеп кабул итә.

Сэнгатькяр белән сэнгать эсәрен кулланучы (укучы, тамашачы, тыңлаучы) арасында шушы конкрет эсәрдән гайре, тагын ниндидер «арадашчы» юк бит. Димәк, сэнгать эсәренең, үзенең дә, эмоциональлеккә ниндидер «катнашы» бар булып чыга. Әгәр дә шулай икән, түбәндәге чагыштыру сорала. Сэнгатькяр иҗат процессында үзенең эсәрен төрле хисләр, эмоцияләр белән «кора». Кабул итүче шушы эсәргә үзләштерү процессында, аңарда булган эмоцияләргә «сосып» ала, алар белән «корыла» түгелме?

Ләкин мәсьәләне болай аңлату артык гадиләштерү булып иде. Чыннан да, сэнгать эсәре ул бит ниндидер «савыт» түгел,

аңа эмоцияларне «салып» та, аларны аннан «тыгылып алып» та булмый. Ләкин эш анда гына түгел. Сэнгать эсәрендә эмоцияларнең булуы, гомумән, башка сыймый торган нәрсә. Хисләр, эмоциялар — алар бит ниндидер психик, психологик процесслар. Ә сэнгать эсәре кебек, **тере булмаган материядә** аларның булуы мөмкинме соң?..

Уйлап карасаң, сэнгать эсәрен үзләштерүче индивид шушы процесста ниндидер дулкынлану, тетрәнү, ләззәт алу хисләре кичерә икән, аның чыганагы ифрат дәрәжәдә гади: һаваның билгеле характерда тирбәлүе (музыкада), сызыклар, төсләр комбинациясе (нәкыштә), ниндидер хисләрне аңлата торган сүzlәр, жөмләләр (матур әдәбиятта) һ. б., ләкин һич тә хисләр, эмоциялар үзләре түгел. Алар — хисләрнең һәм эмоцияларнең кодлары, **шифрлары** гына.

Кешелек үзенең йөзләгән гасырларга сузылган биосоциаль житлегү дәверендә күп төрле сыйфатлар белән бергә (әлбәттә, аларның иң югары дәрәжәдәгесен кешенең абстракт фикерләве тәшкил итә) үзенең хисләрен, **эмоцияларен кодлаштыру** сәләтен шәкелләндерә. Шунның өчен ул гәүдәләндерү чаралары арсеналын тудыра. Икенче төрле әйткәндә, сэнгать теле барлыкка килә.

Ләкин эш моның белән генә бетми әле. Кеше шушы кодлар, шифрлар теленә ачкыч итеп үзәндә аларның **серен ачу** сәләтен дә житлектерә.

Ул кинаяле (образлы) әйткән сүzlәрнең, жөмләләрнең эчке мәгънәләрен ачарга өйрәнә. Шул рәвешле, бер үк тарихи дәвердә яшәгән ижәт итүче белән ижәт эсәрен үзләштерүче арасында кинаяле (образлы) фикерләр белән гамәл итү сәләте барлыкка килә.

Ә сэнгать эсәрләрендәге образлылык белән аның эмоциялар тудыра алу сәләте арасында нинди дә булса бәйләнеш бармы, һәм булган тәкъдирдә, ул нәрсәдән гыйбарәт?

Кеше организмында эмоциональ халәтләр барлыкка килү хакында академик И. П. Павлов аеруча мөһим фикерләр әйткән. Әлегә күренешләрне ул кеше психикасындагы динамик стереотипның жимерелүе белән аңлата. И. П. Павлов карашынча, кешенең эмоциональ, аффе́кт халәт кичерүе физиологик нигезгә, ул да булса динамик стереотипның жимерелүенә һәм яңа стереотипны урнаштыруның **читенлегенә** бәйләнгән (кара: *Павлов И. П. Условные рефлексы ПСС. — Т. 3.: кн. 2. — М., 1951*).

Моны искә алып, түбәндәге фикерләргә әйтеп була. Сәнгатькярнең эмоциональ халәте иҗат процессында аның миенә яңа, ачыш булырдай хәбәрләр килеп керүгә бәйләнгән. Сәнгатькяр тоя торган эмоцияләр башка өлкә, әйтик, фән өлкәсә вәкилләре (галимнәр) кичергән эмоцияләрдән аерыла. Художестволы эмоцияләргә нигезен **образлылык** тәшкил итә. Югарыда әйтелгәнчә, образлылык кинәяне күздә тотат. Сәнгатькяр өчен яңа (кинәяле) фикер табу — үзенә күрә (кечкенә генә булса да) ачыш. (А. С. Пушкин турында шундый риваять бар. Нәрсәнедер иҗат итү процессында ул башында яңа бер фикер барлыкка килгәннән соң, урынынан сикереп торып: «Ай да Пушкин! Ай да сукин сын!» — дип кычкырып җибәрә.) Шушы ачыш (яңа образ) вакытында иҗат итүче аерым эмоциональ халәт кичерә.

Әгәр дә сәнгать әсәрен үзләштерүче үзенең интеллекты белән иҗатчыга якын тора икән, аның кинәяле (образлы) сүзләрен нәкъ иҗат итүче уйлаган мәгънәдә кабул итә. Кинәянең серенә төшенү — аның өчен дә ачыш. Аның башындагы динамик стереотип та җимерелә. Аңарда яңа динамик стереотип тудыру ихтыяҗы туа. Ә бу исә эмоцияләрсез узмый. Моның нәтижәсен без сәнгать әсәрен үзләштерүченең хисси халәтендә күрә алабыз.

Шулай итеп, образлылык белән эмоциональлек бер-берсеннән аерым, «мөстәкыйль» күренешләр түгел, алар, икесе бергә кушылып, катлаулы синтез тәшкил итәләр. Һәм бу бербөтен синтезны **художестволылык** дип атап булыр иде. Художестволылык, ике структур элементтан тора торган система буларак, сәнгатьнең төп **үзенчәлеген** тәшкил итә.

Әлбәттә, сәнгатьнең үзенчәлегә художестволылыкка гына кайтып калмый. Художестволылык үзе ниндидер үзенчәлекләрдән тора. Шуларның иң әһәмиятлесе — **милли үзенчәлек**.

Сәнгатьтә милли үзенчәлек проблемасы	«Милли үзенчәлек» термины фәнни әдәбиятта — тар һәм киң мәгънәдә кулланыла. Тар мәгънәдә аны халык сәнгәтенең теге яки бу, аеруча үзенчәлекле сыйфатларына басым ясау теләгә белән кулланалар. Мәсәлән, теге яки бу халык сәнгәтенә характерлы булган жанр һәм стиль аныклыгы; аңа хас темалар; вокаль яки инструменталь башкару манералары; традицион образлар, метафоралар, чагыштырулар һ. б.
---	---

«Милли үзенчәлек» терминын тар мәгънәдә куллану, әл-бәттә, табигый. Ләкин теге яки бу халыкның милли үзенчәлеген әнә шушы аерым моментларга гына кайтарып калдыру дәрәс булмас иде.

Киң мәгънәдә, бу термин халык сәнгәтен милли итүче барлык сыйфатлар җыелмасын аңлата. Бу очракта ул «миллилек» терминының мәгънәсенә тәңгәл килә.

«Милли форма» дигән термин шулай ук ике (тар һәм киң) мәгънәләрдә кулланыла. Шунның өстенә, әдәбиятта «милли колорит» дигән термин да файдаланыла. Аның мәгънәсен конкрет контекстта аныклап була.

Гомумән, милли үзенчәлек проблемасына безнең фәнни әдәбиятта зур игътибар бирелә. Аның буенча күп санлы бәхәсләр булып узды. Нәтижәдә сәнгәтьтә милли үзенчәлекнең (миллилекнең) шактый катлаулы күренеш булуы ачылды. Аны өйрәнүдә система ысулын куллану бу катлаулы күренешнең төрле структур элементлардан торудын күрсәтте (кара: *Гизатов К. Т.* Национальное и интернациональное в советском искусстве: 2-е издание.— Казань, 1982).

Сәнгәтьтәге милли үзенчәлек төшенчәсе милли характер дип аталган күренешне дә үзәндә туплый.

**Сәнгәть әсә-
рендә милли
характер**

Милли характер, — идеалист галимнәр уйлаганча, һәр халыкка тумыштан һәм мәңгегә бирелгән ниндидер сыйфатлар җыелмасы түгел, бәлки тормыш-көнкүреш, табигать һәм соци-

аль чынбарлык шартларында шәкелләнә торган һәм билгеле бер үзгәрешләр процессы кичерә торган сыйфатлар җыелмасы. Милли характер ул — гомумкешелек сыйфатларының нәкъ шушы милли берәмлеккә хас булганча конкрет чагылышы.

Сәнгәтьтә милли характер — объектив чынбарлыктагы милли характерның сәнгәтькяр тарафыннан эмоциональ-образлы чагылдырылуы.

**Сәнгәтьнең
классифика-
циясе**

Сәнгәть — күпкырлы һәм катлаулы рухи күренеш. Аны тулаем алып һәм шулай ук төрләргә бүлеп өйрәнү дә сорала. Шул якны исәпкә алганда, сәнгәть — билгеле бер классификациягә мохтаж күренеш. Хәзерге этапта сәнгәть түбәндәге төрләргә бүленә: матур әдәбият, театр, кино, сынлы сәнгәть, бию (хореография), цирк, музыка, архитектура, декоратив-гамәли сәнгәть, телевидение. Һәр төр үзенең эченә кечерәк төрләргә, жанрларга сыйдыра.

Классификация нигезенә төрле критерийларны алып эш итәргә мөмкин.

Мәсәлән, **беренче** критерий буенча аралык һәм вакыт үзенчәлекләрен туплый торган төрләр алына. **Аралык** сыйфатларын туплый торган төрләр, ниндидер аралыкта яшәп, вакыт ягыннан үзгәрешләренә чагылдырмыйлар (сынлы сәнгать һәм аның жанрлары, архитектура, декоратив-гамәли төр). **Вакыт** сыйфатын туплый торган төрләрдә сәнгати образ аралык кебек сыйфатны белми, образның хәрәкәте ниндидер вакыт эчендә бара (әдәбият, музыка). Шулар өстенә, бер үк вакытта һәм **аралык**, һәм **вакыт** сыйфатларын туплый торган төрләр аерыла (театр, кино, бию, телевидение).

Икенче критерий итеп сәнгать эсәрен үзләштерү механизмы алына. Бу яктан килгәндә, **күрү** ысулы белән үзләштерелә торган төрләр (сынлы сәнгать, архитектура, декоратив-гамәли сәнгать); **тыңлау** ысулы белән үзләштерелә торган төр (музыка); бер үк вакытта **күрү** һәм **тыңлау** ысуллары белән үзләштерелә торган төрләр (театр, кино, телевидение, хореография).

Өченче критерий итеп сәнгать теле алына. Нәфис әдәбият сөйләм теле белән эш итә. Шунлыктан ул күрәп бәйләүдән мәхрүм, ул (сүз остасы тарафыннан укылмый икән) ишетеп бәйләүдән дә мәхрүм. Сәнгать эсәрендәгә хәрәкәт (геройларның мажаралары) күзаллау рәвешендә генә «тоелырга» мөмкин.

Һәр сәнгать төренең үз теле бар. Мәсәлән, театр, кино, телевидение, сөйләм теленнән башка, үзләренә генә хас сәхнә, экран телләре белән дә характерланалар. Сынлы сәнгать, хореография һ. б. төрләрнең шулай ук үз (сәнгати) телләре бар.

Гомумән, бирелгән классификация догма түгел. Сәнгатькә башка төрле классификацияләр дә тәкъдим ителергә мөмкин (кара: *Философская энциклопедия*.— Т.2.— М., 1962.— С. 329). Сәнгать — катлаулы система. Аны танып белү өчен, классификациядән тыш, категорияләр яссылыгында өйрәнү дә зарур.

Сәнгати аның төп категорияләре	Сәнгати аң — философия һәм эстетика фәннәре белән тыгыз бәйләнгән рухи күренеш. Шунлыктан аның кайбер категорияләре әлегә фәннәрнең категорияләре белән тәңгәл килә. Мәсәлән, эчтәлек һәм форма, фәлсәфи категорияләр булу
---	---

белән бергә, сәнгать әсәрләрендә сәнгати аңның «үз категориясе» рәвешендә дә каралырга мөмкин (дәрәслекнең беренче китабындагы «Диалектика категорияләре» дигән бүлектә әчтәлек белән форма бәйләнеше сәнгать мисалында да каралган иде).

Сәнгати аң өчен эстетиканың «гүзәллек» һәм «ямьсезлек», «трагиклык» һәм «комиклык», «күтәрәнкелек» һәм «түбәнлек» кебек категорияләре дә якин. Сәнгати аң структурасы, шиксез, «эстетик идеал», «художестволы образ», «типиклаштыру» кебек категорияләргә дә үз әченә ала. Бу очракта безнең игътибарны художество методы категориясегә генә җәлеп итә. Әш шунда ки, 80 нче еллар азагы—90 нчы еллар башында социалистик реализм методын, шушы метод юнәлешендә иҗат ителгән әсәрләргә тәнкыйть утына тоту тора-бара, гомумән, художество методын юкка чыгару турында карашлар тууга сәбәп булды. Безнеңчә, әлегә тенденцияне һич тә аклап булмый.

Художество
методы
система
буларак

Художество методы — сәнгать белемендә һәм эстетикада иң катлаулы проблемаларның берсе.

Художество методы фәнни әдәбиятта художество юнәлеше белән мөнәсәбәттә каралып килде. Шуларның кайсысы беренчел һәм кайсысы икенчел дигән сорауга капма-каршы җаваплар булды. Чынлыкта исә аларны андый принцип белән аерып булмый, чөнки юнәлеш — методсыз, метод юнәлешсез булалмый.

«Художество методы» терминын фәнни әдәбиятка бөек немец язучысы И. В. Гете керткән булган. Ул: «Сәнгатькярнең иҗат әшенә үзе уйлап чыгарган, я булмаса башкалардан үзләштерелгән, ләкин үз аңында кичерелгән метод ярдәм итә», — дигән (кара: *Гете И. В.* Статьи и мысли об искусстве. — М., 1936. — С. 146—147).

Бөтендөнъя сәнгать тарихы художество методынның күп төрле һәм даими хәрәкәттә булуын күрсәтә. Һәр тарихи чорның үз әйдәп баручы методы була. Тарихта аларның хронологик тәртибе түбәндәгечә: антик чор реализмы, классицизм, романтизм, сентиментализм, мәҗрифәтчелек реализмы, критик реализм, социалистик реализм... Критик реализм белән социалистик реализм методлары арасына төрле формалистик методлар кереп тулды. Алар хәзергә этапта да дәвам итәләр.

Теге яки бу тарихи чорда теге яки бу художество методын-
ның беренче планга чыгуу очраклы күренеш түгел. Сэнгать,
өскорма элементы буларак, ахыр чиктә социаль һәм икъти-
сади факторлар белән билгеләнә. Ләкин биредә сэнгатьнең
эчке кануннары да мәһим роль уйный ала. Аларны, жыеп
әйткәндә, тарихи чорның **художество императивы**, дип атап
булыр иде.

Художество методы,— катлаулы система буларак, бел-
гечләр арасында күп төрле бәхәсләр кузгаткан проблема.
Аның эчке асылын һәм барлык сыйфатларын танып белү
өчен система методын куллану отышлы. Аның критерийлары
һәм таләпләре дәреслекнең беренче китабында (337—338
битләр) бәян ителде.

Художество методы, система буларак, түбәндәге элемент-
лардан тора.

Беренче элемент — сэнгатькярнең **сэнгатьнең объектив вазифасын аңлавы**. Сэнгать, шулай ук сэнгать теориясе тарихы күрсәткәнчә, моны аңлатуда төрле карашлар булды.

Мәсәлән, «сэнгатькяр фәкать үзе өчен генә иҗат итә, җәмгыятьнең бәясенә ул мохтаж түгел»... Бу карашны ихлас түгел, дидек. Шунның өстенә, биредә индивидуализм принцибы төсмере дә бар.

Тагын бер караш: «Сэнгать массалар өчен түгел, ул жәмгыятьнең югары катлавы, элита өчен генә. Халык массаларының сэнгатькә тартылуы сэнгатьнең киләчәге өчен хәвефле»... (Ортега-и-Гасет.)

«Сэнгать — сэнгать өчен» дигән караш XIX гасыр башында Германиядә туа, аннан ул Франциягә күчә. Бу караш жәмгыятьтәге каршылыklarның котылгысызлыгын аңлау жирлегендә барлыкка килә. Аның теоретик базасын И. Кант әзерли. Гомумән, «сэнгать — сэнгать өчен» карашын И. Кант концепцияләренә бәйләп аңлатырга тырышалар.

Күпләргә таныш булган һәм күп тармаклардан торган принцип: «Сэнгать әсәре — сэнгатькярнең үзгәүдәләнешә». Бу карашның теоретик нигезен А. Бергсонның интуитивизм концепцияләре тәшкил итә. Әлеге теоретик караш (шуның белән сэнгатьнең объектив вазифасын аңлау) барлык формалистик, модернистик агымнар өчен методологик нигез булып тора.

Ниһаять, «сэнгать — халык өчен»... Бу принцип безнең фәнни әдәбиятта һәрвакыт тиешле урын алып килгән иде. Соңгы елларда ул үзенәң әһәмиятен югалта башлады.

Күренә ки, художество методы өчен бу карашларның әһәмияте зур. Һәр конкрет караш художество методының нигез ташы булып хезмәт итә ала.

Икенче элемент — сэнгать әсәрендәге образларга салынган идеяләрне, геройларның кылган эшләрен, шуның белән бергә теге яки бу социаль күренешләргә **гомумиләштерү, типикләштерү** ысулы. Мәсьәлә зур һәм катлаулы. Мисал өчен, атаклы немец галиме Г. Лессинг тарафыннан күрсәтелгән Мольер методы белән Шекспир методы арасындагы аерманы китерергә була. Әгәр дә классицизм методы нигезендә иҗат ителгән образларның һәркайсы турыдан-туры идеяләргә рупоры булып хезмәт итсә, Шекспир образлары — андый кысалардан азат, алар күпкырлы, шуның белән шактый тормышчан.

Өченче элемент — сэнгатькяр сайлаган **эстетик идеал**. Эш шунда ки, һәр иҗатчы ниндидер идеалга табына торган була. Берәүләргәң идеалын романтик герой тәшкил итсә (әдәбиятта — Байрон, Һейне, Пушкин, Лермонтов; музыкада — Шуберт, Шуман, Вагнер, Римский-Корсаков, Чайковский; сынлы сэнгатьтә — Гойя, Делакруа, Айвазовский, Брюллов һ. б.), икенчеләргәң жирдән аерылмаган, тормыштагы сыйфатларны үзгәң туплаган геройлар жәлеп иткән (әдәбиятта — Шекспир, Толстой, Горький; сынлы сэнгатьтә — Рембрандт,

Роден, Суриков; музыкада — Бетховен, Глинка, Мусоргский һ. б.). Өченчеләре өчен иң мөһиме — изелгән кешеләрнең газапларын тасвирлап, кешеләр күңелендә аларга карата шәфкать хисләре уяту. Әгәр дә Гоголь шунның белән чикләнсә («Шинель»), Достоевский үз идеалын Иисус Христоста табуын күрсәтә («Идиот»).

Дүртенче элемент — сәнгатькярнең социаль (сыйнфый, милли һ. б. юнәлешләрдәге) тенденциозлыгы. Ул, реаль дөньяда яшәп, төрле социаль төркемнәр арасында барган көрәшкә күзәтеп, гаделлек белән гаделсезлеккә үзенә йөрәгә аша үткәрәп, шушы хисләргә, фикерләргә үзенә ижатында чагылдырмый калмый. Һәм бу момент үз урынын, ахыр чиратта, художество методында да таба.

Ниһаять, бишенче элемент — образлылык. Әгәр дә образлылык булмаса, югарыда китерелгән элементлар, билгеле бер дәрәжәдә мөстәкыйльлеккә ия булып, шулай һәрберсә аерым-аерым яшәүләрен дәвам итәрләр иде. Сәнгать эсәренә образлылыкка ия булуы, художество методының башка (югарыда китерелгән) элементларын бер системага җыя һәм барысын да синтезлап, аларны бербөтен итә. Бу бербөтен художество методы статусындагы күренешкә тәшкил итә.

Бу системадагы элементларга координатон һәм субординатон мөнәсәбәтләр хас. Алар бер-берсә белән энә шушы бишенче элемент (образлылык) аша бәйләнәләр, бер-берсенә йогынты ясыйлар. Образлылык бу системада төп элемент ролен башкара. Әгәр дә эсәрдә образлылык бар икән, ул сәнгать эсәре булып таныла. Башка очракларда, әгәр дә, мәсәлән, китерелгән элементларның берәрсә (әйтик, идеологик тенденциозлык, эстетик идеал һ. б.) доминанта ролен үзенә йөкли башлый икән, ул вакытта ижәт җимеше художество эсәре булудан туктый.

Димәк, әгәр дә художество методында доминанта ролен образлылык түгел, ә югарыда китерелгән элементларның берсә үти икән, бу, тулаем алганда, художество методына зарар китерми калмый. Социалистик реализм методының кимчеләген нәкъ шунда күрергә кирәк. Сәнгать эсәрләренә чиновниклар тарафыннан «партия җитәкчеләгә» принцибының көчләп тагылуы конкрет эсәрләргә генә түгел, бәлки художество методының үзенә дә зарар китерми калмады.

Һәм киресенчә, әгәр дә үзен сәнгатькяр дип санап йөргән индивид бар игътибарын образлылыкка гына биреп, художество методының башка элементларын (мәсәлән, эстетик идеалны, типиклаштыру өчен кирәкле социаль-әхлакый мөнәсәбәтләрне һ. б.) әһәмияткә ия түгел дип инкяр итә икән, аның иҗат продукты да, эчтәлектән мәхрүм символлар жыелмасына гына кайтып калачак. Ә бу инде — формализмның бер мисалы.

Сәнгати аң закончалык- лары

Сәнгати аң, — иҗтимагый аң формасы буларак, Жир шарының барлык халыклары арасында да яши торган рухи кыйммәт. Сәнгатьнең иң беренче үрнәкләре Жир шарының кайсы почмагында, кайсы халык җирлегендә барлыкка килүен төгәл атап әйтү мөмкин түгел, әлбәттә. Ләкин бу меңләгән еллар, йөзләгән гасырлар дәвамында яшәп килә торган рухи кыйммәтнең нинди закончалыклар нигезендә үзгәрешләр кичереп хәрәкәт итүе турында фән үз сүзен әйтмәде түгел.

Шуны әйтергә кирәк: сәнгатьнең бүгенге көндә мәгълүм төрләре, жанрлары төрле вакытларда туалар, аларның үсеше дә тигез бармый. Ләкин шуны искәртәргә кирәк: сәнгать үсешенең нигезен икътисади фактор тәшkil итә. Дөрөс, сәнгать, базиска буйсына торган рухи кыйммәт булса да, аңа чагыштырмача **мөстәкыйльлек** хас. Сәнгать чәчәк аткан аерым дәверләр, җәмгыятьнең икътисади үсеш дәрәжәсенә туры килми. Мәсәлән, борынгы греклар һәм римлылар сәнгатенең аерым үрнәкләре (бигрәк тә скульптурада) бүгенге көнгәчә иң югары дәрәжәдәге кыйммәтләр булып саналалар.

Сәнгатьтәге үзгәрешләр, гомумән кешелек җәмгыяте кебек үк, гадирәктән — катлаулыракка, түбәнгә басмадан югарырак басмага таба баралар. Бу тенденция сәнгатьнең дә, гомумән кешелек дөньясы кебек үк, тәрәккыят юлыннан баруын күрсәтә. Моңың нигезен, ахыр чиктә, икътисади үсеш тәшkil итә. Ләкин, югарыда әйтелгәнчә, сәнгать үсешенең кайбер дәверләре, җәмгыятьнең икътисади үсеш дәрәжәсенә туры килми. Шулай да, тулаем алганда, сәнгать өлкәсендәге үзгәрешләр гомуми тенденциягә хыянәт итмиләр. Бу нәрсәдә чагыла соң? Башлыча сәнгатьнең яңа төрләргә, яңа жанрларга, стильләргә, ысулларга (методларга) баеганнан-байый баруын искә алырга кирәк (XX гасырда кино һәм телевиде-

ние төрлөрөнөң барлыкка килүе генә дә сэнгатътә нинди техник революция ясады!). Шуның өстенә, халык массаларының сэнгатъкә тартылу куәтен алыык. «Сэнгатъ — элита өчен генә; кара халыкның сэнгатъкә тартылуы сэнгатънең һәлакәткә баруын гына исбатлый», дигән теорияләр ничек кенә куермасын, халык массаларын сэнгатъ жәүһәрлөрөннән аеру мөмкин түгел.

Сэнгатъ өлкәсендәге тәрәккыят икътисад, шулай ук ижтимагый аңның башка формалары белән чагыштырганда шактый үзенчәлекле. Мәсәлән, фән өлкәсендәге тәрәккыят, нигездә, туры сызык буенча бара. Аның үсеш нигезен икътисад, сәнагатъ ихтияжлары тәшкил итә. Сэнгатъ үсеше ахыр чиктә, материалъ факторлар белән билгеләнсә дә, ул сәнагатъ һәм икътисад белән турыдан-туры бәйләнми. Һәм, барыннан да бигрәк, сэнгатънең тәрәккыят юлыннан баруы, фәннән аермалы буларак, туры сызык характерында түгел. Сэнгатъ сикәлтәле юлдан бара.

Мәсәлән, Аурупада соңгы 25 гасыр эчендә сәнагатънең күтәрелү, шулай ук түбәнгә тәгәрәү дәверләре дә булды. Әгәр дә без борынгы греклар һәм римлылар яшәгән чорда сэнгатънең иң югары дәрәжәгә ирешүен исбат итә алсак, соңгырак дәверләрдә, аерым алганда, урта гасырларда, жәмгыятьтә диннең йогынтысы көчәеп, ул хакимлек итүче факторга әверелгәндә, сэнгатънең (кино төрен алмаганда) түбән төшүен раслый алабыз.

Аурупада буржуаз мөнәсәбәтләр урнашкан чорда, жәмгыять рухи яктан түбәннән югарыга күтәрелә башлаган дәвердә, сэнгатъ тә яңа сулыш ала, анда, гомумән мәдәнияттә, Яңарыш чоры башлана. Аурупада буржуаз мөнәсәбәтләр фән, техника үсеше өчен көчле этәргеч фактор булып хезмәт итә. Ләкин соңгы 4—5 гасыр дәвамында мәдәният өлкәсендә барган күтәрелеш үзенең кайбер элементларында (бигрәк тә сэнгатъ өлкәсендә) аксый, кризислар кичерә башлый. Әгәр дә XVIII—XIX гасырлар эчендә Аурупа матур әдәбиятта — Гёте, Шиллер, Бальзак, Гюго, Пушкин, Л. Толстой, Достоевский; музыкада — Моцарт, Бетховен, Верди, Бизе, Мусоргский, Чайковский; сынлы сэнгатътә Фальконе, Гудон, Крамской, Левитан, Суриков кебек титаннарны тудырган булса, XX гасырның икенче яртысында (СССР сэнгатен алмаганда) Аурупа сэнгате, гомумән, модернизмга авышу белән характерлана. Бу тенденция АКШ сэнгатенә дә хас. Дөрөс, кино

сәнгатендә көчле төркемнәр үсеп чыга. Моңа бигрәк тә икенче бөтендөнъя сугышыннан соң Италиядә барлыкка килгән неореализм агымы уңай йогынты ясый.

Ләкин XX гасыр азагы — XXI гасыр башы музыкага, сынлы сәнгатькә, театр сәнгатенә яңа сынаулар алып килә.

Әгәр дә XIX гасыр азагы — XX гасыр башы модернизмның барлыкка килүе белән характерланган булса, XX гасыр азагы — XXI гасыр башы **классик булмаган сәнгатьнең** тууы белән характерлана.

Модернизм («яңа күренеш») үз эченә төрле агымнарны сыйдырган юнәлеш булып таныла (декаданс, натурализм, авангардизм, дадаизм, футуризм, кубизм, поп-арт, ленд-арт, сюрреализм, додекафония, абсурд театры һ. б.).

Модернизм, асылда, ул — антиреализм, эстетлык. Бу юнәлешкә мистика, иррационализм, абсурдлык, алогизм хас. Шуның өстенә, ул, кагыйдә буларак, пессимизм белән сугарылган һ. б.

Постмодернизм («модернизмнан соңгы») үзенең элгәре—модернизм принципларын классик сәнгать тәҗрибәсе белән кушуны күздә тотта. Ләкин классик сәнгать принциплары (шул исәптән конкрет әсәрләр) ирония белән сугарылган булалар. Асылда аңа классик сәнгатьтән көлү, аны түбәнсетү һәм модернизмга буйсындыру хас.

Классик булмаган сәнгатьнең принциплары түбәндәгеләрдән гыйбарәт:

— Реализмга каршы киң фронт ачу; аны модерн һәм постмодерн белән кысрыклап чыгару.

— Иске сәнгатьнең үлүе һәм яңа сәнгатьнең тууы глобаль мәйданда бара. Яңа сәнгать (антиреализм) яңача фикерләү нигезендә жиңеп чыгачак.

— Сәнгатьнең классик булмаган парадигмасы (тарихи үрнәк) сәнгатькярнең дөнъяга карашын игътибарга алмый. Ул, электән килгән мимезистан баш тартып, объектив дөнъяда булмаган эстетик реалистлар тудыру принцибын алга куя.

— Авангард, эстетик нормаларны һәм принципларны җимереп һәм сәнгатьнең яңа мөмкинлекләрен ачып, художество мәдәниятенә яңа сыйфатка күчү юлын күрсәтте.

— XX—XXI гасырлар сәнгатькяре чуар, парадоксаль дөнъя иҗат итә, дөнъяны гүзәл белән ямьсезнең җыелмасы рәвешендә күрә.

(Югарыда китерелгән принциплар яңа, классик булмаган сәнгать тудыру программасыннан алынды (кара: *Логина М. В.* Философия неклассического искусства XX века. Программа курса.— Казань, 2000.)

Күренә ки, бу программа буенча, кешелекнең иң югары рухи казанышлары юкка чыгарылырга тиеш. Классик булмаган сәнгать пропагандистлары милли мәдәниятләрне танымыйлар булып чыга. Алар карашынча, яңа сәнгать — абсурд фрагментлардан торган чуарлык. Ул мантийктан, гүзәллектән, дөньяга караштан һ. б. реалистик сәнгать принципларыннан мәхрүм. Асылда, классик булмаган сәнгать вәкилләре объектив рәвештә сәнгатьнең һәлакәтен даулыйлар.

Әлбәттә, аерым төркемнәрнең сәнгатькярләренә шушы юнәлештә барырга өндәүләре шундук алар теләгән нәтижәгә китерәчәк дигән сүз түгел. Бүгенге көндә ватаныбыз халыклары (шулай ук башка илләрдә яшәүче халыклар), сәнгатьнең һәлакәтен даулаучы төркемнәргә каршы торып, милли сәнгатьләренә үстерергә омтылып яшиләр.

Ләкин бүгенге сәнгать рәхимсез сынаулар каршында тора. Кешеләр арасындагы мөнәсәбәتلәр фәкәт акчага корылган шартларда жәмгыятьнең рухи байлыklары хәвефле зонада кала. Бу хәл закончалыклы күренеш булса кирәк: кешелек дөньясында сәнгатьнең юлы туры сызык буенча гына бармый, ул сикәлтәләр аша узарга мәҗбүр.

Сәнгати аң иҗтимагый аңның башка формалары белән тыгыз бәйләнештә хәрәкәт итә. Шуларның берсе һәм иң әһәмиятлесе — фән. Жәмгыять үсешен фәнни нигездә алып бару — буш хыял гына түгел. Бу закончалык турыдан-туры сәнгать өлкәсенә дә кагыла.

КҮНЕГҮЛӘР ӨЧЕН СОРАУЛАР:

1. Сәнгатьнең эчке асылын нәрсәдә күрәсез? Сәнгать төшенчәсенә нинди билгеләмә бирер идегез.
2. Сәнгатьнең объектив функцияләрен ничек аңлайсыз?
3. Сәнгатьнең сыйнфыйлыгы һәм милли үзенчәлеге нәрсәдә чагыла?
4. Сәнгатьтә художество методы проблемасын ничек аңлайсыз? Художество методы, система буларак, нинди элементлардан тора?
5. Классик булмаган сәнгатькә карашыгыз нинди?

Аристотель. Поэтика.— М., 1957.

Борев Б. Категории эстетики.— М.: Изд-во МГУ, 1959.

Валеев Ф., Валеева-Сулейманова Г. Древнейшее искусство Татарии.— Казань, 1987.

Гизатов К. Национальное и интернациональное в советском искусстве.— Казань, 1982.

Гиззатов К. Метод социалистического реализма.— Казань, 1988.

Каган М. Лекции по марксистско-ленинской эстетике.— ЛТУ, 1971.

Лосев А. Античная мифология в ее историческом развитии.— М., 1957.

Нигмедзянов М. Народные песни волжских татар.— М., 1984.

Иҗтимагый аңның фәндә чагылышы

Фән — иҗтимагый аңның чынбарлык хакында объектив белемнәр эшкәртеп чыгаручы һәм аны системага салучы формасы.

Фән — катлаулы күренеш, аны бәяләүдә төрле аспектлар кулланыла. Беренчедән, ул, — иҗтимагый аң формасы буларак, иҗтимагый булулыкның барлык сфераларын чагылдыручы **рухи кыйммәт**. Икенчедән, ул — җәмгыять җитештерүенең **рухи сферасы**. Өченчедән, җәмгыять үсешенең билгеле бер этабында үзе дә **житештерү көченә** әверелә торган күренеш.

Фәннең барлыкка килүе

Фәнгә бик борынгы тарихи чорларда ук нигез салынган. Житештерүгә нигез салынган дәвердә танып белү процессы турыдан-туры житештерү белән кушылган хәлдә булган. Маркс карашынча, кешеләрнең фикерләве, күзаллавы материал эшчәнлек продукты булып формалашкан. Борынгы Һинд-стан, Кытай, Вавил, Мисыр дәүләтләрендә фәннең **алшарты** хезмәтен үтәүче белемнәр туплана килгән. Биредә мифология дә билгеле бер роль уйнаган, чөнки дөньяга карашның бу төрө дә җиһанның төзелешен, анда хәрәкәт итә торган көчләрнең гамәлләрен аңлатуны үз өстенә алган булган. Билгеле, ул дөнъяны фәнни нигездә аңлатудан ерак торган. Иҗтимагый житештерүнең билгеле бер югарылыкка ирешүе, ә хезмәтнең физик һәм акыл төрләренә бүленеше нигезендә генә дөнъяны фәнни аңлату мөмкин була.

Мондый шартлар Борынгы Көнчыгышта, Греция белән Римда б. э. к. VI гасырларда гына туа башлый. Беренче теоретик системалар (Фалес, Демокрит), мифологик фикерләүдән арынып, натурфилософия (табигать фәннәре белән философиянең кушылуы) дип аталган юнәлеш рәвешендә яши башлыйлар. Фәнни фикерләүгә килү юлының бу дәвере тарихка **фәналды** (преднаука) дигән исем белән кереп кала. Фән мөстәкыйль рәвештә Яңа заманда (XVII гасырда) туа. Ул табигать фәннәренең философиядән аерылуы белән билгеләнә. Фән үзенең үсешендә классик, классик булмаган (постклассик) һәм постклассик булмаган (хәзерге) этаплар кичерә.

**Фән үсеш
этаплары**

Классик этап (XVII—XIX гасырлар). Предметларны, күренешләрне өйрәнүдә фикерләү объективлык белән характерлана. Предмет үзе яшәгән шартлардан «аерып» алына. Субъектның тикшеренү алымнары, тикшеренү чаралары да читтә кала. Гомумән, ул XIX гасыр азагында физикада ясалган фәнни революциягә хәтле булган дәверне үз эченә ала.

Классик булмаган, постклассик этап XX гасырның беренче яртысы өчен характерлы. Ул үзенә хәтле булган һәм объективлык белән характерлана торган принципларны инкяр итә. Аңа нисбилек, шартлылык (релятивизм) хас. Бу этап бигрәк тә квантлар теориясендә чагылыш таба.

Постклассик булмаган этап XX гасырның икенче яртысы һәм XXI гасыр башына карый. Ул универсаль глобализм белән характерлана. Аңа эволюционизм, тере материя белән тере булмаган материя арасындагы бәйләнешләрне глобаль эволюция принциплары җирлегендә карау хас (кара: *Степин В. С., Кузнецова Л. Ф.* Научная картина мира в культуре техногенной цивилизации.— М., 1994).

Әлбәттә, фән үсеш тарихын, аерым алганда, аның этапларын тулырак аңлату сорала.

**Фәннең
объектив
функцияләре**

Фән үзенең үсеш юлында дөнья турында белемнәр күләмен арттырганнан-арттыра барган. Бу процесста аның объектив функцияләре дә киңәйгән. Әлбәттә, фән, катлаулы күренеш буларак, күп төрле функцияләргә ия. Ләкин аларның барысын да бер рәткә куеп, мөһимлекләре ягыннан барысы да бер тигез дәрәжәдә дип әйтү дөрес булмас иде. Бу очракта без аның иң төп функцияләрен китерү белән генә чикләнәчәкбез. Алар түбәндәгеләр:

Танып белү функциясе. Бу функция һәр индивидка хас. Теоретик максаттан һәм фәнни алымнар белән эш итүдән ерак торган индивид та үзенең көндәлек тормышында ниндидер яңа белемнәргә омтыла. Чынбарлыкның үзеннән алынган белемнәрнең дәрәҗәсигә (яки дәрәҗә түгеллегә) кешенең тәҗрибәсе аша тикшерелә, шуның нигезендә кылынган эшләргә бәя бирелә. Кешенең предметларны, күренешләрне танып белү күләме, шулай ук алар өчен сарыф ителә торган вакыт чиксез. Кеше, дөньяга килгән мизгеленнән башлап, иң соңгы сулышына хәтле дөнъяны, тирә-юньне танып белүдән (үзе моңа ашкынып тормаса да) туктамый.

Ләкин индивидның функцияләре турыдан-туры танып белүгә генә кайтып калмый. Һәр өлкән яшкә җиткән индивид кайдадыр һәм ниндидер хезмәт башкара. Шуның белән ул җәмгыять үсешенә үзеннән билгеле бер өлеш кертә. Бу — мәһим вазифа.

Һәр индивид диярлек үзенең туган гаиләсендә яши. Шунлыктан гаилә алдында торган вазифаларны үтәүдә катнаша. Кече яштә чагында ата-ана, гомумән, олылар кушкан эшләренә эшли, олыгайганнан соң гаиләне алып бару, кече буынны тәрбияләү вазифаларын башкара башлый.

Кешеләр мәхәббәт тотышалар, өйләнешәләр, балалар үстерәләр. Шуның белән кешелек дөнъясын давам иттерү вазифасын үтәүдә дә катнашалар. Дәрәҗә, мәхәббәт тотышканда, гомумән гаилә корганда, кешеләр бу турыда уйланмыйлар. Алар көндәлек эшләренә һәр юнәлешендә танып белү актларын башкарып күләмләре турында да уйланмыйлар. Бу вазифаларны күпчелек кешеләр стихияле рәвештә үти.

Фәнни эш кешенең көндәлек режимда алып барыла торган эшләреннән аерыла. Бу аерма бигрәк тә танып белү функциясендә чагыла. Танып белү — фәннең төп функцияләренә берсе. Һәм фәнни эштә танып белү көндәлек тормыштагы танып белүдән җитди үзгәрешләр белән аерыла.

Беренчедән, ул — стихияле түгел, бәлки билгеле бер максатка буйсындырылган процесс. Фәнни танып белү моңа хәтле кузгатылмаган яисә, кузгатылып та, хәл ителмәгән проблемаларга кагыла.

Икенчедән, фәнни танып белү зарури рәвештә ике этаптан тора. Беренчесе — максатчан рәвештә эмпирик материал җыю. Икенчесе — шушы материал нигезендә теоретик хөкөмнәр кору, фикри нәтиҗәләр чыгару. Бу этаплар фәнни танып

белү кебек бербөтен процессның ике басмасын тәшкил итә. Дәреслекнең беренче китабында әйтелгәнчә, шуларның берсе юк икән, фәннилеккә дэгъва итүче эш — бер очракта коры фикер йөртүгә, икенчесендә — коры фактларга (эмпиризмга) гына кайтып кала дигән сүз.

Мәсәлән, хәзерге чорда россиянна арасында А. Чижевский (1897—1964) люстралары зур популярлык казанды. Биофизик А. Чижевский 30 нчы елларда ук кеше организмы өчен иң файдалы витаминнарны электр тогы ярдәмендә житештерү проблемасын хәл иткән була. Әлбәттә, башта — фәнни фараз итү (гипотезаны дәлилләү), соңрак эмпирик материал җыю башкарыла. Бусын А. Чижевский Мәскәүдәге «Дуров почмагы» дип аталган лабораториядә эшли.

Люстраның асылы шунда ки, зур көчәнешле ток бүлмәдәге һаваның кислородын тискәре зарядлар (ионнар) белән кора. Алар, ягъни ионнар, кирәкле витаминнарга (А, Е, Д) әвереләләр. Хайваннарны өйрәтүче бөөк цирк артисты Дуров Чижевский люстраларының эффе́ктын үзәндәге маймылларда сыный. В. Дуровның белдерүе буенча, люстраларны куллану нәтижәсендә, хайваннар «күзгә күренеп акыллыланалар» аларның шартлы рефлекслары тизрәк шәкелләнә. Чижевский люстраларының эффе́кты башка хайваннарда да сына́ла.

Шулай итеп, аэроионоаспираторий теориясе барлыкка килә. Хәзерге дәвердә шушы теория нигезендә медицинада күп төрле дөвалау чаралары әзерләнә.

Аңлату функциясе гадәттә танып белү нәтижәсендә көн тәртибенә куела. Ләкин фәннең аңлату функциясен уку йортлары аудиторияләрендә бара торган дәресләргә генә кайтарып калдыру дөрес булмас иде. Бу функция галимнәр тарафыннан ясалган ачышларны дәлилләү текстларында ук үтәлә башлый.

Ватаныбызның шул ук бөөк биофизигы А. Чижевский теорияләрен алы́йк. Аның фән өлкәсендәге тикшеренүләре югарыда бәян ителгән аэроионоаспираторий теориясе белән генә чикләнми*.

* А. Чижевскийның кайбер хезмәтләре: Физические факторы исторического процесса.— Калуга, 1924; Эпидемические катастрофы и периодическая деятельность Солнца.— М., 1930; Проблемы ионификации.— Т. 1, 3.—

Һәр теория исбатлауны, дәлилләүне таләп итә. Бу вазифа, беренче чиратта, белгечләр өчен — махсус терминология ярдәмендә башкарыла торган булса да, барыбер үзендә **аңлатуны** туплый. Шул ук вазифа фәнни дискуссияләрдә, диссертацияләр яклаганда үтәлә. Фәннең аңлату функциясе уку йортлары аудиторияләрендә, шулай ук матбугатка чыга торган әдәбиятта, галимнәр халык массалары белән очрашканда да башкарыла. Гомумән, бу функция мөһим роль үти. Әгәр дә галимнәрнең фән өлкәсендәге ачышлары массаларга барып җитмәсә, фән үзенең абруен күптән югалтыр иде инде.

Табылган белемнәрне **системалаштыру функциясе**. Системалаштыру, гомумән, фәнгә хас сыйфат. Системалаштыру нәрсә соң ул? Системалаштыру ул — фәнни эзләнүләр нәтижәсендә табылган белемнәрне билгеле бер принциплар нигезендә тәртипкә салу. Фрагментар, бер-берсенә бәйләнеше ачылмаган белемнәр җыелмасы әле фән булалмый. Жыелган белемнәрнең билгеле бер тәртиптә булуы фән өчен характерлы критерий һәм шарт ролен уйный.

Бу таләп борынгы заманнан ук килә. Мәсәлән, б. э. к. III гасырда туган Евклид геометриясе төрле аксиомаларга нигезләнгән. Әйттик, ике нокта арасында туры сызык үткәрәп була, һәм ул бердәнбер. Тагын бер аксиома: әгәр дә В ноктасы А һәм С нокталары арасында булса, өч нокта да бер туры сызыкта яталар. Евклид геометриясендә аксиомаларның саны ике дистәгә якын. Шуның өстенә, дәлилләүне таләп итә торган теоремалар бар. Алар барысы бергә оешкан система тәшкил итәләр.

Механика фәне дә система рәвешендә яши. Бу системаның авторы — И. Ньютон. Политэкономия фәнен башлыча А. Смит белән Д. Рикардо тудыралар. Химия фәненә XVII гасырда Р. Бойль нигез сала. А. Д. Менделеевның периодик системасын тәшкил иткән (һәм аның тарафыннан ачылган) закон химия фәнендә зур ачыш дип санала.

Фән дәлилләүне, исбатлауны таләп итә. Бу яктан караганда фән принципиаль рәвештә диннән аерыла. Әгәр дә изге китаплар Алланың барлыгына **ышануны** беренче планга

Воронеж, 1933—1934; Структурный анализ движущейся крови.— М., 1959; Аэроионификация в народном хозяйстве.— М., 1960; Электрические и магнитные свойства эритроцитов.— К., 1973; Вся жизнь.— М., 1974; Земное эхо солнечных бурь.— М., 1973.

куялар икән (Аллага ышанмау — иң зур гөнаһ), фән, кире-сенчә, ышануны икенче планга этәрә, ә беренче планга дәлил-ләүне, исбатлауны чыгара. Һәр фәнни тәгълимат исә, шушы исбатлаулар жыйелмасын билгеле бер тәртипкә куеп, үзен система дип таныта.

Фәнни күрәзәлек итү функциясе. Күрәзәлек итү — кеше-гә, гомумән, хас сыйфат. Аек акылга ия кеше күрәзәлек итмичә яшәми. Мәсәлән, күренешләрнең сәбәп-нәтижә бәйләнешен рас дип санау — үзе генә дә күрәзәлек итүне тану дигән сүз. Крестьян элек-электән, үзенең тәҗрибәсеннән чыгып, бу диалектик бәйләнешне белеп эш итә торган булган. Әйтик, Россиянең урта полосасында язын, агачлар яфрак ярып, жәй килүенә тәмам ышанып беткәч, суыклар булып ала. Һава температурасы төнлә белән 0 градусны күрсәтә, кырау төшә. Игеннәр һәм бакча культуралары өчен бу — бик хәвефле. Кешеләр, суыклар буласын алдан белеп, тиешле хәстәрән күрә торган булалар. (Мәсәлән, жимеш бакчаларын төтенләү, туфракны тиешле (калийга бай) ашламалар белән баету һ. б.)

Яисә тагын шуны алайык. Кайберәүләр үз балаларын (бигрәк тә бердәнбер бала булса) җил тидермичә, иркәләп үстерәләр. Аны өйдәге бернинди хужалык эшенә кушмыйча, сораган бер әйберен алып биреп, барлык гаепләрен йома барып, аның өчен тирә-юньдәгеләр, хәтта мәктәптәге укытучылар белән ызгышып бетеп тәрбияләгән булалар. Ата-ананың балага булган мәхәббәте кайбер очракта «сукыр» була шул. Ләкин әйләнә-тирәдәге кешеләр барысы да сукыр булмый, алар бу иркә баладан киләчәктә кем чыгасын алдан ук күрә беләләр. Ләкин хәлне үзгәртү аларның көченнән килми, чөнки балаларын иркәләп үстерә торган кешеләр башкалар киңәшенә илтифат итми торган булалар.

Фәнни күрәзәлек — жәмгыять өчен бик әһәмиятле фактор. Аның ике аспектын аерып карарга кирәк. Шуларның берсе галимнең тәҗрибәләрендә чагыла. Тәҗрибә (эксперимент), кагыйдә буларак, галим тарафыннан алдан уйланган, фараз ителгән нәтижәнең буласын сынау өчен эшләнә. Димәк, бу очракта да күрәзәлек итү урын ала.

Икенче аспект — күләмлерәк күренеш. Мәсәлән, дәүләтнең, гомумән жәмгыятьнең, яисә планетабызның киләчәге.

Мәсәлән, СССРның таркалуын, илебездәге социалистик жәмгыятьнең һәлакәтен намуслы, чын коммунистлар эчке

бер әрнү белән кичерделәр. Чын коммунистлар, Компартия, социалистик дәүләт башында торучы номенклатур жиктәкчеләрнең күбрәк үзләренең постлары турында гына уйлаучы чиновникларга әверелүен күреп, тар даирәдә берберсенә: «Без кая барабыз?» — дигән шомлы сораулар биреп, киләчәктә ниндидер тискәре нәтижәләр буласын алдан ук сизәләр иде. Ләкин хәлне үзгәртү аларның көченнән килмәде.

Хәзерге заманда кешелек дөнъясы үзенең планета масштабында жиктәлегеп килә торган куркыныч үзгәрешләр алдында торуын сизә башлады. Һәрхәлдә бу хәвефле ситуация турында фәндә туктаусыз әйтелә килә. Бу китапның икенче бүлегендә Жир шарындагы экологик һәм демографик проблемаларның жиктдиләнә баруы турында да әйтелде.

Мәсәлән, галимнәр узган гасырның 80 нче елларында Антарктида өстендәге озонсыз бушлык («озоновая дыра») турында хәбәр иткәннәр иде. Аның әһәмияте шунда: озон Жир өстенә Кояштан килә торган ультрафиолет нурларны сыекландыру бурычын үтәп килә (шунсыз Жир шарындагы жан ияләре һәлакәткә дучар булырлар иде). Димәк, бу очракта озонсыз бушлык ультрафиолет нурларга тоткарлык булалмый. Белгечләрнең белдерүенә караганда, озонсыз бушлык планетабыз өстендә күчеп йөри. 1995 елда ул Россия, шул исәптән Идел буе районнары, өстендә пәйда була. Ә 1998 елда ул Россия өстеннән Африка өстенә күчә, 2000 елны Аргентина белән Чили күгендә барлыкка килә.

Озонсыз бушлыкның тууы фәндә төрлечә аңлатыла. Кайберәүләр аны соңгы елларда барлык илләрдә дә диярлек кешеләрнең фреон газын куллана башлавы белән аңлатырга тырышалар (фреон суыткычларда кулланыла, аның төрле газларны таркату сәләте дә бар). Ләкин башка белгечләр бу гипотезаны кире кагалар. Алар озонсыз бушлыкларны Кояшның активлык чоры белән дәлилләргә тырышалар. Ә күпчелек белгечләр ул афәтне Жир шарында глобаль масштабта климатның үзгәрә баруы белән аңлатырга телиләр.

Климатның үзгәрүе, гомумән, Жир шарында катастрофик үзгәрешләр көтелүе турында материаллар көннән-көн ешрак басыла. Дәрәс, Жир шары һәм кешелекнең киләчәктәге язмышы турында күрәзәлек итүләр каршылыклы. Мәсәлән, соңгы берничә унъеллык дәвамында планета өстендәге температура жәмгыятьнең энергия куллану күләме артуга бәйле

рәвештә үсә бара чак һәм Җир өстендә «парник эффекты» барлыкка килчәк дип фараз ителде.

Соңгы еллардагы тикшеренүләр тагын бер тенденцияне ачарга ярдәм итте. Россия Фәннәр академиясенең география институты галимнәре Җир шарында климатик дәверләр (цикллар) баруы хакында фикер йөртә башладылар. Аларча, һәр климатик дәвер чама белән 100 мең ел дәвам итеп килгән. Бу дәвердә планетада салкынлык белән жылылык алмаша торган булган. Жылылык дәвере 10 мең еллар чамасы тәшкил итә. Без яши торган дәвер нәкъ жылылык стадиясенә туры килә. Ул 11 мең ел дәвам итә инде. Димәк... Әлегә фәнни институт галимнәре фикеренчә, хәзерге чорда планетабызны салкынлык стадиясә көтә, һәм ул иң күбә, бер мең елдан соң башланачак. Бу фикергә алар Антарктидада бозны бораулап, 3700 метр тирәнлектә тере организмнарның (бактерияләренең) яшәвен исбатлаганнан соң килделәр. Алар фикеренчә, бу фактлар Җир шарында моннан ун мең еллар элек катастрофа булуын раслыйлар. Шулай планетабызны салкынлык дәвере көтә, аңардан соң — яңадан жылылык... (Җир шарында гигант күләмле катастрофа булуы турында АКШ галимнәре дә язып чыккан иде. Алар Кара диңгез төбөндә борынгы яшәү урыны (поселение) булуын раслаучы предметлар табалар. Димәк, кайчандыр бу регионда диңгез булмаган эле. Аның барлыкка килүен АКШ галимнәре бозлык чорындагы бозларның эрүе һәм Урта диңгезнең, ярларынан чыгып, хәзерге Кара диңгез регионын су астында калдыруы белән аңлаталар. Бу карашлар Тәүраттагы Нух пәйгамбәр маңараларының бөтенләй үк нигезсез түгеллеген күрсәтә.)

Гомумән, табигатьтәге үзгәрешләр хакындагы күрәзәлек тотрыклырак, дип әйтеп була, чөнки анда субъектив фактор бөтенләй катнашмый. Ә менә җәмгыять өлкәсендәге үзгәрешләргә андый тотрыклылык хас түгел. Күрәзәлек ителгән чор көтелмәгән, һичнинди исәпкә кермәгән субъектив факторның йогынтысын тоярга мөмкин. Күзәтелгән объектив тенденцияләр хәрәкәт итүләрен дәвам иткәндә генә социаль материя өлкәсенә караган күрәзәлек итүләренең дөреслегә исбат ителә. Ә аларның өзелүе, кагыйдә буларак, субъектив факторның катнашына бәйле була, ә шушы характердагы һәр үзгәрешне алдан күрәзәлек итү беркемгә дә бирелмәгән.

Ниһаять, фәнни аң өлкәсенә караган **фәнни идарә функциясен** атау сорала.

Идарә итүнең ике моментың күздә тотарга кирәк. Мәсәлән, биологик, физиологик, психологик һ. б. (жаң ияләренә бәйле) системалар белән идарә итү аларның бөтенлеген саклауга, нормаль рәвештә (шушы өлкәдә хәрәкәт итүче закончалыклар җирлегендә) объектив функцияләрен башкаруларын тәмин итүгә кайтып кала. Техник системалар белән идарә итү — аларның нормаль рәвештә эшләүләрен тәмин итү дигән сүз.

Ә менә социаль өлкәдәге фәнни идарә итү, асылда, ул меңләгән-миллионлаган субъектлар белән, алар тарафыннан тупланган коллективлар белән идарә итүне аңлата. Жәмгыять белән идарә итү — аны тәртиптә тоту, дәрәҗәсүз юнәлештә хәрәкәт иттерү, үстерү бурычларын үтәп баруны күздә тоту.

Жәмгыять, аның аерым сфералары белән идарә итүнең ике төрле механизмы аерыла: стихияле һәм аңлы рәвештә эшли торган механизмнар.

Базар мөнәсәбәтләре шартларында **стихияле** механизмнар хакимлек итә. «Базар мөнәсәбәтләре» терминын ике (тар һәм киң) мәгънәдә карап була. Тар мәгънәдә: бер генә жәмгыятьтә базарсыз тора алмый (социалистик илдә дә базар юк түгел). Киң мәгънәдә: базар мөнәсәбәтләре алыш-биреш, сату-алу белән генә чикләнми. Ул жәмгыятьнең социаль-иқтисади базасының асылын билгеләүче фактор булып хезмәт итә. Базар мөнәсәбәтләре булганда, жәмгыятьнең нигезен хосусый милекчелек тәшкил итә. Мондый жәмгыятьтә базар мөнәсәбәтләре жәмгыять үсешенә стихияле рәвештә баруын характерлый.

Идарә итүнең стихияле механизмы эшләгәндә жәмгыять системасына йогынты төрле, кайвакыт бер-берсенә капмакаршы көчләр, очраклы актлар җыелмасы тарафыннан ясала. Алар кешеләр катнашыннан тыш ниндидер уртача нәтиҗә китереп чыгаралар. Шушы көчләр, факторлар җыелмасы иқтисад һәм мәдәният белән идарә итүче ролен башкаралар.

Социалистик жәмгыятьләр тәҗрибәсе күрсәткәнчә, бу очракта идарә итү планлы система аркылы башкарыла. Бу системаның жәмгыятькә булган йогынтысы стихияле түгел, бәлки максатчан (аң хакимияте белән) рәвештә башкарыла.

Гомумән, жәмгыятътәге процесслар белән фәнни идарә итүнең эчтәлеге һәм характеры шушы жәмгыятънең ижтимагый-икътисади строеннан тора. Ләкин социалистик жәмгыятътә дә базар мөнәсәбәтләре булган кебек, базар мөнәсәбәтләренә нигезләнгән жәмгыятъ тә идарә итү компонентыннан азат түгел. Капиталистик дөнъяның төп субъекты булган АКШта төрле тарихи чорларда бер-берсенә капма-каршы булган ике идарә итү тибы (Дж. Кейнс һәм М. Фридмен теорияләре) яши. Икенче яктан, социалистик Кытайда шулай ук ике (капма-каршы) тип янәшә атлый.

Жәмгыятъ белән фәнни идарә итү түбәндәге принципларны күздә тотат:

- ижтимагый закончалыкларны танып белү;
- планлаштыру, оештыру, җайга салу, тикшеренүләр алып бару;
- каршылыкларны үз вакытында ачу һәм аларны хәл итү һ. б.

СССРда жәмгыятъ үсеше белән планлаштыру нигезендә идарә итү икътисад һәм мәдәнияттә зур уңышларга ирешүне тәмин итте, бөтендөнъя күләмендә СССР икенче (АКШтан кала) бөек держава дәрәжәсенә үсте. Ләкин СССРның таркалуына һәм социализмның һәлакәткә дучар булуына идарә итүдә бюрократлыкның тамыр җәюе сәбәп булды.

Фәннең төп үзенчәлекләре Ижтимагый аңның һәр формасы жәмгыятънең рухи тормышында билгеле бер урын алып тора. Һәр форманың үзенә генә хас сыйфатлары бар. Андый үзенчәлекле сыйфатлар фәнни аң өчен дә характерлы.

— Фәннең иң төп үзенчәлекләренең берсе — дөнъя турындагы белемнәрне системага китерү. Ул белемнәр бик күп. Классик дисциплиналарны гына алыңк: астрономия, физика, химия, биология, медицина, физиология, психология, философия, социология... Исемлекне тагын да дәвам иттереп булыр иде. Һәр фәнни дисциплинаның үзенең объекты һәм предметы, чагыштырмача чикләре бар (аларның бер-берсе белән тыгыз бәйләнештә, бер-берсенә үрелеп хәрәкәт итүләре турында дәрәслекнең алдагы битләрендә әйтеләчәк);

— фәннең икенче үзенчәлеге — өйрәнелә торган предметның закончалыкларын, төрле яссылыкта хәрәкәт итә торган тенденцияләрен ачу, аларның үзара бәйләнешен исбатлау; бу үзенчәлек фәннәр алдында тора торган төп таләпләрнең берсе

дә, чөнки шунсыз фэнгә дэгъва иткән хезмәт коры тасвирлауга гына кайтып кала;

— фән өчен теге яки бу карашны, фикри нәтижәне һәр яктан дәлилләү, исбатлау характерлы. Бу яктан караганда ул ижтимагый аңның башка формаларыннан аерыла. Мәсәлән, Белинский характеристикасы белән әйткәндә, фән **исбатлый** торган форма булса, сәнгать — чынбарлыкны **күрсәтә** торган форма. Фәннең бу үзенчәлеген дин белән чагыштырганда да күрәбез. Диннең төп үзенчәлегә һәм таләбе — **ышану**, ә фәндә башта **дәлилләү**, **исбатлау** бара, һәм бары шулар нигезендә генә ышану туа. Нәрсәгә ышану? Әлбәттә, нинди булса да уйдырмага түгел, бәлки исбатлау узган хакыйкәткә ышану;

— фән өчен исбатлау чынбарлыктан аерылган абстракт фикерләү продукты түгел (биредә абстракт фәннәргә һичнинди шәүлә төшерелми), бәлки ул эмпирик фактлар, техник һәм табигать турындагы фәннәр өчен характерлы экспериментлар нигезендә башкарыла; хәзерге заман фәннәре техник жиһазларсыз яши алмыйлар (ә ижтимагый аңның башка формалары (сәнгать, әхлак, дин, сәяхәт, хокук) техник жиһазларсыз да яши ала), жиһазлану булганда да, ул алар өчен төп үзенчәлек дип санала алмый;

— ниһаять, фән практика белән бәйле; ул гына да түгел, фәнни тикшеренүләрнең нәтижәсе практикада сынала.

Фэнгә классификация Фәнни аң — катлаулы һәм күптөрле. Ул үзәндә бер-берсен кабатламый торган юнәлешләрне, тармакларны туплый. Бу төрлелек тарихи процесста куерганнан-куера, ә фән, гомумән алганда, киңәя, кабара бара.

Фәндәге әлегә тенденцияләрне борынгы грек галимнәре үк күргәннәр һәм аңа анализ ясарга, гыйльми предметларны конкрет киштәләргә урнаштырып, аның эчке төзелешен (структурасын) жәеп күрсәтергә омтылганнар. Урта гасырларда Көнчыгышның мәселман философлары да шундый ук омтылыш ясап караганнар. Билгеле, әлегә юнәлештәге фәнни эшчәнлек соңрак та дәвам иткән һәм аның бүгенге көндә дә туктаганы юк. Бу эшчәнлекнең нәтижәсе гыйльми әдәбиятта фэнгә классификация дип атала.

Бу классификация гаять бай. Проблеманы өйрәнү тәжрибәсе классификациянең принципларын эшләп чыгарырга мөмкинлек бирә. Биредә, беренче чиратта, киң колачлы

фәнне комплексларга бүлөп карау күздә тотыла. Мәсәлән, табигать һәм жәмгыять турындагы фәннәр. Бу ике зур комплекс конкрет структураларга ия. Ләкин әлеге комплекслар барлык фәннәрне үзләренә сыйдырып бетерә алмыйлар әле. Шунлыктан ниндидер фәннәр ике комплекс арасындагы чиктә урнаша. Гомумән, классификация ясаганда идеаль вариант табу, күрәсең, проблема булып кала әле. Шулай да нигез итеп, ниндидер искәرمәләр белән академик Б. Кедров тәкъдим иткән классификацияне алып булыр иде:

ФИЛОСОФИЯ ФӘННӘРЕ

Диалектика

Мантыйк (Логика)

(Искәрма: Биредә ни өчендер онтология, гносеология һәм философия тарихы төшөп калган — К. Г.)

МАТЕМАТИКА ФӘННӘРЕ

Математика мантыйгы

һәм практик пландагы

Математика (хосусан алганда)

математика, кибернетика

(Искәрма: Әгәр дә бу бүлектә кибернетиканы кертәбез икән, информатиканы да онытырга ярамый — К. Г.)

ТАБИГАТЬ ФӘННӘРЕ

ҺӘМ ТЕХНИК ФӘННӘР

Механика

практик пландагы техника

Астрономия

һәм космонавтика

Астрофизика

Физика

техник физика

Химик физика

Физик химия

Химия

химик-технологик фәннәр,

Геохимия

металлургия һәм тау-руда эше

Геология

География

Биохимия

һәм авыл хужалыгы фәннәре

Биология

Кешеләр физиологиясе

медицина фәннәре

Антропология

(Искәрмә: Биредә фәндә барлыкка килгән яңа тармаклар турында хәбәр җитенкерәми (классификация 60 нчы елларда эшлэнгән). Шулар арасында бигрәк тә бионикага, космонавтикага (космик психология, космик физиология, космик медицина һ. б.), информатикага, компьютерлар теориясенә һәм техникасына караган тармаклар урын алмаган — К. Г.)

СОЦИАЛЬ (ЖӘМГЫЯТЬ ТУРЫНДАГЫ) ФӘННӘР

Тарих

Археология

Этнография

Икътисади география

Социаль-икътисади статистика

Базис һәм өскорма турындагы фәннәр: сәяси икътисад, дәүләт һәм хокук турындагы фәннәр

Сәнгать теориясе һ. б.

(Искәрмә: Бу өлештә дә кайбер мәһим генә тармаклар күрсәтелмәгән. Шулар арасында: эстетика, этика, фәнни атеизм, сәясәт фәне (политология), мәдәният теориясе һ. б.— К. Г. (кара: Наука //Философская энциклопедия.— Т. 3.— М., 1964.— С. 583).

Фән үсешендәге закончалыклар Жәмгыятьнең тарихи үсеше фәнни аң өлкәсендәге үзгәрешләрне көчәйтә, катлауландыра барды. Бу өлкәдәге үзгәрешләрнең колачы киңәя, дөнья турындагы белемнәр һаман арта, тирәнәя барса да, әлеге тенденцияләр нинди дә булса буталчылыкка, хаоска китермәде. Фәнни аң ыспай әмма, югарыда әйтелгәнчә, катлаулы система тәшкил итә.

Бу системага (аның үсешенә, торышына) объектив закончалыклар хас.

Беренче закончалык — фән үсешенә иҗтимагый һәм тарихи практиканың сәбәп булып торуы. Бу өлкәдәге объектив ихтыяжлар фән үсешенә чыганагы булып торалар. Биредә, беренче чиратта, **житештерү** үсешенә йогынтысы турында әйтергә кирәк. Нәкъ яңа житештерү коралларын камилләштерү ихтыяжы кешеләр алдында, тимер рудасын эшкәртеп, корыч ясап чыгару бурычын куйган. Чит илләр белән сәүдә итү, башка материкларда арзанлы чимал һәм арзанлы хезмәт көчләре табу ихтыяжы корабльләр төзелешен тудырган. Ә моны башкару өчен техника гына түгел, фәнни хезмәтләр дә, гомумән, фәнни фикерләү дә таләп ителгән.

Икенче закончалык — фәннең чагыштырмача мөстәкыйль-
леге. Жәмгыять үсеше тарихы күрсәткәнчә, фән өлкәсен
үзләренен төп кәсебе иткән кешеләр, житештерү ихтыяж-
лары булу-булмауга карамастан, үзләрен жалеп иткән проб-
лемалар белән шөгыльләнүне сайлый торган булганнар.
Мәсәлән, астрономия фәне дөньяга килгәндә турыдан-туры
житештерү, гомумән, практика белән бәйле булмаган. Фило-
софиянең үзгәргән генә дә ничәмә-ничә абстрактлылык белән
сугарылган проблема яшәп килә (әйткә, бүгенгә көндә Көн-
батыш илләр философиясендә чынбарлык ихтыяжларын-
нан ерак тора торган агымнар, мәктәпләр, юнәлешләр
мәсьәләсе).

Турыдан-туры житештерү һәм, кинчрәк алганда, практика
белән бәйле булмаган лингвистика, структурализм агым-
нары... Исемлекне тагын да дәвам итеп булыр иде, ләкин эш
анда түгел. Иң мөһиме — моның сәбәбе нәрсәдә?

Эш шунда ки, кешегә табигать тарафыннан фикерләү
сәләте бирелгән. Фикерләү һәрвакыт практика белән тыгыз
бәйләнештә булмаса да мөмкин. Саф фикерләү! Ләкин фән
өлкәсенә килгән кешегә бу гына житешми, аңа шушы үзе
сайлап алган проблема белән шөгыльләнү өчен (шул исәптән
«саф фикерләү» эшчәнлеген белән) материал һәм рухи шарт-
лар да кирәк. Практикадан ерак торучы проблемалар белән
шөгыльләнү өчен жәмгыятьнең (дәүләтнең) бу эшчәнлеккә
материаль ярдәме, аны рухи яктан хуплавы кирәк. Әгәр дә
жәмгыятьтә шушындый шартлар бар икән, алар фәннең
чагыштырмача мөстәкыйльлеген тәмин итәләр.

(Югарыда китерелгән хөкемнәр тел белемне, сәнгать тео-
риясе, философия белән шөгыльләнүгә галимнәр эшенә нин-
дидер шәүлә төшерү түгел, биредә бары тик фәннең берни-
кадәр мөстәкыйльлеген турында гына сүз бара.)

Өчүнче закончалык — фәннең **буыннан буынга күчә** ба-
руы. Беренчедән, бер тарихи чорда табылган белемнәрнең
икенче тарихи чорда да файдаланылуы. Бу бигрәк тө табигать
фәннәре өлкәсенә хас. Мәсәлән, Архимед (б. э. к. III гасыр),
Коперник (XV—XII гасырлар), Фарадей (XIX гасыр) ачкан
кануннар соңга таба да кинч кулланыла. Икенчедән, фәнни
терминнар, төшенчәләр, категорияләр, нигездә, шулай ук
буыннан буынга тапшырылып яшиләр. Мәсәлән, философия
өлкәсендә бүгенгә көндә кулланыла торган күп кенә катего-
рияләр Аристотель, Кант, Гегель тарафыннан кертелгән.

Социаль философиядэ Маркс категориялэре шундый ук урын билилэр. Һәм фәннең алга үсеше элек тудырылган терминнарны, төшенчэлэрне, кагыйдэ буларак, юкка чыгармый, саклый, камилләштерэ.

Дүртенче закончалык — фәнни белемнэрнең **тыгызлану** (кумулятивлык) хасияте. Һәр тарихи чорда табылган белемнэр, гомумән, ниндидер сумманы тәшкил итсэлэр дэ, ул — механик сумма гына түгел, бәлки «тыгызланган» сумма. Моны ничек аңларга? Яңа чор биргән яңа белемнэр элеккеге белемнэрне инкяр итми, ә киресенчә, раслаган тәкъдирдэ, элек булган белемнэрне кабатлау белән чикләнмилэр, бәлки аларга өстәмэ ролен үтилэр. Андый өстәмэлэр элек табылган, нигездэ, дөрөс булган фикерлэрне баета, тыгызлый төшэлэр. Мәсәлән, «жисемнэрнең атомнардан торуы» 1897 елда Томсон тарафыннан ачыклана төшэ. Ул, атом структурасында электронны ачып, атом турында «жисемнэр атомнардан тора» дигән белемне ачыклай төшэ, аңа ифрат дәрәжэдэ мөһим өстәмэ бирэ. Шулай атом турындагы белем тыгызлана төшэ. 1911 елны Резерфорд тарафыннан ясалган яңа ачыш (атом, электроннан башка, уңай корылган ядрэдән дэ тора икән) атом турындагы белешмэлэрне тагын да тыгызлай төшэ.

Мондый тыгызлану (кумулятивлык) процесслары башка фәннэрдэ дэ бара (мәсәлән, молекуляр биологиядэ, информатикада һ. б.).

Бишенче закончалык — фәнни белемнэрнең **тизләтелгән** характерда үсүе. Бу турыда Ф. Энгельс болай дигән: «Фән алга таба элеккеге буыннар варислык иткән белем массаларына пропорциональ тизлек белән хәрәкәт итэ» (кара: *Маркс К. и Энгельс Ф.* — Соч. — Т. 1. — С. 568).

Фәннең тизләтелгән рәвештэ үсүе XVII гасырда күзәтелэ башлай. Белгечлэр карашынча, фәнни мәгълүматның күләме һәр 10—15 ел эчендэ ике тапкыр арта. Бу фикер узган гасырның 60 нчы елларыннан бирле әйтелеп килэ. Соңгы 40 ел эчендэ тизләтелү тагын да арта төште. Моңа информатика юнәлешенең барлыкка килүе бигрәк тэ зур йогынты ясап тора. ЮНЕСКО белдерүе буенча, 1920—1970 еллар эчендэ Жңир шарында яшәүчелэрнең саны ел саен уртача 1,7 процентка үсэ барса, фәнни хезмәткэрлэрнең саны 7 процентка арткан (кара: БСЭ. — Т. 17. — М., 1974. — С. 325).

Дөрес, бу тизләтелү процессы XX гасыр азагындагы Россияга характерлы булмас (Россияда фән үсешенә җибәрелә торган акчаның күләме АКШныкына караганда берничә дистә мәртәбә кимрәк, өстәвенә фән өлкәсендә эшләүчеләрнең саны да шактый кимеде. Берәүләр коммерция белән шөгылләнә башласа, икенчеләр шул ук АКШка, Израильга күчеп киттеләр).

Алтынчы закончалык — фән үсешендә ике тенденциянең хәрәкәт итүе. Бер яктан, ул теземлелек (постепенность) белән характерланса, икенче яктан, аңа «шартлаулы» («взрывной») характердагы үзгәрешләр дә хас. Икенче төрле әйткәндә, фән үсеше эволюционлык белән дә, революционлык белән дә характерлана.

Эволюционлык белемнәрнең теземле булуында, даими арта баруында чагыла. Әйттик, шул ук биология фәнендә күзәнәк теориясе XVII гасырда ук инглиз галиме Р. Гук тарафыннан эшләнә башлый, XVIII гасырда немец галиме К. Вольф моңа үзенәң өлешен кертә. Ә бер гасыр узуга немец биологы Т. Шванн (1839) күзәнәк теориясен эшләп бетерә.

Фән үсешендәге революционлык электән булган белемнәрне җимерү, алар урынына яңа белемнәрне урнаштыруны аңлата. Шушындый хәл югарыда китерелгән Дж. Томас ачышында күренә. Физика фәнендә XIX гасыр азагына хәтле «атом — бүленми торган микрокисәкчә» дигән фикер яшәп килә. Томсонның революцион ачышы бу карашны юкка чыгара, җисемнәрдә атом иң кече кисәкчә түгел, аның үзәндә тагын да кечерәк, элементар кисәкчә, электрон хәрәкәт итә дигән карашны урнаштыра.

Революцион тенденция белән эволюцион тенденцияләр, — характерлары белән капма-каршы булсалар да, бер-берсеннән аерым түгел, киресенчә, тыгыз бәйләнештә, сәбәп-нәтиҗә мөнәсәбәтендә тора торган тенденцияләр.

Җиденче закончалык: фән үсешенә ике капма-каршы — бергә укмаштыру (**интеграция**) һәм ваграк тармакларга бүлү (**дифференциация**) процесслары хас.

Билгеле булганча, борынгы чорда фән бер җыелма формасында яши башлый. Барлык фәннәрнең синтезы философия дип атала торган була. Соңрак философиядән аерым тармаклар аерыла. Физика, химия, астрономия, этика, эстетика һ. б. мөстәкыйль фәннәр рәвешендә шәкелләнә башлый. Бу процесс хәзерге заманда да дәвам итә. Әйттик, шул

ук физика фәнендә атом физикасы, каты жисем физикасы, плазма физикасы һ. б. барлыкка килә. Бу, нигездә, прогрессив күренеш, чөнки фән киңлеккә дә, тирәнлеккә дә үсешен туктатмый.

Ләкин шул ук вакытта фәннәр өлкәсендә икенче, дифференциациягә капма-каршы булган, интеграция процессы да бара. Нәрсәдә чагыла соң ул? Аның чагылышы — төрле классик фәннәр чигендә аларның гәүдәләнешен күрсәтүче яңа фәнни дисциплиналар тууда. Мәсәлән, XX гасыр азагында ук химик физика, физик химия, астрофизика, биофизика, биохимия, космик психология, космик физиология, геофизика һ. б. күп төрле фәннәр барлыкка килде, һәм ул процесс бүген дә дәвам итә.

Дифференциация белән интеграция процесслары вакыт аягынан бер-берсеннән аерылган («берсе — башта, икенчесе — соңрак») күренешләр түгел. Алар бербөтен процесслар, хәзерге замандагы фән үсешенң үзенчәлеген тәшкил итәләр.

Сигезенче закончалык — фән белән житештерү мөнәсәбәтләренң үзгәрештә булуы. Югарыда (икенче закончалык) фәннң чагыштырмача мөстәкыйльлеге турында әйтелгән иде. Бу закончалык хәзерге этапта да хәрәкәт итә. Шул ук вакытта жәмгыятьтә фән-техника революциясе шартларында житештерү белән фән арасындагы мөнәсәбәт **якыная** бара. Хәзер һәр зур предприятиенң структурасында фәнни лабораторияләр эшли. Икенче яктан, фәнни үзәкләрнң үз житештерү базалары оештырыла. Нәтижәдә фәнни ачышлар һәм фәнни эшләнмәләр, элеккегә караганда, житештерүчеләр карамагына тизрәк вакыт эчендә барып житәләр.

Әлбәттә, сүз гомуми тенденция турында бара. Әлеге закончалык һәр предприятиедә, һәр фәнни учреждениедә тормышка ашырылып бара дигән сүз түгел. Бигрәк тә бу — хәзерге этапта Россиядәге фән үсешенә хас тенденция. Ләкин, гомумән алганда, китерелгән закончалык объектив, аны аерым субъект инкяр итә алмый. Житештерү һәм фән өлкәләрендә бара торган процесслар бу ике өлкә субъектларын чыннан да якынайта, шуның белән фәнни ачышларның һәм эшләнмәләрнң (сүз техник фәннәр турында бара) язмышын уңай хәл итәргә мөмкинлек бирә.

Ниһаять, тугызынчы закончалык — фән өлкәсендә **эчке каршылыкларның** үсә баруы.

Фән үсешенен игелекле күренеш булуы бәхәссез. Ләкин XX гасырның уртасы бу өлкәдәге үсешнең кешелек дөнъясы өчен хәвефле була алуын да исбатлады. Атом-төш куәтенен иң элек жимерү, үтерү максатында кулланылуы бу сүзләрне тагын бер кат раслый гына. Ул гына да түгел, атом куәтен сәнагать өлкәсендә, тыныч максатларда куллануның да кешелек дөнъясы өчен бөтенләй үк хәвефсез түгеллеген Чернобыль фаҗигәсе үтемле итеп исбатлады.

Фән үсешенен игелекле һәм шул ук вакытта (әлегә потенциал рәвештә) хәвефле икәнлеген башка гыйльми юнәлешләрдән алынган мисаллар да раслый.

Генетика фәннен алыык. Бу фәннең казанышлары бөртекле культураларны камилләштерү проблемасын чишүгә юл ача. Тагын да мөһимрәге — кешеләрне төрле, шул исәптән хәзерге этапта дөвалау мөмкин түгел дип саналган авырулардан коткару, хәтта аларны булдырмау проблемаларын хәл итүгә мөмкинлек бирә. Моның өчен фәнни нигез туып килә инде. Бигрәк тә генóm (хромосомалардагы геннар җыелмасы) структурасын ачу кебек казанышлар бу фәннең зур һәм гаять мөһим перспективага ия булуын күрсәтә.

Ләкин, шуның белән бергә, соңгы елларда сенсациягә әверелгән клонлаштыру, үлгән кешеләрне яңадан терелтү кебек «гамәлләрне» реклама рәвешендә кешеләр аңына сеңдерергә тырышулар, алар чынга ашкан очракта, ни дәрәжәдә хәвефле булчак.

Ул гына да түгел, геном структурасын ачу медицина фәне алдына яңа (генетик) вакциналар уйлап чыгару проблемасын куячак. Һәм бу ачышларның нәтижәсен беркем дә әйтә алмый әле. Кайбер белгечләр фикеренчә, СПИД авыруы әлегә вакциналар янында уенчык кына булып калырга мөмкин. Ә инде кешеләрне генетик сыйфатлар буенча бәяләүнең нинди социаль проблемалар китереп чыгарачагын фараз итүе дә кыен. Моның янында расалар теориясенен «бала-чага шаяруы» булып кына калуы бар.

Кибернетика һәм ЭВМнар юнәлешен алыык. Кешеләр мөгҗизалы техниканы булдыруга ирештеләр. Бу яктан караганда, информатика теориясе бүгенге фәннең иң алгы рәтендә тора. Компьютерлар техникасының бүгенге көндә фәндә роле әйтеп бетергесез. Компьютерлар фәнгә генә түгел, күп кешеләрнең көндәлек тормышына да үтеп керде. Бу юнәлештә интернет тагын да югарырак баскычка күтәрелүне

исбатлай. Аның игелекле перспективасын фараз итеп була кебек. Ләкин шул ук вакытта кешеләрнең интернетка буйсына, аның колы була баруы турында да әйтми булмый.

Күренә ки, XX гасыр азагы һәм XXI гасыр башында фән өлкәсендәге каршылыklar куера төште. Әгәр дә бу тенденцияләр үзләренең юлында житди киртә очратмасалар, кешелек жәмгыятенә сизелерлек зарар китерәчәкләр әле. Чынбарлык шуны күрсәтә: фән өлкәсендәге тискәре, хәвефле тенденцияләрне халыкара оешмалар (ЮНЕСКО һ. б.) тарафыннан гына чикли алалар. Ләкин һәр илнең үзендә дә нәтижәле чаралар юк түгел. Фән — стихияле үсәргә тиеш түгел, ул фәнни нигездә идарә итүгә мохтаж.

Хәзерге этаптагы иң мөһим фәнни юнәлешләр Цивилизация стадиясенә кәргән жәмгыять фәнсез яши алмый. Ләкин цивилизациянең һәр тарихи этабы фән үсешенә объектив ихтыяж тоя. Шушы ихтыяжга җавап рәвешендә фәндә конкрет юнәлешләр, фәнни мәктәпләр барлыкка килә. Шулай итеп, жәмгыятьнең һәр тарихи этабында объектив ихтыяжга туры килгән фәнни юнәлешләр дөньяга чыга. Алар фәннең иң мөһим юнәлешләре дип аталалар.

XX гасыр азагы — XXI гасыр башы өчен иң мөһим фәнни юнәлешләр түбәндәгеләр.

Атом-төш энергетикасын үстерү. Бу юнәлешнең әһәмияте — сәнагать үсеше, шулай ук барлык жәмгыять системасының эшчәнлегенә өчен даими чыганаclar булдыруда. Хәзерге этапта Россия энергетикасының төп чыганагы — нефть, газ, ташкүмер, үзгәч. Россия, бу чыганаclarга иң бай ил булса да, ягулык материалларының запасы чиксез түгел. Хуҗаларча эш иткәндә, аларны башка төрле чыганаclar белән алыштыру сорала. Хәзерге этапта атом-төш куәтенә нигезләнгән станцияләр биргән энергиядән дә отышлырак чыганаc юк. Шунлыктан атом-төш энергетикасы, хәвефле төр булса да, иң перспективалылардан санала. Дәүләтнең бурычы, файдалануда куркынычсызлыкны тәмин итеп, атом-төш энергетикасын үстерүне дәвам иттерүдән гыйбарәт.

Кибернетика, хисаплап чыгару машиналары (ЭВМ), компьютерлар, информатика һ. б. автоматик системаларны үстерү һәм камилләштерү. Аның соңгы 10—15 ел давамындагы торгынлык дәверен артта калдырып, алга ыргы-

лышын һәм югары күтәрелешен тәэмин итү. ХХІ гасыр башының информатика дәвере икәнлеген истә тотып, аны һәрьяклап үстерү проблемасын алгы планга кую.

Молекуляр биология, генетика һәм биотехнология тармакларын үстерү ярдәмендә медицина өлкәсендәге житди проблемаларны, бигрәк тә хәзерге этапта дөвалауга бирелми торган авыруларны жиңеп чыгу, шулай ук аларны булдырмау юлларын фәнни нигездә эшкәртү. Югарыда китерелгән фәнни юнәлеш нәтижәләрен агробиология, шулай ук игенчелек, бакчачылык, терлекчелек һәм башка авыл хужалыгы (агрономия) тармакларын үстерүдә куллану юлларын өйрәнү.

Полимерлар проблемасын хәл итү. Россиядә, ягулык чаралары кебек үк, сәнагать өчен кирәкле металл запаслары да чиксез түгел. Аларны алыштыру проблемасы шулай ук иң мөһимнәрдән санала. Полимерлар, металл запасларын хужаларча саклау бурычын үтәү белән бергә, кайбер очракта, үзләренең кайбер сыйфатлары белән металлга караганда өстенрәк тә (тутыгуга бирешмәү, массаның жиңелрәк булуы һ. б.).

Космосны өйрәнү. Билгеле булганча, соңгы 10—15 ел эчендә космосны өйрәнүдә ватаныбызның роле шактый кимеде. Планетабызда глобалистика алгы планга чыккан дәвердә космосны һәрьяклап өйрәнүнең роле чиксез арта бара. ХХІ гасыр космосны өйрәнүдә хәлиткеч дәвер булачак.

Экология проблемалары. Алар беренче чиратта житештерүнең үсә баруына бәйләнгән. Шуны исәпкә алганда, экология проблемаларының кискенләшә баруын котылгысыз күренеш дип кабул итәргә кирәк. Ул табигатьне (елгаларны, күлләрне, диңгезләрне, шәһәр урамнарын һ. б.) пычратуда да, һава (атмосфера) структурасының зарарлы якка үзгәрүендә дә, игеннәрнең, яшелчә, жиләк-жимешләрнең сыйфаты бозылуда һ. б. нәтижәләрдә дә күренә. Шуның өстенә, радиоактив калдыкларның тискәре нәтижәләргә китерүе; елгаларда ГЭСлар корып, яшел болыннарны су астында калдырулар; урманнарны тәртипсез рәвештә кисеп сатулар; зур янгыннар чыгару һ. б.

Экология проблемаларын хәл итү система рәвешендә каралырга, ә фән бу мәсьәләдә үзенең сүзен әйтергә тиеш.

Гомумән, фән ижтимагый аң структурасында аерым урын биләп тора. Ул ижтимагый аңның башка формалары белән тыгыз бәйләнештә яши. Шушы формалар арасында аның

үзенен аерым һәм үзенчәлекле функциясе бар: ул ижти-
магый аңның барлык формаларын үзенен жисемен тәшкил
иткән сыйфат — гыйльмилек белән сугарырга тиеш.

КҮНЕГҮ ӨЧЕН СОРАУЛАР:

1. Фәннең эчке асылын һәм төп билгеләрен ничек аңлатыр
идегез?
2. Фәннең объектив функцияләре нидән гыйбарәт?
3. Фәннең барлыкка килү сәбәпләрен нидә күрәсез?
4. Фәннең үсеше белән идарә итеп буламы?
5. Фән үсешендә закончалыклар бармы? Булган тәкъдирдә сез
аларны ничек аңлайсыз?
6. Хәзерге этаптагы иң мөһим фәнни юнәлешләр турында
нәрсәләр әйтә аласыз?

ӘДӘБИЯТ

- Бернал Дж.* Наука в истории общества.— М., 1956; Дисципли-
нарная структура науки.— М., 1988.
- Келле В.* Наука как компонент социальной системы.— М., 1988.
- Копнин П.* Логические основы науки.— Киев, 1968.
- Научная деятельность: структура и институты.— М., 1980.
- Нугаев Р.* Реконструкция процесса смены фундаментальных
научных теорий.— Казань: Изд-во КГУ, 1989.
- Семенов Н.* Наука и общество.— М., 1973.
- Степин В.* Теоретическое знание.— М., 2000.
- Ученые о науке и ее развитии.— М., 1971.
- Философская энциклопедия.— Т. 3.— М., 1967.
-

Тугызынчы бүлек

ФИЛОСОФИЯДӘ КЕШЕ ПРОБЛЕМАСЫ

XX гасырның икенче яртысында философия фәнендә күп кенә галимнәрнең игътибарын кеше проблемасы жәлеп итте. Моның сәбәбе, гомумән, барлык фәннәр өлкәсендә башланган фән-техника революциясендә иде. Бу чорда кибернетика, бионика, космология һ. б. кебек яңа фәннәр барлыкка килде. Элегрәк туган молекуляр биология, генетика ватаныбыз фәннәре өлкәсендә яңа этәргеч көч һәм жанланыш тапты. Традицион һәм XX гасырда барлыкка килгән фәннәр үзара тоташкан урыннарда яңа гыйльми тармаklar (нейрофизиология, биофизика, биохимия, космик физиология, космик психология, космик медицина, биотехнология һ. б.) туды. Яңа фәннәрнең һәм яңа гыйльми тармаklarның дөнъяга килүе кеше турындагы белемнәрне киңәйтә һәм тирәнәйтә төште. Шунның белән кеше проблемасын өйрәнү юнәлешендә яңа горизонтлар ачылды. Ләкин кешегә кагыла торган белемнәрнең яңара баруы кайбер галимнәрнең, фәнни институтларда эшчәнлек алып баручы гыйльми кадрларның каушап, аптырап калуына китерде, чөнки фәндә житди ачышлар ясалу нәтижәсендә, алар электән килгән һәм стереотип рәвешендә ныклап урнашып өлгергән кайбер фикерләрдән, карашлардан баш тартырга мәжбүр була башладылар. Шуңа күрә кайбер гыйльми даирәләрдә кеше турында моңа хәтле тупланып килгән белемнәргә шикләнәп карау сизелде. Хәтта бер абруйлы гына галимнең: «Без хәзер кеше турында шул хәтле күп беләбез ки, жыеп әйткәндә, аның турында бернинди дә хөкем йөртә алмыйбыз», — дип көрсенүе фән өлкәсендә сәер ситуация килеп чыгуын исбатлады.

Әлбәттә, фән өлкәсендә даими бара торган тәрәккыят электән килгән кайбер белемнәргә шәүлә төшерми калмый. Моңы инкярны инкярлау процессы, шунның котылгысыз

халәте, үсеш чыгымнары дип бәяләргә туры килә. Бу өлкәдәгә тәрәккыят киләчәктә дә үзенең шушындый «холкын» күрсәтеп бара чак. Ватаныбыз фәне электән үк кешелек-лелек белән характерлана иде. Кеше проблемасына кагылышлы гыйльми ачышлар һәм яңа белемнәр киләчәктә бу проблеманы яңа югарылыкта карарга мөмкинлек бирер дип уйларга кирәк.

1. КЕШЕ ТУРЫНДА ГЫЙЛЕМНӘР

Кеше проблемасы турында уйланулар, кешенең асылын һәм дөньяга килү сәбәпләрен танып белү мәсьәләсе борынгы җәмгыятьләрдә үк туа. Ул шул ук мифларда, риваятьләрдә чагылыш таба. Мәселән, борынгы греклар мифологиясе буенча, Посейдонның (икенче вариантта Зевсның) улы Геракл — уникаль мәртәбә зур җиңүгә ирешкән батыр. Шулай икән, ул көрәштә моңарчы җиңелүне белмәгән Антейны да җиңеп чыга. Прометей кешеләргә аллалардан ут урлап китерә. Пандорра, чамадан тыш күп белергә һәм зат буларак, серле тартманы ачып, аның эчендәгә төрле яманлыкларны җир өстенә тараттыра... Бу беренче мифларда кешенең егәрлекне һәм игелеклелекне идеал итеп куюы чагылса, соңгысында кешеләргә яманлык та хас булуы раслана. Димәк, кеше — күпкырлы жан иясе. Мифлар кешенең дөньяны танып белүдә билгеле бер дәрәжәгә ирешүләрен дә чагылдыра. Ләкин мифларда кешенең асылы һәм аның барлыкка килү проблемасы куелмый әле.

Бу проблема фән яралгылары туган чорда карала башлый. Борынгы һинд һәм кытай философлары кешене галәмнең бер өлеше, элементы дип карыйлар. Борынгы грек философиясе вәкиле Демокрит кешене микрогаләм (микрокосм) дип бәяли.

Сократ, философиядә антропология юнәлешен башлап җибәрүче буларак, кешене галәм белән бәйләнештә түгел, бәлки мөстәкыйль рәвештә карауны мәгъкуль күрә. Аңардан элгирәк яшәгән Протагор: «Кеше — бар нәрсәнең үлчәме» дигән атаклы фикерне әйтеп, кешедән гайрә барлык кыйммәтләрнең түбәнрәк басмада торганлыгын күрсәтергә тырыша. Сократ исә, кешенең сыйфатларын бәяләүне фәлсәфәнең түренә куйса да, төп проблеманы кешенең эхлакый ягын бәяләүдә күрә. Аның өчен иң мөһиме — кеше жанын танып белү.

Платон карашынча, кешенең асылы һәм табигате идеяләр белән билгеләнә. Чынбарлыкта алар кешенең жаны белән тәнендә гәүдәләнеш табалар.

Аристотель, Платон карашларын тәнкыйть итеп, кешене гапыл белән рухны туплаучы жан иясе дип саный. Аныңча, кешенең тәне — материя, ә жаны — форма... Аристотель карашынча, форма — материяне, димәк, кешенең жаны — аның тәнен бар итүче булып чыга.

Дини карашлар антик философия өлкәсендә шәкелләнгән карашлардан читкә авышкан. Мәсәлән, Тәүрат буенча, кешедә — «Алланың төсә һәм сурәте». Кеше икегә ярылган кебек. Бер яктан, аңарда жир балаларына хас сыйфатлар, икенче яктан, Алла сыйфатлары да бар. Шунның өстенә, аңа Алла каршында (Адәм белән Хәвадан килгән) гөнаһлы булу да хас. Христиан дине шулай ук «өстенлекле кеше» («сверхчеловек») идеясен дә туплый, һәм бу идея Иисуста конкрет гәүдәләнеш таба.

Урта гасырлар философиясендә кешенең асылы һәм барлыкка килү проблемасы күтәрелми. Ул чордагы антропологиядә төп урынны жан һәм тән проблемасы ала. Мәсәлән, Ибне Рөшд индивидның жанын аның тәне белән бәйләнештә карый. Соңрак бу позицияне томизм юнәлешенә нигез салучы Фома Аквинский да яклап чыга. Дөрес, әгәр дә Ибне Рөшд жанның «үлемсезлеген» һәм «теге дөнья»ның булуын инкяр итеп чыккан булса, Аквинский жанны субстанция, димәк, мәңгелек кыйммәт дип бәяли.

Яңарыш чорында кешене аңлатуда Алланың катнашы инкяр ителмәсә дә, ул чор галимнәренең материализмга авышуы сизелә. Мәсәлән, Николай Кузанский кешене (Демокрит йогынтысында булса кирәк) микрогаләм дип бәяли. Аның карашынча, кеше Алла төсен түгел, бәлки галәм (табигать) төсен кабатлый. Декарт исә, дуалист булса да, кешенең иң төп сыйфатын аның гапылга ия булуында күрә. Бу караш галимнең атаклы «мин фикерлим, димәк, мин яшим» дигән гыйбарәсендә дә чагыла. Спиноза бу мәсьәләдә тагын да алгарак атлый. Әгәр дә Декарт кешегә тумыштан килгән идеяләр хас дигән карашта торса, Спиноза исә кешеләргә тумыштан фәкать белемнәрне үзләштерү сәләте генә бирелгән дип саный.

Кеше проблемасын фәнни эшкәртүдә мәһим фикерләренә XVIII гасыр француз материалистлары дәлилли. Алар кешене табигать баласы дип карыйлар, алар өчен кешенең тәне һәм

жаны арасында каршылык юк. Гельвеций кешенең хисләр-рен ике төркемгә бүлеп карый. Берләре — табигый (алар кешегә тумыштан бирелгән), икенчеләре — ижтимагый (алар кешедә социаль шартлар йогынтысында шәкелләнәләр). Гельвеций кешеләрнең акыл ягыннан төрлелеген җәмгыятьтәге социаль шартларның төрлелеге белән аңлатырга тырышкан. Дөрес, социаль шартлар дигәндә ул башлыча мәгърифәтне аңлаган.

Кеше проблемасын фәнни эшкәртүдә классик немец философиясе вәкилләре аерым урын алып тора.

Кант, философиядә дуалистик агым вәкиле буларак, кеше проблемасын аңлатуда да үзенең икегә «бүленүен» күрсәтә. Бер яктан, ул кешенең табигать кануннарына буйсынуын таныса, икенче яктан, кешенең табигатьтән өстен көчләргә мөнәсәбәтле булуын исбатларга тырыша. Шулай да, ахыр чиктә, Кант кешенең биосоциаль җан иясе икәнлеген таний. Моңы Кантның әхлакий проблемаларны («категорик императив» формуласын) алга куеп эш итүе күрсәтә. Кантның кеше белән табигать арасындагы мөнәсәбәтне аңлавы сокланырлык. Аныча, кеше бөтен табигатьне үзенә буйсындыру көченә ия (кара: *Кант И.* Соч. В 6-ти т.: Т. 5.— М., 1966.— С. 469). Кант кешенең югары максатка ирешүне күздә тоткан эшчәнлеген аның иреклелегенә һәм ихтыярына бәйләп карый. Шул ук вакытта Кант кеше җанының үлемсезлеген (димәк, җан кеше үлгәннән соң да яши булып чыга), ә кешенең иң югары игелеккә омтылу максатын Аллага бәйләп аңлатырга тырыша.

Фихте күп кенә фәлсәфи мәсьәләләрне аңлатуда Кант дәрәжәсенә җитмәгән булса да, кешенең югары максатка ирешү ысулын үзенең элгәрәненә караганда активрак шәкелдә күрә. «Хәрәкәт итү! Хәрәкәт итү! — менә нәрсә өчен яшибез без», — ди ул (кара: *Антология мировой философии.* — Т. 3.— М., 1971.— С. 239).

Эмма фәлсәфә теориясендә Фихтедан өстенрәк булган Ф. Шеллинг (1775—1854), кешене табигать кануннары ясылыгында карап, аның социаль эшчәнлеген шул ук табигать кануннары структурасына буйсындыра. Шулай итеп, кешенең элегрәк танылган биосоциаль сыйфатын ул исәпкә алмый.

Кеше проблемасы турында фикер йөрткәндә классик немец философиясенең иң югары ноктасын тәшkil иткән

Гегель турында да әйтергә кирәк. Дөрес, бу проблема Гегель философиясендә үзәк урын алып тормый. Аның системасында кеше эшчәнлегенә, Абсолют идея, табигать стадиясен узып, Абсолют рухка әверелү стадиясендә генә карала. Болай фикерләү Гегель системасының объектив идеализм юнәлешендә булганлыгын күрсәтә. Гегель, ифрат дәрәжәдә буталчык фикер йөртөп, кешене тарихи процесс җимеше дип тә дәлилләргә тырыша кебек. Ләкин бу мәсьәләдә аның позициясе анык түгел. Гомумән, Гегель системасы соңрак эшчәнлек алып барган кайбер философлар тарафыннан юкка чыгарыла.

Әйтик, Кьеркегор, Гегельнең кеше проблемасы буенча объектив идеалистик карашларын тәнкыйть итеп (аныңча, Гегель шәхесне тулысынча тарихи процесс карамагына тапшыра), кешенең мөстәкыйльлеккә һәм ирекке ия зат икәнлеген исбатларга тырыша. Ләкин, Кьеркегор карашынча, кешенең мөстәкыйльлегенә һәм иреклелегенә аның Аллаһа бару юлында зарури ысул гына. Кьеркегор Гегельнең «объективистик» карашын яңа караш файдасына тәнкыйтькә куйган була (бу караш соңрак, XX гасырның 20 нче елларында, Германиядә экзистенциализм юнәлеше булып формалаша).

XIX гасырда кеше проблемасы белән иң күп шөгыльләнгән галимнәрнең берсе — Л. Фейербах. Аның фәлсәфи гыйлеме антропологик материализм дигән исем белән танылган.

Фейербах карашынча, кеше — табигатьнең иң югары басмасында торучы жан иясе. Ул кеше турындагы фәнне (антропологияне) универсаль фән дип карый (кара: *Фейербах Л. Избранные философские произведения.* — Т. 1. — М., 1955. — С. 202).

Фейербах, үзенә кадәр яшәгән күп кенә галимнәрдән аермалы буларак, кешенең тәне белән жаны арасындагы каршылыкны (аларның бер-берсеннән «мөстәкыйль» булуын) инкяр итә. Фейербахча, тән белән рухның бердәмлегенә нәкъ менә тәндә туплана. Аның фикеренчә, кешегә табигать сыйфатлары хас. Бу — хак фикер. Ләкин, моны раслап, Фейербах хакыйкәт тән чыгышын тайпыла башлый. Аның карашынча, кеше фәкәт табигать сыйфатларынан гына тора, аның өчен социаль характеристика бөтенләй хас түгел.

Бу, кешенең асылын танып белүдәге чикләнгенлекне К. Маркс кына җиңеп чыга алган. Үзенң «Фейербах туры-

да тезислар» дигән парчасында ул: «Кешенең асылы аерым индивидка хас булган абстракция түгел, чынлыкта исә ул барлык ижтимагый мөнәсәбәтләрнең җыелмасы»,— дип әйтә (кара: *Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения* в 9-ти т.: Т. 2.— М., 1985.— С. 2).

Маркс кешенең асылын «барлык ижтимагый мөнәсәбәтләр җыелмасы» дип билгеләгәндә кешенең табигый, хисси зат икәнлеген исәпкә алмаган түгел. «Кеше,— дип яза ул,— турыдан-туры табигать сыйфатларына ия булган жан иясә» (кара: *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.*— Т. 42.— С. 162). Аның карашынча, кешегә табигать биргән яшәү көчләре хас. Алар дәрт, сәләт, омтылышлар, теләкләр рәвешендә хәрәкәт итәләр.

Димәк, Маркс кешедә ике башлангычны күргән. Шуларның берсе — биологик, икенчесе — социаль. Ләкин ватаныбыз фәнендә күп кенә еллар дәвамында биологик факторны берникадәр «оныту», аның ролен киметеп карау шаукымы булып алды. Узган гасырның 60 нчы елларында бу хата төзәтелде.

2. КЕШЕНЕҢ БИОЛОГИК СЫЙФАТЛАРЫ

Кешенең биологик сыйфатларын танып белүдә XIX гасырда молекуляр биология һәм генетика фәннәре зур роль уйнады. Аларга нигез салучы дип Грегор Мендель (1822—1884)* санала. Ә аның тәгълиматы менделизм дип атала. Дәрәс, Мендельнең ачышларын ул яшәгән заманда әллә ни танучы булмый. Аларны 1900 елда Томас Морган (1866—1945) һәм кайбер башка галимнәр яңадан исбатлыйлар. Академик Н. И. Вавилов Мендель теориясенә зур бәя бирә: «Мендель тәгълиматы һәм аның аннан соңгы үсеше хәзерге заман биологиясенә иң гүзәл бүлеген тәшкил итә... Ул үсемлекләр, хайваннар, шулай ук кеше организмына кагылышлы

* Г. Мендель башта Ольмюце шәһәрләндә (Чехословакия) урта мәктәптә физика һәм табигать фәннәрен укыта. Соңрак Вена университетын тәмамлай, анда ул физика, ботаника, палеонтология, аналитик химия фәннәрен өйрәнә һәм, гибридлаштыру тәҗрибәләре ясап, борчакның 22 сортын чыгара. Бу тәҗрибәләр аңа нәселдәнлек кануннарын дәлилләргә мөмкинлек бирә (1866). Мендельнең нәселдәнлек теориясе молекуляр биология структурасында генетика дигән (гр.— «барлыкка килү») фәнни тармакның, соңрак шул исемдәге мөстәкыйль фәннең тууына китерә (кара: БСЭ.— Т. 6.— М., 1971.— С. 230—239).

зур һәм житди гомумиләштерүләр ясарга мөмкинлек бирде» (кара: *Вавилов Н. И.* Избр. труды.— Т. 5.— М., 1965.— С. 338).

Кеше генетикасы һәм нәселдәнлек проблемасы XX гасыр уртасында, генетиканың структур юнәлеше буларак, кеше генетикасы дигән фән үсеп чыкты. Хәзерге этапта ул ике тармакка бүленгән: **антропогенетика** һәм **медицина генетикасы**. Беренчесе кеше организмының нормаль нәселдәнлек һәм үзгәреш үзенчәлекләрен өйрәнә. Икенчесе кеше организмының нормадан тайпылган, патологик нәселдәнлекне (авырулар, дефектлар, гариплек белән бәйләнгән үзгәрешләрне) өйрәнә. Кеше генетикасының һәр тармагы күзәнәкләр генетикасы (цитогенетика)*, биохимик генетика, иммуногенетика, физиологик генетика, югары нерв эшчәнлеген генетикасы һ. б. кайбер гыйльми проблемалар нигезендә гамәл итә. Гомумән алганда, кеше генетикасы эволюцион теория, психология, философия, социология фәннәре белән аралаша.

* Күзәнәкләр генетикасы күрсәткәнчә, күзәнәк ядрәсендә организмнарның нәселдәнлек сыйфатлары **хромосомаларда** (гр. *chroma* + гр. *soma* — төскә мөнәсәбәт + жисем, тән) тупланган. Һәр биологик төрдә хромосомаларның саны даими, һәр төрдә алар үзенчәлекле. Хромосомалар жыелмасы (кариотип) организмнарның һәм күзәнәкләрнең үзенчәлеген характерлый. Мәсәлән, жисемнең күзәнәгендә һәр хромосома ике тапкыр кабатлана. Аларның берсе — атадан, икенчесе — анадан (бу кушымта аталану процессы нәтижәсендә барлыкка килә).

Хромосоманың вазифасы — нәселдәнлек информациясен саклау һәм аны реалләштерү. Хромосоманың беренче молекуляр модели 1928 елда Н. К. Кольцов тарафыннан төзелә. Нәселдәнлек информациясе хромосоманың ДНКсына (дезоксирибонуклеин кислотасы), аның генетик кодына салынган. ДНКның эшчәнлеген РНК (рибонуклеин кислотасы) тәмин итә. Кеше организмы күзәнәгендә 46 (23 пар) хромосома яши. Хромосомалар жыелмасының бозылуы житди авыруларга (акылның зәгыйфьләнүенә, жеңси аномалияләргә һ. б.) китерә.

Нәселдәнлекнең элементар кисәкчәсе **ген** дип атала. Геннар хромосомаларның структурасын тәшкил итәләр. Һәр ген организмның ниндидер сыйфаты өчен җаваплы. Хромосомадагы геннар жыелмасы — **геном**. Ул аерым хромосомага хас. Кеше геномында берничә миллион ген яши. Барлык хромосомаларның геннар жыелмасы **генотип** дип атала.

Ата-анадан балаларга бирелә торган генетик информация геннар жыелмасында туплана. Геннарның һәм хромосомаларның үзгәрүе, нормалардан тайпылуы **мутацияләргә** китерә (кара: БСЭ.— Т. 6.— М., 1971.— С. 214—215, 230—234, 238; БЭС.— Т. 17.— М., 1974.— С. 136; БСЭ.— Т. 28.— М., 1978.— С. 397—399).

Философия фәне кеше организмының табиғый һәм социаль факторлар белән билгеләнүен, алар арасындагы мөнәсәбәтне өйрәнә. Табиғый фактор молекуляр биология, генетика фәннәре өйрәнә торган нәселдәнлек күренешендә чагыла. Социаль фактор кеше яши торган социаль шартларда, социаль даирәдә гәүдәләнеш таба.

Бу ике факторның бергә катнашып хәрәкәт итүе кешене **биосоциаль** жан иясе итеп формалаштыра. Моннан алда кайбер тәғълиматларның кеше эшчәнлегендә социаль факторның ролен исәпкә алмаулары турында әйтелгән иде. Хәзерге заманда шушы позициядә торучылар генетика фәнендә булган ачышларга таянып эш итәргә тырышалар. Бу юнәлештәге теорияләр философия фәнендә биологияләштерү тенденциясен чагылдыра.

Диалектик-материалистик философия нәселдәнлек күренешен танып гамәл итә.

Нәселдәнлек — барлык организмнарның үзләренә хас сыйфатларны килчәк буыннарға тапшыру сәләте. Шунның белән жөнөслә үрчүдә күзәнәкләрнең биохимик, физиологик, морфологик, материал структуралары буыннан буынга күчеп бара. Һәм ул тере жан ияләренең индивидуаль үсешендә мөһим роль уйный. Нәселдәнлек организмнарның яшәешен тәмин итә. Дөрес, аларның яшәешенә **үзгәрүчәнлек** күренеше дә хас. Соңгысы индивидларның төрлөлөгөн дә барлыкка китерә. Нәселдәнлек белән үзгәрүчәнлек бер-берсенә капма-каршы тенденцияләр буларак, материалистик диалектикада каршылыктар кануны хәрәкәт итүен чагылдыра.

Жөнөслә үрчүдә нәселдәнлек һәм үзгәрүчәнлек диалектикасы ике аспектта карала. Киң аспект барлык жан ияләренең, бер яктан, бер-берсенә охшаш булуын (нәселдәнлек белән үзгәрүчәнлек **барлык** жан ияләренең үрчүенә дә хас), икенче яктан, аларның **төрле** (үзенчәлекле) төрләрдә яшәвен күрсәтә (кешеләр төре, хайваннар төре, бөҗәкләр төре һ. б.). Тар аспект кешеләрнең, бер яктан, гомум биологик кануннарға буйсынып яшәүләрен, төрле буын вәкилләренең ата-анага **охшаш** булуын чагылдырса, икенче яктан, аларның төгәл **копия булмауларын** күрсәтә (игезәк индивидлар да бер-берсеннән нәрсә белән булса да аерылалар).

Кеше (*Homo sapiens*) белән хайваннарға түбәндәге уртак сыйфатлар хас: имезүче жан иясе булу, арка сөяге, умыртка баганасы булу, кешенең дә, хайванның да ике пар очлыкка

(кешедә кул-аяк), дүрт камералы йөрәккә ия булуы, үпкә белән сулыш алу һәм нерв системасының охшашлыгы, яралгының ана карынында формалашуы һ. б.

Ләкин кешегә аерым анатомик, физиологик сыйфатлар да хас. Әйттик, туры сынлы булу, бер пар очлыкның кулларга әверелүе, теш казнасына, шулай ук тешләргә хас үзенчәлек һәм, әлбәттә инде, кешенең сөйләм теленә, бигрәк тә гакылга ия булуы.

Ватаныбыз философиясендә биологик факторның (конкрет әйткәндә, менделизм һәм морганизм теорияләренә) әһәмиятен дәрәс аңламау шаукымнары күптән инде артта калды. Ләкин кешенең асылын биологик җисем белән генә чикләү шулай ук чын фәннилектән ерак тора. Бу тенденция бигрәк тә неофрейдизм теориясенә хас. Аның хәзерге заман вәкилләре кешенең асылын социальлектән иреккә булган инстинктларга кайтарып калдыралар.

3. КЕШЕНЕҢ СОЦИАЛЬ СЫЙФАТЛАРЫ

Без кешенең асылын биологик һәм социаль элементлар, аларның катлаулы кушылмасы тәшкил итүен күрдек. Югарыда сүз күбрәк биологик элемент турында барды. Ә социаль элементны нәрсә тәшкил итә соң?

Бу — катлаулы күренеш һәм проблеманы ике аспектта карау сорала.

**Филогенез
һәм
онтогенез**

Беренче аспект — **филогенез** (гр.: *phylon* + *genesis* — кабилә, ыруг + чыгыш). Ул организмнарның **тарихи** чыгышын аңлата. Термин немец галиме Э. Геккель тарафыннан фәнни кулланышка кертелгән (1866). Филогенез процессын өйрәнә торган фән филогенетика дип атала. Ул кешенең тарихи барлыкка килүен эмбриология, палеонтология һәм морфология биргән белемнәргә таянып аңлата. Шулар нигезендә филогенез төрле тарихи чорларда аерым индивидлар кичергән эволюцион үзгәрешләргә туплаучы фән дип санала. Биредә нигез итеп даими рәвештә бер-бер артлы бара торган **ата-ана — балалар — оныклар** тизмәсе алына. Филогенез, асылда, берсе артыннан берсе барган онтогенезлар кушылмасы булып чыга (әлбәттә, механик рәвештә кушылган нәтиҗә рәвешендә

түгел, биредә табиғый сайланыш та күздә тотыла). Икенче аспект — **онтогенез** (гр.: *on* — төр, килеш, *ontos* — асыл). Ул организмның индивидуаль үзгәрешен аңлата. Бу термин шулай ук Геккель тарафыннан кертелгән (1866). Хайван һәм үсемлек организмнарының тууы аталану (серкәләну) процессында ук башланса, аларның онтогенезы аналык жөнөс күзәнәге аталанганнан соң башлана.

Һәр организм онтогенез процессында бер-бер артлы бара торган фазаларны, стадияләргә кичерә. Кешедә алар: эмбриональ (ана карынында) һәм аңардан соң. Кеше онтогенезы бала дөньяга килгәннән соң дәвам итә, һәм ул стадия индивидуаль аңа ия жан иясе булып формалашуында хәлиткеч роль уйный.

Организм күзәнәкләрендә язылган нәселдәнлек информациясенең реальләшүе онтогенезның нигезен тәшкил итә. Бу программа күп төрле факторлар йогынтысы астында тормышка ашырыла. Монда тышкы даирәдәге, шулай ук күзәнәкләр һәм нервлар арасындагы үзара мөнәсәбәтләр дә катнаша.

Гомумән алганда, кеше рәвешендә туган индивидуаль дөнья турында чыккан белемнәргә ия булып, акыл белән эш итеп нормаль эшчәнлек алып бара алуында югарыда күрсәтелгән шартларның роле гаять зур. Чыннан да, кеше сыйфатларын туплап туган бала фәкать кешеләр, жәмгыять даирәсе шартларында гына акыллы зат рәвешендә формалаша ала. Чынбарлык күрсәткәнчә, анадан туып та, кешеләр даирәсеннән аеры, хайваннар арасында тереклек иткән индивидлар кеше булып формалаша алмыйлар. Инглиз язучысы Дж. Киплингның балалар арасында зур популярлык казанган «Маугли» дигән әсәрендә кешеләрдән аерылып ерткычлар арасында үскән малайның акылга ия булуы — ижади фантазия жимеше генә ул.

Ватаныбыз фәнендә кешене өйрәнү өлкәсендә онтогенез аспекты күп еллар дәвамында мәһим урын алып килде. Бу бигрәк тә XX гасырның 20—50 нче елларында сизелә иде. Совет педагогикасы нәкъ шушы күренешкә нигезләнде дә. Жәмгыятьтә кешеләргә коммунизм рухында тәрбияләү процессы киң фронт белән, фәлсәфи, сәяси, эхлакый, этик, эстетик, атеистик һ. б. юнәлешләрдә алып барылды. Биредә төп игътибар кешеләргә үзгәртеп тәрбияләү бурычына бирелде.

Һәм, әйтергә кирәк, бу өлкәдә уңышлар да аз булмады. Ләкин социалистик жәмгыятьнең соңгы елларында дәрәс юнәлештә алып барылган эшчәнлек тә шаблоннарға корылган ясалмалыкларға төрөндә. Һәм бу тайпылышлар практик эштә үзләрөнәң кире нәтижәләрән бирми калмады.

Ул гына да түгел, кеше проблемасын аңлауда онтогенез аспектын абсолютлаштыру биологик факторның әһәмиятен тиешенчә бәяләүгә зыян китердә. Кайбер галимнәрөбезнәң менделизм, морганизм теорияләрән танырга теләмәвә (янасе, ул социаль факторны танымау иде) генетика фәнәндә тикшеренүләрнәң берникадәр соңаруына сәбәп булды.

Йомгаклап әйткәндә, кеше табигатәндә һәм биологик, һәм социаль факторлар берләшәп яшиләр. Шуларның берсен инкяр итү яисә аның әһәмиятен киметергә тырышу хаталы нәтижәләргә китерә. Кешеләр эшчәнлегәндәге социаль кануннар аның табигый (биологик) жирлегәндә барлыкка килгәннәр. Кешенәң социаль яктан формалашуы һәм социаль ясылыкта үсешә, барлык эшчәнлегә биологик алшартлар булуга бәйләнгән.

Антропогенез (hominidның homo sapiens булуы) процесында биологик факторның роле һичшиксез беренчел. Ләкин homo sapiens формалашу белән ике факторның рольләре алмашынган. Конкрет әйткәндә, кеше эшчәнлегәндә социаль факторның роле һаман үсә барып, билгелә бер этапта ул доминанта ролен үти башлаган. Хәтта кешенәң асылын тәшкил итүчә **биофактор** үзә **социальләшү** процесын кичерә барган. Бу күренеш үзән буыннан буынға күчәп баручы биологик сыйфатларда күрсәтә.

Югарыда әйтелгән фикерләр биофакторның бөтенләй «юкка чыгуы»н расламый, чөнки ул кешедә социаль сыйфатлар формалашуы өчән киләчәктә дә табигый жирлек булып кала. Академик И. Фролов карашынча, кешенәң **биосоциаль** жан иясе булуының үзәнчәлегә шунда: ул фәкәтә эволюцион механизмнарға гына буйсынудан туктый. Шушы моменттан башлап, кешенәң табигать даирәсә шартларына **ярашу** характеры әлегә шартларны практик рәвештә **үзгәртү** характеры белән алмашына (кара: *Фролов И. Т. Перспективы человека.*— М., 1979.— С. 68).

И. Фролов, табигать һәм ижтимагый фәннәр вәкилләрә арасында мөмкин булырдай каршылыкларны күздә тотып, түбәндәге фикернә әйтә: «Хәзергә заман шартларында **социо-**

лог, социаль факторларны өйрэнгәндә, кешенең биологик үзенчәлекләреннән чыгып, ә биолог, кешене үзенең өйрәнү объекты итеп алганда, социаль факторларны истә тотып гамәл итәргә тиеш» (кара: Шунда ук.— 59 б.).

Кеше нәрсә ул? Аның биосоциаль асылы — Кеше — Җир шарында иң югары үсеш дәрәжәсенә ирешкән һәм табигый, һәм социаль күренеш. **Кеше — гакылга ия булып, дөньяны үзгәртеп коруда аңлы һәм максатчан рәвештә эшчәнлек алып баручы биосоциаль жан иясе.**

4. ШӘХЕС БЕЛӘН ҖӘМҖИЯТ АРАСЫНДАГЫ МӨНӘСӘБӘТЛӘР

Шәхес — кешенең «кисеп алынган» рәвештәге социаль асылы. Шәхес ул — аңга ия булган һәм ниндидер юнәлештә эшчәнлек алып баручы индивид. Әгәр дә индивид аңга ия түгел икән, ул шәхес тә булалмый. Акылдан язган индивид шәхес булудан туктый. Анадан туганда ук ниндидер авыру аркасында аңнан, акылдан мәхрүм булып формалашчак индивид шулай ук шәхес дип санала алмый. Әгәр дә индивид аңга, акылга да ия булып, шуның өстенә, ниндидер белемнәр дә үзләштерә алган, ниндидер кәсепкә дә өйрәнергә өлгергән, ләкин шуларны кулланып хезмәт итү урынына, беркайда да эшләмичә, сорыкорт кебек, башкалар җилкәсендә генә тереклек итә икән, ул шулай ук шәхес дип карала алмый. Эчүчелеккә һәм наркоманлыкка бирелгән индивидлар да акрынлап шәхес булудан туктыйлар.

Димәк, индивидны шәхес дип карау өчен ике таләпнең үтәлүе сорала: аң-гакылга (рассудокка) ия булу һәм ниндидер юнәлештә эшчәнлек алып бару.

Ә җинаятчылар ничек бәяләнә? Аларның күпчелегенә зирәклек тә, шулай ук хәйлә белән яман гамәлләр кылу өчен тирән уй-фикер йөртү дә хас. Аларны шәхес дип санап булалмы соң? Әйе, санап була: алар **җинаятчы** шәхесләр итеп карала. Мәсәлән, Адольф Гитлер аңга ия булу гына түгел, урта куллы рәссам да була, музыка сәнгатең дә аңлаган кылана (барлык композиторлар арасында иң югары авторитет дип Рихард Вагнерны саный). Ә инде «эшчәнлеген» турында әйтсә дә юк. Ләкин нинди эшчәнлек? Җинаятчы эшчәнлек. Шунлыктан Гитлер кешелек тарихына да җинаятчы шәхес булып кереп кала.

Кайвакыт теге яки бу үлгән индивид хакында: «ул шәхес иде» («он был личностью»), дип көрсенгәннәрен ишетергә туры килә. Ярый, ул шәхес булган, ди. Ә аның даирәсен тәшкил иткән башка кешеләр шәхес булмаганмы?.. Аларның да абсолют күпчелеге — шәхесләр. Ләкин теге яки бу кеше турында, аны башкалардан аерып, «ул шәхес иде» дигән хөкемне күбрәк пафос белән әйткәндә кулланалар. Әлеге гыйбарәнең асыл мәгънәсе шунда булса кирәк: бу очракта сүз зур шәхес турында бара...

Шәхес теориясендә дөньяга карашларның төрлесе чагыла. Идеалистик философия күзлегеннән караганда, шәхес — чынбарлыктан аерым, илаһи көчләргә буйсына торган мөстәкыйль көч. Материалистик философия шәхесне кешелек тарихының продукты да, шулай ук субъекты да дип карый.

Гомумән, философия тарихында шәхес проблемасы борынгы заманнарда бирле төрле бәхәсләр кузгатып килә. Антик Грециядә Сократ фәлсәфәсендә шәхес проблемасы күбрәк әхлакий аспектта карала. Бу проблеманың актуальлеге Софокл (б. э. к. V гасыр) трагедияләрендә дә чагыла. Антик дәүләт таркалу кичергән дәвердә шәхес жәмгыятьтән читләшә башлаган, аның басымын кичерә торган зат булып карала.

Урта гасырларда шәхес Алла кодрәтенә бәйле, аның тарафыннан сызылган язмыш субъекты сыйфатында бәйләнә. Хозурлы Августин золымны — шәхестән, игелекне Алладан дип бәяли.

Яңарыш чорында һәм Яңа заманда шәхеснең үзәк проблемасы (Р. Декарт) һәм аның гакылга ия булу сәләте проблемасы (Дж. Локк) күтәрелә. Соңрак, мәсәлән, немец һәм француз философларының хезмәтләрендә шәхеснең биологик һәм социаль детерминантлары проблемасы кузгатыла башлый. XIX гасыр уртасында кешенең социаль асылы концепциясе (К. Маркс) алгы планга чыга. Ләкин XIX гасыр азагында шәхес проблемасын тикшерүдә төрле иррационалистик тенденцияләр, шул исәптән «өстенлекле кеше» (Ф. Ницше) концепцияләре, соңрак шәхеснең аномаль, патологик сыйфатларын абсолютлаштыру (З. Фрейд) тенденцияләре модага кереп китә. XX гасырда Көнбатыш илләр фәлсәфәсендә югарыда күрсәтелгән тенденцияләр тагын да көчәя төшә, кеше проблемасын тикшерүдә шәхеснең читләшү күренеше алгы планга чыга.

Шулай итеп, философиядә шәхес проблемасын өйрәнү каршылыклы процесслар кичерә. Әйтергә кирәк, бу тенденциядән бүгенге фәлсәфә фәне дә азат түгел. Хәзерге заманда күпчелек илләрдә бара торган каршылыклы социаль процесслар, кешеләр массасы арасында индивидуализмның көчәя баруы шәхес проблемасы белән бәйле тенденцияләргә нигез ролен уйный.

Ләкин фәлсәфә өлкәсендә нинди генә яңа агымнар, мәктәпләр тумасын, шәхес белән социаль даирә, гомумән, шәхес белән җәмгыять проблемасы актуаль булып калачак.

Социаль даирә үзенчәлекләре Социаль даирә — төрле катламнарда торучы күренеш. Беренче катлам — **мегадаирә**. Бу — үзенең күләме белән иң зур даирә. Ул Җир шарында булган барлык материал һәм рухи кыйммәтләрне, шартларны үз колачына ала. Аңарда тарихи чорның рухи-психологик атмосферасы тупланган була.

Икенче катлам — **макродаирә**. Бусы — илдәге материал һәм рухи шартлар, шуларга тәңгәл атмосфера.

Өченче катлам — **микродаирә**. Бу катлам индивидның гаиләсен, хезмәт итә торган коллективын, дус-ишләреннән торучы даирәне үз эченә ала.

Әлеге даирәләр кешеләрнең социаль формалашуына зур йогынты ясыйлар. Ләкин йогынтының нәтиҗәләре стандарт түгел — аларга төрлелек хас. Бер үк социаль даирәдә (әйтик, гаиләдә) үскән балалар үзләренең мәнфәгатьләре, холыклары белән төрле булырга мөмкин. Ә төрле (макро- һәм микродаирәләрдә) яшәп формалашкан кешеләрнең бер үк социаль юнәлештә эшчәнлек алып баруы бик мөмкин.

Әйтик, революцион хәрәкәттә революцион сыйныфлардан тыш башка, хәтта изүче сыйныф вәкилләре дә катнаша. Шулар ук вакытта чыгышлары һәм яшәешләре белән революцион сыйныф вәкилләре барысы да бер төрле генә уйлап эш итмиләр. Бу якны алганда, В. И. Ленин күзәткән бер мисалны китереп булыр иде. «Үзенең кол икәнлеген аңлаучы һәм шуңа каршы көрәш алып баручы кол — революционер. Үзенең кол икәнлеген аңламаучы һәм аңсыз рәвештә, тынын да чыгармыйча, өметсез яшәүче кол — гади кол. Коллыктан ләззәт алып, селәгән агыза-агыза коллык тормышын хуплап, үзен изүче әфәндегә күккә чөеп яшәүче кол ул — ялагай һәм

оятын югалткан хам», — дип язган ул (кара: *Ленин В. И.* ПСС. — Т. 16. — С. 40).

Ләкин шәхес — социаль бөтенлек продукты гына түгел, ул социаль мөнәсәбәтләрнең субъекты да. Шәхес социаль даирәнең йогынтысын алу белән бергә үзе дә аңа йогынты ясый. Икенче төрле әйткәндә, жәмгыять ничек кешене кеше итеп формалаштырса, шулай ук кеше дә жәмгыятьне жәмгыять итеп формалаштыра.

**Кешенең
социальләшү
процессы**

Гомумән, кешенең шәхес булып формалашуы ул — катлаулы (югарыда әйтелгәнчә), каршылыклы һәм өзлексез процесс. Бу процесс индивидуның социальләшүе дип атала.

Әлеге процесс нәрсәдән гыйбарәт? Бу процесста индивид билгеле бер шартларда үзенең эшчәнлеген өчен файдалы ниндидер белемнәр ала, нормалар үзләштерә. Шушы процесста ул билгеле бер социаль тәҗрибә туплый, аның нигезендә билгеле бер мәсләк кабул итә.

Индивидуның социальләшүе филогенезда да, онтогенезда да бара. Аерым алганда, ул гакылга ия булган жан иясе (*homo sapiens*ның) формалашу процессында да, шулай ук индивидуның анадан туганнан соң шәхес булып формалашу процессында да чагыла.

Шәхес, жәмгыятьнең конкрет әгъзасы буларак, ниндидер ихтыярсыз, «төссез» кисәкчә түгел, ул үзгәндә билгеле функцияләр туплап хәрәкәт итә.

Беренчедән, ул — жәмгыятьнең эшчән, хезмәтчән индивиду. Жәмгыять үсешенең хәзерге этабында ул күпчелек турыдан-туры житештерү өлкәсендә катнаша. Бер өлеше (укытучылар, укучылар, табиблар, мәдәният, сәнгать хезмәткәрләре, гуманитар фәннәр өлкәсендә эшләүче галимнәр, дәүләт аппараты хезмәткәрләре һ. б.), житештерүдә турыдан-туры катнашмасалар да, жәмгыять структурасында мөһим роль уйнайлар.

Икенчедән, шәхес — жәмгыять житештергән кыйммәтләрне кулланучы. Шунның белән ул — жәмгыятькә кабат житештерү өчен сәбәп тудыручы.

Өченчедән, шәхес, — гайлә төзүче буларак, халык санын саклауда һәм аны арттыруда катнашып, жәмгыятьнең киләчәктә дә яшәвен тәмин итүче.

Философиядә шәхес проблемасын фәнни тикшеренүчеләр аның социаль типларын аерып гамәл итәләр. Алар турыдан-

туры житештерүдө катнашучыларны, саф фикер йөртүчелөрне, шулай ук «хисси характердагы» эш башкаручыларны (сәнгать әһелләрен) аералар. Ләкин, әйтергә кирәк, мондый бүленешне чагыштырмача гына кабул итеп була, чөнки фикер йөртү һәм хисләнү — барлык типларга да характерлы сыйфатлар.

Әлбәттә, фәнни типология ясалма уйдырма түгел. Ләкин психология фәнендә аның уңышлырак эшләнгән теориясен күреп була. Шәхесне (психологик яктан) 4 типка (холерик, сангвиник, флегматик, меланхолик) бүлеп гамәл итү күпләргә таныш.

Философия исә шәхесне иҗтимагый-икътисади формацияләргә бәйләп карый. Бу яссылыкта борынгы җәмгыять, колбиләүчелек, феодаль, буржуаз, социалистик җәмгыятьләрне аерып карап була. Типологияне Л. Морган концепциясе (кыргый җәмгыять, варварлык һәм цивилизация җәмгыятьләре) буенча да ясарга мөмкин.

Шәхес проблемасы турында фикер йөрткәндә, күпчелектикшеренүчеләр аны иреклелек һәм җаваплылык категорияләре яктылыгында карыйлар. Диалектика тәгълиматы буенча, иреклелек ул — танып беленгән зарурлык. Иреклелекнең зарурлык белән диалектик бәйләнештә булуы аны турыдан-туры җаваплылык белән мөнәсәбәттә карауны таләп итә. Бу аңлашыла булса кирәк: җәмгыятьтә иреклелек чиксез булалмый. Материалистик диалектика фәне буенча, чикләнмәгән иреклелек котылгысыз рәвештә шәхеснең башбаштаклыгына китерә. Моңы акларга тырышучы фәнни агымнар да бар. Мәсәлән, экзистенциалистлар (Сартр, Камю) иреклелекне шәхеснең яшәешендә күрәләр. Аларның карашынча, әгәр дә шәхес иреклелектән мәхрүм икән, ул шәхес булудан да туктый.

Болай хөкем йөртүне хаклы дип санап булмый. Кешелек тарихы үзен шәхес буларак саклап калган, бу исемгә һичнинди тап төшермәгән ничәмә-ничә тоткыннарны белә. Бу турыда сөйләгәндә немец фашистларының караңгы зинданны-рында ирегән югалткан, ләкин чын шәхес булып калган чех коммунисты Юлиус Фучик һәм татар халкының бөөк патриот шагыйре Муса Җәлил исемнәрен генә атау да җитәдер. Гомумән, экзистенциалистларның иреклелеккә карашы шәхеснең индивидуализмга бирелүен акларга теләүне аңлата. Бу тенденция бигрәк тә әлегә юнәлеш вәкилләренең читләш-

терү теориясенә хас (дәреслекнең беренче китабында читләштерү төшенчәсенең эчтәлек ягыннан үзгәрешләр кичерүе хакында искәртелгән иде).

Шәхес проблемасын өйрәнү «индивид» һәм «индивидуальлек» төшенчәләренең эчтәлеген ачыклауны сорый.

Индивид ул — жан ияләреннән кеше төренең аерымы вәкиле. Моннан алдагы битләрдә һәр индивидның шәхес булмавы хакында әйтелгән иде.

Индивид һәм индивидуальлек төшенчәләре. Талант һәм даһилык — индивидер сәләтләренең шәхеснең үзгәрүе кин һәм көчле (концентрацияле) туплануы. Мәсәлән, берәү — музыкада, икенче берәү — математика фәннәрендә, өченче индивид — машина механизмнарын бер карау белән аңлай белүдә, дүртенче — спортка сәләтле. Бу — шәхеснең индивидуальлеге.

Кайбер авторлар индивидуальлек потенциалы рәвештә яңагына туган балада да булырга мөмкин дип саныйлар. Аларча, яшәгән саен баланың индивидуальлеге арта, көчәя генә. Һәм һәр шәхес үзгәрүе индивидер индивидуальлекне туплай. Бу фикерне инкяр итеп булмастыр. Икенче бер авторлар индивидуальлекне индивидның фәкать социальләшү процессы нәтижәсе генә дип карыйлар. Болай фикерләгәндә нәселдәнлек сыйфаты искә алынмый кебек. Әлбәттә, кеше турындагы фәннең киләчәктә дә үсә баруы бу проблемага аныклык кертәчәк әле. Һәрхәлдә индивидуальлек ул бер шәхесне икенче шәхестән аерып торучы сыйфатлар җыелмасы булыр.

Талант ул — сәләтнең эшчәнлек продуктының яңалыгы, камиллеге һәм җәмгыять өчен мөһимлеге белән характерлана торган дәрәжәсе. Талант кешеләр эшчәнлегенең һәр өлкәсендә булырга мөмкин. Талантлы персонажлар сәнгать эсәрләрендә дә урын тапкан. Мәсәлән, рус язучысы Николай Лесковның Сулагае, инглиз язучысы Конан Дойлның Шерлок Холмсы күмәклек исемнәре булып киткәннәр. Ә сәхнә осталары арасында күпме талантлар яши! Татар сәхнәсендә үзләренең югары дәрәжәдәге сәләтләре белән Г. Кариев, Г. Болгарская, Х. Әбжәлилов, Ф. Ильскаялар танылды. Спортта Н. Королев, Ю. Власов, Вс. Бобров, М. Ботвинник, Р. Нәҗметдинов, Н. Гыйләҗева, М. Сафин һ. б. чын талантлар рәтендә торалар.

Иҗади сәләтлелекнең иң югары дәрәжәсе даһи (даһилык) дип атала.

Даһилык — таланттан да югарырак басмада тора торган сәләт. Даһи шәхес (ул бигрәк тә җәмгыятьнең рухи өлкәсендә таныла) зур һәм аерым өлкәдә борылыш ясаучы ачышларга сәләтле. Мәсәлән, астрономиядә — Н. Коперник, физикада — И. Ньютон, М. Ломоносов, сәнгатьтә — В. Шекспир, В. Бетховен, Л. Толстой, иҗтимагый фәннәр өлкәсендә — Аристотель, К. Маркс (Ф. Энгельсның: «Мин, иң күп дигәндә, талант, ә Маркс даһи иде», — дигән сүzlәре, бер яктан, Энгельсның шәхси тыйнаклығын чагылдырган булса, икенче яктан, даһилыкның билгесен, критерийларын күрсәтә).

Философия тарихында даһилык күренешен аңлатуда төрле карашлар яшәп килгән. Борынгы Грециядә даһилыкның асылы иррациональ көчләргә бәйләп каралган булса, Яңарыш чорында ул, бигрәк тә Леонардо да Винчи карашынча, сәләт-лелекнең югары басмадагы чагылышы. Соңга таба, мәсәлән, XIX гасырда, кайбер галимнәр (Ф. Ницше) аны шулай ук иррациональ акыл күренеше дип карыйлар. Ницше даһилык күренешен массалар белән герой арасындагы каршылыкны һәм бигрәк тә аларның бер-берсеннән җир белән күк арасындагы кебек ераклыкта торуын дәлилләү өчен куллана. АКШ философы В. Гриш та даһилыкны гакыл белән багланмый торган күренеш дип караган. «Даһи индивидлар еш кына акылга сыймый торган теләкләргә, көчле дәртләргә бирелүчән булалар», — дип язган ул (кара: *Гриш В.* Гениальность и вырождение. — Одесса, 1895. — С. 30).

Кайбер галимнәр даһилыкны нормаль акылдан тыш күренеш дип исбатлау өчен сәнгатькярнең иҗат процессындагы психологик кичерешләренә нигезләнәргә тырышалар. Мәсәлән, шул ук Гриш В. Гёте сүзләренә таянып гамәл итә. Бөөк немец классигы үзенәң «Яшь Вертерның газап чигүләре» әсәрен язганда, башка күп кенә иҗат кешеләре кебек үк, сәер эмоцияләр кичерә. «Бу әсәрне мин лунатик кебек халәттә язганмын. Аны эшкәртәргә керешкәч, язганнарыма карап шактый гажәпләндем», — дип белдерә Гёте (кара: Шунда ук. — 311 б.).

Ләкин Гёте көндәлек тормышта «лунатик» булмаган бит. Ул, аек акыллы кеше буларак, художество әсәрләре генә түгел, фәлсәфи хезмәтләр дә иҗат иткән. Сәнгатькярнең «акылдан тыш» халәте фәкәт иҗади фантазия кичергән мизгелләрдә генә барлыкка килә (художество әсәрендә эмоцияләрнең образлылык белән тыгыз бәйләнештә булуы хакында автор-

ның «Национальное и интернациональное в советском искусстве» (Казань, 1982.— С. 103—136) исемле китабыннан укырга була. Шунлыктан даһилык күренешен гахылга, кешенең аңлы рәвештә гамәл итеп яшәвенә бәйсез күренеш дип санау һич тә дәрәс булмас иде.

Шәхес, социаль күренеш буларак, эчке каршылыкларга ия. Моннан алда Хозурлы Августинның: игелек — Алладан, яманлык — кешеләрнең үзләреннән, дигән гыйбарәсе китерелгән иде. Чынлыкта исә шәхескә тискәре сыйфатлар гына түгел, бәлки уңай сыйфатлар да хас. Дуслык һәм дошманлык, альтруистлык һәм эгоистлык, мәхәббәт һәм нәфрәт, кешеләрнең бер-берсенә якынаюы һәм бер-берсеннән читләшүе — болар барысы да шәхескә хас сыйфатлар. Шәхеснең шушындый төрлелеге, капма-каршы сыйфатларга ия булуы аның япа-ялгыз булмавы, жәмгыятьтә яшәве белән аңлатыла. Шәхеснең жәмгыять эгъзасы булуы аның башка шәхесләр белән төрле мөнәсәбәتلәрдә яшәвенә сәбәп хезмәтен үти. Гомумән, шәхес жәмгыятьтән тыш яши алмый, әгәр дә ул теге яки бу сәбәпләр аркасында жәмгыятьтән аерым яшәргә дучар ителә икән, ул шәхес булудан туктарга мөмкин.

Атаклы француз язучысы Жюль Верн үзенең «Серле утрау» романында Айртон исемле пиратның кеше яшәми торган утрауда 12 ел дәвамында япа-ялгыз тереклек итеп ярым хайван дәрәжәсенә төшкәнлеген сурәтли*.

5. ФЭН-ТЕХНИКА ПРОГРЕССЫ ҺӘМ КЕШЕ

Фән-техника прогрессы XVI—XVIII гасырларда ук башлана. Аңа хәтле фән һәм техникада уңай үзгәрешләр бер-берсеннән аерым бара. Техниканың алга китеше аерым һөнәрчеләрнең тырышлыгына бәйләнгән була. Шунлыктан

* Кайбер галимнәр фәнни лабораторияләрдә кешене сурдокамерага ябып, аның ялгызлыкны ничек кичерүен сынап караганнар. Сыналучы кеше, үз янында һичкемнең булмавын белсә дә, барыбер ниндидер партнерны хыялында тотып, «аның» белән аралашырга тырыша... Джошуа Слокама исемле сәяхәтче ялгызы жылкәнле яхтада океан гизгәндә шулай ук үзенә партнер табарга тырышуын тасвирлый. Ул ялгызлыкны жиңү өчен Галәм белән сөйләшә торган булган. Ә икенче бер ялгыз сәяхәтче Кристина Риттер Ай белән мөгәмлә корган, аны үзенең партнеры итеп күрергә теләгән (кара: *Кузнецов О. Н., Лебедев В. И. Личность в одиночестве / Вопросы философии.*— 1971.— № 7.— С. 116).

ул салмак хәрәкәт итә. Фән исә дини тәгълиматлар (теология), коры фәлсәфә (схоластика) йогынтысыннан арына алмый әле.

XVI гасырда сәүдә эше, туып килә торган предприятиеләр, шулай ук диңгездә йөзү һәм яңа җирләр ачу фән алдына өр-яңа бурычлар куя башлый, кешеләрнең яшәеше белән бәйле теоретик хезмәтләргә ихтияҗ туа. Шушы тарихи чорда өч бөөк фәнни-техник ачыш теркәлгән: дары ясаганнар, компасны уйлап тапканнар һәм китап басу эшен башлап җибәргәннәр. Бу ачышларның бигрәк тә соңгысы фән белән техника үсешенә аеруча зур йогынты ясый: су һәм җил тегермәннәре корыла башлый, механизмның тигез ритм белән эшләп торуын тәэмин итү теориясе һәм шуның практик җимешләре барлыкка килә, механик хәрәкәттә каршылык һәм ышкылу теорияләре һ. б. туа.

Мәсәлән, Джеймс Уаттның пар машинасы техника үсешенең генә түгел, бәлки фән өлкәсендәге ачышларның да нәтижәсе була. Гомумән, җитештерүнең машиналар куллану нигезендә башлануы фән-техника прогрессының икенче этабын тәшкил итә.

XX гасырның икенче яртысында фән-техника прогрессының өченче этабы башлана. Дәрәслекнең сигезенче бүлегендә фәннең объектив функцияләре һәм закончалыклары, хәзерге чор өчен хас иң мөһим юнәлешләре хакында әйтелгән иде. Анда фән белән техниканың тыгыз бәйләнеше, аларның бер-берсенә үрелеп баруы турында да бәян ителде. Әйе, фәннең техникага (житештерүгә), соңгысының фәнгә булган йогынтысы көчәйгәннән-көчәя бара. Гомумән, җәмгыятьнең социаль өлкәсенә дә фән-техника прогрессының йогынтысы арта бара, тулаем алганда, аны уңай якка үзгәртә, халык массаларының көнкүрешен яхшы якка үзгәртү мөмкинлекләрен арттыра бара.

Ләкин XX гасырның икенче яртысы — XXI гасыр башы өчен тагын бер үзенчәлек хас. Шушы этаптагы фән-техника прогрессы кешенең үзенә, аның физик, интеллектуаль һәм социаль сыйфатларына билгеле бер дәрәжәдә йогынты ясый башлады.

Мәсәлән, яңа техника хезмәт ияләреннән интеллектуаль яктан зирәгрәк булуны таләп итә. Җитештерү өлкәсендә акыл хезмәтенең өлеше (физик хезмәт белән чагыштырганда) зуррак урын ала бара. Автоматика, телемеханика, электро-

ника һәм кибернетика эшчеләр массасы алдына яңа бурычлар куя. Аларның хезмәт күнекмәләре шулай ук мөһим үзгәрешләр (трансформацияләр) кичерә. Ул үзгәрешләр, әлбәттә, массалар эшчәнлегендә акыл хезмәтенең зуррак урын ала баруына китерә.

Хәзерге чорда житештерүнең, шулай ук кешеләрнең көн-күрешендә табиғый хезмәтнең (живой труд) өлеше кими бара. Ягулык материалларының үзгәрә баруы (электр тогы белән газлаштыруның, асылда, утынны кысрыклап чыгаруы), уку-укыту һәм гыйльми эшләр өлкәсенә компьютерларның ыргылып керүе физик эшчәнлекнең өлешен киметә бара. Бу очракта бигрәк тә информатика өлкәсендәге казанышлар зур роль уйный.

АКШ галиме З. Бжезинский бу тенденциянең көчәя баруын постиндустриаль жәмгыятьнең техника өстенлек иткән жәмгыятькә әверелә баруы белән дәлилләргә тырыша. Әлбәттә, әгәр дә жәмгыять үсеше фәкать аның фән-техника өлкәсе яссылыгында гына алына икән, бу шулай булыр иде дә. Ләкин кешелек жәмгыяте аңа гына кайтып калмый бит. Аның сәяси, социаль һәм (киң планда) рухи катламнары да бар.

Ләкин, югарыда искәртелгәнчә, хәзерге жәмгыятьтә фән-техника казанышлары кешедәге сыйфатларга да билгеле бер йогынты ясый башлады. Бу тенденция бигрәк тә Көнбатыш илләр теорияләрендә чагылыш тапты. Мәсәлән, Герберт Маркузе үзенең «Бер үлчәмле кеше» китабында Көнбатыш илләрдәге хаким сыйныфларның, фән-техника казанышларын файдаланып, кешеләрне социаль проблемалардан читләштерүләрен бәян итә. Маркузе карашынча, кешеләр яңача фикерли башлагач, жәмгыятьтәге социаль үзгәрешләр тоткарлана. Маркузе теориясен ватаныбыз философлары каты тәнкыйть утына тотсалар да (кара: *Замошкин Ю. А., Мотрошилова Н. В.* Критична ли «критическая теория общества» Г. Маркузе // Вопросы философии.— 1968.— № 10 һ. б.), анда аек һәм реаль чынбарлыкны дөрөс чагылдырган фикерләр дә бар. Ә менә АКШ философы В. Феркисс якын киләчәктә кешенең, фикерләү ысулы үзгәрү нәтижәсендә, «технологик кешегә» әвереләчәге турында яза (кара: *Фролов И. Т.* Перспективы человека.— М., 1979.— С. 98).

Әйтергә кирәк, бу теорияләрне алып ташлауга караганда, аларда булган «рациональ орлыклар»ны алып гамәл итү фай-

далырак булыр иде. Чөнки XX гасырның икенче яртысы — XXI гасыр башы өчен кешегә хас сыйфатларның билгеле бер дәрәжәдә үзгәрүе миф түгел, реальлек. Биредә, әлеге моментны искә алып, реальлектән аерылган фантазиягә генә бирелергә ярамый.

Шулай да фән-техника прогрессы кешегә нинди йогынты ясый соң?

Кеше, биологик төр буларак, моннан 40 мең еллар элек формалашып беткән*. Шуннан соң кешенең геннары артык үзгәрмәгән инде.

Кешенең биологик яктан үзгәрмәүчәнлеген кешенең гомумән үзгәрмәүчәнлеген исбат итми.

Беренчедән, акселерация тенденциясен алың. Бу тенденция күпчелек илләрдә, шул исәптән безнең илдә, XX гасырның 60 нчы елларында башлана. Аның күзгә күренеп тора торган чагылышы — кешеләрнең буйга үсүләрендә. Белгечләр фикеренә караганда, мәсәлән, әгәр дә XX гасыр башында Мәскәүдә 15 яшьтәге яшүсмерләрнең бие, уртача алганда, 147 см булган булса, 60 нчы елларда ул 170 сантиметрга җитә. Шуңа ук вакытта яшүсмерләрнең (малайларның һәм кызларның) җенси җиткелгәнчә дә 2—3 елга иртәрәк була. Кешеләрнең бие озынаю — элек-электән килгән күренеш. Әйттик, урта гасырлар рыцарьларының киёмнәре хәзер бары тик 13—14 яшьлек яшүсмерләргә генә таман.

Яшүсмерләрнең буйга үсеп китүләренең һәм җенси яктан иртәрәк җиткелгүләренең бер үзенчәлеген бар. Аларның — гражданлык җиткелгәнчә җенси җиткелгүдән, физик егәрлеген буйга үсүдән артта калып бара.

* Кайбер галимнәр Жңр шарында биологик эволюция нәтижәсендә кеше буласы җан иясендә яңа матдә барлыкка килгән дип игълан итәләр. Шушы матдә барлыкка килүгә әлеге җан иясендә биологик үзгәрешләр туктала. Тукталу дөнъяга homo sapiensның барлыкка килүен тәэмин итә. Яңа матдәне Г. С. Шевяков **неокортес** (исп. кортес — югары социаль катлау вәкилләреннән төзелгән парламент) дип атый (кара: Шевяков Г. С. О неокортесе человека // Философские науки.— 2002.— № 2.— С. 2). Автор карашынча, неокортес биологик субстраттан өстенрәк, ул биологик субстратның яшәеше, хәрәкәт белән идарә итә... Әйтергә кирәк, бүгенге көндә биокортес фараз ителү стадиясендәге фактор гына әле, аны ачу (әгәр дә ул реаль икән) — киләчәк бурычы. Шевяков фикеренә рациональлеген шунда ки, hominidның homo sapiens дәрәжәсендә тукталу сәбәбен бүгенге көннәр фәне өчен хәл ителмәгән проблема булып тора. Әлеге авторның фараз итүе игътибарга лаек.

XX гасырның икенче яртысында барлыкка килгән акселерацияне аңлатуда төрле карашлар күзәтелә. Гелиогенлык теориясе буенча, моның сәбәбе — Кояшта (яңәсе, хәзерге яшьләр күп вакытларын су буенда, кояш нурлары астында уздыралар). Алиментарлык теориясе буенча, әлеге тенденция кешеләрнең яхшырак туклануына, бигрәк тә ит продуктларын күбрәк куллануга бәйләнгән.

Тагын бер теория. Аның авторлары акселерацияне космостан дулкыннар рәвешендә килеп тора торган импульсларга бәйләп аңлатырга тырышалар. Бу дулкыннарның кабатлануы унар-йөзәр мең елларга сузыла. Мәсәлән, неандертальләрнең (ирләрнең) буге, уртача 160 см булса, алардан 30—40 мең ел соңрак яшәгән кроманьоннарның буге уртача 10—15 сантиметрга озынрак булган.

Ләкин бу теорияләр фараз итү рәвешендә генә әле, алар исбат ителмәгән. Шул ук вакытта үзебез яши торган заман факторларын да читкә куеп булмый (мәсәлән, кешеләрнең элекке вакытлар белән чагыштырганда яхшырак туклануы, сәламәтлек саклау учреждениеләренең камилрәк хезмәт күрсәтүе, катнаш никахлар һ. б.).

Шик юк, хәзерге яшүсмерләрнең интеллекты — моннан йөз ел элек яшәгән яшүсмерләрнең интеллектына караганда шактый өстен. Бу күренеш дөньяда бара торган фән-техника революциясенең XX гасырдагы казанышлары белән аңлатыла. Әлеге күренеш узган гасырның 60 нчы еллар яшүсмерләренә үк хас иде. Шушы еллардагы яшьләрнең күпчелеге хәзер пенсия яшенә җиткән инде. Алар — совет мәктәбендә, пионер, комсомол оешмаларында тәрбияләнгән кешеләр. Аларның белем дәрәжәсе, интеллекты моннан 100—150 ел элек яшәгән карт-корыларның интеллектынан бик нык аерыла.

Мәсәлән, бөек рус драматургы А. Островскийның «Яшенле яңгыр» әсәрендә хезмәтче хатын Глаша белән мосафир Феклуша арасында шушындый диалог барлыкка килә.

Феклуша. Говорят, такие страны есть... где и царей-то православных нет, а салтаны землей правят. В одной земле сидит на троне салтан Махнут турецкий, а в другой — салтан Махнут персидский; и суд творят они, милая девушка, надо всеми людьми, и что ни судят они, все неправильно... А то есть еще земля, где все люди с песьими головами.

Глаша. Отчего же так, с песьими?

Феклуша. За неверность.

Хәзерге заман кешеләре бөтенләй башка белемнәргә ия. Газета-журналлар, радио, бигрәк тә телевидение (ә ул Россиянең барлык караңгы авылларында да диярлек һәр гаиләдә кешеләр көнкүрешенең какшамас атрибуты булып тора), кешеләргә кинофильмнар, башка сәнгать эсәрләрен күрсәтү белән генә чикләнми, аларны дөньядагы социаль һәм сәяси вакыйгалар белән таныштыра, аларны стихияле рәвештә бәхәскә тарта, билгеле бер мәгънәдә сәясәтче итә.

Ләкин шулай да хәзерге яшүсмерләрнең фәнни-техник белемнәре үзләренең әби-бабаларыныкына караганда шактый өстен. Дөрес, бу белемнәр еш кына берьяклы. Әйтик, яшүсмер, бер яктан, компьютер белән иркен файдалана алса, икенче яктан, аның электр үтүген төзәтү дә хәленнән килми. Ә инде физик көч таләп иткән эшләр турында әйтәсе дә юк. Гомумән, экспериментлар күрсәткәнчә, хәзерге яшүсмерләр, моннан 40—50 ел элек яшәгән яшүсмерләр белән чагыштырганда, физик яктан соңгыларынан шактый артта калалар. Бу хәл бигрәк тә яшьләрне хәрби хезмәткә алганда сизелә: аларның шактый өлеше армия сафларында хезмәт итү өчен яраксыз булып чыга.

Икенчедән, төрле жөнәс вәкилләренең характерларындагы, мәнфәгатьләрендәге үзгәрешләрне карыйк. Алар арасындагы электән килгән аерымлыklar чагыштырмача кими бара. Бу тенденция, асылда, хәзерге чорда хатын-кызларның социаль функцияләре үзгәрә, хокуклары ирләрнеке белән тигезләнә баруга бәйләнгән. Үзгәрешләр ике жөнәс вәкилләренең психологияләрендә дә күзәтелә. Бу өлкәдә аларның психологик яктан якынаюы реаль төс ала. Кайбер хатын-кызларның психологиясе ирләрнекенә, ә ирләрнең психологиясе хатын-кызларныкына охшый бара. Әлеге тенденция фәндә хатын-кызларның — **маскулинизацияләнүе**, ирләрнең **феминизацияләнүе** дип атала.

Өченчедән, шәхеснең рухи яктан ярлылана баруына тукталыйк. Бу тенденция индивидуализм, эгоизм тирән тамыр жәя башлауга бәйләнгән. Әгәр дә узган гасырның 60 нчы елларында массалар арасында читләшү тенденциясе көчәя башласа, гасыр азагында шәхеснең деградацияләнү тенденциясе куәтләнә. Бу тенденция бигрәк тә Россия жәмгыятенә хас. Әлеге тенденция бандитлык, террорлык, яшүсмерләр экстремизмы, сәнгатьнең таркалуы, наркоманлык, алкоголизм, фахышәлек, ривәтчелек, ганнибаллык (кеше суеп

ашау), яшүсмерләрнең үз аналарын көчләве, ата-ананың үз балаларын сатуы, шәхеснең үз-үзенә кул салуы (суицид) кебек күренешләрдә чагыла. Бу тенденцияләрнең нигезен, ахыр чиктә, сату-алу өлкәсендә урнашып өлгергән чикләнмәгән иреклелек тәшкил итә. Аның тискәре нәтижеләре әхлак, хокук, сәясәт һәм, әлбәттә, сәнгать өлкәләрендә чагыла.

Шәхеснең рухи яктан таркалуы, социаль күренеш буларак, кешенең биосубстратында яшәп килүче агрессив импульсларның кузгалуына китерә. Атаклы Австрия галиме Конрад Лоренц үзенә «Агрессия турында» (1966) дигән хезмәтендә әлегә күренешне кешеләргә нәселдән нәселгә күчеп килә торган, аларга тумыштан хас сыйфат дип бәяли. Аның фикеренчә, кайбер ерткыч хайваннар психикасында үз төренә карата тискәре гамәлләрне тоткарлый торган тормозлау механизмы бар. Мәсәлән, ике бүре (бер үк төр вәкилләре буларак) бәрелешкән очракта бер-берсен үтерүгә барып җитмиләр. Җиңелә башлаган як үзенә көндәшенә бугазын суза (мә, янәсе, үтерәсең килә икән, тешлә), ләкин җиңәчәген тойган икенче як көндәшенә «тәкъдименнән» баш тарта, сугышны ташлап, читкә китеп бара. Ә кешеләр психикасында андый механизм юк: алар бер-берсен үтерүне бернигә дә санамыйлар.

Татар халкында күптәннән яшәп килүче шундый мәкаль бар: «Карга күзен карга чукымый» (бу мәкальне русларда да очратабыз: «ворон ворону глаз не выклюет»). Әлегә мәкальне халыклар киная рәвешендә, кешеләр мөнәсәбәтенә төбәп куллалар.

Ләкин кайбер хайваннарда, шул исәптән ерткычларда, үз төрендәгеләрне үтерүгә бармау сыйфаты инстинкт рәвешендә яши.

Лоренц карашынча, кешедә андый инстинкт юк. Бәлки, шулайдыр да. Ләкин кешедә бу сыйфат урынына аң белән гамәл итү бар: кешеләр игелек белән явызлык, гаделлек белән гаделсезлек, әдәплелек белән әдәпсезлек кебек сыйфатлар арасындагы аерманы бик яхшы беләләр. Ләкин, билгеле булганча, алар фәкать әхлакый яктан уңай принциплар белән генә эш итмиләр, хәтта үз мәнфәгатьләрен алга куеп, әллә нинди эшәкелекләрдән дә баш тартмыйлар.

Караклык, ришвәтчелек, кеше үтерүләр хәзерге заманның иң алга киткән дип санала торган илләрендә дә бар.

Хэтта наркоманлык, «законга сыйган» фахишәлек, кешеләрне көпә-көндөз атып үтерүләр — Россиягә фәкать узган гасырның 90 нчы елларында гына Көнбатыш илләрдән килеп кәргән жинаятъләр. Боларның нигезен алтынга табыну тәшкил итә. Гётеның «Фауст»ындагы «Кешеләр алтын өчен һәлакәткә баралар» дигән сүзләре Жир шарының бүгенге рухи атмосферасын характерлый. Көнбатышның кайбер «цивилизацияле» илләрендә юридик кануннарны ихтирам итү традициясе яшәп килә әле (юридик канунны кем бозды — гади хезмәткәрме яисә министрмы, президентмы — канун алдында барысы да тигез җаваплы). Ләкин ул илләрдә алтынга табыну һәм индивидуальлек зур көчкә ия. Бу күренеш ул илләрдә теоретик планда да аклану таба. Һәркем үзенә-үзе хужа. Жәберләнгәнне, изелгәнне яклау — модага сыйган нәрсә түгел. Әгәр дә берәү ниндидер проблема белән җәфа чигә икән, аңардан арыну, аны хәл итү шәхеснең үз эше генә. Аңа катнашу «цивилизацияле» илләрдә әдәпкә сыя торган гамәл түгел. Ләкин кеше бит — социаль зат. Кешеләргә күмәклек хас. Бәладан котылу аерым индивидның эше генә булмасын иде. Югыйсә индивидуальлек — җәмгыятьнең җисемен ашый торган тутык ул. Көннән-көн кинчрәк җәелә барган индивидуальлек җәмгыятьнең рухи яктан таркала баруын күрсәтә.

Гомумән, кешелек җәмгыятье, бер яктан, гадидән катлаулыга, түбәннән югарыга, ягъни тәрәккыят юнәлешендә бару белән характерланса, икенче яктан, аңарга аерым күренешләрнең дулкын-дулкын булып кабатлануы характерлы. Бу — диалектикадагы инкярны инкярлау канунының күрсәткечедер. Кешелек тарихы кабат торгызу күренешенең кабатлануын белә. Шул ук вакытта аңа таркалу күренешенең кабатлануы да хас булса кирәк.

Тәүрат буенча, Алла (Яхве), Содом һәм Гоморра шәһәрләренең чамадан тыш азгынлык белән авыруына чик кую максатыннан, аларны җир белән тигезләгән, шушы шәһәрләр булган җирләрне сахрага әйләндергән. Әлегә мифологик сюжет бөтенләй үк нигезсез түгел, күрәсең: моннан дүрт мең ел элек бу афәт Урта диңгез буйларында чыннан да булган. Әлбәттә, биредә локаль масштабтагы стихияле катастрофа күздә тотыла. Ә Инжилнең барлыкка килүе Гайсә пәйгамбәргә (Иисус Христоска) бәйле. Ул чорда (ике мең ел элек) Рим империясенең, Содом белән Гоморра кебек үк, бозык-

лыкка тарыган регион булуы билгеле. Тарихчылар Иисусның ижтимагый аренага яңа идея белән килүен түбәндәгечә аңлаталар. Рим империясенә буйсындырылган Урта диңгез буе халыклары социаль һәм рухи изүгә җавап рәвешендә көрәшкә күтәрелә торган булганнар. Рим ул күтәрелешләрне рәхимсез рәвештә бастырып бара. Ләкин шушы региондагы югары катлау вәкилләре, халыкның Рим тарафыннан изелү фактын читкә куеп, бозык, хозурлы тормыш-көнкүреш алып баралар. Иисусның ижтимагый аренага чыгуы, асылда, шушы бозыклыкларга протест белдерү йөзеннән, кешеләрне гөнаһлардан арындыру вазифасын үз өстенә алу белән бәйләнгән (кара: БСЭ.— Т. 28.— М., 1978.— С. 385).

XX гасыр азагы — XXI гасыр башы, кешеләрнең төрле бозыклыкларга бирелүе сәбәпле, киң планда, глобаль рәвештә үзендә кешелекнең гомумән таркалу потенциясен туплый. Атом-төш коралын куллану, шулай ук бактериологик чараларны гамәлгә ашыру, генетика фәне биргән нәтиҗәләрне кешелеккә каршы юнәлдерү мөмкинлекләренең тууы да моны җитәрлек дәрәжәдә исбат итә.

Бу мөмкинлекләр тормышка ашырылган тәкъдирдә кешелеккә глобаль рәвештәгә бәлаләр киләчәгә көн кебек ачык. Нәтиҗәдә сахра перспективасы ниндидер локаль регионга гына түгел, бәлки, гомумән, Җир планетасына, аңарда яши торган кешелеккә яный.

Кешелекнең, гомумән *homo sapiens* дип атала торган жан иясенең, киләчәгә кешеләрнең үз кулында. *Homo sapiens*ны саклап калу проблемасы фән өлкәсендә эшчәнлек алып баручы барлык гыйльми учреждениеләрне дә борчырга тиеш. Ләкин проблеманы хәл итү өчен галимнәр эшчәнлегенә генә җитәрме?.. Күрәсең, ул гына җитәрлек түгел. Кешелекнең һәлакәткә таба баруы зур инерция көченә ия. Аны авызлыклау, туктату кешелекнең үзенә йөкләнгән.

КҮНЕГҮ ӨЧЕН СОРАУЛАР:

1. Кеше проблемасының барлыкка килүе һәм тарихы турында нәрсә әйтә аласыз?
2. Кеше генетикасы һәм нәселдәнлек теориясенәң эчтәлеген нидән гыйбарәт?
3. Кешенең биологик асылын ничек аңлайсыз?

4. Кешененң социаль асылы нидән гыйбарәт? Филогенез һәм онтогенез аспектлары.

5. Шәхес һәм аның билгеләре. «Шәхес», «индивид», «индивидуальлек» төшенчәләре һәм алар арасындагы аерма ничек гәүдәләнә?

6. Сәләт, талант һәм даһилык категорияләре. Аларның критерийлары нидән гыйбарәт?

ӘДӘБИЯТ

БСЭ.— Т. 6.— М., 1971.— С. 230—239; Т. 17.— М., 1974.— С. 136; Т. 28.— М., 1978.— С. 397—399.

Вавилов Н. Избр. труды.— Т. 5.— М.— 1965.— С. 338.

Геккель Э. Современные знания о филогенитивном развитии человека: СПб., 1899.

Гирш В. Гениальность и вырождение.— Одесса, 1895.

Маркс К. Тезисы о Фейербахе// Маркс К. и Энгельс Ф. Избр. соч. в 9-и томах.— Т. 2.— М., 1985.— С. 2.

Мендель Г. опыты над растительными гибридами.— М., 1965.

Фролов И. Перспективы человека.— М., 1979.

Шевляков Г. О неокортесе человека // Философские науки.— 2002.— № 2.

Унынчы бүлек

ФИЛОСОФИЯДӘ ЯШӘҮ ҺӘМ ҮЛЕМ ПРОБЛЕМАСЫ

Соңгы 10—15 елда ватаныбыз фәнни әдәбиятында яшәү һәм үлем кебек сирәк искә алына торган катлаулы темага игътибар бирелә башлады. Бу тема белән теоретик яктан кызыксынуның көчәюе илебездә рухи кыйммәтләргә киңрәк караштан чыгып уйлана башлау процессына бәйләнгән иде. Чыннан да, ижтимагый, шул исәптән рухи күренешләрне бәяләүдә берьяклы һәм догматик карашларның билгеле роль уйнавы катлаулы материал һәм рухи дөнъяны киңрәк һәм тирәнрәк аңлауга комачау итә башлаган иде инде. Шулай итеп, яшәү һәм үлем проблемасы буенча теоретик тикшеренүләрне дәвам итү ватаныбыз фәненең үсә барган ихтыяжларына җавап бирергә омтылу дип карарга кирәк.

Яшәү һәм үлем — теоретик яктан аз өйрәнелгән күпкырлы күренешләр. Алар күп төрле фәннәр тарафыннан өйрәнелергә мөмкин. Бу бурычны үтәүгә медицина, биология, психология, юриспруденция, этика, философия һәм башка кайбер фәннәр үзләреннән өлеш кертә баралар. Яшәү белән үлем күренешләрен өйрәнүдә һәр фән үзенең ракурсын, предметын билгели, үзенең методикасын сайлый. Бу хәл әлегә өйрәнүләрнең комплекслы характерга ия булуын, аларның нәтиҗәлеләген тәмин итә. Философия фәне яшәү белән үлемне, диалектиканың универсаль кануннары күзлегеннән чыгып, ягъни гомумиләштереп карый.

1. ЯШӘҮ ҺӘМ ҮЛЕМ ТӨШЕНЧЭЛӘРЕ

Яшәү һәм үлем, объектив реальлек буларак, галимнәрнең игътибарын борын заманнардан ук җәлеп итә. Ул — традицион фәлсәфә проблемасы. Яшәү һәм үлем христианлык белән мәселманлык барлыкка килгәнче үк, җан (душа) хакындагы

тәғълиматлар яссылыгында каралып килә. Жәан турында фикер йөртүләр борынғы жәмгыять кешеләре арасында ук башланган була. Ул фикерләр төрле мифларда, анимистик (һәр предметның жаны бар дигән) карашларда (шул исәптән сәнгатьтә) чагылыш таба.

Фәлсәфи тәғълиматларга килгәндә, яшәү белән үлем турындагы фикерләр ике капма-каршы юнәлештә чагыла. Мәсәлән, Демокрит яшәүне үзенәң атомистик теориясенә бәйләп аңлатырга тырыша, Платон исә аерым индивидның жанын галәми жанның гәүдәләнешә дип карый. Шунның өстенә, ул үлгән кешенәң жаны башка кешеләргә күчү (реинкарнация) мөмкинлеген дә исбатларга алына. Аристотель махсус язылган «Жәан турында» дигән трактатында шушы күренешне, кешеләрнәң яшәешә белән бәйләп, тәннәң формасы, соңгы нәтижәсә дип карый. Аристотель үзенәң **энтелехия** теориясә нигезендә яшәүне кешә тәнәндәгә ниндидер «яшәү көчә» белән, аның тән белән «идарә итү»е хакында концепция төзөгән. Урта гасырлар галимнәре (кагыйдә буларак, Аурупада), теология жирлегендә хөкем йөртөп, антик философларның концепцияләрен кире кагалар. Гомумән, аларның фикерләре Тәүрат яссылыгында формалашкан. Ләкин урта гасырларда башка төрлө карашлар да чагыла. Мәсәлән, Көнчыгыш мөселман галимнәре Әл-Фараби һәм Ибне Сина, үзләренәң беренчә укытучыларына (Аристотельга) тугры калып, аның карашларына таянып, яңа тәғълиматлар ижәт итәләр.

Жәан хакындагы тәғълимат киләчәктә идеалистлар һәм дуалистлар бәхәсә планында үстөрелә. Бу турыда барлык концепцияләренә бәян итүнәң кирәгә юктыр. Соңгырак чорларда яшәү күренешен аңлатуны витализм¹ (Дриш), механицизм² (Ламетри), гилозоизм³ (Геккель) һәм башка кайбер юнәлешләр, мәктәпләр үз өсләренәң йөклиләр. Ә турыдан-туры идеализм вәкилләре яшәү проблемасына караган концепцияләрен дини тәғълиматлар (теология) үзәнендә төзиләр.

¹ В и т а л и з м — биология фәнендәгә караш. Ул яшәүне кешә тәнәндәгә ниндидер «яшәү көчә» хәрәкәткә китерә дип раслый.

² М е х а н и ц и з м — фәндә киң очрый торган тенденция. Биологиядә ул кешә организмын механик машинага тиңли. Бу тенденция бигрәк тә Ж. Ламетринның «Кешә — машина», «Кешә — үсемлек» дигән әсәрләрендә урын таба.

³ Г и л о з о и з м га аңлатма дәрәслекнәң беренчә китабында (282 б.) бирелде.

Аларча, жан — кеше тәннен ирекле субстанция буларак, кешенен улеменнен соң, тәннен бушана. Улем — тән характеристикасы, ул жанга кагылмый. Шулай да улем жан өчен бөтенләй үк битараф күренеш түгел, улем жанны гөнаһларга чумган тәннен азат итә. Әгәр дә тән вакытлы гына күренеш булса, жан тәннен котылу белән мәңгелеккә ия була.

Жанны шушы карашлар яссылыгында аңлату нигезендә яшәү белән улем турындагы тәгълиматлар да барлыкка килгән. Христиан һәм ислам диннәре буенча, кешенен жир йөзендә яшәве чын яшәеш бусагасындагы эпизод кына. Ә чын яшәеш — үлгәннен соң. Кешенен бу дөньяда яшәве ахирәттәге («теге дөньядагы») мәңгелек яшәешкә әзерлек хезмәтен генә үти.

Философлар яшәү белән улемне теоретик планда эшкәртүдә монистик алшартларны истә тотып гамәл ителәр. Өстенлек ике күренешнен берсенә (я яшәүгә, я улемгә) бирелә. Әгәр дә улем проблемасы дини һәм идеалистик юнәлештәге философларның игътибарын күбрәк җәлеп иткән булса, яшәү проблемасын (күп аспектларда) өйрәнү, нигездә, материалистларның игътибар үзәгендә булган. Һәм икенен берсен сайлау теоретик тикшеренүләрнен рухын, характерын да билгеләгән. Бер очракта (төп игътибарны улем проблемасына юнәлткәндә) караңгы тоннар, икенче очракта (яшәү проблемасына өстенлек биргәндә) якты тоннар хакимлек иткән.

Шулай да, хәзерге этаптагы барлык фәлсәфи юнәлешләргә чагыштырып карасак, яшәү белән улем проблемасына иң зур игътибар бирүчеләрдән экзистенциалистларны атарга тиеш булыр идек. Аларның тәгълиматында яшәү белән улем проблемасы төп урынны биләп тора. Дөрес, бу проблема экзистенциалистлар тарафыннан караңгы тоннарда баян ителә, ләкин аларның төп концепцияләренен бүгенге җәмгыять, шул исәптән Россия җәмгыяте өчен актуальлеген инкяр итеп булмый.

Әлбәттә, яшәү һәм улемне, катлаулы һәм күпкырлы күренешләр буларак, төрле аспектларда карарга һәм характерларга мөмкин. Яшәү — реаль һәм хыялда, чын һәм алдануга корылган (иллюзия рәвешендә), вакыт ягыннан — чикләнгән һәм мәңгелек. Улем — материал һәм рухи, физик һәм мораль, клиник һәм тәмамланган. Яшәү белән улемнен бербөтенлеген буларак: яшәеш һәм юклык, булулык һәм булмау-

лык, яшәүнең башы һәм азагы, үлү һәм үлемсезлек һ. б.— әлеге күренешләрне фәнни өйрәнү аспектлары (алар яшәү белән үлемне өйрәнүдә өстәмә мәғълүмат бирә алалар). Бу аспектларны искә алу яшәү белән үлемнең асылын тәғъбирләү өчен теоретик материал бирә.

XIX гасырда яшәү күренешенә фәнни билгеләмәне Ф. Энгельс биргән иде. Аныңча, «Яшәү ул аксым жисемнәрнең яшәеш ысулы...» (кара: *Маркс К. и Энгельс Ф.* Соч.— Т. 20.— С.82.) Бу билгеләмә тулымы соң? Билгеле, юк. Билгеләмәнең авторы үзе дә шушы фикердә булган. Ул болай дип язган: «Бу дефиниция, әлбәттә, тулы түгел, ул яшәүнең барлык сыйфатларын чагылдыра алмый...» (кара: Шунда ук.— 84 б.). Фәнни белемнәрнең үсә баруы яшәү кебек биохимик процессның материал нигезен ачыкларга мөмкинлек бирде. Шулай итеп, XX гасыр уртасында молекуляр биология һәм генетика өлкәләрендәге казанышлар, ДНК белән РНК элементларын ачу Энгельс билгеләмәсен тулыландырырга мөмкинлек бирде: яшәү ул — аксым жисемнәр һәм нуклеин кислоталарның яшәеш ысулы. Ләкин, Энгельсның искәрмәсен күздә тотканда, бу билгеләмә дә тулы түгел. Ул яшәүнең материал нигезен, аның биохимия югарылыгындагы механизмын гына ачыклай. Энгельс яшәүгә билгеләмә биргәндә тере булмаган материянең терегә (динамик регуляцияләнү нәтижәсендә) әверелү стадиясенең асылын ачып бирүне күздә тоткан булган. Яшәү, биохимик күренеш буларак, материя үсешенең нәкъ шушы стадиясендә аксымның барлыкка килүе белән сәбәпләнә. Бу,— гомумән, яшәү күренешенә хас канун. Ул төрле жан ияләрендә төрлечә чагыла. Шунның өстенә, югарыда әйтелгәнчә, әлеге канун яшәүнең материал нигезен генә характерлый. Ләкин жан ияләренә хисләнү дә хас (ул да әле — төрле басмалардан торучы күренеш). Кеше яшәешенә килгәндә, аңа (хайваннарда хас булган) тышкы хисләр һәм инстинктлар гына түгел, бәлки эчке хисләр (намус, вөждан, дуслык, мәхәббәт хисләре һ. б.), шунның өстенә — бусы бигрәк тә әһәмиятле — аңлы рәвештә эшчәнлек алып бару хас. Шунлыктан кешенең яшәвен барытик биохимик яктан (аксымны телгә алу белән генә) характерлау сәер булыр иде.

Шулай да, йомгаклап әйткәндә, яшәү нәрсә дә, үлем нәрсә?

Яшәү — организмның шушы жан иясе төренең табигый сыйфатларына туры килгән эшчәнлек процессы.

Үлем — яшәүгә капма-каршы күренеш.

Үлемнең тышкы сыйфатлары сулыш алуның һәм пульсның тукталуында чагыла. Алар үпкәләрнең һәм йөрәкнең эшләми башлавы турында сөйләләр. Яшәү белән үлем, бер-берсенә капма-каршы (антиподлар) булсалар да, алар төгәл чикләрдән мәхрүм. Яшәүнең тәмамлануы һәм үлемнең килеп житүе — берникадәр дәвамлы процесс. Әйтик, йөрәк белән үпкәләр эшчәнлегә тукталган, ә ми һаман үзенең эшчәнлеген дәвам итә бу, — үлемнең, бусагада булса да, тәмам әле килеп житмәгәнлеген күрсәтә. Эш шунда ки, эшләүдән туктаган йөрәк белән үпкәләрне медицина ярдәмендә яңадан эшләтә башларга мөмкин. Ми дә үзенең эшчәнлеген югалткач кына, үлем килгән дип әйтеп була. Йөрәк белән үпкәләрнең эшчәнлегә туктаган, ә ми эшчәнлегә дәвам иткән аралык (5—7 минут) медицинада клиник үлем дип атала. Димәк, яшәү белән үлем арасында үзенчәлекле (яшәүне дә, үлемне дә туплый торган) аралык бар әле.

Үлем — организмның барлык яшәү функцияләрен югалтуын чагылдыручы күренеш. Үлемнең бу төре **биологик** (кире кайтмый торган) үлем дип атала*.

* Соңгы елларда матбугатта, үлем кичереп, «яңадан яшәүгә кайтучы» кешеләрнең «искә төшерүләре» баян ителә башлады. Ул кешеләр барысы да, имеш, тоннель эченнән еракта ниндидер яктылык күргән булганнар. Шушы яктылык, янәсе, ахирәт («теге дөнья») булып чыга инде. Димәк, үлем... Ләкин чынлыкта бер генә кеше дә «теге дөнья»дан кайтканы юк әле. Әгәр дә инде кемдер энә шушы «тоннель аша чыгуны» күргән икән (башкалар, күрәсең, әлегә версияне күңелләренә хуш күреп, шуны кабатлыйлар гына), бу фәкать кешенең клиник үлем дәверен кичереп алганлыгы хакында гына сөйли. Ә кешенең үлем бусагасында чагында төрле сурәтләргә күрүе ул дәвердә аның ми эшләп торганлыгын исбат итә. Ми үзенең эшчәнлеген югалта икән, кеше бернинди сурәтләргә, шул исәптән бернинди тоннельләргә күрә алмый инде. Димәк, тоннель чыгуны күргән кешеләр — әгәр дә аларның күргәне уйдорма түгел икән — үлемнән соң яңадан яшәүгә кайткан түгел, бәлки клиник үлем дәверен кичергән кешеләр генә.

Әлбәттә, һәр индивидуаль клиник үлем дәверен кичерүе котылгысыз түгел. Әгәр дә кешенең ми ниндидер сәбәп аркасында артык эшләмәслек дәрәжәдә зарарланган икән, ул аңын, шуның белән яшәвен дә бөтенләйгә югалткан булып чыга.

Кешенең үлем дәверендә төрле сурәتلәр күрә алуын, гомумән, үлем процессын кичерүче кеше миенең ниндидер нурлар чәчүе белән бутарга ярамый. Соңгысы, ягъни миенең нурлар чәчү сыйфаты — эксперименталь рәвештә исбатланган күренеш. Бу күренеш ми эшчәнлегенең биохимик

2. КЕШЕНЕҢ ЯШӘУ МӘГЪНӘСЕ

Кешеләр көндәлек тормышта дөнъяда яшәүнең мәгънәсе турында уйланып тормыйлар диярлек. Кеше бигрәк тә яшъ, исән-сау чагында үлчәгәе турында баш ватып тормый (әгәр дә киресенчә булса, кешенең һәр көне өзлексез газаплар тезмәсенә әверелер иде). Ләкин кеше үзенең яшәеше хакында һич уйламыйча, кайгыртусыз гомер итә дип уйлау дәрәс булмас иде. Кеше, үзе дә сизмичә, һәр бирмеш көнне яшәвен дәвам иттерү, үлемен кичектерү өчен көрәш алып бара. Бу хәтта үзеннән-үзе (автоматик рәвештә), инстинктлар кушуы буенча башкарыла. Андый тойгылар һәм омтылышлар хәтта имчәк баласына да хас, ул аңсыз рәвештә теше-тырнагы белән яшәүгә ябышкан була. Үлемгә каршы көрәшүне якты дөнъядан китәчәгенә санаулы көннәр генә калганын тәмам аңлаган карт-коры да исәннән чыгармый. Интеллектуаль яктан кешеләргә иң якын торучы маймыл белән дельфиннан алып, иң вак бөжәкләргә кадәр яшәу инстинкты, яшәүне дәвам иттерү өчен көрәш алып бару хас.

Жан ияләренең конкрет (табигый һәм социаль) шартларга җайлашу (адаптация) сәләтен яшәу өчен көрәшнең һәм үлемгә карышуның үзенчәлекле чагылышы дип танырга кирәк. Әлбәттә, җайлашу һәр жан иясе төрөндә үзенчәлекле формага ия була. Кеше затына барлык шартларга күнегү хас. Гадәти шартлар күзлегеннән караганда, кайбер ышанмаслык булып тоелган гамәлләр гадәттән тыш (экстремаль) шартларда реаль төс ала. Кеше, яшәве өчен турыдан-туры куркыныч туганда, ихтыяр көчен югалтырга мөмкин. Ләкин шул ук куркыныч индивидка үзендә (потенциаль рәвештә) яшеренеп яткан көчләрне ачарга да мөмкинлек бирә ала. Кешедә яшәу теләге шулхәтле көчле ки, ул кеше-

кына түгел, бәлки **электробиохимик** процесс кичерүен раслый. Тәҗрибәләр күрсәткәнчә, нурлар чәчелеше төрле характерда булырга мөмкин: мәсәлән, берәүнең картлыктан үлүен, икенче берәүнең көчләү нәтиҗәсендә үлүен, өченче берәүнең тагын ниндидер сәбәптән үлүен махсус приборлар ярдәмендә билгеләп була. Аларның чәчелү процессы төрле вакыт белән чикләнә. Әлегә үзенчәлекләрне чагылдыра торган приборлардан криминалистика файдалана.

Ниһаять, яшәу белән үлемне «жан» төшенчәсенә бәйләп гамәл итү. Бу турыда дәрәслекнең беренче китабында баян ителгән иде инде (кара: 274—280 б.). Кеше җаны ул шул ук ми эшчәнлегә сыйфаты, димәк, ул кеше аңы белән тәңгәл күренеш булып чыга.

гә үзенә сәләтләрен күп мәртәбә арттырырга, могҗизалы эшләр башкарырга ярдәм итә. Нормаль психикага һәм җитәрлек ихтыяр көченә ия булган кеше үзенә гомерен көрәшсез генә югалтмас.

Бу сыйфатны совет солдатлары Бөек Ватан сугышы кырларында тулысынча раслый алды. Татар халкының бөек шагыйре Муса Җәлил, фашистлар тоткыны буларак, үзенә канлы көрәштә үлчәгән белеп, «Тик булса иде ирек» шигыренә соңгы юлларында болай дип язган:

.....
Юк, барсыннан да элек
Тик булса иде ирек,
Кылычым булса кынымда,
Карабиным кулымда,
Сине саклап, туган җирем,
Мин ирләрчә үләр идем
Данлы сугыш кырында.

Кеше — яшәүгә хокуклы. Кешегә ул табигать тарафыннан бирелгән. Ләкин кешегә ни өчен кирәк соң ул? Бу сорауга җавап бирү өчен, беренче чиратта, яшәүнең эчке мәгънәсенә төшенү сорала. Һәм аны төрле кешеләр төрлечә аңлыйлар.

**Яшәүнең
эчке
мәгънәсе**

Мәшһүр рус философы Н. Бердяев фикерләрен алып карыйк. Яшәүнең мәгънәсен ул **шәхестән өстен** максатка хезмәт итүдә күрә. Бердяев болай дип яза: «Яшәүнең шәхестән өстен максатка хезмәт итүе ул — яшәүне дини рухта аңлау дигән сүз. Хәзерге мәдәният эшлеклеләренә ул хас түгел. Иң кызыгы шунда: **шәхестән өстен** максатка хезмәт итү идеясе **рус коммунизмында** бозылган шәкелдә торгызылды, ләкин аларда шәхестән өстен максат **динсез** булып чыкты» (кара: *Бердяев Н. Смысл жизни // Новый мир. — 1990. — №1. — С. 220*).

Н. Бердяев, нигездә, хаклы иде. Ләкин шунысын да искә алырга кирәк: «шәхестән өстен» максат дин үзәнендә генә барлыкка килгән идея түгел. Ул, — христиан дине туганчы ук (элементар формада булса да), борынгы заман кешесенә аңына хас булган күренеш. Гомумән, кешеләр дөньяда яшәү мәгънәсен төрлечә аңлыйлар. Әйтик, берәүләр яшәүнең мәгънәсен ниндидер күтәренке эшчәнлектә, мәсәлән, халык бәхете өчен көрәштә, аны эчке һәм тышкы дошманнардан саклауда

күрәләр; икенче берәүләр — матур гаилә коруда, берсеннән-берсе игелекле балалар үстерүдә табалар; өченче берәүләр бәхетне һәм яшәү мәгънәсен рухи кыйммәтләр ижәт итүдә табарга тырышалар; дүртенчеләр, әйтик, А. С. Пушкинның Саран рыцаре кебек, иң югары ләззәтне байлыкта, алтынга табынуда тоялар. Мәсәлән, «Кечкенә трагедия»нең баш герое, сандыгындагы алтын-көмөшкә, кыйммәтле ташларга сокланып, болай ди:

Мин патшалык итәм!.. Нинди серле нурлар!

Мине тыңлаучан, көчле державам минем;

Шунда минем бәхетем, шунда минем

намусым һәм даным!*

Бишенчеләр үзләренең яшәү мәгънәсен күңел ачуда, типтерүдә, акчаны уңга-сулга сарыф итеп, үзенең кем икәнлеген күрсәтүдә табалар; алтынчылар — башкалар өстеннән хакимлек итүдә; жиденчеләр, А. Дюманың «Граф Монте-Кристо»сындагы баш герой кебек, нахакка жәберләнгәннән соң — үч алуда; сигезенчеләр бернәрсә эшләмичә, түшәмгә төкереп ятуда күрәләр һ. б.

Кешеләрнең яшәү позицияләре һәм чынбарлыкта кылган эшләре алар үлгәннән соң да халык зигенендә яшәү таба. Берәүләр киләчәк буын кешеләре күңелендә үзләренең изге эшләре, икенчеләр кешеләргә карата кылган кара эшләре, кешеләрнең каһәре белән сакланып калалар, өченчеләре мәңгегә онытылалар. Әлбәттә, төрле тип вәкилләренең максатлары һәм эшчәнлегә әлегә сыйфатларга гына кайтып калмый. Ләкин алар, башка сыйфатлар белән чагыштырганда, өстенлекле роль уйныйлар. Шушы ук фикердән чыгып гамәл иткәндә, яшәү мәгънәсе белән беррәттән, бәхет дип аталган рухи кыйммәткә төрле жөнәс вәкилләренең карашларындагы өстенлекләр аермасын күзәтеп була. Әйтик, күпчелек хатын-кызлар өчен ана булу, балаларны тәрбияләп үстерү, гаилә эчендәге проблемаларны хәл итү алгы планда булса, ирләр өчен (бу очракта да ирләрнең күпчелегә генә күздә тотыла) хезмәт юлында үсү (карьера) мотивлары, гаиләне материал яктан тәмин итү һ. б. мөһимрәк. Әлбәттә, биредә дә сүз төрле жөнәс вәкилләренең доминанта сыйфатлары турында гына

* Сүзгә-сүз тәржемә — Авт.

бара, чөнки күпкырлы чынбарлыкка дөнъя хәтле чыгармалар да хас. Яшәү мәгънәсен күп кешеләр еш кына прагматик позициядән чыгып, ягъни индивид өчен ни дәрәжәдә файдалы булу ягын искә алып билгелиләр. Россия жәмгыятендә бу тенденция бигрәк тә узган гасырның 90 нчы елларында башланып киткән иде. Ләкин яшәү мәгънәсенең нинди дә булса объектив критерийлары бармы соң? Әгәр дә алар чыннан да реаль икән, ул вакытта һәр индивид шуларны искә алып кына эш итәр иде түгелме?

Бу сорауга, гадәттә, шушындый җавап бирелә: яшәү мәгънәсенең **бай эчтәлекле** булуы объектив критерий ролен башкара. Моны искә алганда, Николай Островскийның: «Яшәү кешегә бер мәртәбә бирелә. Кешенең олы максатсыз яшәгән еллары аңа газаплы әрнүләр китермәскә тиеш». Билгеле булганча, шушы канатлы гыйбарәнең авторы практик тормышта да үз принцибына хыянәт итмәгән.

Әмма, икенче яктан караганда, «бай эчтәлекле» төшенчәсен төрлечә аңлатырга мөмкин. Барысы да шуннан тора: субъект әлеге «эчтәлеклелек» критериена нинди эчтәлек салып эш итә бит әле. Югыйсә жәмгыятьнең тәрәккыяте, үз халкының мәнфәгатьләре өчен аяусыз көрәштә катнашучы да, шул ук вакытта илдә туган хаостан һәм җавапсызлык белән тәртипсезлектән файдаланып, сандыгын мошенникларча алтын-көмеш белән тутыручы да үзенең яшәешен «бай эчтәлекле» дип санып ала. Әле бит чынбарлык шуны күрсәтә: хәзерге вакытта карак һәм мошенник көрәшчегә караганда «хаклырак» булып чыга, чөнки уртак һәм изге эш өчен көрәш алып бару «модадан чыккан», дип санала. Жәмгыятьтә, кагыйдә буларак, башка, аерым алганда, индивидуалистик принциплар доминанта ролен уйный башлады. Шәхси милекчелек принцибын гамәлгә кертү, бөтен ижтимагый тормышны коммерциягә кору кешеләрнең уй-фикеренә һәм холкына зур йогынты ясый. Шунлыктан янчыгы сай һәм һәр эш өчен түләү дәгъва итми торган кешеләрдән даирә көлә, аларны кимсетеп карый, шул ук вакытта жәмгыять алдында торган бурычларга битараф, ләкин төрле юллар белән акча булдырып яши торган кешеләр бүгенге заманның ил батырлары санында йөри башладылар.

Кайбер авторлар фикеренчә, яшәү мәгънәсен билгеләү — һәр индивидның шәхсән үз эше. Күренә ки, фикерләр плюрализмы бу өлкәгә дә кагылган икән. Ә теге яки бу индивидны

ватан өчен намуслы хезмәт итү юлына бастырырга омтылу аның ирегәнә кул сузу, аның ихтыярын көчләү, аңа карата гумансызлык күрсәтү дип бәяләнә. Мондый карашлар хакимлек иткән чорда һәр төрле урлауларга, ришвәтчелеккә, фахишәлеккә, рәкетка һ. б. шушындый күренешләргә каршы көрәш алып бару «гумансызлык» дип саналчак, чөнки һәркем яшәү ысулын үзе билгеләргә хокуклы. Ул чагында гуманлык дип атала торган күренеш жәмгыять өчен бик кыйбатка төшәчәк түгелме соң?..

Әлбәттә, кеше өчен төрле тыюларга, чикләүләргә корылган яшәү дә идеал түгел, ул чагында кеше дөньяның гүзәллеген тоюдан мәхрүм булчак. Тәкъвәлек, яшәү бирә торган барлык игелекләрдән тыелу кешегә кемдер тарафыннан бирелгән язмыш түгел. Кешегә мәхәббәт, шулай ук нәфрәт хисләре дә бирелгән, ул борчылу, кайгыру, шулай ук куану, шатлану хисләрен дә татый. Тәкъвәлек түгел, ә реаль дөньяның матурлыгын тою, комсызлык түгел, игелеклелек, мәрхәмәтлелек һәркемнең яшәү девизына әверелергә тиеш. Ләкин газап чигә торган адәмне кызгану гомумкичерү хисенә әверелергә тиеш түгел, чөнки золым жәзасын алырга тиеш. Жир йөзәндә көрәшсез генә игелек тә тантана итә алмый. Һегельнең кешегә хас золым белән игелек турында язган фикерләре китерелгән иде. Һегель диалектик карашта булган: капма-каршылыкларда ул үсешнең этәргеч көчен күргән.

Бу сүзләр «артык таләпчән», «чамадан тыш» кырыс булып кабул ителергә мөмкин. Ләкин әлегә юлларның мәгънәсенә төшенергә тырышып карыйк. Бөөк әдип кешеләрне Фауст аркылы дәртле омтылышларга, максатка ирешү өчен көрәшкә чакыра. Монда — үсеш диалектикасы. Һегельчә «көрәш» бәрелеш кенә, яисә хәзерге тел белән әйткәндә, «конфронтация» генә түгел, бәлки, киләчәктәге яшәешнең яңадан-яңа казанышларга ирешү ысулы.

Казанышларның, жиңүләрнең бәясе тәҗрибә белән билгеләнә. Шунның өстенә, материал һәм рухи кыйммәتلәр тудыручының эшчәнлегә, кадерә киләчәк буыннар тарафыннан бәяләнә. Кешеләрнең эшләре хакында хөкем йөртү хокукы да кешеләргә бирелгән. Бу хакыйкәтне С. Алешин пьесасы буенча эшләнгән кинофильмның баш герое академик Дронов (фильмда бу рольне атаклы рус артисты Николай Черкасов башкарган иде) үләр алдыннан, соңгы васыятен белдергәндәй: «Бар нәрсә кешеләргә кала», — ди.

3. ЯШӘУ ҺӘМ ҮЛЕМ — КАПМА-КАРШЫЛЫКЛАР БЕРБӨТЕНЛЕГЕ

Яшәүнең мәгънәсе үзенең антиподы — үлем белән чагыштырганда тирәнрәк ачыла төшә. Кешеләр яшәүнең мәгънәсен һәм аңа бәяне үлем жәзасы якынайгач кына аңлый башлыйлар. Эш анда гына түгел, әлбәттә. Үлем һәрдаим «кеше янында», ул кеше өстендә Дамокл кылычы кебек эленеп тора. Кеше шуның турында уйламавы белән дә, күрәсең, бәхетле. Ләкин һәр индивид баштан ук үлемгә дучар, һәм бу — ачы хакыйкәт.

Борынгы кешеләр, мөгаен, үлемнең мәгънәсе турында аз уйланмаганнар. Үлем хакында элементар, примитив карашлар ижтимагый аңның төрле формаларында чагылыш таба килгәннәр. Борынгы кабиләләрнең ышануларында, гореф-гадәтләрендә, традицияләрендә, үлгәннәрне күмү йолаларында алар гәүдәләнеш тапканнар. Борынгы жәмгыятьтә кешеләрнең күзаллавы буенча, үлгән кеше «бу» дөньяда гына яшәвен туктата, ә «теге» дөньяда дәвам иттерә. Борынгы кешеләрнең шулай фикерләве аларның шушы тарихи чорга хас наданлыгы турында гына түгел, бәлки аянычлы югалтуларын ничек булса да «кире кайтару» ихтыяжы хакында да сөйли. Халыкларның мәет күмү йолалары аларның үлгән кешеләрнең теге дөньяда яшәүләрен төрлечә күз алдына китерүләрен күрсәтә. Мәсәлән, кайбер кабиләләрдә, күрәсең, үлгән кеше турында кайгыртучанлык күрсәтү жәһәттенән, күмгәндә аны яхшы итеп киендерү, хәтта кабергә мәет белән бергә азык-төлек, кыйммәтле бизәнү әйберләре, хезмәт һәм сугыш кораллары һ.б. «кирәкле» предметлар кую йолалары башкарыла торган булган. Бу йолаларда дөньядан киткән кешегә карата хисләр генә түгел, бәлки, борынгы бабаларыбызның үлем күренешен бәяләргә омтылулары да чагылган. Борынгы жәмгыять кешеләренең аңлавынча, үлем күпчелек очракта яшәүнең башка кыяфәттә, башка шәкелдәгә дәвамы гына. Шуңа ук карашларны изге китапларда, ягъни Тәүратта, Коръәндә һ.б. күрәп була. Алар мәжүси кабиләләр тормышыннан алынган төрле элементларны, шуңа исәптән ышануларны, риваятьләренә туплаган. Жәннәт белән тәмуг турындагы дини мифлар нәкъ шуңа турыда сөйли түгелме? Алар да бит кешеләрнең, үлгәннән соң, башка дөньяга китеп яшәүгә ышануларын чагылдыралар.

Христиан һәм ислам диннәре, борынғы халыкларның фантазиясен, мифологик карашларын туплаган рухи кыймәтләрне файдаланып, үзләренең постулатларына, бигрәк тә гаделлек идеяләренә яраклаштырганнар. Билгеле, үлемне шушы мәгънәдә («үлем яшәүнең дәвамы гына», алай гына да түгел, ул әле кешенең жир йөзәндә яшәвенә караганда шактый өстенрәк, чөнки ул — «чын яшәү») аңлау кешегә үлемне кабул итүне җиңеләйтә төшкән. Изге ата Александр Мень Мәскәү асты авылларының берсендә мәктәп балаларына болай дип әйткән: «Кадерле балалар, сез беләсез: барыгыз да үлчәксез». Шуннан соң ул балаларга үлемсезлеккә бару юллары турында сөйләгән. Ә балалар аны сокланып һәм сихерләнеп тыңлап утырганнар.

Кешенең үлемне кабул итү юллары хакында мәшһүр дини философ Павел Флоренскийның карашлары да үзенчәлекле. Аныңча, кеше үлемне Аллага ышанып кабул итәргә тиеш. Ул болай дип яза: «Әгәр дә Аллага ышанучы үзенең үлемен һичкайчан күрмәячәк, сизмәячәк икән — бу шуны аңлата: беренчедән, үлемне күреп, сизеп була, һәм, икенчедән, Аллага ышанмаучыларга нәкъ шушы сыйфат хас та».

Кешеләр аңында үлем турында интуитив рәвештә аек хөкем йөртү, аны ирләрчә кыю рәвештә кабул итү фикере яши. Кешеләрнең күпчелеге үлемнең бар нәрсәгә нокта кую икәнлеген аңлап эш итә. Халык телендә шундый әйтемнәр дә йөри: «Ике үлем булмый, ә бердәнбер үлемне читләтеп үтеп булмый». Яисә тагын бер мисал: «Җисми үлемнән курыкмагыз, рухи үлемнән куркыгыз». Биредә «рухи» сүзе кешенең яшәү дәверендә рухи яктан саф булып калуын күздә тота, күрәсең. Үлемнең котылгысызлыгы, аны читләтеп үтеп булмау хакында русларның түбәндәге гыйбарәсе дә сөйли: «Смерть да жена — Богом суждена» һ. б. Болар барысы да үлем хакында халык чыгарган гыйбарәләр, күренә ки, алар «татлы» юатудан азат һәм объектив диалектиканы чагылдыралар.

Яшәү белән үлем — диалектик капма-каршылыктар, алар бер-берсен үзара инкярлыйлар, шул ук вакытта үзара фаразлайлар да. Чыннан да, үлем яшәүне инкярлый гына түгел, аны фаразлай да (яшәү күренеше булмаган тәкъдирдә, үлем турында сүз дә йөртеп булмас иде). Яшәү булулык булса, үлем ул — булмаулык. Шунлыктан кеше үлемне кабул итмәскә тырыша һәм моны аңлау читен түгел, ул хисләр таби-

гый. Кешенең үлемгә карышуы академик П. К. Анохинның «алдан туа торган чагылыш» төшенчәсендә гәүдәләнеш таба. Ул кеше психикасының (гомумән, һәр жан иясе психикасының) алда буласы халәтне фараз итүен чагылдыра.

Кеше өчен үлемнән дә ачы, коточкыч, трагик күренеш юктыр. Кеше үз өлеменен котылгысызлыгын тәмам аңлаган очракта да, куркудан һәм газаплардан бушана алмый. Кешенең үлеп китүе аның якыннарын да көчле тетрәнүләрдән азат итә алмый. Аек (әйтик, төрле мифик карашлардан азат) акыл белән бәяләгәндә, үлем ул — бернәрсә белән дә алыштырып булмый торган югалту. Үлем дигән нәрсә дөньядан китәсе кешенең башына сыймый. Һәркем, яшәргә мөмкин булганча яшәп, йөзләгән, меңләгән үлемнәр турында белә торып, хыялында үзенең өлемен кичектерергә омтыла. Гомумән, кеше үзенең үлчәгенә ышанмыйчарак яши. Һәм моны аңлап була, чөнки «моңа хәтле» аның үлем «тәҗрибәсе» булмаган бит.

Кешенең килеп җиткән үлемгә карышуын гадәттә индивидуальның «яшәргә ашкынуы» дип аңлатырга тырышалар. Бу, әлбәттә, шулай. Ләкин бу күренешне тулырак аңлату сорала. Үлемгә карышу — кеше психикасының буласы үзгәрештән саклану реакциясе ул. Һәм психиканың бу сыйфаты аек акылга, мантийк таләбенә бик үк буйсынырга теләми. Шунлыктан кеше, бигрәк тә ул төрле яман комплексларга ия икән, үлемгә аеруча актив карыша, аның хәтта коточкыч җинаятьләргә баруы да мөмкин*.

Дөньяда яшәүче һәр индивидуальның киләчәктә авыр сынауны узасы бар. Шулай булуга карамастан кешегә шушы хисләрне җиңеп чыгу сәләте бирелгән. Әлбәттә, моның өчен аңа әлеге авыр психик һәм психологик кичерешләрне җиңеп чыга алырлык каршы көч кирәк. Бу сәләт кешедә ике югары-

* Борынгырак чорларда кешеләр арасында гомерне озайтуда кан эчүнең файдасы зур дигән ышану булган. Тарих китапларында язылганча, Рим империясендә җәмгыятьнең югары катлауларында кан эчү (вампиризм) күренеше барлыкка килгән. Гладиаторлар сугышыннан соң кайберәүләр сугыш мәйданында коелган канны яшәү өчен дару урынына кулланып торган булганнар. Ләкин шул ук заман (XII гасыр) кешесе Иннокентий Папаның һәр көнне иртән кечкенә ир балаларның бер чынаяк канын эчүне кагыйдә итүе хакында тарихка кереп калган. Шул ук чорда югары катлау кешеләре (патрицийлар) гомерләрен озайту максаты белән кол кызларының канын сөт белән катнаштырып эчүне гадәткә керткән булганнар.

лыкта: түбән, хисси басмада һәм югары, рациональ фикерләү басмасында чагыла. Хайваннарда бу сәләт фәкать түбән, хисси басмада гына кала. Аның урынына хайваннарда шушы, түбән басмада бирелгән сәләтнең конкрет сыйфатлары, кешенекенә караганда, кинрәк һәм үткенрәк. Әйттик, эт белән мәченең ис тою, төрле тавышларны аеру сәләте, кошларның (мәсәлән, карчыга белән бөркетнең) ерактан күрү һ. б. сәләтләре аеруча көчле. Шунның өстенә, хайваннарда инстинктлар да, шул исәптән киләсе буыннарның яшәвен тәэмин итү инстинкты да көчлерәк чагыла.

Шулай мәрсин (осетр) һәм сөләйман (лосось) балыклары уылдыкларын һәм сөтләрен билгеле бер җиргә чәчү өчен кайвакыт йөзләгән чакрымнар үтәләр. Алар агымга каршы очлы ташлар, буалар, тар урыннар аша йөзеп үткәндә, меңләгән үлемгә дучар булалар. Бу гамәлләр балыкның табигый инстинкты, үзенең токымын булдыру бәрабәренә башкарыла... Тагын бер күзәтү. Бусы инде боланнар тормышыннан. Сәяхәтчеләр бервакыт уннарча боланнарның «заяга» корбан булуларын күзәткәннәр. Алар яшә боланнарны ыргылып ага торган елга аша чыгару өчен гәүдәләреннән «күпер» төзгәннәр һәм корбан булганнар.

Биредә токымнарны яшәтү инстинкты чагыла. Ләкин бу инстинкт аларда катлаулы һәм «нечкә» күренешләрдә дә чагыла. Мәсәлән, табигать кыргый хайваннарның картаеп үлүләрен белми диярлек (зоопаркларда — нәкъ киресенчә). Эш шунда ки, аларны йә үзләреннән көчлерәк ерткыч хайваннар ашый, яисә бу «вазифаны» «туганнары» ук үтәп бара. Моның мәгънәсе киләчәк буынны төрле авырулардан саклауда, димәк, шушы төр хайваннар көтүендә үзенә күрә санитар функциясен үтәүдә.

Кешеләрдә бу бит бөтенләй башкача: авыру, зәгыйфь индивид, кагыйдә буларак, даирәнең үзе турында кайгыртуын тоя. Бу сыйфат бигрәк тә ана кешегә хас. Зәгыйфь, гарип булып туган баланы аның атасы ташлап китә алган очракта да, ана андый шәфкатьсезлеккә бармый, гариплängән бала ана өчен гомергә кызгануга мохтаж, шунлыктан иң кадерле кеше булып кала.

Токымны саклау инстинкты хайваннарда гына түгел, кешеләргә дә хас. Ата-ана, кагыйдә буларак, үзләренең балалары өчен бернәрсә дә жәлләми. Алар, үз авызларыннан өзеп, бар нәрсәне балаларына, оныкларына калдырырга омтылалар.

Алай гына да түгел, балалары өчен алар үзләрөн корбан итүгә дә эзер булалар. Бу күренеш тәэсирләндерерлек һәм психологик яктан ышандырырлык итеп Чыңгыз Айтматовның «Пегий пес, бегущий краем моря» повестенда тасвирланган. Әлбәттә, сөт кебек кую томан баскан диңгездә көймә эчендәге Эмрайн белән Органның, яшүсмер Киriskны яшәтү өчен, үзләрөн корбан итүгә баруларын бары тик аларның инстинктлары кушуга гына кайтарып калдыру дәрәс булмас иде. Бу уңайдан, тагын бер мисал китерү урынлы булыр иде. Газеталарның берсендә бер хатын турында мәкалә булды. Ул сүнгән реактор диварларын кешегә һичшиксез үлем китерә торган актив матдәләрдән юып маташканда, корреспондент аңа: «Сез үзегезнең нәрсәгә баругызны аңлайсызмы?» — дигән сорау бирә. Әлегә хатынның корреспондентка җавабы искиткеч гади булып чыккан: «Бу эш өчен мин квартира алачакмын, — дигән ул. — Әгәр инде минем үземә тәтемәгән икән, энә улым, кешеләрчә яшәп калсын...»

Кешеләр үзләрөн бөек эш өчен корбан итүгә баралар. Һәр заманның революционерлары да төрле авырлыкларга, хәтта шәхси һәлакәткә аңлы рәвештә барганнар. Бөек Ватан сугышында Псков өлкәсенең Чернушка авылы янында барган сугышта дошман амбразурасын күкрәгә белән каплап, үзенең подразделениесенең уңышын тәмин иткән Александр Матросов та — аңлы рәвештә үзен корбан итүгә барган кеше. Аның батыр эшен татар егете Газинур Гафиятуллин һәм башка солдатлар, шулай ук командирлар да кабатлады. Эстетика фәнендә кешенең геройлыгын танымау теориясе вәкилләре, Кызыл Армия сугышчыларының героик эшләрөн инкяр итәргә тырышып, ватаныбызның тарихына һәм сәнгатенә күлгә төшерергә тырышалар. Алай гына түгел, алар кеше эшчәнлегенең киңлеген, аның ихтыяр көчен һәм рухи мөмкинлеген танырга теләмәүләрен күрсәтәләр.

Гамәлдә кешеләрнең тормыштан үз теләкләре белән китү күренеше дә бар. Кеше үз-үзенә төрле мотивлардан чыгып кул салырга (суицид күренеше) мөмкин. Мәсәлән, ирле-хатынлы Поль һәм Лаура Лафаргларның дөньядан үз теләкләре белән алдан кабул ителгән карар буенча китүләре (1911 ел): алар җитмеш ел гомер иткәннән соң җәмгыятькә зур файда китерә алмаячакбыз инде дигән фикердән чыгып эш итәләр. Француз революционеры Поль Лафарг һәм аның хатыны Лаура (К. Маркстың кызы) үзләренең трагик гамәлләрөн

«картлыкка каршы сүз куешу» (заговор) дип атаганнар. Совет язучысы Александр Фадеев үзенә-үзе кул салуны башка мотивлар белән аңлата. Ул дөнъядан китәр алдыннан калдырган язмасында: «Яшәүне артык дәвам итәргә мөмкин түгел дип саныйм, чөнки мин хезмәт иткән, үземнең гомеремне багышлаган сәнгать, үз-үзенә кирәгеннән артык ышанган һәм наданлык белән сугарылган житәкчелек тарафыннан һәлак ителде. Һәм аны хәзер инде төзәтеп булмый», — дигән булган (кара: Известия. — 1990. — 12 сент.).

Кайбер кешеләр дөнъяда яшәүгә чик куйганда кылынган җинаятьләр өчен җавапка тартылудан, котылгысыз рәвештә ябырылачак хурлыктан куркып эш итәләр. Кайберәүләр, дөвалауга бирелми торган авырулар китергән физик газалардан котылу максатыннан чыгып, үз-үзләренә кул салуга баралар.

Гомумән, кешеләрнең үзләрен көчләп дөнъядан китүләре — аномаль хәл. Шунлыктан ул дин тарафыннан да, шулай ук дөнъяви җәмгыять тарафыннан да хөкем ителә. Бер очракта, ул шушы дөнъяны камил итеп тудырган Алла ихтыярына каршы гамәл дип каралса, икенче очракта, әхлаксызлык, гафу ителмәслек куркаклык дип бәяләнә. Экзистенциалистлар суицидка башка позициядән чыгып карыйлар. Аларча, шәхес белән җәмгыять арасында чишелә алмаслык каршылыклар булган шартларда шәхескә аңардан котылу өчен бер генә юл кала, — ул да булса, дөнъядан бөтенләйгә китү*.

* XX гасыр уртасында суицид күренеше аеруча Франциядә еш күзәтелде. Ә менә узган гасыр азагында, ягъни 90 нчы елларда, бу тенденция Россия җирлегендә кабатланды. XXI гасыр башында суицидларның саны тагын да арта төште. Суицидлар яшә ягыннан дифференциациягә ия. Алар сәбәп ягыннан да аерылалар. Мәсәлән, «ашын ашаган, яшен яшәгән», ягъни олы яшәтәге кешеләрнең үзләренә кул салулары «альтруистик суицид» дип атала (алар «артык кеше» булудан котылу нияте белән эш итәләр). Соңгы елларда суицидлар мәктәп яшендәге балалар арасында ешаеп китте. Моның сәбәпләре җентекләп анализлауга мохтаж.

Бу күренеш хәзерге заман әдәбиятында да урын таба. Мәсәлән, Б. Акунинның «Үлем сөяргәләре» романында (2001) сурәтләнгәнчә, Октябрь революциясенә кадәрге Мәскәүдә «Үлем сөяргәләре» дигән декадентлар җәмгыяте яши торган була. Аның җыеннарында, спиритик сеанслар карары буенча, моннан алда үзенә кул салган кеше яңа суицидны билгели. Романда газета репортеры болай белдерә: «Бер нәрсәгә дә ышанмау, нигилизм рухы, әхлак һәм сәнгать өлкәләрендәге кризис... — менә әлегә күренешне тудыручы бациллалар».

Яшәү белән үлем — катлаулы теоретик проблема. Аны хәл итү өстендә галимнәрнең, шул исәптән философларның, ничәмә-ничә буын вәкилләре эшләп килә. Николай Бердяев болай дип язган булган: «Мин һичкайчан да үземнең үлчәгемнән куркып яшәмәдем һәм аның турында уйламадым да диярлек... Ләкин үлемне жиңү проблемасы минем өчен яшәүнең төп проблемасы булып торды» (кара: *Ермичев А. Три свободы Н. Бердяева // Серия «Философия и жизнь».*— М., 1990.— С. 45). Әйбәт әйтелгән! Ләкин бу проблеманы ничек хәл итәргә соң? Бердяев кеше үлемен эсхатологик хисләргә, «ахырзаман» турындагы теорияләргә бәйләп хәл итәргә тырышты. Бердяев үзе дә кешелек тарихын эсхатологик перспективада күрергә омтылган. Билгеле, бу әле проблеманы хәл итү дигән сүз түгел.

Яңа фәннәр үсә барган саен алар алдында яшәү белән үлем проблемасы алгы планга чыга. Билгеле, сүз кешеләрне «үлемсез» итү турында бармый, бу диалектиканың объектив кануннарына каршы бару белән бер булыр иде. Сүз, беренчедән, кешеләрнең яшәү дәверен озайту турында гына барырга мөмкин. Икенчедән, хәзерге заманда кешенең үлемен жиңеләйтү проблемасы көн тәртибенә катгый рәвештә килеп баса, аның психологик аспекты яңача хәл итүне таләп итә. Әлбәттә, биредә фәннең яңа юнәлешләреннән, шул исәптән биотехнология, биоинженерия кебек тармаклардан яңа сүз әйтү көтелә.

Узган гасырның 60 нчы елларында АКШта **биоэтика** юнәлеше барлыкка килде. Фәннең бу юнәлеше үлемгә дучар булган авыруларны дөвалауда проблеманың этик якларын өйрәнүне үз өстенә ала. Шушы юнәлештәге тикшеренүләрнең нәтижәсе буларак **эвтаназия** дип аталган фәнни тармак туды. Бу тармак вәкилләре һичнинди дөвалауга бирелми торган авыруы булган һәм якын киләчәктә дөньядан китәсе кешеләрнең газапларын киметү, аларның организмнарын үз функцияләрен үтәүдән жиңелрәк туктату юлларын табу өстендә эшчәнлек алып бара башладылар. Шулай итеп, эвтаназия өметсез авырулы кешеләрне газалар кичерүдән азат итүне үз өстенә ала торган фәнни тармак булып чыга. Шушы тармак позициясендә торучы кешеләр карашынча, эвтаназия ул — шәфкатьлелек һәм мәрхәмәтлелек. Аларча, эвтаназиянең асыл мәгънәсен аңламаучылар,— йөгән күзлегә (шорлар) кигән атлар сыман, уңны-сулны күрергә теләмичә, бары тик

(догматик рәвештә!) күнегелгәнчә генә фикерләүче кешеләр. Янәсе, киләчәктә эвтаназия тармагының хаклыгына ышанучыларның саны артканнан арта барачак, гомумән, ул, фәнни тармак буларак, кешеләрдә тулы канлы танылу табачак.

АКШта эвтаназия тармагы юнәлешендә **хоспис** дип аталучы учреждениеләр барлыкка килә башлады. Хоспислар шул ук (эвтаназия тарафыннан игълан ителгән) карашларны яклап киләләр. Алар,— бер яктан караганда, хастаханәләр булып танылган булсалар, икенче яктан, өметсез авырулы кешеләргә яңача дөньяга караш ирештерүче система ханәләре.

Хосписның традицион хастаханәләрдән аермасы шунда: анда яшәүгә өмете беткән авыруларны шәфкатьлелек йөзеннән юату-фәлән юк, авыру кешегә аның якын киләчәктә үлемгә дучар булачагын яшерми-нитми белдерәләр һәм шул нигездә аны психологик, шулай ук яңача шәкелләндерелгән дөньяга караш нигезендә, үлемгә эзерлиләр. Фәнни матбугатта белдерелгәнчә, хоспис шартларын кичергән авырулар үлемне үзләре үткән юлга йомгак ясау этабы дип кабул итәләр.

Гомумән, яшәү белән үлем — дөнья күләмендә тереклекнең объектив сыйфатлары. Кешеләрнең яшәү белән үлемнең жәмгыятьнең яңару процессын, аның спираль юлы белән эчке каршылыктар аша социаль прогресска баруын тәмин итә. Безнең Планетабыз чиксез Галәмдә кечкенә кисәкчек кенә булса да, аңарда тереклек итүче кешеләрнең ижади эше әйтеп бетергесез зур. Алар — үлемсез.

КҮНЕГҮ ӨЧЕН СОРАУЛАР:

1. Яшәү һәм үлем төшенчәләрен аңлатыгыз.
2. Җан һәм аң күренешләре. Аларның үзара мөнәсәбәте нидән гыйбарәт?
3. Кешенең яшәү мәгънәсен нәрсәдә күрәсез?
4. Яшәүнең мәңгелек булуын ничек аңлатыр идегез?
5. Нәрсә ул биоэтика һәм эвтаназия?

ӘДӘБИЯТ

Аристотель. О душе. Соч. в 4-х т.— М., 1975—1981.
Бердяев Н. Смысл жизни //Новый мир.— 1990.— № 1.

- Ибн Сина*. Избр. философские произведения.— М., 1980.
- Каптерев П.* Об истории души.— СПб., 1890.
- Ермичев А.* Три свободы Н.Бердяева.— М., 1990.
- Опарин А.* Жизнь, ее природа, происхождение и развитие.— М., 1968.
- Франк С.* Душа человека.— М., 1917.
- Фролов И.* Жизнь и познание.— М., 1981.
- Энгельгардт В.* Проблема жизни в современном естествознании // *Коммунист*.— 1969, № 3.
- Энгельс Ф.* Диалектика природы // *Маркс К. и Энгельс Ф.* Соч.— Т. 20.
-

Унберенче бүлек

МӘДӘНИЯТ ҺӘМ ЦИВИЛИЗАЦИЯ

Философия, дөнъяның объектив закончалыкларын өйрәнә торган фән буларак, мәдәният һәм цивилизация күренешләрендә тупланган закончалыкларны да игътибарсыз калдыра алмый. Алар социаль материяне төрле яктан характерлылар, аның узган юлын, шушы этаптагы хәлен, шулай ук киләчәген ачыкларга ярдәм итәләр.

Мәдәният тә, шулай ук цивилизация дә — катлаулы күренешләр. Аларның асылы фәнни төшенчәләрдә бирелә, ләкин, әйтергә кирәк, бу ике күренешне танып белүдә төрле фикерләү ысуллары кулланылып килә. Алар мәдәният белән цивилизация хакындагы тәгълиматларның юнәлешен һәм эчтәлеген билгеләүдә дә зур роль уйныйлар. Дәрәслекнең бу бүлегендә, башлыча, әлеге күренешләргә бирелгән атамаларга аерым тукталып узабыз.

1. МӘДӘНИЯТ ТЕРМИНЫ ҺӘМ ТӨШЕНЧӘСЕ

Мәдәният — татар теленә гарәптән кергән сүз. Махсус сүзлектә ул «культура» дип тәржемә ителә (кара: Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлеге.— Казан, 1965.— 299 б.). Ә «культура» сүзе русларга латин теленнән кергән: «cultura — возделывание, воспитание, образование, развитие, почитание» (кара: БСЭ.— Т. 13.— М., 1973.— С. 594). Шул ук вакытта «мәдәни» сүзе — «шәһәрдә торучы» дип тә тәржемә ителә. Гыйльми һәм укыту тәҗрибәсендә «культура» һәм «мәдәният» терминнары тигез хокуклы булып йөриләр. Шуннан чыгып, «мәдәният» терминының мәгънәсен «культура» термины мәгънәсеннән чыгып аңлатырга була. Димәк, мәдәният ул — кешеләргә белем, тәрбия бирү вазифаларын үтәүне үз өстенә йөкләгән күренеш. Дәрәс, «культура» терминының иң беренче мәгънәсен татарчага тәржемә иткәндә «җир эшкәртү»

дип бирергә туры килә (чыннан да, «культура» термины башта бакчада үстерелә торган яшелчә төрләрән күздә тоткан). Ләкин бу очракта безгә терминның тәүге мәгънәсенә ябышып яту һич тә мәҗбүри түгел (күп кенә терминнарның тәүге мәгънәләре онытылуга да дучар була). Ләкин «культура» терминының тагын бер өстәмә мәгънәсе калкып тора, ул да булса «эшкәртү», «эшләп чыгару», «кеше акылы һәм кулы тарафыннан эшләп чыгарылган кыйммәتلәр». Терминның шул ягын истә тотып, «материаль культура» белән «рухи культура» аерыла. Материаль культурага завод-фабрикалар, таш пулатлар, тимер юллар, транспорт чаралары, төрле җиһазлар һәм кешеләр тарафыннан кулланыла торган меңләгән төр хезмәт чаралары керә. Рухи культура кешеләр тарафыннан табылган белемнәрне, уку-укыту системасын, традицияләрне, фольклорны, халыкларның профессиональ сәнгатен, фәнне һ. б. шушындый рухи кыйммәتلәрне үз эченә ала. Мәдәният исә «культура» күренешенә фәкать рухи өлешен генә «үзенә сыйдыра». Ләкин рус телендә «культура» термины үз структурасына һәм рухи, һәм материал өлкәләргә сыйдыра торган булса да, практикада фәкать рухи өлкәгә генә күздә тотала. «Культура» дигәндә гәмәлдә рухи культура, ягъни мәдәният күздә тотыла. Шунлыктан без әлегә дәрәҗәдә «мәдәният» белән «культура» терминнарын адекват мәгънәдә кулланып барыбыз*.

Мәдәният (культура) төшенчәсенә фәнни билгеләмә бирү аеруча авыр мәсьәлә, чөнки бүгенге көндә аның төрле авторлар тарафыннан бирелгән ярты меңнән артык билгеләмәсе бар. Бу хәл, бер яктан, мәдәният проблемасы белән шөгылләнүче белгечләр саны турында сөйләсә, икенче яктан, мәдәниятнең ифрат дәрәҗәдә катлаулы күренеш икәнлеген раслый.

Мәдәниятнең эчке мәгънәсен, асылын билгеләүдә күп төрле фикерләү ысуллары кулланылды. Совет чорында әлегә проблема буенча фәнни әдәбиятта бәхәсләр, дискуссияләр булып алды. Баштарак мәдәният төрле рухи кыйммәتلәр җыелмасы дип каралды. Узган гасырның 60—70 нче елларында бу фикерләү ысулы тәнкыйть ителеп, «мәдәният ул —

* «Мәдәният» белән «культура» терминнарының мәгънәви тәңгәллеге абсолют түгел, аларның мәгънә нюанслары да бар. Дәрәҗәдә алдагы битләрендә моны күрсәтеп үтәчәкбез.

кеше эшчәнлегә», дип аңлатыла башлады. Әйтергә кирәк, мәдәниятнең бу ике ягы объектив рәвештә һич кенә дә бер-берсен инкярламый, бәлки катлаулы социаль һәм рухи күренешнең күпкырлы булуын гына исбатлый. Шунлыктан бу катлаулы күренешнең эчке мәгънәсен түбәндәгечә билгеләп булыр иде. Мәдәният ул — кешеләр тарафыннан тудырылган рухи кыйммәтләр җыелмасы; кешеләрнең рухи кыйммәтләр тудыру өлкәсендәге эшчәнлегә; кешеләрнең тудырылган рухи кыйммәтләрен куллану эшчәнлегә.

Әгәр дә бу билгеләмә мәдәният күренешен тулы рәвештә характерлый ала икән, бер генә нәрсәне ачыклайсы кала, ул да булса: без нәрсәләрен рухи кыйммәтләр дип атыйбыз, нинди рухи кыйммәтләр җыелмасы мәдәниятне тәшкил итә?

Мәдәният, җәмгыятьнең рухи күренеше буларак, түбәндәге кыйммәтләрен үз эченә ала: кешеләрнең дөнья турында белемнәре; милли тел; җәмгыятьтә урнашкан мәгърифәт системасы; халыкның көнкүрешендә барлыкка килгән йолалар, традицияләр, ышанулар, риваятьләр; халыкның конкрет чынбарлык шартларында туган әхлакый принциплары, хокукый карашлар; халыкның сыйнфый һәм милли (этник) идеологиясе; халыкның дөнъяга карашы, шул исәптән динә яисә атеистик карашлары; халыкның сәнгати фикерләве һәм шунның иҗат җимешләре; фән, шул исәптән фәлсәфә һ.б.*

Аларның концепцияләрен тәфсилләп баян итү дәрәслек авторының максатына керми. Әлбәттә, ул концепцияләрен һәркайсында ниндидер рациональ фикерләр юк түгел. Ләкин, мәдәниятнең эчке мәгънәсен һәм асылын югарыда күрсәтелгән аспектларда аңлау, автор карашынча, кулайрак булыр иде.

* Мәдәният (культура) күренешенә булган карашлар чамасыз күп, И. Т. Пархоменко белән А. А. Радугинның уртак хезмәтендә Г. Г. Гердер (1744—1803), К. Маркс белән Ф. Энгельс (XIX гасыр), Н. Я. Данилевский (1822—1885), Ф. Ницше (1844—1900), О. Шпенглер (1880—1936), З. Фрейд белән К. Г. Юнг (XIX гасыр), А. Тойнби (1889—1975), Э. Б. Тейлор, Г. Спенсер, Д. Д. Фрэзер (XIX—XX гасырлар), Л. Уайт (1900—1975), К. Леви-Строс (1908—1990), К. Ясперс (1883—1969), Й. Хейзинга (1872—1945), Н. А. Бердяев (1874—1948), П. А. Сорокин (1889—1968), Вл. Соловьев, В. Вернадский, Л. Гумилев (XIX—XX гасырлар) һ. б. концепцияләре китерелә (кара: Пархоменко И. Т., Радугин А. А. Культурология в вопросах и ответах. — М., 2001. — С. 35—76).

2. МЭДЭНИЯТНЕҢ ОБЪЕКТИВ ФУНКЦИЯЛӘРЕ

Мәдәният — эчтәлек ягыннан катлаулы һәм күпкырлы күренеш. Шунлыктан аның төп функцияләрен, ягъни объектив вазифаларын билгеләү читен. Фәнни әдәбиятта бу турыда кискен бәхәсләр булды, күп төрле фикерләр белдерелде. Бәхәсләргә мәдәниятнең күп төрле функцияләргә ия булуы гына түгел, бәлки аның күп төрле элементлардан торуы да сәбәп булды. Ул структур элементлар һәркайсы ниндидер үзенчәлеккә ия. Мәсәлән, фән — дин түгел, ә дин — сәнгать түгел, кешеләрнең дөньяга карашы йолаларга, риваятьләргә генә кайтып калмый, ә мәгариф системасы милли традицияләр белән генә чикләнми һ. б. Югарыда әйтелгәнчә, мәдәният әлеге элементларның барысын да үз эченә ала. Ләкин аларның һәркайсы ниндидер функцияләргә ия бит. Мәдәниятнең объектив функцияләрен барлаганда, бәлки, энә шушы аерым алынган элементларның (сәнгатьнең, диннең, эхлакый принципларның һ.б.) функцияләрен бергә кушып хөкем йөртү дә җитә торгандыр?.. Юк, алай гамәл итү дәрәс булмас иде. Биредә барлык элементларга хас функцияләр җыелмасын алу үзен акламый, чөнки әгәр дә сәнгатькә, әйтик, образлылык хас икән, мәдәнияткә (аны җыелма рәвешендә алганда) бу сыйфат характерлы түгел. Мәдәнияткә (аны җыелма рәвешендә алганда) дәлилләмичә, сукуырларча ышану да, шулай ук, милли тел кебек, билгеләр системасы булу да хас түгел. Димәк, мәдәниятнең функцияләрен билгеләгәндә, аның барлык структур элементларына хас вазифаларын гына барлап чыгарга тиеш булачакбыз.

Шушы позициядән чыгып гамәл иткәндә, мәдәниятнең объектив функцияләре рәвешендә түбәндәгеләрне китерү сорала.

Мәдәниятнең объектив функцияләре Беренчедән, **танып белү функциясе**. Бу функция мәдәниятнең барлык структур элементларына да хас. Мәсәлән, белемнәр — кеше аңында дөньяның турыдан-туры чагылышы.

Дәрәс, кешеләрнең белемнәре хаталы да булырга мөмкин. Мәсәлән, Николай Коперник ачышына хәтле фәндә хаталы, геоцентрик концепция хакимлек итеп килгән, Коперник ачышыннан соң гелиоцентрик концепция алгы планга чыга. Ләкин, Коперникка кадәрге концепциянең хаталы булуыннан чыгып, «мәдәниятнең танып белү функциясе бул-

маган» дип әйтү үзе үк хата булыр иде. Чөнки кешеләр тарафыннан дөнъяның серләрен танып белү ул — өзлексез һәм вакыт ягыннан чиксез процесс. Аннан соң, Коперникка кадәр хаталы геоцентрик концепциянең хакимлек итеп килүе — үзе дә танып белү күрсәткече. Биредә без Коперникка хәтле булган тарихи чорга (XV—XVI гасырлар) характеристика бирә алабыз: әйе, ул чор өчен фәнни яктан чиклән-гәнлек, дөнъяның серләренә төшенүдә дини тәгълиматларга буйсыну характерлы. Бу фикер танып белүнең чагылышы түгелме?..

Танып белү, гомумән, халыкларның йолаларында, гореф-гадәтләрендә, традицияләрендә, әхлакый принципларында, сәнгати фикерләвендә һ. б. рухи кыйммәтләрендә дә чагылыш таба.

Икенчедән, дөнъяга караш функциясе. Дәреслекнең беренче китабында дөнъяга караш күренешенең өч төрле формада — риваятьләрдә (мифларда), диндә һәм фәлсәфәдә чагылуы бәян ителгән иде. Бу очракта алар турында сүз куерту урынсыз булыр. Ә сәнгать эсәрләрендә художникның дөнъяга карашы чагылмыймы? Эсхил белән Софокл үзләренең трагедияләрендә реаль һәм кешелек өчен иң мөһим проблемаларны образлы формада яктырта алганнар. Яңарыш чоры сәнгатькярләре Рафаэль һәм Тициан, Шекспир һәм Сервантес, соңгырак чорлар вәкилләре, әйтик, музыкада — Моцарт һәм Бетховен, Глинка һәм Мусоргский, сынлы сәнгатьтә — Фальконе һәм Роден, Суриков һәм Репин, поэзиядә — Гейне һәм Байрон, Пушкин һәм Некрасов сәнгать өлкәсендәге мәнфәгатьләрен реаль чынбарлык ихтыяжларына буйсындырып иҗат иткәннәр. Бу да бит — дөнъяга караш күрсәткече.

Кешеләрнең дөнъяга карашларын без аларның әхлакый принципларында күрәбез. Әйтик, кешеләрнең өйләнешүләре һәм аклана торган сәбәпләр нәтижәсендә аерылышулары... Соңгысы католик чиркәү догмалары буенча, гасырлар дәвамында тыела килгән. Мәсәлән, Италиядә бу тыю XX гасырның уртасына хәтле дәвам итә, һәм, фәкать «Итальянча аерылышу» фильмы барлык илләрдә киноэкраннар аша күрсәтелеп, бөтен дөнъяда моңа тискәре караш барлыкка килгәч кенә, бу әхлакый һәм хокукый догма үзенең көчен югалта. Ә ислам дине буенча, ир кешенең үз балаларының анасын «талак» сүзен өч мәртәбә кабатлап та аерып җибәрә алу

хокукы шул ук дөнъяга карашның үзенчәлекле чагылышы түгелме?

Гомумән, иҗтимагый аңның барлык формалары да — кешеләрнең дөнъяга карашын туплый торган рухи кыймәт ул.

Өченчедән, коммуникатив функция. Бу функция мәдәниятнең, борынгы чорлардан башлап, кешеләр, халыклар, илләр арасында универсаль чара ролен уйнап килүендә чагыла. Чыннан да, әгәр милли йолаларның буыннан буынга эстафета рәвешендә тапшырылу сәләте булмаса, без борынгы заманда халкыбыз, җәмгыятьбезнең нинди принциплар нигезендә яшәгәнлеген, гомумән, йолаларның нәрсә икәнлеген белмәс идек. Ә фәндәге ачышлар? Әгәр дә алар бүген генә барлыкка килеп, иртәгә онытылуга дучар булсалар, без фәннәрнең өзлексез үсеш процессында булуы хакында һичнинди фикер йөртә алмас идек. Төрле илләр, төрле халыклар, һәр тарихи чорда үзара аралашып, уңай кыйммәтләрне, уңай тенденцияләрне бер-берсеннән үзләштереп яшиләр.

Бу турыда татар халкының бөек шагыйре Габдулла Тукай түбәндәгечә язган иде:

Рус белән тормыш кичердек сайрашып,
Тел, ләгать, гадәт вә әхлак алмашып.
Бергә тормыш, бергәлек чиктән ашып,
Без шаярыштык вакытлар алмашып.

Кешеләр һәм халыклар гына түгел, бәлки заман белән заман, чор белән чор да аралаша. Һәм бу аралашу милли йолалар, гадәтләр, принциплар, ышанулар, башка рухи кыйммәтләр ярдәмендә бара. Алар кичәгәне бүген, бүгенгәне иртәгә үзләштереп тереклек итәләр. Һәм бу аралашу мәдәниятнең коммуникативлык функциясен гәүдәләндереп килә.

Дүртенчедән, кешеләрне социальләштерү функциясе. Анадан туган бала ул — әле индивид кына, ягъни аңга ия булачак җан иясе, кеше заты вәкиле генә. Индивидны шәхес итүче хәлиткеч фактор — җәмгыятьнең үзендә, аның социаль шартларында. Индивидны чорнап алган социаль даирәне иктисади, сәяси, хокукий һәм рухи мөнәсәбәтләр җыелмасы тәшкил итә. Рухи мөнәсәбәтләр — үзенә күрә күпкырлы, төрле басмада хәрәкәт итә торган катлаулы күренеш. Мәдәни мөнәсәбәтләр аның структур элементы рәвешендә каралырга мөмкин. Һәм мәдәният, катлаулы система буларак, мәдәни

мөнәсәбәтләрнең субъекты ролен үти. Мәдәният, җәмгыятьнең икътисади, сәяси һәм хокукий органнары кебек үк, индивидуаль социаль организмга яраштырып формалаштыруда билгеле бер роль уйный. Һәм бу күренеш индивидуаль социальләштерү процессы дип атала.

Әлеге процесс индивидуаль укытып, белгеч итүдә, аны билгеле идеология юнәлешендә, билгеле әхлак принциплары нигезендә тәрбияләүдә һәм аның башка күп төрле социаль ашчәнлегендә чагыла. Жыеп әйткәндә, ул мәдәниятнең кешеләрне социальләштерү функциясен гәүдәләндерә.

3. МӘДӘНИЯТ — ҮСЕШТӘГЕ КҮРЕНЕШ

Мәдәният, башка социаль күренешләр кебек үк, бер урында тормый, төрле үзгәрешләр кичерә, тулылана, яңара бара. Мәдәниятне, гомумән, башка рухи күренешләрне дә, динамикада да, шулай ук статикада да карап һәм анализлап була. Ләкин бу очракта без аның динамик үзенчәлегенә басым ясыйбыз.

Әгәр дә мәдәният даими рәвештә үзгәрешләр кичереп яши торган күренеш икән, аның чыганакларын нәрсәләр тәшкил итә?... Гомумән, объектив чыганакларны ике төргә аерып карау сорала. Алар: эчке һәм тышкы чыганаклар. Аларның кайсысына өстенлек бирергә, кайсы чыганаклар билгеләүче, ә кайсылары хәлиткеч роль уйныйлар? Эчке чыганаклар, әлбәттә, мәдәниятнең үзендә тупланган була. Аларның роле мәдәни кыйммәтләрнең үз-үзләрен үстерүендә чагыла.

Мәдәниятнең үзеннән-үзе үсеше дигәндә без нәрсәне күздә тотарбыз соң?

Беренчедән, аның даими үзгәрештә, үсештә булуына стихиялелек хас. Стихиялелек дигәндә, кешеләрнең, «югарыдан» боерык-күрсәтмәләр кәтмичә, үзләре теләп, яраткан эшләре белән шөгыльләнүе күздә тотыла. Әйтик, кемдер матур гына шигырьләр яза, кемдер театр түгәрәге оештырып, «кәмит уйнарга» яратучан була, башка берәү җыр белән мавыга, тагын кемдер техника белән шөгыльләнә һ. б. Аларга «шушы нәрсәләр» белән буталырга һичкем кушмый, ләкин ул кешеләр нәкъ әлеге шөгыльләреннән тәм табалар, шуннан ләззәт алалар. Ләкин аларның үз ихтыярлары һәм теләкләре белән ниндидер эшләр эшләве билгеле бер нәтиҗә бирә. Сәнгать өлкәсендә ул үзешчән сәнгать дип атала. Күп кенә танылган

сәхнә осталары, җырчылар, биючеләр үзләренең ижади эшчәнлеген нәкъ әнә шул үзешчән сәнгать түгәрәкләрендә башлап җибәргән булганнар. Техника өлкәсендә дә үзлегеннән өйрәнәп зур конструкторлар булып формалашкан осталар (самоучкалар) аз түгел. Мәсәлән, үзләренең төрле проектлары белән профессиональ белгечләрне шаккатыручылардан: механикада — Иван Кулибин, космосны өйрәнүдә — Эдуард Циолковский, сугыш кораллары уйлап чыгаруда — Михаил Калашников һ. б. билгеле.

Икенчедән, мәдәният үсешенә алдан уйлап төзелгән **план буенча эшләү**, аның үсеше белән **идарә итү** дә хас. Жәмгыятьнең цивилизациягә керү чорында бу — үзеннән-үзе аңлашыла торган күренеш. Югарыда әйтелгәнчә, мәдәният системасы ул — уку-укыту йортлары да, тәрбия һәм сәнгать учреждениеләре дә, шулай ук жәмгыятьнең рухи өлкәсен тәшkil итүче башка институтлар да. Аларның эшчәнлегенә — яхшымы яисә яманмы — махсус уйлап төзелгән программалар буенча бара. Дәүләт шушы программаларны үтәү өчен тиешле күләмдә акча сарыф итүне дә билгели. Дәрәс, жәмгыятьнең фән һәм техника өлкәсендәгә эшчәнлегенә һәр очракта да кешелек файдасына гына юнәлдерелгән булмый. Мәсәлән, сугыш кораллары уйлап чыгару һәм җитештерү, бигрәк тә кешеләрне массакүләм юк итү максаты белән эшләнә торган атом-төш кораллары, бактериологик һәм химик чаралар. Бу төрләрне куллануның кешелеккә, аның киләчәгенә зур бәла китерәчәккә көн кебек ачык. Ләкин аларны җитештерү, аларның «эффектын» арттыра төшү программалары эшләнә тора, шунлыктан аларның кешелек өчен куркынычы артканнан-арта бара. Бу өлкәдә контроль һәм кешеләрне массакүләм юк итү чараларын җитештерүне тыю халыкара оешмалар тарафыннан башкарылырга тиеш. Биредә К. Маркстың түбәндәгә фикерен китерү урынлы булыр иде: «Культура — әгәр дә ул стихия кочагына биреләп, аңлы рәвештә алып барылмый икән, үзеннән соң чүлләр калдыра» (кара: *Маркс К. и Энгельс Ф. Соч.* — Т. 32. — С. 45).

Мәдәни кыйммәтләрне үстерү, әлбәттә инде, диалектика кануннарына буйсындырылырга тиеш. Биредә, беренче чиратта, мәдәни кыйммәтләрнең буыннан буынга күчә бару закончалыгы күздә тотыла. Кызганычка каршы, мәдәниятне, гомумән рухи кыйммәтләрне үстерүдә метафизик ысуллар белән гамәл итү дә очрый. Пролеткульт агымы вәкилләренең эш-

чәнлегә моның классик мисалы итеп китерелә. Бу — дәрәс. Ләкин мәдәният өлкәсендәге метафизик инкярлау аңа гына кайтып калмый. Ул ялган демократларның узган гасырның 90 нчы елларында башланган Россия җәмгыятен үзгәртеп кору эшендә тагын да көчлерәк чагылды. Мәдәният өлкәсендә ул бигрәк тә совет чорында иҗат ителгән мәдәни кыйммәтләрне инкярлауда чагылыш тапты.

Моңа хәтле сүз мәдәният үсешенең эчке чыганаclarы турында барды. Ләкин рухи мәдәниятнең төп үсеш чыганагы аның үзендә түгел, бәлки «тышында», конкрет әйткәндә, җәмгыятнең материал шартларында, материал факторында. Моңы тану — материализм, танымау — идеализм. Материаль шартларны «тышкы» фактор (яки чыганак) дип карау аның ролен «киметүгә» китерми. Материаль шартлар мәдәнияткә мөнәсәбәттә генә «тышкы» фактор булып исәпләнә ала, асылда исә, аны җәмгыять масштабында алганда, ул — эчке фактор, җәмгыятьтәге барлык үзгәрешләрне тәмин итүче төп чыганак.

4. МӘДӘНИЯТНЕҢ (КУЛЬТУРАНЫҢ) ТӨРЛӘРЕ ҺӘМ ТИПЛАРЫ

Мәдәният, катлаулы рухи күренеш буларак, үзенчәлекле структурага ия. Аның берничә аспекты бар. Шуларның берсе турында сүз барган иде инде. Әйтик, мәдәният ул — төрле рухи кыйммәтләр җыелмасы. Һәм һәр рухи кыйммәт (сәнгать, милли тел, традицияләр, эхлакый принциплар һ. б.) башка рухи кыйммәтләрдән аерып, мәдәниятнең мөстәкыйль төре дип каралырга мөмкин. Шушы аспектны нигез итеп сайлаганда түбәндәге төрләр күзәтелә: сәяси культура, хокук культурасы, дини (яисә атеистик) культура, эхлакый культура, сәнгать культурасы, философик культура, аралашу культурасы, хезмәт культурасы, сөйләм культурасы, туклану культурасы* һ. б.

Мәдәният структурасын өйрәнүдә башка аспектларны да алып була. Мәсәлән, француз социологы Э. Дюркһейм

* Күренә ки, бу очракта «мәдәният төрләре» түгел, бәлки «культура төрләре» дигән термин кулайрак булыр. «Мәдәният» һәм «культура» терминнарының нюанслары нәкъ менә әлегә очракта үзләрен тиешле дәрәжәдә күрсәтәләр булса кирәк.

(1858—1917) дөнъяви һәм сакраль (дини) культураларны аерып карый. Немец философы М. Хоркхаймер (1895—1973) массалар культурасын аерып алса, А. Шопенһауэр белән Ф. Ницше массалар культурасының антиподы дип бәяләнгән торган элитар культура концепциясен эшкәрткән алынганнар. Бу төр хакында XIX гасыр вәкиле З. Фрейд, XX гасыр философлары Ортега-и-Гасет һәм Д. Белл фикер йөрткәннәр. Тагын бер аспект — **нигез ясаучы культура һәм субкультура**. Боларның беренчесе һәр жәмгыятьтә культураның төп өлешен, төп юнәлешен тәшкил итсә, субкультура шушы жәмгыятьтәге ниндидер социаль төркемнәр культурасы гына булып чыга. Жәмгыятьнең нигез ясаучы культурасы төрле дәрәжәдәге өлешләрдән дә торырга мөмкин. Мәсәлән, аңарда классик сәнгать белән бергә, фольклор, халык иҗаты үрнәкләре дә булырга мөмкин. Аларның интеллектуаль, профессиональ дәрәжәләре бер түгел, ләкин аларны берләштерүче уртак сыйфатлар да бар (икесе дә культура үсешенең чисталыгын, төп юнәлеш буенча баруын характерлый, аны тәмин итә). Бу очракта бөек рус композиторы Михаил Глинка сүзләрен китерү урынлы булып иде: «Музыканы халык иҗат итә, ә без, композиторлар, аны бизәклибез генә». Димәк, профессиональ сәнгать белән халык иҗаты әсәрләре бер-берсенә каршы түгел, алар тыгыз бәйләнештә.

Субкультура исә, югарыда әйтелгәнчә, жәмгыять эчендәге аерым төркемнәр культурасы гына. Мәсәлән, яшьләр арасындагы төп массада аеры, тар катлам төркемнәре. Русча әйткәндә, «тусовочные группы». Аларның үзләре «иҗат иткән» лексикасы (ул «сленг» дип атала), үзләре генә таныган һәм аралашу чарасы хезмәтен үтәп баручы жаргоны, үзләре генә таныган музыка, эстрада кумирлары һ. б. бар. Аларның культурасы традицион культурага каршы, аңардан түбән субкультура (лат. sub — аскы, түбән) дип бәяләнгән. Яисә каракларның, «блатной» компанияләренең «блатной» җырларын яисә жаргонын алыш. Алар, кагыйдә буларак, төрмәләрдә, жәмгыятьтән читләштерелгән зоналарда тудырыла. Субкультурага тартылган, аның йогынтысында формалашкан төркемнәр кайбер очракта көчләр, җимерү, гомумән агрессив чыгышлар оештыру, аларда катнашу нормалары нигезендә хәрәкәт ителә. Мәсәлән, фашистик принциплар нигезендә яшәргә омтылучы «скинхед»ларны алыш. Шовинистик рухта тәрбия алган футбол фанатлары да алардан ерак китмәгән.

Гомумән, субкультура — жәмгыять өчен файдалы рухи кыймәт түгел. Ул — традицион, саф культураны таркату идеясен туплый торган тискәре күренеш. Ләкин субкультура күренеше югарыда китерелгән үрнәкләргә генә кайтып калмый. Ул теге яки бу этнос культурасының төрле регионнардагы, этник төркемнәрдәге төрлеләгендә дә чагыла. Мәсәлән, Дон, Кубань, Себер казаклары культуралары, татар халкында исә — керәшен, Касыйм, Урал, Себер, түбән Идел татарлары культуралары. Боларга хас үзенчәлекләр, төп, нигез ясаучы культурадан аерымлык тудырып, аларны субкультура итеп карауга сәбәп була.

Мәдәниятнең (культураның) төрләре генә түгел, бәлки **типлары** да аерыла. Ватан философиясе буенча, типология, гомумән, ижтимагый-икътисади формацияләр калыбында билгеләнә. Бу позициядән чыгып гамәл иткәндә, без борынгы жәмгыять, колбиләүчелек жәмгыяте, феодаль жәмгыять, капиталистик һәм социалистик жәмгыятьләр культураларын аерым карарга тиешбез. Культураны бу аспектта карау нәтижәле эш булды, аның ижади нәтижәләре күп санлы гыйльми һәм пропаганда рухындагы хезмәтләрдә чагылыш тапты. Ләкин мәдәният (культура) типларын карауда башка теоретик концепцияләр дә яшәп килә. Бу очракта шуларның берничәсенә тукталу урынлы булыр.

Мәсәлән, типларны географик регион үзенчәлекләреннән чыгып билгеләү. Бу ысул күптәннән, аеруча XVIII гасырдан ук яшәп килә. Әйтик, немец классик философиясе вәкилләре (Фихте, Гегель һ. б.) кешелек культурасында Шәрык (Көнчыгыш) һәм Мәгърип (Көнбатыш) тармакларын аерып гамәл итә торган булганнар. Культураны бу принцип белән аерып карауда бернинди хата юк, ләкин немец философиясе вәкилләре, ике культураны капма-каршы куеп, Шәрык культурасын түбәнсетеп бәяләгәннәр. Аларча, Шәрык культурасы — артталык, консервативлык үрнәге генә. Мәгърип культурасы исә — һәр яктан да тәрәккыят гәүдәләнешә... Немец философлары яшәгән чорда Аурупа илләре культура өлкәсендә чыннан да зур уңышларга ирешкәннәр. Моңы инкяр итеп булмый. Ләкин берәүләрне (Көнбатыш культурасын) һәр яктан зурлап, икенче берәүләрне (Көнчыгыш культурасын) тоташ яманлап, соңгысының, гомумән, кешелек культурасы үсешенә нинди өлеш кертүен дә йомып калу һич тә акланмый. Иң аянычлысы шунда: идеалистик немец философиясе

вәкилләре Көнбатыш культурасының алдынгы булуын, Көнчыгыш культурасының исә артта калуын шушы регион халыкларының «тумыштан шундый булулары» һәм мәңгегә «шундый булачаклары» белән исбатларга тырышканнар. Бу юнәлештәге фикерләү, әлбәттә, фәннилектән ерак торган. Ләкин халыкның сәләтен, киләчәген нәкъ шушы юнәлештә бәяләү Аурупаның башка илләрендәге галимнәргә йогынты ясамый калмаган. Мәсәлән, Россиядә рус дини философиясенең мәшһүр вәкиле Вл. Соловьев та Көнчыгыш мәдәниятен шушы караштан чыгып бәяли торган булган.

Югарыда әйтелгәнчә, культураны географик регионнар яктылыгында карарга мөмкин һәм ул — үзен аклый торган алым. Мәсәлән, Кытай һәм Һиндстан, шушы регионның башка илләре (һәм халыклары) культуралары, әлбәттә, зур үзенчәлеккә ия, алар Аурупа халыклары культурасыннан күпкә аерыла. Ә Латин Америкасында яшәүче халыкларның культуралары Аурупа, шулай ук Ерак Көнчыгыш халыклары культураларынан аерыла түгелме?.. Африка халыклары культуралары да Аурупа, Азия, Латин Америкасы халыклары культураларынан нык кына аерыла. Африканың үзендә генә дә күпме аерымлыктар! Бер яктан, гарәп культурасы йогынтысында формалашкан халыктар (Мисыр, Алжир, Ливия халыклары), икенче яктан, чагыштырмача күптән түгел генә кыргыйлыктан чыга башлаган халыктар (Ангола, Конго, Танзания, Мадагаскар, Сенегал һ. б. илләр халыклары) культуралары. Алар арасында аерма шулай ук зур.

Халыктар культурасын бүлеп карауда аларның нинди дингә табынып яшәүләрен исәпкә алып гамәл итү зарур. Бу яктан караганда, өч типны күрсәтергә була: Будда динен тотучы халыкларның культуралары, христиан һәм ислам диннәренә табынып яшәүче халыкларның культуралары.

Дәреслекнең беренче китабында мәдәниятләрне О. Шпенглер тарафыннан тәкъдим ителгән типология буенча карау бәян ителгән иде. Аның типологиясе циклик принципка нигезләнеп, асылда, тәрәккыятне инкяр итүгә кайтып кала. Шпенглер концепциясе буенча, мәдәният цивилизация күренеше белән бәйләнештә, ләкин цивилизация мәдәниятнең һәлакәтен чагылдыручы стадия ролен генә үти. Шпенглер концепциясе артык пессимистик булса да, аның уңай, рациональ фикерләре дә бар. О. Шпенглер — икенче бөтендөнья сугышының булачагын төгәл итеп күрәзәлек иткән галим.

Германияда дәүләт башына Гитлер партиясенә килүе аны, ягъни Шпенглерны, үз ватанын ташлап, АҚШка күчеп китәргә мәжбүр итә.

Мәдәният типологиясенә килгәндә, кешелек тарихында совет мәдәнияте тибы турында әйтми булмый. Россия империясе кебек томана, күпчелек халкы хәерчелектә яшәгән илнең совет чорында берничә дистә ел эчендә башка илләр өчен үрнәк булырлык, бай әчтәлекле, күпкырлы һәм алдынгы культуралы илгә әверелүе кешелек тарихына чын мөҗиза булып кереп калачак. Наданлыкка кереп баткан Россия культура революциясе нәтижәсендә тулысынча грамоталы илгә әверелә. ЮНЕСКО СССРда урнаштырылган уку-укыту системасының дөнья күләмендә I урында булуын таний. СССРдагы фән һәм техника казанышлары совет кешесенә, дөньяда беренче булып, галәмгә чыгуын тәмин итә. Илнең сәнгать өлкәсендәге казанышлары да шактый. Совет сәнгатенең гуманистик идеяләргә бай булуы, әхлакый яктан сафлыгы аны дөньяда тәрәккыят баскычының иң югары басмасына күтәрә.

5. «ЦИВИЛИЗАЦИЯ» ТЕРМИНЫ ҺӘМ ТӨШЕНЧӘСЕ

«Цивилизация» термины (лат. *civilis* — граждан, дәүләт) XVIII гасыр азагында барлыкка килә. Француз мәгърифәтчеләре (Оноре Мирабо) гакыл һәм гуманистик принципларга нигезләнгән җәмгыятьне цивилизациягә ия булган җәмгыять дип санаганнар.

Бу термин мәгънәви үзгәрешләр кичерә. Америка галиме Льюис Морган (1818—1881) кешелек тарафыннан кичерелгән эволюцион үзгәрешләрнең өченче, иң югары басмасын «цивилизация» дип атый (аның карашынча, кешелек җәмгыяте цивилизациягә хәтле «кыргыйлык» һәм «варварлык» басмаларын узган).

Моннан алдагы битләрдә О. Шпенглерның культура теориясе буенча карашлары, культураның цивилизация чорына кереп, үзенең һәлакәтенә очраячагы турында әйтелгән иде (аныңча, кешелек тарихы өч басмадан тора: культурага хәтле басма, культура басмасы һәм цивилизация басмасы, шуларның кайсысында мәдәният «массалана», ягъни кадерен югалта, сәнгать таркалуга юлыга).

А. Тойнби цивилизация терминына башка, уңайрак мәғънә бирә. Тойнби карашынча, цивилизацияләр мәңгелек түгел, алар барлыкка киләләр һәм иртәме-соңмы һәлакәткә дучар булалар. Әйе, кешелек тарихы андый тенденцияне белә. Ләкин Тойнби ике мөһим моментны искәрми кала. Беренчедән, цивилизацияләр, ничек кенә туа һәм үлә тормасын, кешелек үсешенәң үзәк сызыгы (гадидән катлаулыракка, түбәннән югарыракка) дәвам итә. Икенчедән, шушы закончалыкның нигезен жәмгыятьтә материалъ житештерүнең камилләшә баруы тәшкил итә.

Ватаныбыз философиясендә (биредә XX гасырның икенче яртысы күздә тотыла) «цивилизация» термины, асылда, XVIII гасыр француз мәғърифәтчеләре карашлары яссылыгында бәйләнә. Цивилизация ул — кешелек жәмгыятиенәң югары дәрәжәгә ирешкән житештерү көчләре, фән-техника казанышларының тулысынча хезмәт ияләре мәнфәгатьләренә җавап бирүче, кешеләрнең тигезлек һәм гаделлек мөнәсәбәтләрен тәмин итүче басмасы.

Цивилизация — бербөтен система. Ул төрле элементлардан тора. Аңа югары дәрәжәдәге икътисад, жәмгыятьнең гаделлек белән сугарылган социаль, хокукый һәм сәяси төзелеше, рухи тормышы, шул исәптән фән, сәнгать, әхлак нормалары, дин һ. б. элементлар хас. Һәр элемент аерым цивилизациянең үзенчәлеген чагылдыра. Цивилизация ниндидер тышкы йогынтыларга бирелүчән булса да, аның үзәге, төп сыйфатлары үзгәрешсез кала. Әйттик, борынгы греклар цивилизациясен кытай һәм һинд цивилизацияләре белән, ә урта гасырлар Шәрәк цивилизациясен майя халкы цивилизациясе белән бутап булмый. Цивилизациянең нигезен материалъ житештерү тәшкил итсә дә, аңарда рухи факторның да йогынтысы сизелә.

Цивилизация күренеше — мәдәният (культура) белән бәйләнештә торучы социаль кыйммәт. Аларның уртак сыйфатлары аз түгел, шул ук вакытта аерымлыклар да бар. Н. Бердяев цивилизация белән культура арасындагы аерманы билгеләүдә О. Шпенглерга якын тора. Аныңча, культурага рухлылык сыйфатлары хас, ә цивилизация алардан мәхрүм. Цивилизация үзенә социаль революцияләргә сыйдыра, ә культура алардан азат...

Бердяевның культура белән цивилизация хакындагы карашлары сәеррәк тоела, моның сәбәбе мәшһүр философның

әлеге күренешләрнең мәгънәләрен бөтенләй башкача аңлавында. Чынлыкта исә, цивилизация белән культураның аермасы Н. Бердяев атаган моментларда түгел. Культура — жәмгыятьнең сыйфаты һәм жәмгыять структурасының аерылгысыз элементы. Цивилизация, бер аспектта, — жәмгыятьнең сыйфаты һәм структур элементы. Ләкин цивилизация, башка жәмгыять үсеше аспектында, урын ягыннан караганда, — **локаль**, вакыт ягыннан караганда, **чикле** социаль күренеш. Шунлыктан, кайбер галимнәр цивилизация белән культураны **синонимнар** дип, ә икенчеләре **культураны цивилизациянең сыйфаты** дип карыйлар. Биредә логик каршылык юк. Эш бары төрле авторларның төрле аспектларны күздә тотуында гына.

Ижтимагый фәннәр үсешенең хәзерге этабында галимнәр цивилизация турында нәкъ икенче аспекттан чыгып фикер йөртәләр.

Аерым алганда, сүз, кешелек жәмгыятенең хәзерге этапта төрле цивилизацияләрдән торыуы, алар арасындагы мөнәсәбәт турында бара. Нинди цивилизацияләр хакында сүз бара соң? Әгәр дә XX гасырның икенче яртысында Көнчыгыш белән Көнбатыш, капитализм белән социализм цивилизацияләре турында сөйләү характерлы булса, гасыр азагына һәм яңа XXI гасырга төньяк һәм көньяк цивилизацияләре, Көнбатыш һәм мөселман цивилизацияләре арасындагы мөнәсәбәтләрнең алгы планга чыгуы хас.

Шуның өстенә, соңгы 10—15 ел эчендә «Евразия цивилизациясе» турында да фикер алышулар куерып китте. Моңың сәбәпләре һәм эчке асылы нидән гыйбарәт соң?

Башлыча, аның барлыкка килү сәбәбен ачыклау сорала. Евразия — дөньяның ике зур географик өлешен (Аурупаны һәм Азияне) туплаган материк. Бу терминны фәнни кулланышка Австрия галиме Эдуард Зюсс (1831—1914) кертә (1883). Евразия проблемасын узган гасырның 20 нче еллары башында рус (Россия) эмигрантлары Н. С. Трубецкой, Р. О. Якобсон, П. Н. Савицкий, Г. В. Флоровский һ. б. эшкәртә башлыйлар. Евразиячелек — үз өстенә рус культураның Аурупа феномены түгеллеген, аның Көнчыгыш белән Көнбатыш сыйфатларын бергә туплаган үзенчәлекле бер күренеш булуын исбатларга тырышучы теоретик агым. Бу агымның барлыкка килүе совет иленнән Көнбатыш Аурупага күчеп киткән бер төркем галимнәрнең анда үзләренә карата булган

мөнәсәбәткә үзенчәлекле реакциясе белән бәйләнгән. Көнбатыш Аурупада русларга күптәннән азиатлар дип караулары мәгълүм. Евразиячеләр, моңа кимсенеп, үзләрен азиатлар да, шулай ук аурупалылар да түгел, бәлки алардан өстен «суперцивилизация» дип дәлилләргә тотынганнар. Алар хаклы рәвештә «Аурупа өстенлегә» теориясен тәнкыйть итәләр, ләкин шул ук «өстенлек» концепциясен (яңәсе, евразиячелек идеяләрен туплаган) Россиягә таба юнәлтәләр. Евразиячеләр Россия халыклары арасында һичнинди каршылыклар юк, хәтта аларның диннәре дә (христиан дине белән исламны) «бербөтен» дип күрсәтергә тырышалар.

Евразиячеләрнең Аурупа илләрендәге эмигрант-замандашлары әлегә ижтимагый-сәяси агым концепцияләрен тәнкыйть уты белән каршы алалар. Мәсәлән, Н. Бердяев үзенең бер чыгышында: «Евразиячелек, барыннан да бигрәк, интеллектуаль түгел, фәкать эмоциональ юнәлеш», — дип яза (кара: *Бердяев Н. Евразийцы // Россия между Европой и Азией: евразийский соблазн / Панорама-форум. — Казань. — 1997. — № 1. — С. 26*). Тагын бер фикер: «Шушы юнәлештәге фикерләү рус фашизмы тууга китерергә мөмкин» (кара: Шунда ук).

Әлбәттә, евразиячеләрдә интеллектуальлекнең җитенкерәмәве хакында бәхәсләшеп тә булыр иде. Ләкин Н. Бердяев: «Евразиячеләр Аурупадан читләшеп калырга омтылучы милләтчеләр... Аларның евразиячел культурасының Көнчыгыш азиат культураларының чикләнгән бер культурасы булып кына калуы ихтимал», — дип язып, үзенең, нигездә, хаклы икәнлеген исбатлаган.

Евразия теориясе яктылыгында Узган гасырның 90 нчы елларында Евразия теориясе яңадан өскә калкып чыкты. Бу юлы ул «рус милли идеясе» байрагы астында күтәрелгән иде. Дәрәслекнең сигезенче бүлегендә милли идея күренешен дәрәс аңламау очраклары, аны кайберәүләр тарафыннан һиндидер бер «серле феномен» дип аңлатырга тырышулар турында бәян ителгән иде. Рус милли идеясен туплаучы төрле вариатив идеяләр хакында да әйтелде. Ә менә узган гасырның 90 нчы елларында кайбер авторлар рус милли идеясенең евразиячеллеген танырга кирәк дигән фикерне күтәреп чыктылар.

Бу фикер белән танышу күп төрле сораулар тууга сәбәп була. Беренчедән, «рус милли идеясе» үзе дә әле томанга төрелгән. Мәсәлән, «соборлык», «державалык» дигән компо-

нентларны туплаган вариант яшәп килә. Шушы караш күздә тотыламы? Яисә икенче төрлерәк карашмы: «**соборлык, көчләмәү, гуманлык**» (кара: Цивилизации и культуры: Выпуск 3 // Россия и Восток: геополитика и цивилизационные отношения.— М., 1996.— С. 149). Бу караш, күрәсең, Россия хөкүмәтенең традицион сәясәтенә бик үк хас түгел. Икенче яктан, Евразиягә бирелгән характеристикада мондый юллар бар: «Евразия державасы булган Россиягә, аның тынычлыкка омтылучан рухына Көнбатыштан үзләштерелгән экстремистик революцион көчләү ниятеннән бигрәк, көчләүдән азат идеология туры килә» (кара: Шунда ук.— 151 б.).

Шулай микән соң?.. Россия тарихыннан көчләү күренешләрен алып ташларга мөмкин түгел. Аннан соң, революцион үзгәрешләренә, халыкның революцион рухын инкяр итү — шулай ук хаталы фикер. Социаль революцияләр — объектив закончалыкны чагылдыра торган күренеш. Шунның өстенә, революцияне экстремизм дип бәяләү... Кыскасы, төрле вариантта бәяләнә торган рус милли идеясен шундый ук, томаннан арынып җитмәгән евразиячелеккә кайтарып калдыру һәрьяклы дәлилләүдән мәхрүм. Гомумән, Евразия проблемасы үзенең көпшәклегә, анык булмавы белән аерылып тора. Аның уңай ягы да юк түгел, әлбәттә: ул Россия тарихының үзенчәлекле юлын өйрәнүдә әһәмиятле роль уйный, Көнбатыш Аурупа тәртипләрен Россия җирлегенә механик рәвештә күчерү мөмкин түгеллеген күрсәтә.

Ләкин шунысын да әйтергә кирәк: «Евразия» төшенчәсенең чикләре бик тә шартлы. Евразия күренешенең үзенә килгәндә, ул дөньяның иң зур континенты, аның гаять зур мәйданында Аурупа илләре; үзенә мөселман дәүләтләрен сыйдырган Көнъяк-Көнбатыш Азия; көнъяк Азияне биләүче Һиндстан; Көнъяк-Көнчыгыш Азия илләре — Һиндләр Кытае, Малайя архипелагы; Кытай, Япония, Кореялар биләп тора торган Көнчыгыш Азия һ. б. урнашкан. Һәм шушы гаять зур супертерриториаль мәйданда барлык регионнар, аларның культуралары өчен уртак сыйфатларны табу ифрат читен. Дөрөс, кайбер авторлар, «Евразия» дип әйткәндә, фәкать элеккеге СССР биләп торган территорияне генә күздә тоталар. Ә ул территориядә яшәүче халыklar барысы да бер төрлеме? Әлбәттә, юк. Шулай булуга да карамастан Евразия идеясе белән янып йөрүче авторлар «шушы цивилизациягә» бербөтенлек хас дип язганнар.

Эйтик, Балтыйк диңгезе буенда яшәүче халыклар этно-географик яктан бурят-монголлар белән бер мени?.. Ә әрмәннәр эскимослар белән берме?.. Шулай ук руслар үзләренең горейф-гадәтләре, тел, культурасы белән Урта Азия халыкларыннан, ә татарлар — молдаваннардан һәм белоруслардан, украиннар удмурт белән чувашлардан аерылып тормыймы?.. Гомумән, Евразияне — «аерым ил», «аерым цивилизация» дип әйтү бөтенләй нигезсез булып чыга. «Рус иҗтимагый фикере вәкилләре «шушы цивилизациянең» идеаль моделен тудырды», дию шулай ук күпертү генәдер.

Әгәр дә СССР заманында төрле регионнардагы халыклар арасында, чыннан да, билгеле бер уртаклык булган икән, ул этногеографик факторларга түгел (алар, киресенчә, төрле), ә бөтенләй башка ул да булса **социаль, әхлакый-идеологик** факторларга кагыла. Ә менә Евразия теориясе вәкилләре уртаклыкны нәкъ менә географик факторда күргәннәр дә. Мәсәлән, Н. Трубецкой: «Халыкларның тугандашлык хисләре һәм фикерләре аларның нәкъ энә шушы бербөтен Евразиягә керүләре белән аңлатыла», — дип язган (кара: Современная Русская идея и Государство. — М., 1995. — С. 28). Шул ук фикерләргә бүгенге евразиячеләр дә кабатларга яраталар.

Евразия идеяләрен игълан итүчеләр хәтта Евразия халыкларының диннәре дә «бербөтен», дип язганнар. Алар — Россияне Көнбатышка, рус культурасын Көнбатыш культурасына каршы куеп, христиан диненең православие тармагы — шул ук диннең католиклар һәм протестантлар тармаклары белән чагыштырганда, һичнинди дәлилсез ислам диненә якынрак дип чыгалар. Бу дәрәслектән ерак торган хөкемнәр фәкать Евразия халыкларының «бербөтенлеген» дин аша да исбат итәргә тырышу булган. СССРның җиде дистә еллык тарихында Евразия халыклары культураларының бербөтенлегенә конфессияләр аша түгел, бәлки дөньяви карашлар, сәяси һәм әхлакый принциплар аша ирешелгән булган.

Ә хәзерге этапта ислам һәм христиан диннәренең үзара мөнәсәбәтен ничек аңлатырга? Аларның «бербөтенлеген» турында сүз алып бару нигезсез булып иде, сүз фәкать аларның янәшә яши алулары турында гына барырга мөмкин. Аның нигезен бу очракта да шушы диннәргә инанучыларның һәр-кайсы өчен уртак социаль-сәяси реальлек тәшкил итәдер.

Евразия теориясенә эчке каршылыктар хас. Алар рус культурасының намусын һәм казанышларын Көнбатыштан, Аурупа өстенлегенә концепцияләреннән яклау зарурлыгы мәсьәләсен күтәрәп чыкканда хаклы иделәр. Шунның белән алар үзләренә ватанга патриотик хисләр белән яшәүләрен күрсәткәннәр. Ә инде аларның, Аурупа өстенлек теорияләрен тәнкыйтьләүдә чаманы югалтып, туран (Евразия) халыкларын Көнбатыш культурасына каршы куя башлавы, үзләренә үк чикләнәлгән күрсәтә.

Шулай итеп, Евразия теориясе практикада берни бирми торган абстракция булып чыга. Шулай ук «Евразия цивилизациясе» дигән лозунг астында Россия халыкларын шушы идея тирәсендә туплау да реаль гамәл түгел. Географик билгегенә берләштерү факторы булалмый. Шунлыктан ул мөстәкыйль цивилизация буларак таныла да алмый.

Ә шулай да Россия киңлекләрендә яши торган халыктар, төрле культураларга ия булып та, бербөтен цивилизация тәзи алаармы? Әлбәттә, тәзи алаар. Моңың өчен барлык халыктар өчен **уртак, бербөтен идеология** генә булырга тиеш. Әгәр дә ул идеология бер халыкны да жәберләми, кимсетми, хезмәт ияләрен байга, хәерчегә аермый, күпчелек халык массаларының мәнфәгатьләренә җавап бирә алырлык булса, һичшиксез барлык хезмәт ияләрен, барлык халыктарны үз тирәсенә туплый ала, дигән сүз. Ул идеология Россия дәүләте киңлегендәге барлык халыктарның киләчәген билгели торган стратегик программа була ала. Шушы идеологиягә тугры булган халыктар дистәләгән еллар, гасырлар дәвамында көч туплап, бөтен дөньяга үзләрен **яңа цивилизация**, дип таныта алачак.

Традицион һәм техноген цивилизацияләр Узган гасыр азагында фәлсәфи әдәбиятта дөньядагы барлык цивилизацияләргә төп ике төргә бүлөп карый башладылар. Аларның берсе — традицион, икенчесе техноген цивилизация дип аталды. Дөрөс, биредә өчтенче төрне дә искә алучылар бар. Бусы — традицион цивилизация белән техноген цивилизация арасындагы аларның (һәркайсының) теге яки бу сыйфатларын үзгәртә туплаган төр. Кайбер авторлар аны гибриды цивилизация дип атайлар.

Югарыда китерелгән ике төп цивилизациягә нинди сыйфатлар хас соң?

Традицион жәмгыяттә (цивилизациядә) социаль үзгәрешләр әкрәнләп бара. Әлбәттә, үзгәреш процесслары аларда да юк түгел. Ләкин традицион цивилизацияләрдә берничә буын кешеләре ниндидер җитди үзгәрешләргә белми яшиләр. Аларда җитештерү көчләрендәгә һәм техникадагы казанышлар бер буын кешеләреннән икенче буын кешеләренә әллә ни үзгәрешсез тапшырыла килә, фәннең җитештерү һәм көнкүреш өлкәләренә үтәп керүе дә салмак бара. Бу төр жәмгыятләрдә (цивилизацияләрдә) борынгыдан килгән нормалар, традицияләр өстенлек итә. Гомумән, шушы цивилизация илләре хәзергә этапта өченче дөнья илләре дигән рәсми булмаган статустә бәйләнәләр. Әлбәттә, бу илләр — иртәме, соңмы — техноген цивилизация юлына басачаклар.

Техноген жәмгыят (цивилизация) традицион жәмгыяттән (цивилизациядән) капма-каршы сыйфатлары белән аерыла. Аның яшәү регионы — Көнбатыш Аурупа һәм бигрәк тә Төньяк Америка. Аңа экстенсив түгел, бәлки интенсив үсеш хас. Үсеш резервлары культура зоналарының киңәйтелүендә түгел, бәлки культураларның (беренче чиратта, фәннәрнең) үзгәртеп кору мөмкинлекләрен файдалануда. Белгечләр карашынча, техноген цивилизация бүген генә барлыкка килгән социаль күренеш түгел, аның тарихы соңгы 300 ел кысасында исәпләнә (кара: *Степин В. С. Теоретическое знание.* — М., 2000. — С. 21—29).

Техноген цивилизациягә табигатьнең кешегә буйсындырылуы хас. Ул жәмгыятне үзгәртеп корырга омтыла. Бу концепция, асылда, дәрәс булса да, аның нигезендә эшчәнлек алып баручы белгечләр үзгәртеп кору закончалыгына нишләптер социаль революцияләргә кертергә оныталар. Шул ук Көнбатыш Аурупа тарихы жәмгыят үзгәрешләрендә социаль революцияләргә роле ни дәрәжәдә зур булуын күрсәтә.

Иң соңгы елларда техноген жәмгыят төшенчәсе яңа төшенчә белән, ул да булса информатик жәмгыят, ә техноген цивилизация төшенчәсе информатика цивилизациясә төшенчәсә белән алмаштырыла башлады. Бу, «цивилизация» термины белән гамәл итү тенденциясә, күрәсәң киләчәктә дә дәвам итәчәк. Шуның белән цивилизация терминының мәгънәсенә дә зыян килүе бар.

Шунысы билгеле: кешелек жәмгыятә үсешендә цивилизация дип атала торган стадия объектив критерийларга җавап

бирә алырлык булырга тиеш. Биредә нинди критерийлар күздә тотылырга тиеш соң?

Беренчедән, житештерү көчләре иң югары дәрәжәдә үскән булырга тиеш. Аңа техниканың югары дәрәжәдә булуы гына түгел, бәлки бүгенге көн фән казанышлары белән сугарылган булуы да хас. Техника да, фән дә бер урында тормыйлар, алар — даими үзгәрештә. Ләкин жәмгыять үсешенең һәр чорында кеше фән һәм техникада үзенең катгый сүзен әйтә белә. Менә шушы «катгый сүз» белән бөтен житештерү системасы сугарылган булырга тиеш.

Икенчедән, барлык фәннәр дә тарихи чор таләп иткән югарылыкта булырга тиеш. Фән житештерү көчләрен үстерүгә яраклаштырылган рухи кыйммәт кенә түгел. Кеше — аңлы жан иясе. Аңа кешелек тарихы биргән барлык мәдәни кыйммәتلәр дә ирештерелә барырга тиеш. Шулар нигезендә — дөньяга фәнни караш, кешенең мифик һәм мистик кыршаулардан арына баруы, аның жәмгыятьне үзгәртеп кору өчен күпкырлы белемнәргә ия булуы зарур.

Өченчедән, фән һәм техника, шулай ук житештерү бирә торган байлыктар кешеләр арасында гадел итеп бүленергә тиеш. Әлбәттә, кешеләрнең физик һәм интеллектуаль мөмкинлекләре, төрле өлкәләрдәге сәләтләре тигез түгел. Бу якны исәпкә алганда, житештерү нәтижәләрен барлык индивидлар арасында тигез итеп бүлү мөмкин дә, шулай ук зарур да түгел. Ләкин бүгенге көндәге социаль аерымлыктарны һич кенә дә гадел дип бәяләп булмый; иң байлар белән иң ярлылар, гомумән, төрле сыйныфлар арасындагы аерымлыктар кешеләрнең теге яки бу өлкәдәге сәләтләре арасындагы аерымлыктарны тәңгәл рәвештә чагылдырудан ерак торалар. Шушы каршылыкка ия жәмгыять чын цивилизациягә ирешкән жәмгыять дип карала алмый.

Ниһаять, дүртенчедән, кешеләрнең үзара аралашу принциплары, әхлакий сыйфатларына тукталыйк. XX гасыр азагы — XXI гасыр башы кешелек жәмгыятьте өстенә моңа хәтле күрелмәгән бозыклыктарны аударды. Кешелек дөньясы караклык, шәфкатьсезлек, гаделсезлек, хыянәт, фахишәлек һәм башка шушындый күп кенә аномаль сыйфатларны күнәгелгән рәвештә тоя һәм кабул итә башлады. Кешеләрнең бозыклыгы аларның үзара мөнәсәбәтләрендә генә түгел, милләтара, дәүләтара мөнәсәбәтләрдә дә үрчегәннән үрчи бара. Андый бозыклыктарны үзенә жыйган жәмгыятьләр

шулай ук чын цивилизацияле жәмгыятьләр дип бәяләнә алмыйлар.

Бүгөнгә этаптагы кешелек дөнъясы үзенә киләчәген чын цивилизацияле кыйммәтләр жәмгыяте рәвешендә күзалларга тиеш.

КҮНӨГҮ ӨЧЕН СОРАУЛАР:

1. Мәдәният нәрсә ул? Аңа нинди билгеләмә бирер идегез?
2. Мәдәниятнең объектив функцияләре нидән гыйбарәт?
3. Мәдәният үсешенә үзгәрткүләрен нәрсәдә күрәсез? Мәдәният үсешенә стихиялеләге һәм идарә ителүе нәрсәдә чагыла?
4. Мәдәниятнең төрләре һәм типлары турында нәрсә әйтә алыр идегез?
5. Цивилизация терминының тәүге мәгънәсен һәм соңрак барлыкка килгән мәгънәләрен ничек аңлатырсыз?
6. «Евразия цивилизациясе» дигән концепцияне ничек бәяләргә идегез?
7. Традицион һәм техноген цивилизацияләренә үзгәрткүләрен ничек аңлайсыз?

ӘДӘБИЯТ

БСЭ.— Т. 13.— М., 1973.— С.594; Философская энциклопедия.— Т. 5.— М., 1970.— С. 465.

Бердяев Н. Евразийцы // Россия между Европой и Азией // Панорама-форум.— 1997.— № 1.

Данилевский Н.Я. Россия и Европа.— СПб., 1869.

Шпенглер О. Закат Европы.— М., 1923.

Дюркгейм Э. Социология образования.— М., 1996.

Гизатов К. Национальная идеология: В 2-х т.: Т. 1.— М., 1999.— С. 92—105, 193—196; Т. 2.— М., 1999.— С. 85—87, 197—198, 202.

Гизатов К. Национальная идея и национальная идеология в России // Диалог.— 2001.— № 5.

Культурология. XX век. Энциклопедия: В 2-х т.— СПб., 1998.

Нигматуллина Ю. Типы культур и цивилизаций в историческом развитии татарской и русской литератур.— Казань, 1997.

Савицкий П. Континент Евразия.— М., 1997.

Трубецкой Н. История. Культура. Язык.— М., 1995.

Цивилизации и культуры: Россия и Восток // Цивилизационные отношения: Вып. 1—3.— М., 1994—1995.

Уникенче бүлек

ЖӘМГЫЯТТӘ ГЛОБАЛЬЛӘНҮ ПРОЦЕССЫ

1. «ГЛОБАЛЬЛӘНҮ» ТЕРМИНЫ ҺӘМ ТӨШЕНЧӘСЕ. ГЛОБАЛЬЛӘНҮ ПРОЦЕССЫНЫҢ ТӨП БИЛГЕЛӘРЕ

Глобальләну «глобус» (лат. globus — шар) сүзеннән алынган. Бу термин күп халыкларның сүзлек хазинәсендә ныклап урнашып килә инде. Глобальләну, — димәк, Жир шары күләмендәге процесс. Нинди процесс? Глобальләну — аерым илләрнең чынбарлыгына халыкара әһәмияткә ия булган факторларның йогынтысы (мәсәлән, икътисади, сәяси, мәдәни бәйләнешләрнең) үсә бару процессы (кара: Российская социологическая энциклопедия. — М., 1998. — С. 95).

Глобальләнүне күпчелек очракларда яңа икътисад һәм яңа технологик процесслар белән бәйләп карыйлар. Бу, әлбәттә, дөрес. Дәүләтләрнең үзара бәйләнеше милли икътисадларның бер-беренә үтеп керүен, ә кайбер очракта аларның интернациональ структураларга әверелүен китереп чыгара. Яңа бигрәк тә информация технологияләр киндрәк таралыш таба бара. Планетабызны чорнап алган коммуникация һәм транспорт челтәрләре, капитал агышы, кешеләрнең дәүләтара миграцияләре яңа сыйфатларга баеп килә. Глобальләну капитал агышын, яңа технологияләрне һәм интеллектуаль казанышларны, мәгълүмат үсешен, югары квалификациягә ия булган көчләрне тоткарлаучы киртәләрне читкә алып ташлый.

XXI гасырда икътисади яктан алга киткән дәүләтләрнең уңышлары аларның социаль проблемаларны, нигездә, хәл итә алу мөмкинлекләре шушы дәүләтләрнең яңа реальлекләргә җайлана һәм аларны файдалана алуына бәйләнгән. Глобальләну процессын фәкать хуплау позициясеннән генә чыгып гамәл итүчеләр түбәндәгечә хөкем йөртәләр. Янәсе, кайсы

илләр шушы процессларга иярергә өлгөрә, алар алдынгы илләр рәтендә, ә кем дә кем аңардан шикләнә, аңа карыша, аңардан читләшә, алар артта калачак, тоткарланачак.

Ләкин глобальләну процессын югарыдагыча гына бәяләү аның катлаулылыгын йомып, берьяклы гына итеп күрсәтергә тырышу булыр иде. Чынлыкта исә глобальләну — күпкырлы, эчке каршылыкларга ия булган социаль күренеш.

Глобальләну — жәмгыятьнең барлык сфераларын сугарып бара торган процесс. Ул икътисадта да, жәмгыятьнең социаль сферасында да, шулай ук аның сәяси һәм рухи сфераларында да чагылыш таба. Ләкин өстенлек, әлбәттә, икътисад өлкәсендә. Һәм бу факторның беренчеллеге хәзерге этапта жәмгыятьнең эчке асылында ук чагыла. Кайбер абруйлы икътисадчы галимнәрнең билгеләве буенча, XX гасыр азагы — XXI гасыр башы жәмгыяте — «компаратив капиталның глобаль гегемониясе» (кара: *Бузгалин А. В. Постиндустриальное общество // Вопросы философии. — 2002. — № 5*). Хәзерге этапта капитал тоталь хакимлеккә ия. Ул — «жиде дәүләт» элиталары белән кушылган глобаль оешмалар: Транснациональ корпорацияләр, Халыкара валюта фонды, Халыкара банк, Бөтендөнья сәүдә оешмасы. Аларның нигезен һәм эчтәлеген кешеләр тормышына тирән үтеп кергән, барлык күзәнәкләргә сеңдерелгән базар мөнәсәбәтләре тәшкил итә. Белгечләр күрсәтүе буенча, глобальләнүнең хәзерге этабында 750 гә якын Транснациональ корпорация хәрәкәт итә (кара: *Глобализация экономики. — 2001. — № 7. — С. 52*). Алар төрле сәүдә операцияләре һәм халыкара финанс базарлары аркылы бөтендөнья икътисадына зур йогынты ясап торалар.

Югарыда әйтелгәнчә, глобальләну бер икътисад өлкәсендә генә бара торган процесс түгел, ул жәмгыятьнең башка өлкәләрендә дә чагылыш таба. Һәм алардагы процесслар бер-берсе белән тыгыз бәйләнештә бара. Мәсәлән, шул ук икътисад өлкәсендә хәрәкәт итә торган процесслар жәмгыятьнең сәяси өлкәсендәге күренешләр белән бәйле. Бу бәйләнеш бигрәк тә АКШ лидерлары позициясендә чагыла. АКШның танылган сәясәтчесе З. Бжезинский үзенең «Дөньяда бердәнбер өстен держава» исемле китабында АКШның бүген дә һәм киләчәктә дә дөнья күләмендә хакимлек позициясен сакларга тиешлеге турында яза (кара: *Глобальное управление. — 1998. — № 11. — С. 43*). Ләкин бу

караш глобальләнүнең тигезсезлек белән гаделсезлек принципларына корылган сәясәт икәнлеген күрсәтә бит.

Хәзерге этапта бара торган глобальләнү процессы үзенчәлекле тенденциягә ия. Аның рәсми булмаган үзәге — Америка Кушма Штатларында. Шунлыктан Жир шарының барлык илләрендә дә чагылыш тапкан процесс америкалашу белән характерлана. Әйттик, икътисад өлкәсендә ул — АКШның барлык илләр ресурсларын үзенә буйсындыруыннан; финанс өлкәсендә — барлык илләрдә доллар хакимлеген урнаштырудан; сәясәттә — барлык илләрне Америка материгындагы Хужага баш идереп яшәтүдән; хәрби өлкәдә — бөтен дөньяга көчләп НАТО (АКШ дип сана) хакимлеген тагудан; рухи өлкәдә — кешеләрнең аңын америкалаштырудан; мәдәниятләрне милли үзенчәлектән «иреклеләндерү»дән һ. б. гыйбарәт.

Икътисад өлкәсендә глобальләнү процессының узган гасырның 90 нчы елларыннан соң тизләнүе Аурупа илләрендә социализмның җимерелүенә, шулай ук социализмга кыйбла тоткан илләрнең шушы юлдан тайпылуларына бәйләнгән иде. Социализмның җиңелүе базар мөнәсәбәтләренә җәелү өчен икътисад мәйданын, дөньядагы глобальләнү процессының кысаларын киңәйтүгә китерде.

Глобальләнү — кешелек өчен каршылыклы нәтижеләргә китергән күренеш. Ул җәмгыятьнең социаль өлкәсендә бер илләргә, башлыча АКШка, Көнбатыш Аурупаның кайбер илләренә зур уңыш китергән булса, Планетаның Көнъяк Азия, Африка, Латин Америкасы кебек илләренә уңай нәтижеләр бирә алмады.

Үсә баручы дәүләтара бәйлелек аркасында бөтендөнья системасының регионнардагы хәвеф-хәтәрле гамәлләрдән зарарлануы көчәя төшә, дөньядагы информация системаларның бозылуы арта бара. Бу процесс зур масштабка ия булган криминал төркемнәрнең көчәюенә, дәүләтара террорлыкның киңәя баруына китерә. Ләкин иң аянычлысы шунда: глобальләнү шартларында халыкларның яулап алган милли суверинитетлары юкка чыга бара. БМОда эле күптән түгел генә халыкара мөнәсәбәтләрдә милли дәүләتلәр төп башкаручы көч булып торса, глобальләнү этабында дәүләتلәр белән идарә итү бөтенләй башка системага күчә башлады. Анда хәлиткеч роль халыкара икътисади институтлар, транснациональ субъектлар кулына күчте.

Берләшкән Милләтләр Оешмасының (БМО) йогынтысы кими бара. Мәсәлән, шул ук АКШ житәкчеләре Гыйрак, Югославия, Әфганстан җирләрен рәхимсез рәвештә бомбага тоту һәм аларның территориясенә басып керү өчен БМОның рөхсәтен сорап тормадылар.

Гомумән, глобальләну бер илләрнең икътисади һәм социаль үсешен тизләтсә, икенчеләренекен киресенчә киметә, дөнья күләмендә диспропорцияләр тудыра. Шунлыктан зур үсешкә ия булмаган, конкуренциягә яраша алмый торган илләр глобальләну процессына кушылырга әллә ни ашыкмыйлар.

Глобальләну процессының билгеләре фәнни әдәбиятта җитәрлек дәрәжәдә яктыртылып килә. Соңгы елларда **глобалистика**, дип аталган фәнни дисциплина да барлыкка килде. Югарыда әйтелгәнчә, глобальләну процессының билгеләре берьяклы гына түгел. Мәсәлән, бөтендөнья банкы мәгълүматлары буенча, глобальләну процессларының интенсивлашуы нәтижәсендә бай һәм ярлы илләрдә кеше башына туры килгән керемнәр арасындагы аерма артканнан-арта бара. Бу аерма аерым илләрдә дә, бигрәк тә Латин Америкасы һәм элек Варшава Килешүенә кергән илләрдә, аеруча нык сизелә. Соңгыларында 90 нчы елларда башланган реформалар элек бу илләр тарихында булмаган коточкыч тигезсезлек тудырды (кара: *Уткин А. И.* Богатые и бедные // Вопросы философии.— 2001.— № 1.— С. 19).

Көнбатыш икътисадчылары Р. Франк һәм Ф. Кук мәгълүматлары буенча: «Глобальләну дөньяда тигезсезлекнең арта баруында җитди роль уйнады».

Бу фикерне хуплау өчен җанлы фактлар китереп була. Әгәр дә 1982 елда АКШ миллиардерларының саны 13 булса, 1998 елда 170 кә җитте (Россиядә, тулы булмаган мәгълүматлар буенча, 2003 ел башында алар 8 иде).

БМО агентлыгының белдерүенә караганда, 1960 елда дөньядагы 20 процент иң мөлкәтле кешеләрнең байлыгы, 20 процент иң ярлы кешеләрнең байлыгына караганда, 30 тапкыр күбрәк булса, XX гасыр азагында ул 78 тапкырга җитә. 1999 елда 475 миллиардерның мөлкәте дөньядагы барлык халык мөлкәтенең яртысыннан артыграк булган. Шул ук елларда 20 процент иң мөлкәтле кешеләр дөнья байлыгының 86 процентына хужа булалар, 20 процент иң ярлы кешеләрнең өлеше ни бары 1 процент белән генә чикләнгән.

Кешеләрнең социаль хәле шулай ук аянычлы. Мәсәлән, XX гасыр азагына 1,7 миллиард кеше (80 нән артык илдә) даими рәвештә эчәргә яраклы суга интегеп, 3 млрд кеше ачлы-туклы яшәгән. Хәерче илләрдә кешеләрнең өчтән бер өлеше 40 яшькә хәтле генә яши. 23 илдә олы яшътәге кешеләрнең яртысы укый-яза белүдән мәхрүм. Шуның өстенә, йогышлы авырулар, эпидемияләр. Мәсәлән, Африка континентының 20 илендә халыкның 25 проценты СПИД белән авырый. Узган гасыр азагына 33,6 миллион кеше шушы авыруга тап булган, эпидемияләр башланганнан соң, 16,3 миллион кеше үлгән (кара: Глобальные опасности.— 2000.— № 2).

Гомумән, глобальләну колачлап алган 99 дәүләтнең 14 е генә икътисад өлкәсендәге артталыкны киметүгә ирешә алган. Калган илләр элеккеге урыннарында таптаналар. 17 илдә эчке валовой продуктның (ЭВП) еллык үсеше ни бары 1 процент тәшкил итә, 25 илдә ЭВПның үсеше хәтта кимүгә таба бара. Глобальләну артта калган илләрнең рухи тормышында кайбер уңай күренешләр белән бергә (дөнъяның «өченче илләре»нең көнкүрешендә телевизорлар, компьютерлар, мобиль телефоннар һ.б. шушындый техник яңалыклар урын ала башлады) күп кенә тискәре тенденцияләр дә тудырды. Бу бигрәк тә кинематографиядә һәм телевидение программаларында чагыла. Кино- һәм телеэкраннарның американлашуы күп кенә илләрдә төп халыкларның милли үзенчәлегә югала баруга китерде. Шул ук тенденция эстрадада да хас.

2. ОБЪЕКТИВ ПРОЦЕСС БУЛАРАК ГЛОБАЛЬЛӘНУ

Гомумән алганда, милли культураларның бер-берсенә якынаюы, интернациональләшүе, глобальләну процессына юлыгуы — объектив күренеш. Кайбер белгечләр карашынча, фән өлкәсендә XX—XXI гасырларда хәрәкәт итә торган глобальләну — сан ягыннан дүртенче. Алар **беренче** глобаль революцияне XVII гасырда классик табигать фәннәре барлыкка килү белән бәйлиләр. **Икенче** глобаль революция, аларча, XVIII гасыр азагы — XIX гасырның беренче яртысына туры килә. Бу тарихи чорда дисциплинар табигать фәннәре туа. Классик булмаган (сан ягыннан **өченче**) глобаль революция, аларча, XX гасырның беренче яртысында

башлана (кара: *Степин В. С. Теоретическое знание.*— М., 2000.— С. 619—636).

Глобальләнү процессының объективлыгы аның башка процесслардан аерымлануы һәм мөстәкыйльлеге турында сөйләми, әлбәттә. Глобальләнү ул — социаль материя эчендә бара торган процессларның бер ягы гына. Материядә (табигатьтә дә, шулай ук жәмгыятьтә дә) аның капма-каршы ягы да була. Табигатьтә ике капма-каршы көч: әйберләрнең бер-берсенә тартылу көче һәм аларның бер-берсен читкә этәрү көче хәрәкәт итә. Шуның белән хәрәкәттәге материал предметларның тотрыклы тигезләнеше тәмин ителә. Ул көчләр физика фәнендә «үзәккә омтылучы» һәм «үзәктән качучы» көчләр дип аталалар. Шул ук капма-каршы юнәлешләрдә хәрәкәт итә торган көчләрнең үзара бәйләнешен интеграция һәм дифференциация күренешләрендә күзәтеп була.

«Интеграл» белән «дифференциал» терминнары, капма-каршы тенденцияләргә чагылдыручы билгеләр буларак, махсус мәгънәдә математика фәнендә кулланыш табалар. Социаль материядә интеграция (лат. *integratio* — берләштерү) һәм дифференциация (лат. *differentia* — аерым, аерымлык) дип атала торган күренешләр күзәтелә (алар табигать өлкәсендә дә чагылыш табалар). Социаль интеграция — төрле индивидлар, социаль төркемнәр, оешмалар, дәүләтләр арасында билгеле бер төрлелеккә китерелгән мөнәсәбәтләр. Интегратив һәм дифференциатив тенденцияләр (якынаю һәм читләшү тенденцияләре) күпмилләтле дәүләтләрдә милләтара мөнәсәбәтләрдә дә чагыла.

Иҗтимагый фәннәрдә «интеграция», «интеграцияләнү» терминнары төрле мәгънәләрдә кулланыла. «Интеграцияләнү» — индивидның коллективка керүе, коллектив тарафыннан «йотылуы» (бу очракта индивид, шәхси мәнфәгатьләрен читтә калдырып, бернинди каршылыксыз коллектив принципларына буйсына). Социаль системаларны алганда, интеграция ул бер халыкның икенче (зуррак, көчлерәк) халык, бер дәүләтнең икенче (зуррак, көчлерәк) дәүләт тарафыннан «йотылуы». Соңгысы «йотыла» торган дәүләтнең үз теләге белән, яисә, киресенчә, көчләү нәтижәсендә булырга мөмкин. Кечкенә халыкларның зур халыклар тарафыннан интеграцияләнүе «ассимиляция» дип атала.

Дифференциация — социаль берләштерүнең үзара бәйләнештәге элементларга бүленүе. Бу күренеш социаль организм-

ның төрле өлкэләрендә чагыла. Икътисадта ул — хезмәт бүленешендә, социаль өлкәдә — халыкның төрле социаль төркемнәргә бүленүендә, классик фәннәрдә — алардан бүленеп чыгып, яңа фәнни тармаklar барлыкка килүдә.

Гомумән, һәр өлкәдә дә интеграция белән дифференциация аерым, «мөстәкыйль» рәвештә хәрәкәт итмиләр. Алар, мәсәлән, икътисад өлкәсендә — милекнең күмәк һәм хосусый формаларында да, кешеләр яшәешендә — коллективлык һәм индивидуальлек принципларында, милләтара мөнәсәбәтләрдә — югарыда әйтелгәнчә, якынаю һәм читләшү тенденцияләрендә һ. б. капма-каршылыктарда яшиләр.

Глобальләнү — жәмгыять яшәешендә шул ук интеграция тенденциясенәң конкрет чагылышы ул. Ул, — әлбәттә, объектив күренеш. Ләкин дәүләтләр яшәешендә аңа юнәлеше белән капма-каршы булган күренеш тә яши. Һәм ул күренеш «глобальсезләнү», дәүләтара союзларның таркалуы дип атала.

Шул ук вакытта түбәндәгене дә искә алырга кирәк. «Глобальләнү» белән... «глобальләнү» арасында аерма бар. Андый аерма, мәсәлән, милләтара мөнәсәбәтләрдә чагыла. Әйтик, милләтләрнең интернациональләшүе — аларның ниндидер (зур яисә кечерәк) максатка юнәлдерелгән берләшү тенденциясе ул. Бу, — әлбәттә, уңай күренеш. Ләкин милләтләрнең интернациональләшү принцибы белән янәшә аларның берберсен (көчләү ысулы белән) «йоту», ассимиляцияләү принцибы да яши. Бу принцип та объектив, ләкин һәр объектив күренешне уңай, гадел принцип дип атап булмый әле. Мәсәлән, хосусый милекнең тарихи рәвештә барлыкка килүе объектив күренеш булган (хосусый милекчелек житештерү көчләре үсү нәтижәсендә булган). Ләкин шушы объектив күренеш кешеләргә күпме бәләләр, бәхетсезлекләр китергән (алтынга табыну кешеләрне берберсен изүгә этәргән, аларны хисапсыз бәрелешләргә, шул исәптән күп төрле сугышларга, башка төрле кан коюларга күтәргән). Димәк (кабатлап әйтәргә туры килә), һәр объектив күренеш шул ук вакытта гадел булмаска да мөмкин.

Жәмгыятьтә интеграция һәм дифференциация күренешләре үзара бәйләнештә тотрыклы тигезлек тәэмин итәләр дидек. Ләкин һәр капма-каршылыктар бербөтенлегендә теге яки бу тенденция теге яки бу этапта өстенлек алырга да мөмкин. Ул вакытта икенче (капма-каршы) тенденция — үзенәң көчен югалта төшә дигән сүз.

Кешеләрнең күмәклек һәм индивидуальлек принципларын алайк. Аларның үзара тигезлекне саклавы — һәр индивидның коллектив өчен файдалы эшчәнлек алып баруы өчен зарури шарт. Чөнки, әгәр дә индивид үз мәнфәгатьләрен коллектив мәнфәгатьләренә каршы куя икән, ул үзенә дә, шулай ук, тулаем алганда, коллективка да зыян китерә башлый (үзенә — коллективның тискәре мөнәсәбәтен, коллективка — аның эчендә кирәкмәгән каршылык тудыру белән); әгәр дә индивид үзенең һичнинди мәнфәгатьләрен күздә тотмый икән, коллектив каршында ул «аморфлы» жан иясенә, конформизмга бирелүчән субъектка гына әверелеп калачак, андый (һичнинди инициативасыз, һәрнәрсәгә алдан ук ризалыгын белдерә торган) субъект коллектив өчен дә әллә ни файдалы дип бәяләнә алмый.

3. ГЛОБАЛЬЛӘНҮ КҮРЕНЕШЕНДӘ СУБЪЕКТИВ ФАКТОРНЫҢ РОЛЕ

Глобальләнү — объектив күренеш дидек. Ләкин объектив процессларга субъектив факторның йогынтысы нәтижәсендә кайвакыт алар билгеле бер трансформациягә дучар була. Әйтик, атом энергиясен куллану — кешелек тәрәккыяте ягыннан караганда, бәхәссез, объектив һәм зарури күренеш. Ләкин субъектив факторның кушылуы аркасында ул, башлыча, кешеләрне массакуләм юк итү өчен кулланылды. XX гасырда биология һәм химия фәннәренең чәчәк атуы — шулай ук объектив күренеш. Ләкин субъектив факторның яман максат белән катнашуы бу өлкәдә дә кешелек өчен тискәре нәтижә бирде. Глобальләнү күренешенә килгәндә дә шушы ук тенденцияне күзәтергә туры килә. Глобальләнү, — материянең интегратив закончалыгын чагылдыручы тенденция буларак, сүзсез, объектив күренеш. Ләкин аерым көчләрнең бу тенденцияне үз мәнфәгатьләре өчен файдаланырга омтылулары (биредә аларның байлыкларын арттыру, шуның өчен башкалар өстеннән хакимлек итү теләкләре күздә тотыла) объектив процессның трансформацияләнүенә китерә.

Бу тенденцияне тулырак һәм тирәнрәк аңлау өчен түбәндәгеләргә күздә тотарга кирәк. Мәсәлән, югарыда әйтелгәнчә, милләтләрнең бер-берсе белән якынаерга омтылуы — объектив һәм зарури күренеш. Ләкин бу тенденциягә гаделсез рәвештә субъектив факторның килеп кушылуы бер террито-

рияда яши торган ике милләтнең берсенең икенчесе тарафыннан «йотылуына» (ассимиляцияләнүенә) китерә.

Нәкъ шушындый хәл дәүләтләрнең глобальләнү процессында күзәтелә. АКШ житәкчеләренең бөтен дөньяда хакимлек итәргә, аларның төрле регион халыкларын үт һәм кылыч белән буйсындырырга омтылуларын объектив процесска тискәре әчтәлеккә ия булган субъектив факторның килеп кушылуы, дип бәяләргә кирәк.

Глобальләнү процессының куәтләнүен алга сөрүче сәясәтчеләр һәм махсус службалар планетар гегемониягә ирешү юнәлешендә стратегия белән идеология өстендә эшлиләр. Алар кигән демократия һәм либеральлек маскасы астында шәфкатсез диктатура тешләре ыржаеп тора. Аларның коралы — көч, акча һәм хакимият.

Глобальләнүгә каршы тору да аңардан төрлечә читләшү гамәлләрендә генә түгел, бәлки халыкара терроризм күренешендә дә чагыла. Халыкара терроризм, — әлбәттә, жинаять. Ләкин аны үзен тудыручы сәбәпләрдән аерып карарга ярамый, ә ул сәбәпләр гипертрофия стадиясенә күчкән глобальләнү күренешендә туплана.

АКШ президенты Дж. Буш, 2001 елның 11 сентябрендә булган вакыйгалардан соң, «баш террорчы» Бен Ладенны тотып хөкемгә тарту бурычын сылтау итеп, АКШ гаскәрләрен Әфганстанга һәм Урта Азия республикаларына кертте. АКШ лидерлары турыдан-туры бу регионнарда озакка килүләре, андагы халыкларны террорчылардан яклау миссиясен үтәүләре турында белдерделәр. Чиратта — Гыйрак, Иран һәм Төньяк Корея территорияләре. Ләкин Америка империализмының геополитик планнары тагын да киңрәк: ул үз нәфесен Россия, Кытай, Һиндстан, гарәп илләренә дә суза.

Гомумән, Җир шарында хәзерге этапта бара торган глобальләнү тенденциясе үзенә каршы торучы тенденциягә караганда көчлерәк. Моның нигез сәбәбе, глобальләнү процессының планетабызның иң бай корпорацияләре кулында булуында. Югарыда әйтелгәнчә, алар иң бай державаларның (АКШ һ. б.) элитар лидерлары белән тыгыз союзда хәрәкәт итәләр. Аларда — байлык, аларда — кораллы көчләр, аларда — бөтен дөньяга чәчелгән агентура, массакүләм мәгълүмат чаралары һ. б. 2003 елда АКШ гаскәрләренең Гыйрак җиренә басып керүе икенче бөтендөнья сугышын башлап җибәргән фашистлар Германиясә агрессиясеннән дә артыграк.

Аларның максатлары хакында әйтелде инде. Һәм АҚШның үз максатына ирешүе, асылда чынбарлыкка туры да килә. Чөнки СССРның һәм социалистик системаның таркалуы нәтижәсендә, кешелек дөнъясы биполярдан монополярға әверелде. Хәзерге этапта АҚШ лидерлары өчен глобальләну процессын дәвам иттерү файдалы. Ә күп кенә башка илләр өчен ул зарарлы. Чөнки бер төркем дәүләтләрнең мәнфәгатьләренә яраклаштырылган глобальләну процессы башка, бигрәк тә зур байлыктан һәм көчтән мәхрүм булган илләр өчен фәкать АҚШ тозагына элэгү генә.

Шулай да, «алтын миллиард» клубында тормый торган илләр үзләренең милли икътисадын, базарын саклап калырга тырышалар. Бу илләр арасындагы ике гигантны — Кытай Халык Республикасы белән Һиндстанны күрсәтергә була. Шуларга ислам дөнъясын да өстәргә мөмкин. Мисыр, Сүрия, Гыйрак, Ливия һәм кайбер башка гарәп илләре, электән үк СССРга ориентация тотып, хәзерге чорда да халыкара сәясәттә Россия йөзендә үзләре өчен терәк күрергә тырышалар.

Кайбер дәүләтләрнең лидерлары глобальләну күренешен шушы этапта планетаның бердәнбер моделе дип саныйлар. Шунлыктан аларның глобальләну моделенә буйсынуы да котылгысыз булып чыга. Ләкин, тәҗрибә күрсәткәнчә, бу юлны сайлау артта калган илләргә җитәкчеләр хыялындагы казанышларны тормышка ашырырга ярдәм итми. Алар, нигездә, алга киткән илләр өчен чимал базасы ролен генә үтиләр. Шунның өстенә, гасырлар дәвамында формалашып килгән традицияләрдән ваз кичәләр, үсеш процессында реаль перспективаны, электән килгән темпларны югалталар.

Бу процесста төрле халыкларның һәм илләрнең дистә еллар, гасырлар дәвамында шәкелләнгән менталитеты да зур роль уйный. Хәзерге этапта глобалистика юнәлешендә тикшеренүләр алып баручы галимнәр шушы социаль процессның характерлы сыйфатларын күрсәтергә тырышалар. Мәсәлән, АҚШның Айова штаты университеты профессоры Р. Хани глобальләнүнең өч принцибын атый.

Беренче принцип — демократиягә бирелгәнлек. Аның карашынча, һәр илнең хөкүмәте шушы ил халкы исеменнән идарә итә. Халык исә үзенең алдында абруен югалткан хөкүмәтне алып ташларга хокуклы. Соңгысының формалары гына төрле булырга мөмкин.

Галимнең бу хөкемнәре бәлки саф, гүзәл уйлардан чыгып корылгандыр, ләкин аның тарафыннан китерелгән сыйфатлар барлык илләргә һәм халыкларга да характерлы түгел. Күпчелек илләр өчен буш хыял, иллюзия генә. Әлеге принципны тормышка ашырырга, беренче чиратта, менталитет ирек бирми. Күпчелек илләрдә дәүләт башында торучы шәхесләр, социаль төркемнәр хакимияттән халык таләбе белән генә ваз кичәргә ашыкмыйлар. Моның өчен, кагыйдә буларак, штык кулланырга, ягъни көчләү юлын сайларга туры килә.

Икенче принцип — **базар икътисадына** бирелгәнлек. Галим карашынча, базар (рынок) һичбер илдә дә дәүләт кыршауларыннан азат түгел. Аның фикеренчә, глобальләну културасы икътисадның катнаш шәкелдә булуын күздә тотат. Һәр жәмгыятьтә базар мөнәсәбәтләре дәүләт катнашуы белән сыеша. Дәүләт исә милек хужасы булып та, шулай ук илдәге икътисади мөнәсәбәтләрдә регулятор, стимул бирүче һәм инвестор ролен башкаручы буларак кына да катнаша ала. Бу принцип, күрәсең, чынбарлыкка якын, шулай да икътисади процессларда дәүләтнең хәлиткеч ролен инкяр итеп булмый. Күпчелек илләрдә икътисади үсеш дәүләт катнашыннан башка буталчылыкка, хаоска дучар була.

Өченче принцип — **гражданлык ирекләренә** бирелгәнлек. Бу принцип, беренче принцип кебек үк, күпчелек илләрдә милли менталитетлар тарафыннан кысылуга дучар; иреклелек, күп очракларда абсолют мәгънәдә кабул ителеп, жәмгыять шыксыз массага — хаоска әверелә бара. Гомумән, чиксез (абсолют) иреклелек — глобальләну процессын әйдәп баручы, иң югары дәрәжәдә «глобальләнгән» илләрдә үзенең коточкыч тискәре якларын фаш итүче күренеш. Моңы бигрәк тә әхлак һәм сәнгать өлкәләрендә күзәтеп була.

Гомумән алганда, Айова университеты галиме тарафыннан күрсәтелгән принциплар глобальләну процессының фәкать «йомшак», «мәрхәмәтле» якларын гына характерлый кебек. Югарыда әйтелгәнчә, Р. Хани глобальләну процессын характерлаганда, бәлки, иң яхшы ниятләрне генә күздә тотып гамәл иткән булгандыр. Ләкин аның хезмәтләрендә Жир шарында бара торган глобальләну процессын тулы килеш, ягъни аның (уңай якларын күрсәтү белән беррәттән) тискәре якларын да яктырту җитенкерәми. Аның фикри колачына фәкать «алтын миллиард» илләре генә сыя ала. Ә Жир шарындагы башка, күпчелекне тәшкил итүче илләр кайда

кала?.. Планетадагы киң күләмле глобальләнү процессында «алтын миллиард» илләре, бигрәк тә АКШ модели генә тәкъдим ителә.

Бу модель күпчелек илләр өчен әлбәттә кулай түгел. Шунлыктан аны көчләп урнаштырырга омтылу көтелгән нәтижәне бирә алмый гына түгел, бәлки киресенчә, тискәре нәтижеләрнең барлыкка килүенә дә сәбәп булып тора.

Моңы АКШ һәм Россия мөнәсәбәтләрендә күзәтергә мөмкин. Россия президентларының глобальләнү процессына кушылу, аның структурасындагы ниндидер киштәне биләп алу теләген аңлап була, чөнки базар мөнәсәбәтләренә кереп урнашканнан соң артка чигенү мантийкка сыймас иде.

Ә бу юнәлештә АКШның Россиягә булган «уңай» мөнәсәбәтен ничек аңларга? **Беренчедән**, Россия житәкчеләренең узган гасырның 90 нчы елларыннан башланган сәясәтә нәтижәсендә АКШ СССР йөзүендә төп конкурентын югалтты. **Икенчедән**, Россиянең Көнбатышка йөз белән борылуы АКШка зур файда китерде. АКШның элекке президенты Билл Клинтон түбәндәге белдерү белән чыкты: «Соңгы ун елда дөньяда иң көчле держава булган СССРны һәм аның союзникларын юлдан алып ташлау курсыбыз үзенә хаклы булганлыгын раслады... Әйе, без моңа миллиардлаган долларлар сарыф иттек, ләкин алар үзләрен хәзер үк инде акладылар. Соңгы дүрт ел эчендә генә без (һәм безнең союзникларыбыз) 15 миллиард долларлык төрле стратегик чимал, йөзләгән тонна алтын, күп кенә төрле кыйммәтле ташлар алдык» (кара: Сов. Россия.— 1998.— 19 мая). **Өченчедән**, Россия — АКШ өчен иң игелекле чимал базасы. Россия Федерациясенең тышкы һәм оборона сәясәте Советы докладынан күренгәнчә, бүгенге көндә АКШның жир асты байлыklары — 8 триллион доллар, Кытайныкы 6,5 триллион доллар, Аурупаныкы — 0,5 триллион доллар, ә Россиянеке 30 триллион доллар дип исәпләнә» (кара: Российская газета.— 1997.— 31 дек.).

Һәр регион, һәр ил, үз традицияләреннән чыгып, нәкъ шулар нигезендә гамәл иткәндә генә уңышларга ирешә ала. Бу закончалыкны исәпкә алмау зур югалтуларга китерә. Моңы бигрәк тә дөньяда территориясә ягыннан иң зур дәүләт — Россия үрнәгендә күреп була.

Узган гасырның 90 нчы еллары башында глобальләнү процессына эләккән Россия дәүләте 10—12 ел эчендә күп кенә

икътисади күрсәткечләр буенча, уртача алганда, 50—60 елга артка калды. Түбәндәге таблица да шуны ачык күрсәтә.

Таблица

Продукция төре	Үлчәү берәмлеге	1989 ел	2001 ел	2001 елда ничәнче елдагы жи- тештерүгә туры килә	2001 елда 1989 елга карата % ларда
Сәнагатъ					
нефть	млн. т.	552	337	1972	61
ташкүмер	млн. т.	410	269	1957	65
вагоннар	данә	28000	7385	1910	22
метал кисү станоклары	данә	64600	8288	1931	12
тимерче пресслары	данә	27800	1290	1933	4
йөк машиналары	данә	697000	173000	1937	25
тракторлар	данә	235000	15200	1931	6
комбайннар	данә	62200	9063	1933	14
радиоалгычлар	данә	5561000	273000	1947	5
телевизорлар	данә	4465000	1004000	1958	22
үзагач чыгару	млн. м ³	351	87,2	1929	25
агач материаллары	млн. м ³	83	17,3	1930	20
кәгазь	мең т.	5344	3415	1969	62
цемент	млн. т.	84,5	35,1	1962	40
кирпеч	млрд. данә	24,1	10,5	1953	40
тукымалар	млн. м ²	8707	2617	1910	30
йон токымалар	млн. м ²	471	56,4	1880	12
аяк киёмнәре	млн. пар	377,7	32,2	1900	9
Авыл хужалыгы					
ит	мең т.	6621	1233	1953	19
сөт	млн. т.	55,7	32,9	1958	59
май	мең т.	820	269	1956	32
Баш исәбе					
мөгезле эре терлек	млн. баш	58,8	27,1	1885	40
дуңгыз	млн. баш	40	15,5	1936	38
сарык һәм кәжә	млн. баш	61,3	15,2	1750	24

(РФ Дәүләт статистикасының рәсми басмасыннан)

Глобальләнү процессының мәдәният һәм сәнгать өлкәсендәге чагылышы шулай ук куандыра алмый. Бу хәл бигрәк тә Россия Федерациясендә үзен сиздерә. Мәсәлән, Россия Мәгариф министрлыгы менә инде 10 елдан артык уку-укыту эшендә үзгәртеп кору үткәрү белән мәшгуль. Узган гасырның 70 нче елларында ЮНЕСКО тарафыннан дөнья күләмендә иң камил дип бәялэнгән ватаныбызның уку-укыту системасы жимерелүгә дучар булды. 1992 елдан бирле әзерләнеп килгән проект 2002 елда югары инстанцияләр тарафыннан кабул ителде (программа 2002—2010 елларга исәплэнгән). Аның төп принциплары түбәндәгеләрдән гыйбарәт: ватан тарихын яңадан глобалистика (АКШ) принципларына яраштырып язу, гуманитар дисциплиналарны патриотик, гражданлык, милли үзенчәлек, сыйфатлардан «чистарту», мәктәп яшендәге балалар өчен «женси тәрбия» һәм «сексуалистика» буенча киң белем бирүне кертү, мәктәп укучыларының белемнәрен тикшерүдә тар эгоистик, прагматик максатларны алга кую, социаль чынбарлыктагы яшәештә толерантлык принцибын нигез итеп алу һ. б.

Болар барысы да глобалистика дисциплинасының нигез ташлары дип карала.

Әйтергә кирәк, югарыда билгелэнгән программаның күпчелек положениеләре тормышка ашырылып килә инде. Биредә, беренче чиратта, массалар аңында барлыкка килгән үзгәрешләр (трансформация) турында әйтми булмый. Алар бигрәк тә кешеләрнең дөньяга карашында, әхлагында, сәяси ориентацияләрендә, сәнгати зәвыкларында, шулай ук глобаль һәм көндәлек мәнфәгатьләрендә чагыла. Глобальләнү үзен, жыеп әйткәндә, Көнбатыш илләр, аеруча АКШ тарафына авыша бару процессында таба. Бу процессларда вакытлы матбугат һәм радио белән телевидениенең роле чиксез зур.

Глобальләнү процесслары төрле илләрдә, аларның төрле сәяси партияләрендә төрле фикерләр, төрле мөнәсәбәтләр тудырып килә. Эш шунда ки, икътисади яктан төрле дәрәжәдәге илләр глобальләнү процессының төрле институтларында төрле роль уйныйлар. Бу социаль күренешкә карата урнашкан позицияләрне ике яссылыкта карарга булыр иде.

Бер яссылык — **бөтен дөнья** күләмендәге позицияләр. Бу очракта объектив рәвештә бара торган глобальләнү тенденциясен бәяләүдә өч төрле позицияне аерырга була. **Беренче** позиция — аны тулы килеш һәм категорик рәвештә кабул

итү, аңарда катнашу, аның тарафыннан алынган тенденцияне көчөйтө, аны киңрәк жәелдерә, тирәнәйтө төшү. Бу позиция Аурупадагы иң алдынгы илләргә хас. Көнчыгыш Азиядә аңа Япония, Сингапур, Гонконг кушылган. **Икенче** позиция — глобальләнүне баштан ахырына хәтле инкяр итү. Әлеге позиция бигрәк тә кайбер «өченче дөнья илләре»нә, Куба республикасына характерлы. **Өченче** позиция — глобальләнүне үзләре өчен хәвефле, ләкин шул ук вакытта котылгысыз дип санап, аның структурасына мөмкин кадәр зур югалтуларсыз гына кереп урнашу, шушы структурага ярашырга тырышу.

Икенче яссылык — аерым илләр эчендәге позицияләр. Мисал итеп Россияне алырга була. Биредә **уң** юнәлештәге партияләр өчен ул — берсүзсез кабул ителергә тиешле сәясәт. Бу аңлашыла да, чөнки илдә базар принципларын яклау өчен Көнбатышка, бигрәк тә АКШка ориентация тоту зарур. Сул юнәлештәге, бигрәк тә компартия, аграр партия һәм патриотик идеяләр белән янып яши торган иҗтимагый көчләр өчен ул — Россияне һәлакәткә алып бара торган сәясәт. **Икеле** (аумакай) позициядә торучы партияләр һәм иҗтимагый көчләр өчен конформистлык хас. Алар, Дәүләт думасында күпчелек ягына басып, үзләренең бурычларын «югарыдан» кушканга сүзсез ризалык бирүдә күрәләр.

Дөньяда хәрәкәт итүче глобальләнү процессы нәтижә ягыннан төрле градациягә ия булуын исбатлый. Әгәр дә ул бер төркем дәүләтләргә гаять зур керемнәр биреп торса, икенче төр дәүләтләр өчен колларга бәйлелек кенә китерә. Глобальләнү — иерархиялек белән сугарылган система. Глобальләнү күренеше, интеграция белән иерархия принципларын үзендә туплап, яңа бер икътисади-сәяси-хокукий феномен барлыкка китерә. Аңарда интегратив тенденция дә, иерархия дә ачыктан-ачык игълан ителми, ләкин, асылда, ул — реальлек.

Глобальләнү күренешенң функциональ яктан күпкырлы булуы шушы системага кергән субъектларның структурасына да йогынты ясамый калмый. Мәсәлән, демократик системага хас булган шул ук либеральлек принцибы субъектлар структурасының төрле элементларында сайлап урнаштырылырга мөмкин.

Шул ук Россияне алайк. 90 нчы еллар дәвамында жинаятьчел рәвештә башкарылган приватизацияләү һәм, төрле

сайлау кампанияләрендә юридик нормаларны бозу актлары «либеральлек» принциплары колачына сыя торган булса, милли республикаларның суверенлык статусын яулап алулары, аларның шул ук Россия составында билгеле кысалардагы мөстәкыйльлеккә омтылулары милли мөнәсәбәтләр өлкәсендә урнашкан иерархия киртәсенә юлыга. Демократик республика, хокукый дәүләт дип игълан ителгән Россия Федерациясендәге милли республикаларда халык массалары тарафыннан кабул ителгән кануннар, шул исәптән дәүләтнең төп кануны — Конституция Үзәкнең тыюы буенча юкка чыгарыла. Ул гына да түгел, Үзәк милли республикаларга нинди хәрәфләр белән язу мәсьәләсен дә милләт ихтыярыннан башка хәл итәргә алына. Бу, федерализм принцибын, барлык юридик нормаларны бозу юлы белән башкарылган актлар, күрәсең, глобальләну принцибына туры килә, чөнки дөнья күләмендә оешып килә торган глобальләну процессы милләтләрнең якынаюын, интеграцияләнүен генә түгел, бәлки алар арасындагы иерархияне дә, бер милләтнең икенче милләтне «йоту» принцибын да үзенә сыйдыра.

Бу тенденцияне «фәнни» яктан дәлилләү дә зарур дип санала. Россия Фәннәр академиясе даирәләрендә «милләт» категориясен, традицион карашлардан ваз кичеп, АҚШ модели буенча карый башларга кирәк дигән фикерләр әйтелә башлады. Әйттик, АҚШта «бер генә» милләт, ул да булса «Америка милләте». Глобальләну принцибы күпмилләтле Россиядә дә «Россия милләте», (татар халкы белән «компромисска килү» жәһәттеннән) «Татарстан милләте» категорияләрен кабул итүне дә муафыйк дип саный (кара: *Тишков В.А. Предисловие // Татары.— М., 2001.— С. 8*).

Демократик жәмгыятьтә күпмилләтле дәүләт федерализм принциплары нигезендә яшәргә тиеш (шунсыз ул демократик жәмгыять дип карала алмый). Әгәр дә ул, федерализм нормаларыннан читкә тайпылып, бар нәрсәне олы милләт мәнфәгатьләреннән генә чыгып гамәл итә башлый икән, табигый рәвештә федерализм эчендә ризасызлык, кискен каршылыктар китереп чыгара. Бу каршылыктар хәрби конфликт дәрәжәсенә дә житәргә мөмкин (Чечнядагы сугышлар моңа дәлил булып тора). Федерациянең тотрыклылыгы өчен бу хәл файдага түгел. Икенче яктан, ныклы рәвештә милли дәүләтләр союзына кергән кече дәүләтләр (үзләренең житәкчеләре йөзәндә), фәкать эгоистик максатларны гына күздә тотып,

союздан аерылуга баралар икэн, бу гамэл дә беркем файда-сына да түгел. Хэтта киресенчә, зарарлы гына. (1991 елгы «Беловежье килешүе» нәкъ шул турыда сөйли).

Гомумән, глобальләну — үз эчендә төрле каршылыкларны туплаган күренеш. Аның эчендә бара торган процесста төрле регионнар, дәүләтләр, милләтләр, цивилизацияләр, культуралар, социаль төркемнәр арасында каршылыклы мөнәсәбәтләр урнаша. Ул каршылыкларны җиңеп бару, һичшиксез, бөтен дөнья күләмендәге прогрессив процесска өстәмә көч бирү булыр иде.

КҮНЕГҮ ӨЧЕН СОРАУЛАР:

1. Глобальләну процессы нәрсә ул? Аның төп билгеләре.
2. Глобальләну процессының тарихи этапларын ничек аңлатыр идегез?
3. Глобальләну күренешендә субъектив факторның роле нидән гыйбарәт?
4. Глобальләну процессының мәдәният өлкәсендәге урынын билгеләгез?
5. Глобальләну процессының уңай һәм тискәре рольләрен ничек аңлатыр идегез.

ӘДӘБИЯТ

- Российская социологическая энциклопедия.— М., 1998.— С. 95.
- Бузгалин А. Постиндустриальное общество // Вопросы философии.— 2002.— № 5.
- Глобализация.— 1998.— № 5.
- Глобализация экономики.— 2001.— № 7.
- Глобальное управление.— 1998.— № 11.
- Степин В. Теоретическое знание.— М., 2000.
- Татары.— М., 2001.
- Уткин А. Богатые и бедные // Вопросы философии. 2001.— № 1.— С. 19.
- Хани Р. Компоненты глобальной культуры // Глобальные социальные и политические перемены в мире (материалы российско-американского семинара.— М.,— 23—24 октября 1996).— М., 1997.
-

ТАТАРЧА-РУСЧА СҮЗЛЕК

(фәлсәфи терминнар һәм сүзтезмәләр)

А

- Абсолют рух** — абсолютный дух (*Гегель*)
Агачта чокылган сын — изваяние на дереве
Алла патшалыгы — царство божие
Алла тарафыннан сайланылган милләт — богоизбранная нация
Алмашу формалары — формы обмена
Арадашчы — посредник
Аффектлардан бушану — очищение, катарсис
Ахирәт — иной мир («тот свет»)
Ачыклык — гласность
Аң-акыл — рассудок

Ә

- Әхлак** — нравственность, поведение
Әхлакый аң — нравственное сознание

Б

- Базар мөнәсәбәтләре** — рыночные отношения
Барысы да барысына каршы — все против всех (*Гоббс*)
Бер-берсен аркылы уза торган күренешләр — пересекающиеся явления
Бер-берсенә тартылыш көче — сила взаимного притяжения
Бер-берсен читкә этәрү көче — сила взаимного отталкивания
Берләшкән Милләтләр Оешмасы (БМО) — Организация Объединенных Наций (ООН)
Биомохит — биосфера
Буйсындыручы элемент — элемент-доминанта
Буйсыну-буйсындыру мөнәсәбәтләре — иерархические отношения
Буыннан буынга күчү күренеше — преемственность
Бүленеш — распределение

В

Вертикаль яссылыкта — в вертикальной плоскости

Г

Гадәти аң — обыденное сознание

Гаип аша (ишетүсез-күрүсез) танып белү — интуиция

Геосәясәт — геополитика

Глобальләну — глобализация

Гомумиләштерү ысулы — способ обобщения

Гомуммәдәни — общекультурный

Горизонталь яссылыкта — в горизонтальной плоскости

Гражданнар җәмгыяте — гражданское общество

Д

Даһилык — гениальность

Диалектика ысулы — диалектический метод

Дөньякүләм таралган диннәр — мировые религии

Дөньяны икеләтү — удвоение мира

Ж

Житештерү закончалыклары — закономерности производства

Житештерү көчләре — производительные силы

Житештерү мөнәсәбәтләре — производственные отношения

Жәмгыятьнең үзлегеннән үсүе — саморазвитие общества

Жәмәгатьчелек — общественность

И

Игелек — добро

Икътисади мөнәсәбәтләр — экономические отношения

Икътисади нигез — экономический базис

Икенче табигать — вторая природа

Икътисади материализм — экономический материализм

Икътисади үсеш стадияләре — стадии экономического роста

Ирекчелек — свобода

Ихтыяр — воля

Ихтыяҗ — потребность

Иҗади — творческий

Иҗтимагый аң — общественное сознание

Иҗтимагый булулык — общественное бытие

Иҗтимагый-икътисади формация — общественно-экономическая формация

Ижтимагый психология — общественная психология (как реальность)

Ижтимагый фәннәр — общественные науки

К

Кешегә сиздермичә хәрәкәт итә торган көчләр — спонтанные силы

Коткаручы — спаситель (мессия)

Куллану формалары — формы потребления

Кыйммәт — ценность

М

Матдәләр алмашы — обмен веществ

Материаль житештерү — материальное производство

Милләтләрнең үзбилгеләнүе — самоопределение наций

Милләтара корпорацияләр — межнациональные корпорации

Милләт элгәре — народность (как этническая общность, предшествующая нации)

Мәдәни-тарихи типлар — культурно-исторические типы (*Данилевский*)

Мохит — сфера (общественной жизни)

Ноомохит — ноосфера

Нәселдәнлек — наследственность

Нәфасәт — эстетика

О

Озонсыз бушлык — озоновая дыра

Органик мәктәп — органическая школа (*Спенсера*)

Ө

Өзек-өзек процесс — прерывный процесс

Өзлексез процесс — непрерывный процесс

Өскорма — надстройка

Өстенлекле кеше — сверхчеловек (*Ницше*)

Өстәмә кыйммәт — прибавочная стоимость

Өч алладан торган аллалык — бог в трех ликах («Троица»)

Р

Рух — дух

Рухлылык — духовность

Рухсызлык — бездуховность

Рухи өлкә — духовная сфера

С

- Социаль күрээлек** — социальное предвидение
Социаль нигез — социальная база
Социаль танып белү — социальное познание
Социаль психология — социальная психология (теоретическая дисциплина)
Социаль төркемнәр — социальные группы
Социаль экология — социальная экология
Спиральле үзгәрешләр тибы — спиралевидные изменения (изменения типа спирали)
Сэнагаты — промышленность
Сэнгати аң — художественное сознание
Сэяси аң — политическое сознание
Сэяси һәм идеологик өскорма — политическая и идеологическая надстройка
Сөнниләр — сунниты (как ветвь ислама)

Т

- Табиғый хезмәт** — живой труд
Табиғый хокук — естественное право
Табиғый шартлар чолганышы — окружающая естественная среда
Тарихи материализм — исторический материализм
Тере материя — живая материя
Техноген жәмгыять — техногенное общество
Тизләтелгән — ускоренный
Традицион жәмгыять — традиционное общество (Белл)
Туры сузылган юл тибы — линейный тип
Туым — рождаемость
Тәрәккыят — прогресс
Тәңгәллек — соответствие, адекватность
Төркемчел брак — групповой брак

Ү

- Үзгәүдәләнеш** — самовыражение
Үзеннән-үзе үсештә булу — саморазвитие
Үзенә житәрлек — самодостаточность
Үзоешканлык — самоорганизация
Үзраслану — самоутверждение

Ф

Фәнни белемнәрнең тыгызлануы — кумуляция научных знаний

Х

Хәйрия — спонсорство

Хакимлек — господство

Халык жыелмасы — народонаселение

Халык жыелмасының кабатлануы — воспроизводство народонаселения

Хезмәт предметлары — предметы труда

Хезмәт чаралары — средства труда

Хезмәткә сәләтле кешеләр — люди, обладающие навыками к труду

Хисаплап чыгару машиналары — счетные машины

Хокукый аң — правосознание

Хокукый дәүләт — правовое государство

Хосусый милек — частная собственность

Ц

Цикллы үзгәрешләр тибы — типы циклических изменений

Ш

Шигыйлар — шииты (как ветвь ислама)

Шәкел — форма

Ә

Элементларның аерылмаслыгы — неразрывность элементов

Я

Яманлык — зло

Ячея — ячейка

Яшәү мәгънәсе — смысл жизни

ЭЧТӘЛЕК

Автордан		3
<i>Беренче бүлек</i>	Социаль философиянең предметы һәм статусы	4
<i>Икенче бүлек</i>	Жәмгыятьнең табигый нигезләре	20
<i>Өченче бүлек</i>	Жәмгыять үзлегеннән үсә торган бербөтен система буларак	37
<i>Дүртенче бүлек</i>	Жәмгыятьнең икътисади нигезе	66
<i>Бишенче бүлек</i>	Жәмгыятьнең социаль өлкәсе	93
<i>Алтынчы бүлек</i>	Жәмгыятьтәге үзгәрешләрнең типлары һәм характеры	120
<i>Җиденче бүлек</i>	Сәяси һәм хокукий өлкә	162
<i>Сигезенче бүлек</i>	Рухи өлкә	183
<i>Тугызынчы бүлек</i>	Философиядә кеше проблемасы	316
<i>Унынчы бүлек</i>	Философиядә яшәү һәм үлем проблемасы	344
<i>Унберенче бүлек</i>	Мәдәният һәм цивилизация	363
<i>Уникенче бүлек</i>	Жәмгыятьтә глобальләну процессы	385
Татарча-русча сүзлек (фәлсәфи терминнар һәм сүзтезмәләр)		402

Учебное издание

Гизатов Казбек Тазиевич

ФИЛОСОФИЯ

В 2-х кн.

Книга 2

Социальная философия

(на татарском языке)

Редакторы *Л. Г. Шәрифиллина*

Тышлык рәссамы һәм бизәләш редакторы *Р. А. Сәйфуллина*

Техник редакторы *Ә. С. Трофимова*

Компьютерда биткә салучысы *Р. Ф. Мөбарәкжанова*

Корректорлары *Р. Ә. Фәйзуллина, Т. Н. Сәгъдуллина*

Оригинал-макеттан басарга кул куелды 16.06.2003.

Форматы 60×84 ¹/₁₆. Офсет кәгазе. «Школьная» гарнитурасы.

Офсет басма. Шартлы басма табагы 23,25.

Нәшер-хисап табагы 20,68. Тиражы 1 000 д. Заказ С-112.

«Мәгариф» нәшрияты. 420111. Казан, Бауман урамы, 19.

Издательство «Магариф». 420111. Казань, ул. Баумана, 19.

Тел./факс (8432) 92-57-48.

[http: //magarif.kazan.ru](http://magarif.kazan.ru)

E-mail: magarif@mail.ru

ДУП «Полиграфия-нәшрият комбинаты».

420111. Казан, Бауман урамы, 19.

